

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

На правах рукопису

КОЦУР НАДІЯ ІВАНІВНА

УДК 001. 891: 613] (477) «18/19»

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – 20 - ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ)**

Спеціальність 07.00.07 – історія науки й техніки

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант:
Борисенко Володимир Йосипович,
доктор історичних наук, професор

Переяслав-Хмельницький - 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА	
БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми	18
1.2. Джерельна база дослідження	63
1.3. Методологія дослідження	80
РОЗДІЛ 2	
ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ ГІГІЄНИ ТА ЇЇ	
ПРОФІЛАКТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ	
2.1. Соціально-економічні передумови та основні етапи становлення вітчизняної гігієни як науки і профілактичної галузі охорони здоров'я.....	92
2.2. Наукова та практична діяльність земських лікарів у галузі професійної гігієни	114
2.3. Формування теоретичних засад санітарно-епідеміологічної організації	130
2.4. Фундатори соціальної гігієни та епідеміології як науки і предмета викладання: О.В.Корчак-Чепурківський, С.А.Томілін	145
РОЗДІЛ 3	
САНІТАРНО - ПРОТИЕПІДЕМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ	
МЕДИЧНИХ ТОВАРИСТВ ТА ЇХ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ І	
РОЗВИТКУ ГІГІЄНІЧНОЇ НАУКИ	
3.1. Наукове товариство київських лікарів: становлення та санітарно - протиепідемічна діяльність	176
3.2. Одеське товариство лікарів та його наукова і практична робота в другій половині ХІХ століття	200

3.3. Санітарно-протиепідемічна діяльність Харківського медичного товариства (друга половина XIX – початок XX століття)	225
--	-----

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ В УНІВЕРСИТЕТАХ

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX–ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)	252
---	-----

4.1. Створення і діяльність кафедри гігієни в Київському університеті св. Володимира	252
4.2. Внесок учених Харківського університету в становлення науково - організаційних засад гігієни (друга половина XIX ст.)	280
4.3. Дослідження в галузі гігієни – важлива складова розвитку медичної науки в Новоросійському університеті (кінець XIX – початок XX століття)	298

РОЗДІЛ 5

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА

ВЧЕНИХ-ГІГІЄНІСТІВ УАН - ВУАН – АН УРСР	317
--	-----

5.1. Наукова і організаційна робота академіка О.В.Корчак-Чепурківського в УАН -ВУАН - АН УРСР	317
5.2. Грані наукового пошуку професора В.Я. Підгаєцького	334
5.3. Дослідження професора М.А. Кудрицького в галузі шкільної гігієни (1919-1929 рр.)	351
5.4. Пріоритетні наукові напрями професора В.В.Удовенка в медичній секції ВУАН (1920-і рр.)	370

ВИСНОВКИ	385
-----------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	399
---	-----

ДОДАТКИ	488
----------------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
- ВЗС – Всеросійський Земський Союз
- ВСМ – Всеросійський Союз Міст
- ВСЛ – Всеросійська спілка лікарів
- ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
- ДАК – Державний архів міста Києва
- ДАКО – Державний архів Київської області
- ДГА СБУ – Державний галузевий архів Служби Безпеки України
- КМІ – Київський медичний інститут
- МНЗ та ДО – Міністерство народного здоров'я та державного опікування;
- СВУ – Спілка Визволення України
- СНР – Спілка Наукових Робітників
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- УАН – Українська Академія наук
- УНТ – Українське Наукове Товариство
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в Києві.

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах глобалізації, нових цивілізаційних викликів рівень здоров'я нації значною мірою визначає її майбутній розвиток, спроможність до духовного і культурного вдосконалення. На початку третього тисячоліття здоров'я людини розглядається не лише як найбільша соціальна цінність, а й вирішальний чинник економічного розвитку, конкурентоспроможності і продуктивності праці, росту добробуту країни і рівня життя її громадян.

Загальновідомо, що система охорони здоров'я не лише споживає ресурси, а й забезпечує їх відтворення, інвестуючи розвиток людського капіталу на планетарному рівні.

Окрім того, в сучасних умовах інтенсифікації, високої мобільності, соціально-політичної конфліктності, кліматичних змін, техногенних катаклізмів завдання збереження і зміцнення здоров'я людини потребують першочергового розв'язання. Саме категорія здоров'я в сучасному цивілізованому суспільстві виступає «візитною карткою» соціально-економічної зрілості, культури і процвітання держави, а здоров'язберігальні технології посідають пріоритетне місце в навчально-виховних і соціальних ініціативах держави.

У зв'язку з цим, в умовах нових викликів XXI ст. – всеохоплюючої економічної кризи і обмеження матеріальних і фінансових ресурсів, насамперед охорони здоров'я, питання профілактики захворювань набувають особливої ваги і актуальності.

У більшості європейських країн сьогодні вже зроблені важливі кроки на шляху реалізації низки національних профілактичних програм, спрямованих на подолання найпоширеніших хвороб сучасності і факторів їх ризику, зокрема, 25 програм торкається подолання тютюнопаління, 20 – покращення харчування, 17 – підвищення фізичної активності, 17 – боротьби із зловживанням алкоголем, 29 – діабету, 14 – інсульту, 23 – онкологічних захворювань і т. д. [438, с. 25].

Світовий досвід переконливо показав, що цілеспрямований вплив на керовані фактори ризику захворювань дозволив попередити людству масові захворювання, а своєчасне і якісне лікування – їх ускладнення. Так, на ліквідацію віспи у світовому масштабі було витрачено 313 млн. доларів США, а величина попереджених збитків становила щорічно 1 - 2 млрд. доларів США. Жодна галузь немає такої вагомості і переконливої компенсації витрат [438, с. 25].

Під цим кутом зору особливо актуальним є вивчення історії становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 1920-х рр. Як ніколи, співзвучними з сучасною епохою є слова професора С.А.Томіліна, висловлені ще в минулому столітті про те, що соціальна гігієна «пробуджує в масах і окремих особистостях волю до здоров'я», «викликає нові форми свідомості, почуття гігієнічної відповідальності перед колективом і прийдешнім поколінням» [724, с.23]. Не дивлячись на всі переконливі аргументи профілактичної медицини, на жаль, на всіх етапах розвитку вітчизняної медицини її фінансування відбувалося за залишковим принципом. І це тоді, як «витрати на терапевтичну медицину, на лікування й утримування чисельних хроніків ... з народногосподарської точки зору є не що інше, як виплата лихварських процентів по векселям профілактичної заборгованості» [317, с.81].

Недофінансування медичної галузі є реаліями і сучасності, післякризового розвитку країни. У пошуках економії бюджетних коштів у деяких регіонах «укрупнюються», ліквідовуються дільничні лікарні. Звернутися б місцевим політикам до історичного досвіду минулого, коли на початку XX ст. відомий вчений-гігієніст, організатор земської медицини С.М. Ігумнов вів рішучу боротьбу з губернськими чиновниками, які намагалися спрямувати розвиток місцевої медицини в русло роз'їздної, фельдшерської, централізували лікарні, не бажаючи створювати розгалужену мережу дільничних медичних закладів, а замість них пропонували поодинокі великі лікарні в губернських містах.

Отже, актуальність даної проблеми зумовлена і тим, що набутий земський досвід профілактичної медицини може бути використаний в умовах, коли здоров'язберігальні технології в практичній медицині реалізуються недостатньо. Водночас використання багатого вітчизняного досвіду земської медицини не може бути зведеним до копіювання і перенесення в сучасні умови всіх її досягнень. Головні цінності земської медицини - подолання і профілактика інфекційних хвороб повинні відтворюватися не лише в історичній пам'яті поколінь, а й заслуговують на окреме узагальнююче дослідження та застосування в лікарській практиці, не повинні бути втрачені.

У процесі реформування національної системи охорони здоров'я та вдосконалення профілактичних технологій з урахуванням хвороб ХХІ ст. особливо важливе значення має повернення з сучасних наукових позицій до набутого досвіду минулих поколінь. У цьому плані слід відмітити діяльність наукових медичних товариств, які зробили неоціненний внесок у розвиток профілактичної медицини – розробку науково-теоретичних засад санітарно-епідеміологічної справи, бактеріології, поширення медико-гігієнічних знань серед населення, подолання епідемій, поліпшення санітарного стану міст і сіл та регіонів.

В умовах гуманізації світу соціальна медицина відіграє дедалі більшу світоглядну роль у суспільстві. Вона спонукає кожного члена суспільства до усвідомлення, як відбивається роль людини у виробничих процесах на її регенеративні можливості, яку біологічну спадщину вона залишає наступному поколінню разом з переданими матеріальними цінностями.

Світоглядне значення історії гігієни полягає і в тому, що вона пропагує триєдині складові здоров'я – фізичне, духовне і соціальне. Саме це гармонійне поєднання забезпечує самореалізацію людини в суспільстві, її творчих запитів.

Отже, актуальність роботи визначається насамперед можливістю використання результатів, методик та деяких методологічних підходів наукових відкриттів минулого на новому витку соціально-економічного розвитку в зв'язку з появою нових хвороб ХХІ ст.

Наприклад, методики профілактики, запропоновані професором С.А.Томіліним, якнайкраще підходять для упередження таких швидкопоширюваних і загрозливих захворювань нашого часу як туберкульоз та ВІЛ/СНІД. На сьогодні реальна ситуація з ВІЛ/СНІДу в Україні практично не контрольована з боку державних структур, не удосконалена система тестування, діагностики хвороби, не розроблено ефективну тактику профілактики і боротьби з цією вкрай небезпечною хворобою. Гостра і швидка реакція громадськості на появу нових епідемій ХХІ ст. свідчить про існування серйозної загрози соціальному благополуччю в країні та її демографічній складовій.

У нових умовах залишається актуальною думка професора С. А. Томіліна , який вважав, що «... профілактика є соціальною дисципліною» і «.. попередження інфекційних захворювань відноситься до заходів загальносанітарного характеру, тобто заходів, спрямованих на підвищення рівня соціального імунітету до гострих інфекцій» [724, с. 112].

До основних засобів профілактики ВІЛ - інфекції сьогодення слід додати санітарно-освітню роботу серед населення з метою попередження та зменшення ризику інфікування ВІЛ різних груп населення, зменшення темпів розповсюдження, насамперед, серед молоді, що має ризиковану поведінку щодо інфікування.

Важливо сфокусувати досвід минулого і на сучасній проблемі діагностики туберкульозу серед ВІЛ-інфікованих. Адже саме тут найбільше ускладнюється епідемічна ситуація щодо поєднаної інфекції – туберкульоз і ВІЛ на фоні ослабленого людського організму. Як і на зорі становлення гігієнічної науки, сьогодні слід створити такі умови, щоб інформація профілактичного спрямування стала доступною для широкого загалу; в рамках реалізації цих програм повинні приймати участь владні структури, адже «...оздоровлення середовища в цілому... - це основа профілактики інфекційних захворювань» [724, с.117].

Історичний досвід підтверджує, що становлення і розвиток гігієнічної науки, санітарно-протиепідемічна діяльність медичних товариств, формування, поширення і втілення в життя соціально-гігієнічних ідей, організація медичного обслуговування на засадах доступності, безоплатності і дільничності, створення санітарної служби, реформування і вдосконалення управління галуззю охорони здоров'я в центрі і на місцях, організація боротьби з епідеміями і соціальними хворобами були справою багатьох поколінь українських лікарів і вчених, які працювали на засадах профілактичної медицини. Відмовитися від такої потужної теоретичної і прикладної спадщини сьогодні - легковажний крок. Окрім того, як позитивний досвід минулого, так і помилки, слід використати при формуванні сучасної державної політики України в галузі охорони здоров'я та її реформування в умовах ринкової економіки. Враховуючи сучасний стан здоров'я громадян України, творче використання і впровадження досвіду минулого має бути, як ніколи, активним і ефективним.

Надбання минулого є актуальним для сучасного, наприклад, під кутом зору перегляду норм фізичного і навчального навантаження, розумової працездатності учнів і студентів з кореляцією на зміни в їх здоров'ї, пов'язані з способом життя та станом навколишнього середовища. Досі першочерговими є питання оздоровлення населення шляхом раціонального харчування, створенням належних гігієнічних умов вдома, в школі та установах фізичної культури, підготовка кваліфікованих педагогів-фахівців фізичної культури та лікарів, розробка науково обґрунтованих програм з фізичної культури з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей. Як і на початку 20-х рр. ХХ ст., коли професор В. Я. Підгаєцький актуалізував питання євгеніки і спадковості, вони є вирішальними сьогодні у плануванні сім'ї, визначенні репродуктивного здоров'я, медико-генетичного консультування, спрямованих на відтворення здоров'я людини та забезпечення повноцінного генетичного фонду нації.

Актуальність дослідження зумовлюється назрілою потребою подолання існуючої сьогодні «дисциплінарної обмеженості», розрізненості наукових досліджень з історії соціальної медицини, які сформувалися у великий історіографічний масив, синергетизувати, об'єднати їх для відтворення в оновленій авторській інтерпретації цілісної і суперечливої картини формування та розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 20-х рр. XX ст.

Саме цей час привніс у вітчизняну історію безліч яскравих прикладів служіння народу, виконання подвижницької місії представниками медичної інтелігенції – земськими лікарями, ученими-гігієністами, організаторами соціальної медицини. Серед них - С. М. Ігумнов, О. В. Корчак-Чепурківський, М. І. Тезяков, С. А. Томілін, Г. В. Хлопін, В. Я. Підгаєцький, В. В. Удовенко, А. І. Якобій та ін. Вивчення соціально значимого внеску вчених-гігієністів у збереження життя і здоров'я людей як найбільшої земної цінності, означає відтворення і осмислення їхнього великого життєвого подвигу, який слугує прикладом для наслідування сучасним поколінням лікарів.

Офіційно оприлюднено, що за новими підрахунками МОЗ, в Україні сьогодні 46 тис. 962 вакантні посади лікарів. За словами міністра О.Анищенка, основними причинами кадрового дефіциту залишаються низька зарплата, зниження престижу професії, зміна професії, вихід на пенсію [795].

Проводячи історичні паралелі, не можна не помітити, що не менш складними були умови життя і праці лікарів у XIX – на початку XX ст. До низької зарплати і необлаштованих побутових умов додавалися масові епідемії, війни і соціальні конфлікти. Водночас високі духовні, морально-етичні якості земських лікарів, учених-гігієністів були важливою запорукою розв'язання актуальних питань розвитку соціальної медицини у відповідь на виклики часу. Зважаючи на це, у нашому дослідженні помітне місце відводиться окрім науковим, морально-етичним аспектам становлення і розвитку гігієни. На думку дослідниці, це визначає актуальність теми під кутом зору її світоглядно - виховного значення для нинішнього і прийдешніх поколінь учених, лікарів, організаторів медичної справи.

Як бачимо, антропологізація («олюднення») історії становлення і розвитку гігієнічної науки має не лише теоретичне, прикладне, а й пізнавально-виховне значення, а життєвий подвиг учених другої половини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. є яскравим прикладом самовідданого служіння народу, традиції якого слід вивчати і наслідувати сучасному науковому товариству.

Відкриття і здобутки в гігієнічній науці другої половини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст., маючи загальнолюдський вимір, водночас є важливим чинником вивчення регіонального аспекту історії науки і техніки, становлення і розвитку дослідницьких медичних центрів, профільних навчальних закладів, формування наукового потенціалу нації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою тематичного плану ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» з виконання теми «Історія природознавства Київщини: біографія і події ХVІІІ – ХХ ст.» (№ держреєстрації 0107U002971), а також виконано в межах планових тем кафедри історії і культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціально-політичне життя України ХХ ст.» (протокол № 5 від 13 грудня 2004 р.), «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти у ВНЗ» (№ держреєстрації 011U002942).

Мета і завдання дослідження. Метою нашого дослідження є цілісне відтворення історії становлення і розвитку гігієнічної науки на терені України другої половини ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. на тлі соціально-економічних і політичних викликів часу та європейських і світових наукових здобутків.

Окреслена мета досягається шляхом реалізації таких основних **завдань**:

- відповідно до вимог сучасної історичної науки проаналізувати основні історіографічні етапи становлення і розвитку гігієнічної науки, існуючі в історіографії методологічні підходи, теоретичні парадигми з обраної теми;

- проаналізувати джерельну базу з історії формування і розвитку гігієнічної науки другої половини XIX ст. – 1920-х рр.; визначити теоретико – методологічні засади, на яких базується дослідження з історії гігієнічної науки;
- з'ясувати соціально-економічні передумови та основні етапи формування гігієнічної науки і профілактичної галузі охорони здоров'я на терені України;
- розкрити внесок земських лікарів у становлення наукових і прикладних засад громадської медицини, їх взаємодію з вченими-гігієністами наукових товариств і університетських кафедр;
- виявити і обґрунтувати найважливіші наукові, адміністративні, фінансові складові формування теоретичних і прикладних засад санітарно-епідеміологічної організації;
- проаналізувати теоретичну спадщину і узагальнити практичний досвід учених-гігієністів О.В.Корчак-Чепурківського, С.А.Томіліна, З. Г. Френкеля як фундаторів соціальної гігієни та епідеміології;
- визначити внесок у становлення гігієнічної науки та санітарно-протиепідемічної справи Київського, Одеського, Харківського медичних товариств. Розкрити взаємодію наукових товариств із земською медициною та університетською освітою і наукою у вирішенні теоретичних і прикладних завдань соціальної медицини;
- відтворити визначальний і, водночас, суперечливий процес розвитку гігієнічної науки в Київському, Харківському і Новоросійському університетах кінця XIX – початку XX ст. та з'ясувати вирішальні чинники формування наукових шкіл, лабораторій, змісту і напрямів підготовки лікарів для потреб громадської медицини;
- всебічно розкрити наукову і організаційну роботу структурних підрозділів УАН – ВУАН – АН УРСР в галузі соціальної медицини, з'ясувати найважливіші передумови виокремлення соціального

напряму гігієни та його вплив на подальший розвиток громадської медицини;

- проаналізувати пріоритетні напрями наукових досліджень учених-гігієністів В. Я. Підгаєцького, М. А.Кудрицького, В. В.Удовенка та ін., їх вплив на формування структури і змісту соціальної гігієни на тлі досягнень європейської і світової медичної науки і природознавства.

Об'єктом дослідження є тривалий і суперечливий процес становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. на тлі формуючого впливу європейської і світової науки.

Предмет дослідження – якісні зміни в структурно-організаційних складових гігієнічної науки в процесі її становлення і розвитку, взаємовпливи і протиріччя вітчизняної земської, науково-громадської, університетської та зарубіжної соціальної медицини, особистісний вимір наукових результатів, позиціювання гігієнічної науки на тлі соціальних, економічних та політичних викликів другої половини XIX – 20-х рр. XX ст.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичного дослідження: об'єктивності, наступності, історизму, критичного підходу до джерел, що передбачають цілісне, всебічне охоплення найсуттєвіших аспектів зазначеної проблеми. Для розв'язання дослідницьких завдань з історії становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 1920-х рр. використовувалися порівняльно-генетичний метод, структуризації, взаємозв'язку і взаємовпливу гігієни з іншими науками, матеріальною практикою, економічними, соціальними, політичними умовами епохи. Важливими шляхами розв'язання завдань запропонованого дисертаційного дослідження є застосування загальнонаукових (періодизація, типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), власне історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий,

статично-аналітичний) методів дослідження, а також методів джерелознавчого та історіографічного аналізу і синтезу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – 20-і рр. XX ст. – час формування, розвитку гігієнічної науки на терені України та виокремлення в 1920-і рр. її нових напрямів – соціальної, шкільної, професійної, комунальної гігієни. Широкі хронологічні межі дослідження дозволяють виявити основні етапи становлення і розвитку гігієнічної науки, розкрити найважливіші напрями наукового пошуку, зміни наукових парадигм та появу нових моделей розвитку профілактичної медицини.

Територіальні межі дослідження окреслюються тереном України другої половини XIX – початку XX ст. в складі Російської імперії та УСРР 1920-х рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- а) вперше на основі синтезу сучасних методів дослідження здійснено історіографічний аналіз літератури другої половини XIX – початку XX ст., радянської і сучасної (з 1991 р.), яка так чи інакше розкриває історію становлення і розвитку гігієнічної науки другої половини XIX – 20-х рр. XX ст.;
- б) розглядається процес формування гігієнічної науки як соціального феномену, який, з одного боку, впливав на розвиток суспільства, а, з іншого, - сам змінювався під впливом політичних, економічних, соціокультурних факторів. Іншими словами, виявляються не лише внутрішні закономірності розвитку гігієнічної науки, а й вплив на її зміст і напрями зовнішніх чинників;
- в) роль ученого-гігієніста в суспільстві розкривається під кутом зору морально-етичного портрету епохи, в якій він жив і здійснював науковий пошук, визначається його соціальна відповідальність за долю народу;
- г) виявлені основні фактори, які негативно впливали на розвиток гігієнічної науки впродовж багатьох десятиліть у зв'язку з політичними і бюрократичними перепонами в Російській імперії, утвердженням у радянському суспільстві ідеологічного

тоталітаризму, подавленням інакомислення, підпорядкованістю дослідницької практики політиці правлячої партії, авторитарним тиском на гігієнічну науку, а ж до заборони в 1930-ті рр. її соціального напрямку; д) новизна визначається також тим, що в роботі розглядаються найновіші публікації, які практично не підлягали історіографічному аналізу, а також введені до наукового обігу архівні документи і наукові праці вчених-гігієністів, які в джерелознавчому плані досі неопрацьовувалися. У запропонованій роботі дослідниця подає оновлене бачення процесу становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 1920-х рр., враховуючи приращення історичних знань, появу нових документів та наукових парадигм. З позицій сучасної історичної дистанції, по – новому, оцінює явища і події другої половини XIX – початку XX ст. в галузі соціальної медицини; е) у запропонованій роботі розкривається процес становлення і розвитку гігієнічної науки під кутом зору якісно-кількісних змін в структурі і організації науки, взаємовпливів і протиріч земської, науково-громадської, університетської складових соціальної медицини, пропонується особистісний вимір в оцінці наукових результатів та їх позиціонування на тлі соціально-економічних і політичних викликів епохи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його зміст та висновки можуть бути використані в порівняльно-історичному аналізі вченими і політиками для з'ясування сучасних тенденцій розвитку соціальної медицини, ролі і значення профілактичних заходів в умовах глобалізаційних викликів.

Отримані і обґрунтовані в дослідженні результати сприятимуть підготовці узагальнюючих праць з історії України, науки і техніки, соціальної медицини, а також спецкурсів і нормативного курсу історії науки і техніки.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати і висновки, що наведені в дисертації та виносяться на захист отримані автором особисто. Наукові статті здобувача у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень висвітлено і обговорено: на третій конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні», присвяченій 75-річчю від дня створення Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН як наукової установи (Київ, 26-27 травня 2006 р.), другій міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень '2006» (Полтава, 27-29 листопада), всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування здоров'я дітей, підлітків та молоді в умовах навчального закладу» (Суми, 17-18 квітня 2006 р.), третій міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент 2007» (Полтава, 14 – 15 травня 2007 р.), навчально-методичній конференції медичного факультету №4 Національного медичного університету імені О.О.Богомольця «Шляхи вдосконалення педагогічного процесу на етапі реформування вищої медичної освіти» (Київ, 2008 р.), четвертій конференції молодих учених і спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 29 січня 2008 р.), четвертій всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 28-30 січня 2009 р.), навчально-методичній конференції медичного факультету №4 Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, присвяченій до 100-річчя від дня народження професора Р. Д. Габовича «Актуальні питання профілактичної медицини» (Київ, 2009 р.), шостій міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток наукових досліджень' 2010» (Полтава, 22-24 листопада 2010 р.), XI міжнародній молодіжній науково-практичній конференції «Пріоритети української науки» (Київ, 2011 р.), четвертій міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Луганськ, 2011 р.), сьомій всеукраїнській науково-практичній інтернет - конференції «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 22-24 січня 2011 р.), сьомій всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна наука в мережі інтернет» (Київ, 22-24

лютого 2011 р.), сьомій всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий потенціал 2011» (Київ, 21-13 березня 2011 р.), всеукраїнській науково-практичній конференції «Київ у соціокультурному просторі ХІХ – ХХІ століть: національний та європейський контекст» (Київ, 13 квітня 2011 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені в 63 публікаціях, серед них – монографія, 4 навчально-методичних посібників і підручник, 40 статей, із яких - 28 у фахових виданнях, визначених ДАК Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Загальний обсяг дисертації становить 506 сторінок. Обсяг основного тексту викладено на 398 сторінках. Робота складається із вступу, 5-ти розділів, загальних висновків і списку використаних джерел з 863 позицій, 10 додатків.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Вивчаючи історію становлення і розвитку гігієни як науки, слід відзначити, що історіографія даної проблеми умовно поділяється на декілька періодів, які відрізняються масштабами і глибиною її постановки та теоретичного вирішення. Окрім того, на дослідження з історії гігієнічної науки, як і інших наук, в різний час впливав комплекс об'єктивних і суб'єктивних факторів, які за словами академіка В.І.Вернадського, визначали рівень теоретичного осмислення проблеми. Це, насамперед, поява обдарованих особистостей в царині медичної науки, вплив соціальних умов на зміст і напрями розвитку науки, оволодіння вченими методологією наукового пізнання, накопичення експериментального матеріалу, рівня узагальнення результатів фундаментальних і прикладних досліджень [50, с.126].

Умовно виділяючи історіографічні періоди розвитку гігієни, як науки профілактичної спрямованості, слід врахувати, насамперед, розширення дослідницької проблематики, якісні зміни, що відбувалися в характері і організації наукових пошуків. Багатофакторний аналіз напрямів, розмаху і рівня науково-дослідної роботи в галузі гігієни дозволяє наблизитися до відносно об'єктивного визначення періодів та етапів її розвитку на терені України в другій половині XIX ст. – 1920-х рр. Водночас наукоутворюючі об'єктивні і суб'єктивні фактори ми розглядаємо під кутом зору їх динаміки, з позицій історизму.

Періодизація історіографії історії становлення і розвитку гігієни має першочергове значення для розуміння перебігу суспільних подій і явищ, які супроводжували формування цієї важливої галузі знань і належить до складних методологічних проблем історії науки і техніки. Водночас на різних етапах

розвитку історичної науки історики нерідко в пошуках найбільш зручного способу розміщення або систематизації матеріалу, за основу періодизації історіографії проблеми брали не вузлові моменти історії науки і техніки, а довільну класифікацію літератури, не пов'язуючи її з реальним рухом об'єкта дослідження, або ж прив'язуючи історіографічну практику до політичних, кон'юнктурних змін у суспільстві. У зв'язку з цим академік В.І. Вернадський писав, що розвиток демократії в суспільстві сприяє науковим успіхам, нагромадженню наукових знань, водночас вирішальними залишаються внутрішні закономірності розвитку самої науки, в даному випадку – гігієни. Саме тому пропонуємо виділити три історіографічні періоди історії становлення і розвитку гігієнічної науки в Україні. Перший період – друга половина XIX – початок XX ст.; другий – 1917 р. – кінець 1980-х рр.; третій – сучасний, з 1991 р. У кожному історіографічному періоді можна умовно виділити окремі етапи, які вирізняються рівнем прирощення наукових знань і авторськими узагальненнями з історії становлення і розвитку гігієни в Україні.

Якщо проаналізувати перший історіографічний період, то в другій половині XIX ст. домінували праці фахівців земської лікарняної справи, представників наукових медичних товариств. Наприкінці XIX – початку XX ст. чільне місце в масиві публікацій з проблем гігієни належало вченим провідних університетів – Київського, Харківського, Новоросійського, де формувалися відповідні кафедри, нові напрями медичних досліджень, розширювалася тематика наукового пошуку.

Отже, друга половина XIX ст. була часом поєднання старих (земських, громадських (наукові товариства) і нових кафедральних форм організації наукових досліджень з актуальних питань гігієни. Але все більших обертів набирала розвиток гігієни, як науки, в крупних університетських центрах на профільних кафедрах, де зосереджувався найбільший потенціал учених-гігієністів.

Другий історіографічний період (1917 - 1980-ті рр.) також багатоплановий як за рівнем теоретичних узагальнень, так і авторством публікацій.

1920 - ті рр. позначилися плюралізмом у розвитку наукової медичної думки, з'являються нові напрями розвитку гігієни, зокрема соціальної, фундаментальні дослідження в галузі гігієни тісно поєднуються з її прикладними аспектами. Дослідження здійснюються як на університетських кафедрах, так і в спеціалізованих установах ВУАН.

1930 - 1950-ті рр. – стали етапом занепаду соціальної гігієни, праці відомих учених-гігієністів, в яких правдиво відображувалися жалюгідний рівень життя і побуту робітників і селян, смертність від хвороб та голодоморів, надовго були вилучені політичною цензурою тоталітарного суспільства з наукового обігу, а вчені-лікарі зазнали моральних і фізичних тортур сталінського режиму.

Дискусії початку 1960-х рр. і повернення в медичні вузи соціальної гігієни сприяли в науковому і професійному плані заповненню «білих плям» гігієнічної науки. З'являється великий масив ювілейних публікацій з історії медицини, монографічних та дисертаційних досліджень, наукових нарисів, оглядів, статей у періодичних виданнях, авторами яких були державні керівники медичної галузі, провідні вчені академічної науки, здобувачі наукових ступенів, практичні лікарі.

З 1991 р. розпочався якісно новий історіографічний період історії становлення і розвитку гігієни. Перед дослідниками відкрилися архіви, до наукового обігу повернулися з спецховищ праці вчених-гігієністів, які були репресовані тоталітарним режимом. Медична тематика стала досліджуватися як на рівні макро, так і мікроісторії, відбулося олюднення соціально-економічних аспектів вітчизняної історії медицини, її персоніфікація, повернення в лабораторію творчого пошуку забутих імен учених-лікарів, подвижників медичної справи на терені України.

Детальніше зупинимося на характеристиці основних історіографічних періодів історії становлення і розвитку гігієнічної науки на терені України. Перший історіографічний період розпочинається з другої половини ХІХ ст., коли гігієнічна наука стає системою знань, описує, пояснює і прогнозує явища,

які є об'єктом і предметом її дослідження. Гігієна розв'язує як теоретичні, так і прикладні завдання, зумовлені запитом суспільства, потребами його соціально-економічного і духовного розвитку.

Формування наукових основ гігієни та її диференціація розпочалося з приказної, а згодом – фабрично-заводської і, особливо, земської медицини з її не лише лікувальною, а й санітарно-профілактичною спрямованістю. Земська медицина підготувала передумови для розвитку санітарної організації, створила сприятливий ґрунт для поєднання лікувальної та профілактичної роботи. Розвиток земської медицини, її санітарно-профілактичний напрямок сприяв вихованню і зростанню плеяди санітарних лікарів – громадських діячів, які зробили вагомий внесок у становлення гігієнічної науки і практичної санітарії в Україні.

На початковому етапі зародження земська медицина знаходилась повністю в руках повітових земств. Відомості про дільничну земську медицину надходили епізодично і губилися в межах повітів. Лише окремі факти знаходили висвітлення в медичних хроніках. У вигляді підсумкових звітів про діяльність за певний хронологічний проміжок вони з'являлися у доповідях на губернських з'їздах. Але ці видання друкувалися земствами невеликим тиражем. Уміщені в них матеріали були малодоступними і недосконалими для широкого використання. Узагальнюючих нарисів, які б з'ясовували устрій, характер і діяльність земської медицини, майже не було.

У 60 - 70-х рр. ХІХ ст. у деяких губерніях дедалі частіше висловлювалася думка про необхідність поставити в центр земської медицини лікаря-гігієніста, який би міг здійснювати профілактичні заходи в інтересах широких мас населення. Визначальний вплив на появу таких суджень мали висловлювання лідера російської медицини М.І.Пирогова, який проголосив, випереджаючу час, тезу: «Я вірю в гігієну. Ось в чому полягає справжній прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній» [537, с.1]. М.Я.Капустін так прокоментував цю думку: «Видатний вислів нашого патрона М.І.Пирогова –

«майбутнє належить медицині запобіжній» - звучало по-новому не тільки для Росії, а й для більшої частини країн Західної Європи того часу [301, с.10].

Чільне місце в становленні і розвитку гігієнічної науки належало з'їздам, науковим та науково-практичним конференціям, на яких обговорювалися актуальні наукові та практичні проблеми гігієни. Матеріали цих форумів (доповіді, виступи, резолюції, рішення) свідчать про рівень розвитку гігієнічної науки і впровадження результатів наукових досліджень у практику, зокрема про зародження і поширення соціально-медичних ідей, їх використання в практичній діяльності в сфері охорони здоров'я.

Важливу роль у розвитку громадської медицини відіграли з'їзди Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова, які одержали назву Пироговських. Слід відзначити активну участь у їх роботі українських лікарів-гігієністів, епідеміологів, бактеріологів, серед яких були такі відомі вчені, як О. В. Корчак-Чепурківський, М.С.Уваров, П. М. Діатроптов, М.І.Тезяков, Є. І. Яковенко, П. П. Кащенко, І. І. Мечников, В. В. Підвисоцький, В. І. Недригайлів та інші. Див., наприклад: [205, с.12; 633, с. 268-275; 634, с. 702-707; 635, с.956; 636, с. 555-557; 637, с.956].

Серед перших досліджень з соціальної гігієни слід назвати низку праць Ю.А.Ролле, відомого українського історика, археолога, письменника, доктора медицини. Його наукові, публіцистичні та художні твори були присвячені переважно історії Поділля, друкувалися в часописі «Киевская старина» та різних польських журналах. У «Пам'ятній книзі Подільської губернії на 1866 рік», «Працях Подільського губернського статистичного комітету» та інших виданнях він опублікував «Нариси гігієни Подільської губернії» (1866) [605], «Гігієнічні нариси Подільської губернії (1869) [608], «Статистичний опис Подільської губернії» (1866) [607], «Про смертність у Подільській губернії», «Матеріали до топографії та лікарської статистики» (1865), «Про міську проституцію на Поділлі» та інші. У цих працях автор висвітлював жахливі санітарно-гігієнічні умови життя та праці міського населення і селян Поділля. У 1879 р. Ю.А.Ролле видав курс лекцій для учнівської молоді і населення під

назвою «Популярна гігієна» [606]. А в 1875 р. він був фундатором курсів акушерок, викладав санітарію та гігієну, згодом ці курси були реорганізовані в Кам'янець-Подільське міське медичне училище, яке відзначило в 2010 р. своє 125-річчя.

Принципи організації земської медицини були викладені дослідником І. Трауготтом в солідній праці, обсягом 365 сторінок під назвою «Труди постійної медичної комісії при Полтавській земській управі», опублікованій в 1869 р в «Архиве судебной медицины и общественной гигиены». Це була перша програма організації земської медичної діяльності, яка складалася із трьох частин. Одним із основних її положень був профілактичний принцип, спрямований на охорону здоров'я шляхом застосування гігієнічних знань [730, с. 7-8].

Помітним історіографічним явищем, яке проливає світло на становлення гігієнічної науки другої половини ХІХ ст. стали праці М. Я. Капустіна, де автор розкриває діяльність земських установ, їх основні питання та завдання гігієни в сільській місцевості [301, с. 10; 302]. Його праці на той час були найбільш ґрунтовними і значимими, а тому неодноразово використовувалися як навчальні посібники, в яких порівнювалася земська медицина із західноєвропейською.

У 1890 - 1893 рр. товариством російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова був виданий у семи томах «Земско-Медицинский сборник» за фінансової підтримки більшості земств. Складений він на основі цифрових і текстових повідомлень від дільничних лікарів за певною програмою, за участю земських управ, повітових і губернських земств і опрацьований Д. М. Жбанковим [221]. Видання містить цінні відомості про першу половину земсько-медичного періоду, як в цифрових, так і фактичних вимірах, але за браком узагальнень та висновків, складною структурою затруднювало використання широким колом користувачів. Однак матеріал збірника, як за широтою, так і за роздробленістю його даних по повітах і губернських земствах, був не для широкого

користування та й закінчувався він 1888 роком. Планувався ще випуск заключного тому, проте здійснити це не вдалося.

У 1890 році вийшов бібліографічний покажчик обсягом 151 сторінка по земсько-медичній літературі Д. М. Жбанкова, де автор зробив короткий огляд праць по земській медицині [220].

У працях Д. М. Жбанкова міститься також оглядово-аналітичний матеріал щодо існування земської медицини в Росії [223, с. 567-579], а також найбільш повний огляд дореволюційної літератури із земсько-медичних проблем [219].

До сказаного слід додати короткий історичний огляд Д. М. Жбанкова про діяльність санітарних бюро і громадських санітарних організацій в земській Російській імперії [217; 222].

У 1899 р. до XII міжнародного медичного конгресу Пироговське товариство видало книгу (французькою і російською мовою) «Русская земская медицина» [493], укладену Є. О. Осиповим, І. В. Поповим і П. І. Куркіним. У ній, поряд зі статистичними та загальними даними по Російській імперії про характер і устрій земських установ, подаються статті, в яких висвітлюється історія земської медицини. Автори відзначають досягнення і здобутки Херсонського земства та вказують на важливість його санітарно-статистичної роботи. Назване видання заповнювало відсутність узагальнюючого нариса земської медицини і викликало інтерес серед лікарів. Не дивлячись на те, що це видання історію земської медицини доводило лише до середини 90-х рр. XIX ст., на довгий час воно залишалося справжньою бібліографічною рідкістю.

Становленню гігієнічної науки в другій половині XIX ст. сприяли статистичні дослідження. Перші статистичні дослідження були проведені відомим ученим у галузі демографії і статистики Д. П. Журавським. У своїх працях він зробив статистичний опис Київської губернії та проаналізував джерела для статистичних досліджень [226; 227].

Починаючи з 1880-х рр., розвиток земської медицини, санітарної організації земств та земської статистики сприяв вдосконаленню медико-статистичних досліджень. Їх результати були опубліковані в працях земських санітарних

лікарів О. В. Корчак-Чепурківського, М. С. Уварова та П.Ф.Кудрявцева. Наприклад, О.В.Корчак-Чепурківський, працюючи завідувачем Бессарабського санітарного бюро, вивчав причини захворюваності і смертності та розробив нові форми статистичної звітності [351; 342; 350]. Перший губернський санітарний лікар на терені України М. С. Уваров брав активну участь у роботі губернських і Всеросійських з'їздів лікарів, на яких обговорювалися питання демографічних та санітарно-статистичних досліджень. Ці питання знайшли відображення в його наукових публікаціях «Захворюваність у Херсонській губернії за даними 1887, 1888, і 1889 рр.» та «Санітарний стан Херсонської губернії» [347; 348]. Питання захворюваності населення в Херсонському повіті також розглядав земський санітарний лікар П.Ф.Кудрявцев [389].

Водночас, не дивлячись на успішний розвиток земської медицини в 1890-1910-ті рр., в історіографії зафіксовано обмаль праць про досягнення земської санітарної організації. В основному ця інформація зустрічається в працях земських лікарів. Так, земський санітарний лікар М. І. Тезяков у статті «К вопросу о строе земской медицины в настоящее время и ближайшем будущем» розкрив загальні тенденції побудови земської санітарної організації та перспективи її подальшого розвитку [702, с.1343].

Проблемі взаємозв'язку гігієни з соціальними умовами життя присвячувалася праця Н.Д.Нікольського [456].

У низці досліджень Л. Б. Грановського аналізувалася західноєвропейська література про зміст і методи соціальної гігієни, характер громадської медицини в умовах капіталізму [106, с.16-20; 107].

Певною мірою заповнюють інформаційно-аналітичні прогалини щодо стану земської санітарної справи праці земського лікаря соціальної гігієни З. Г. Френкеля. Дослідник подає великий статистичний матеріал про досягнення земської санітарно-медичної справи в усіх губерніях Російської імперії станом на 1913 р. [767], а також вичерпну інформацію про Міжнародну гігієнічну виставку в Дрездені, що відбулася в 1911 р. [765]. Нагадаємо, що З. Г.Френкель був помічником російського генерального комісара на Дрезденській гігієнічній

виставці в 1911 р. і організатором відділу земської медицини. Чимало земств відгукнулося на заклик до участі у виставці і надіслали цифровий і графічний матеріал щодо устрою земської медицини. Земська медична виставка, що мала успіх за кордоном, у 1913 р. була представлена на Петербурзькій гігієнічній виставці. З.Г. Френкель скористався виставковим матеріалом, узагальнив його і відобразив у книзі «Очерки земского врачебно-санитарного дела» [771]. Нариси З. Г. Френкеля містять багато показового й повчального, але не з'ясовують у повній мірі тенденції і перспективи розвитку земської медицини. Проте в цілому автор об'єктивно подав розвиток земської медико-санітарної організації за майже 50-річний період її існування. Видання ілюстроване фотографіями та численними діаграмами й картографіями.

Вступна глава книги висвітлює історію створення відділу земської медицини на Дрезденській виставці. У перших семи главах подається детальний огляд та критична оцінка роботи Катеринославського і Харківського земств. Наступні глави З. Г. Френкель присвятив принципам діяльності та етапам розвитку дільничної медичної організації. Автор докладно розглядає історико-медичні факти, залучаючи статистичні дані за 1910 р. про чисельність земських лікарів і фельдшерів, лікарських дільниць і фельдшерських пунктів, лікарень і ліжок у них. У книзі висвітлюються питання віспощення, роботи губернських земських лікарень і фельдшерських та акушерських шкіл, губернських з'їздів лікарів за період з 1897 по 1913 рр., розвитку губернської санітарної організації, вміщена інформація про санітарні бюро і санітарних лікарів за 1914 р., бюджети земств.

Дослідження З. Г.Френкеля було гідно оцінене сучасниками і назване підручником із земської медицини.

У дорядянський період слід відзначити науковий доробок видатного земського історика Б.Б.Веселовського «История земства за сорок лет». У своїй праці автор узагальнив матеріали, зібрані істориками та лікарями, а також виділив кращі земства за результатами роботи [56]. Є. Гурін у статті «К вопросу

о гонораре за врачебный труд» проаналізував тогочасне злиденне становище земського лікаря [112].

Серед робіт, присвячених історії земської медицини в дорадянський період, слід назвати публікації С. М. Ігумнова – відомого діяча земської медицини [259; 262, с. 363-369]. Його численні публіцистичні роботи спрямовані були на зміцнення земської медицини, безальтернативно обумовленої, на його думку, соціальними реформами XIX ст.

Короткий огляд земської медицини і санітарії в окремих губерніях висвітлено в публікаціях земських санітарних лікарів.

Основоположник земської санітарної організації Катеринославської губернії О. Л. Смідович залишив низку праць, присвячених різностороннім питанням медико-санітарного обслуговування сільського населення. Особливу увагу він приділяв питанням статистичного дослідження руху населення і захворюваності, вивченню умов праці і побуту як сільськогосподарських, так і промислових робітників, роботі лікувально-продовольчих пунктів, розробці заходів по боротьбі з епідеміями тифу, холери, віспи, дифтерії та ін. [647, с. 1-9; 648; 649, с.31-75; 650, с.171; 651, с.738; 652, с. 736-748]. Санітарний напрям у земсько-медичній діяльності в Херсонській губернії висвітлено в працях О.В.Корчак-Чепурківського [349, с.107-120; 346, с.158-161]. Матеріали по історії земської медицини в Олександрівському повіті Херсонської губернії з 1865 по 1890 рр. подані земським лікарем М.І.Тезяковим [693]. Розвиток земської санітарної організації в Катеринославській губернії представлені в працях О. М. Марзєєва [412; 414]. Звіт про діяльність санітарного лікаря в Олександрівському повіті за 1910 р. опублікований С .А. Томіліним [718, с.1-9].

Низка праць земських лікарів – М. С. Уварова, О. В. Корчак - Чепурківського, О. Л. Смідовича, М. І. Тезякова, присвячена дослідженню умов праці промислових та сільськогосподарських робітників у губерніях, санітарного нагляду за ними та створенню лікарсько-продовольчів пунктів у місцях перебування робітників [746, с.16-27; 652; 688, с.23; 689, с.30; 701; 703]. О.В.Корчак-Чепурківський ґрунтовно проаналізував та описав свою

діяльність у Херсонській губернії за 1889 р. в звіті, опублікованому в 1890 р. під назвою «Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год» [345]. На сторінках звіту, окрім протиепідемічної діяльності лікаря в Херсонському повіті, були описані незадовільні умови праці і побуту найманих робітників.

Важливе значення для з'ясування етапів розвитку наукової думки в земській медицині, внеску вчених-гігієністів у формування теоретичного фундаменту соціальної лікарняної справи мали наукові рецензії на праці сучасників. Йдеться про низку рецензій О. С. Віреніуса, З. П. Соловйова [58, с. 351-355; 658, с. 272-273.] та ін. Узагальнюючі, критичні оцінки діяльності земської медицини, насамперед у руслі профілактичної роботи містяться в працях С. М. Ігумнова, О. В. Корчак-Чепурківського, О. Л. Смідовича [258, с.35-38; 265, с.43; 647, с. 1-9] та ін.

Важливу історіографічну складову досліджуваної проблеми становлять земські періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

З розвитком земської медицини впродовж 1888 - 1894 рр. в Полтаві виходив тижневик «Земский врач». З появою і зміцненням санітарних організацій губернських і повітових земств починають виходити «Врачебно-санитарная хроника Черниговской губернии» (1889 - 1893, 1916 - 1917), «Врачебная хроника Херсонской губернии» (1892 - 1915), «Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии» (1893 - 1895, 1911 - 1916) і «Врачебно-санитарная хроника г. Симферополя» (1909 - 1914), «Врачебная хроника Харьковской губернии» (1898 - 1915), «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» (1898 - 1917), «Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии» (1907 - 1915), «Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии» (1907 - 1915), «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии» (1909 - 1916), «Врачебно-санитарная хроника Бессарабской губернии» (1912 - 1913; 1917), «Врачебно-санитарный обзор Полтавской губернии» (1917), «Врачебно-санитарная хроника Миргородского уездного земства» (з 1915), тобто майже всіх губерній України.

Під час першої світової війни у Києві виходили «Врачебно-санитарные известия Управления главноуполномоченного Российского общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта» (1916 - 1917). В Одесі у 1894 р. видавався «Журнал медицины и гигиены», у Харкові в 1906 - 1917 рр. - «Харьковский медицинский журнал», в 1906 - 1907 рр. - «Вопросы оздоровления г. Харькова и обзор деятельности городской врачебно-санитарной организации». В Одесі в 1892 - 1896 рр. друкувалась «Южно-русская медицинская газета». З 1895 р. видавалися «Сведения о врачебно-санитарной организации города Одессы», а в Ялті - «Врачебно-санитарная хроника» (1912) і «Санитарный бюллетень Ялты» (1913 - 1915).

Зазначені лікарсько-санітарні хроніки та інші земські періодичні видання містять великий фактичний матеріал про захворюваність і смертність населення України, стан медичної допомоги на місцях, що є важливим для об'єктивної оцінки розвитку гігієнічної науки на терені України. У них зосереджені дані про захворюваність і смертність населення України, стан медичної допомоги, який є цінним джерелом історії становлення та розвитку гігієнічної науки.

Отже, матеріали губернських земських, Пироговських з'їздів, статистичних комітетів, публікації вчених, земських лікарів у періодичних виданнях містять значний фактичний матеріал та відповідний часу рівень авторських узагальнень про формування наукових основ гігієни та її профілактичної спрямованості в земській медицині другої половині XIX ст.

Значний масив літератури присвячується санітарно-протиепідемічній діяльності медичних товариств на терені України другої половини XIX – початку XX ст. Вона дозволяє установити пріоритетні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності медичних товариств зумовлених викликами часу, епідемічними захворюваннями, необхідністю збереження ринку найманої праці та військовими потребами. Публікації другої половини XIX – початку XX ст. з історії наукових медичних товариств розкривають роль і значення не лише громадських організацій лікарів у подоланні соціальних хвороб та покращенні протиепідемічної обстановки в містах і селах, на біржах праці, а й визначають

персональний внесок учених-лікарів у розвиток санітарно-профілактичної справи на терені України.

Літературу про діяльність медичних товариств можна умовно розділити на декілька груп. Першу – становлять «Труды Общества киевских врачей», «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», «Труды Харьковского медицинского общества» та ін. Названі видання дозволяють ознайомитися з планами наукової і практичної роботи наукових товариств у масштабах губерній, повітів та окремих міст, з'ясувати пріоритетні напрями роботи, які визначилися конкретною соціальною і епідеміологічною обстановкою в різних регіонах Російської імперії. Названі видання розкривають кількісно-якісний склад членів наукових товариств, коло їхніх наукових інтересів, зміну керівництва громадських об'єднань лікарів тощо. «Записки...» і «Труды...» виступають, з одного боку, важливим історичним джерелом вивчення найважливіших етапів становлення і розвитку гігієни як науки, з іншого – історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити еволюцію наукової думки в соціальній медицині, простежити зміну наукових пріоритетів і парадигм у процесі нагромадження експериментального матеріалу та його узагальнення, нових відкриттів, взаємодії вітчизняної і зарубіжної медичної науки. Особливий історіографічний інтерес становлять праці видатних учених, фундаторів гігієнічної науки, які друкувалися на сторінках видань наукових товариств. Наприклад, В. К. Високович у статті «О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г.» указував на водний механізм зараження холерними вібріонами, пропонував найефективніший на той час засіб проти холери – щеплення холерною вакциною [70, с.7]. О. В. Корчак - Чепурківський у статті «Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени» подає глибокий аналіз санітарно-гігієнічної роботи в Київській губернії, вивчає фінансово-економічні, кадрові проблеми, які перешкождали впровадженню санітарно-епідеміологічної служби, яка б систематично і планомірно здійснювала профілактику захворювань [340, с.1-13]. М. Ф. Гамалія в роботі «О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка»

описував виділений у 1888 р. холероподібний вібріон у птахів, який назвав «вібрионом Мечникова» та пропонував шляхи лікування свійських птахів [76, с. 72-75]. В.В. Фавр в публікації «О голодном хлебе 1898 года» проаналізував причини голоду в Росії, констатує, що в XIX ст. на теренах імперії спостерігалось 48 неурожайних років, які супроводжувалися голодом, тоді як в країнах Західної Європи це соціальне лихо фактично зникло з суспільного життя [760, с.1-26]. Дослідник вносить пропозиції стосовно можливого приготування сурогатного хліба в неврожайні роки, аналізує зразки голодного хліба з Бузульського повіту Самарської губернії.

Цікавий, насичений фактичними даними з глибокими узагальненнями і висновками матеріал міститься в звітах та протоколах Київського, Одеського, Харківського медичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. Так, у звіті Одеського товариства лікарів, який відбувся 7 червня 1886 р., на зборах цієї громадської організації йшлося про створення Одеської бактеріологічної станції, її кошторис та напрямки діяльності, а також наукові досягнення М. Ф. Гамалія по виготовленню вакцини від сказу, його подальші наукові пошуки [517].

У протоколах Харківського медичного товариства знаходимо узагальнюючу інформацію про санітарно-гігієнічні і протиепідемічні заходи та впровадження наукових розробок у галузі епідеміології і гігієни громадською організацією, яка виступила ініціатором створення санітарних комісій при міській управі [568, с.1-3]. Якщо врахувати, що протоколи готувалися вченими-гігієністами, які відбивали тогочасну наукову думку в цій галузі медицини, то вони слугують важливим історіографічним джерелом вивчення найважливіших етапів розвитку гігієни в другій половині XIX – початку XX ст.

Отже, історіографія історії гігієнічної науки другої половини XIX – початку XX ст. включає великий комплекс літератури земського походження (опубліковані доповіді губернських земських з'їздів, нариси історії гігієни, статистичні описи окремих губерній, праці постійних медичних комісій при губернських земських управах, земські медичні збірники, журнальні публікації

Товариства російських лікарів у пам'ять М.І. Пирогова та ін.). Окрему групу становлять наукові праці видатних діячів земської медицини, демографів Б. Б. Веселовського, Л. Б. Грабовського, Д. П. Журавського, С. М. Ігумнова, О. В. Корчак-Чепурківського, П. Ф. Кудрявцева, О. М. Марзєєва, М. І. Тезякова, М. С. Уварова, які друкувалися окремими виданнями за кошти земств і розповсюджувалися на терені України.

За авторством публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. належали земським лікарям, діячам земської медицини, вченим-лікарям, демографам та ін. Найчисельнішу групу становлять науково-публіцистичні виступи земських лікарів.

Великий масив становлять роботи, вміщені в наукових збірниках – «Записках», «Трудах» Київського, Новоросійського, Харківського університетів, які належать відомим ученим, організаторам санітарно-протиепідемічної справи В. К. Високовичу, П. М. Діатроптову, Ю. І. Мацону, Г. М. Мінху, Л. Т. Тарасевичу, Н. А. Хржонцевському, О. В. Корчак-Чепурківському, В. Д. Орлову, О. Д. Павловському, М. В. Скліфософському та ін.

Публікації першого історіографічного періоду, другого етапу презентуються, насамперед, узагальнюючою працею – «История Императорского университета св. Владимира», підготовленої М. В. Владимирським - Будановим. Автор указує на невідале поєднання фахових предметів на медичному факультеті Київського університету св. Володимира, за яким здійснювалася навчально-наукова місія всіх університетів Російської імперії. Гігієнічні знання розпорошувалися між різними розділами і входили до комплексу предметів на двох кафедрах «лікарствознавства, токсикології, фармації, рецептури, дієтики, гігієни» та «судової медицини, медичної поліції, історії та літератури, медичної енциклопедії та методології». Викладання обмежувалося нормами індивідуальної гігієни відповідно до умов життя правлячих класів. Водночас, досліджуючи історію Університету св. Володимира, М. Ф. Владимирський - Буданов відзначав позитивний вплив університетської

науки і освіти на поліпшення санітарного стану і благоустрою м. Києва [278, с.90-91].

Під редакцією професора В.С.Іконникова в 1884 р. вийшов «Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського Університету св. Володимира (1834-1884)», де згадується про першого професора гігієни В.А.Суботіна [33; с.437].

Другу групу становлять історико-статистичні, енциклопедичні видання, в яких розглядаються питання розвитку гігієни. Це, зокрема, історико-статистичні відомості про перших вчених та структуру університету св. Володимира, висвітлені в «Историко-статистических записках об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира», опублікованих у 1884 р. під редакцією В. С. Іконникова. У виданні на с.213-224 розкривається діяльність лабораторії при кафедрі гігієни (записки проф. В. А. Суботіна) [276, с.213-224; 676].

У цьому ж виданні висвітлюється внесок професорів і викладачів медичного факультету Київського університету св. Володимира у створення громадських організацій та наукових медичних товариств, зокрема, Товариства київських лікарів та вказується на участь членів Товариства у заходах щодо подолання епідемій холери, паразитарних тифів та інших гострозаразних інфекційних хвороб, обговорення низки питань санітарії, гігієни і епідеміології, створення з ініціативи професора Н. А. Хржонцевського Комісії народних медичних читань [276, с.302-307].

Названі праці з історії гігієнічної науки доповнюють енциклопедичні видання медичного профілю, де переважають статті авторитетних науковців - фахівців у галузі гігієни або соціальної медицини.

В Енциклопедичному словнику видавництва «Брокгауза-Ефрона» в статтях «Гігієна» і «Санітарія» такими відомими фахівцями, як М. Я. Капустін та Ф. Ф. Ерісман обґрунтовується громадський характер гігієнічної науки та її соціальна спрямованість [301, с.621-627; 840, с.261-263].

У Новому енциклопедичному словнику товариства «Брокгауз - Ефрон», виданому перед Першою світовою війною, вміщено статтю Ф. Чистовича «Гігієна», в якій автор докладно висвітлює складний шлях від стихійного та емпіричного використання гігієнічних заходів для запобігання захворюванням до реалізації широких завдань громадської системи охорони здоров'я на наукових засадах [829, с. 421 - 424].

Окрему групу становлять публікації, присвячені ювілейним датам університетів. Зокрема, у 1905 р. вийшов ювілейний збірник, присвячений 100-річчю заснування медичного факультету Харківського університету, де йдеться про основні етапи формування структурних підрозділів факультету, кафедри гігієни та її першого завідувача, професора А. І. Якобія [426].

Низку публікацій до ювілею Харківського університету присвятили відомі вчені Д. І. Багалій, Н. Ф. Сумцов [9] та професор кафедри гігієни Харківського університету І. П. Скворцов [426]. Автори висвітлюють, насамперед, внесок університетської професури в становлення кафедр, розвиток охорони здоров'я в цілому, медико-санітарне обслуговування населення Харкова. Зокрема, аналізу санітарно-протиепідемічної діяльності лікарсько-санітарної організації м. Харкова за 1910 - 1914 рр. була присвячена робота професора кафедри гігієни Харківського жіночого медичного інституту В. В. Фавра [761].

Не менш цінним історіографічним джерелом вивчення становлення і розвитку гігієни, як науки, є підручники та посібники класиків російської гігієни О. П. Доброславіна [207], Ф. Ф. Ерісмана [837 - 839] та ін.

Зародження гігієнічних знань висвітлено в посібниках першого професора кафедри гігієни Київського університету св. Володимира В. А. Суботіна [674; 675; 676].

А згодом його послідовник, професор В. Д. Орлов присвятив низку праць першому професору кафедри гігієни та 30-літній історії лабораторії, де проходила наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність видатного вченого [489, с. 246 - 259].

Наукові досягнення в галузі гігієни початку ХХ ст. та їх практичне впровадження відображені професором В. Д. Орловим у низці брошур «Обзор успехов гигиены» (1902, 1903, 1904, 1905, 1907, 1908 pp.). У названій серії праць аналізується науковий доробок як вітчизняних, так і зарубіжних учених - гігієністів [484 - 486; 490 - 492].

Важливим історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити розвиток наукової думки в галузі гігієни, удосконалення профілактики, діагностики і лікування хвороб є публікації в періодичній пресі.

Помітною подією для медичної громадськості Російської імперії став вихід першого в Україні щотижневого наукового медичного часопису «Современная медицина», заснованого професором Київського університету св. Володимира О. П. Вальтером у 1860 р. [600, с. 431]. Часопис виходив у світ до 1880 р. (з 1876 р. у Варшаві) і відзначався високим науковим рівнем, що дозволило відомому історичу медицини М. П. Мультановському оцінити його як «одне з кращих медичних видань того часу» [553, с. 162].

У цьому медичному виданні друкувалися статті знаних учених, професорів Київського університету св. Володимира з фізіології, гігієни, анатомії, про стан медичної освіти і науки, медичну допомогу. Особлива увага приділялася пропаганді і поширенню досягнень сучасної медицини.

З розвитком гігієнічної науки в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття потреба в поширенні медичних знань значно зросла, що сприяло появі нових медичних періодичних видань. Якщо в першій половині ХІХ ст. переважали загальномедичні журнали, то в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. поширилося видання часописів з окремих медичних дисциплін [395, с. 377- 402].

Отже, історіографія, яка розкриває розвиток гігієнічної науки в університетах, включає великий масив історичної, історико-статистичної, енциклопедичної, оглядової, навчально-методичної літератури, яка відображує зміст і структуру, організаційні форми, кількісно-якісний склад дослідницького персоналу, що дозволяє вважати університетський етап розвитку гігієни вирішальним у перетворенні її в науку, як форму суспільної свідомості,

складової духовної культури суспільства. Гігієна перетворюється із системи знань у науку, яка не лише описує досліджувані явища, а й прогнозує їх, виробляє практичні рекомендації, які відповідають потребам суспільства.

В умовах Першої світової війни, погіршення умов життя переважної більшості населення вчені-лікарі вели активну боротьбу з епідеміями та соціальними хворобами. Саме цій тематиці присвячувались публікації провідного вченого в галузі соціальної гігієни С. А. Томіліна, наприклад, «Сельское жилище в России, как один из факторов распространения туберкулеза» [723, с.42-53], завідувача санітарної організації Катеринославської губернії О. Л. Смідовича «О санитарном состоянии жилищ Екатеринбургской губернии и мерах к улучшению жилищных условий» [650, с.171].

У період визвольних змагань 1917 - 1920 рр., відсутності державної фінансової підтримки дослідження з проблем гігієни носили епізодичний, фрагментарний характер. До когорти учених-гігієністів, які не дивлячись на складні умови життя і праці, продовжували наукові пошуки в цей час, слід віднести О.В. Корчак-Чепурківського, О. М. Марзеєва, М. М. Костямина, Г. В. Хлопіна, С. А. Томіліна та ін.

Уже в радянський час у зв'язку з диференціацією гігієни, появою нових її напрямів – соціальної гігієни, професійної, шкільної, розпочинається новий історіографічний період. У 1920 - 1980 - ті рр. формується зміст, структура і організаційні основи гігієнічної науки, які відповідали цілям і завданням нової радянської системи.

Саме на перший етап, 1920-ті рр. другого історіографічного періоду, який характеризується насамперед плюралізмом наукових думок у галузі вітчизняної гігієни, припадає виокремлення в рамках гігієнічної науки, нових соціально спрямованих напрямів медицини.

В історіографічному просторі з'являється низка праць з питань розвитку гігієни, як науки, в університетах, соціальної медицини, виходять у світ підручники та посібники для лікарів і студентів, в яких відображуються не лише складні, звивисті шляхи накопичення медико-соціальних знань у

земствах, наукових товариствах, університетах на терені України, в зарубіжних країнах, а й формується літературно-гігієнічний понятійний апарат. До наукового обігу вводяться такі терміни, як «профілактика», «гігієна», «громадська медицина», «соціальна гігієна», «соціальна медицина», що зазнають подальших трансформацій в процесі розвитку науки.

Перекладаються твори піонерів наукової соціальної гігієни А. Гротьяна (Crotjana) [111], Е. Дюкло (Duclaux) [212], Б. Хайєса (Chajes) [772], А. Фішера (Fischer) [764], а також праці вітчизняних авторів, які закладали основи соціальної медицини в колишній Російській імперії. Серед них виділяється капітальна праця А. Ф. Нікітіна, яка подає сутнісні характеристики гігієни і соціальної медицини, висвітлює історію профілактичних гігієнічних заходів, розвиток гігієнічної науки та її диференціацію, завдання соціальної гігієни та її значення для лікарів [455].

Водночас в історіографії 1920 – першої половини 30-х рр. подаються різні, часом суперечливі, оцінки результатів роботи земської медицини. Наприклад, відомий статист С. М. Богословський у 1925 р. писав: «За п'ятдесятирічний період вони (земські лікувальні заклади) не тільки не втратили своєї сили та значення, а, навпаки, стали швидко розвиватися вглиб та вшир самою революцією... Якщо тут термін «земська» замінити на слово «радянська», то всі ці формули залишаються зовсім прийнятними для теперішнього часу» [36, с. 2]. Під іншим кутом зору розглядає земську медицину М. Я. Лукомський: «Лише наша некультурність, невігластво, злидні, а головне маленькі, «обивательські» горизонти могли оточити якимось ореолом земську медицину» [405, с. 24].

У 30-х роках ХХ ст. в науковій і пропагандистській літературі відкрито проголошувалися негативні погляди стосовно земської медицини. Характерною є стаття А. Л. Карасьова, в якій автор називає «земщину» пережитком у середині радянської охорони здоров'я, який є одним з проявів головної небезпеки правого ухилу на цьому етапі [303, с. 6]. З. П. Соловйов, який пройшов школу земської медицини, у своїй діяльності соціал-гігієніста і організатора радянської системи охорони здоров'я, незважаючи на офіційне критичне ставлення, фактично плідно продовжував і розвивав ідеї земської медицини, особливо в галузі

профілактики. У своїй доповіді «Профілактичні завдання лікувальної допомоги (диспансеризація лікувальної справи)» на V Всеросійському з'їзді здоров'їдділів (1924 р.) він вважав за необхідне покласти «в основу діяльності всіх без винятку лікувальних закладів» принцип «об'єднання» санітарних і лікувальних завдань, узагальнених і об'єднаних поняттями завдань «лікувально-профілактичних» [657, с. 60]. Він також вважав за доцільне, щоб у плані роботи сільських дільничних лікарів були заходи з санітарного нагляду, боротьби з епідеміями, соціальними хворобами, з охорони материнства та дитинства, здоров'я дітей і підлітків, з санітарної освіти, фізичної культури.

М. О. Семашко хоча і був у минулому земським лікарем, але в радянський час кон'юнктурно підходив до оцінки діяльності громадської медицини. У 1923 р. він писав: «Якщо земські ліберали та демократи працювали чимало над загальнодоступністю лікувальної допомоги для сільського населення, то їхні прагнення не виходили за межі постановки найпримітивнішої лікувальної допомоги і здійснювались у найскромніших розмірах» [639]. Водночас, виступаючи у червні 1918 р. на I з'їзді медико-санітарних відділів Рад з доповіддю про основні завдання радянської медицини на місцях, він наголошував, що медицина «має бути побудована на послідовному проведенні принципів: а) загальнодоступності і б) безоплатності» [640, с. 16]. Лікар вважав, що «треба негайно розвинути найширшу санітарно-освітню діяльність», зробити акцент на «санітарію», рекомендував зберегти, хоча й «радикально» змінити, форму «участі населення у медико-санітарній діяльності». Запропоновані М. О. Семашком принципи організації радянської системи вже були апробовані земською медициною.

У 60 - ті рр. XX ст., в умовах «хрущовської відлиги», колишній нарком охорони здоров'я М. О.Семашко визнавав такі сильні складові земської медицини, як сільська лікарська дільниця, профілактична діяльність лікарів, санітарна робота на селі [640, с. 51]. Окрім того, особливе місце в працях М.О.Семашка посіли питання соціальної гігієни: «Основне завдання соціальної гігієни полягає в тому, - писав він, - щоб глибоко вивчати вплив соціального середовища на здоров'я людини і розробляти ефективні заходи по усуненню шкідливого впливу цього середовища [640,

с. 144]. Як виявилось, всі ці ідеї вже були озвучені земською медициною в другій половині XIX ст.

Наближену до об'єктивності оцінку роботи земської медицини можна відшукати в працях одного із засновників санітарної організації Катеринославської губернії, а згодом – академіка О. М. Марзєєва, яку він вперше оприлюднив на III Всеукраїнському з'їзді бактеріологів та епідеміологів (5 квітня 1922 р.). Указуючи на недоліки земської санітарної організації, обумовлені об'єктивними причинами тогочасного суспільно-політичного та економічного життя, О. М. Марзєєв відзначає низку її позитивних рис. Зокрема, вказує на цілеспрямовану, в масштабах країни, оздоровчу роботу земської медицини; її внесок у справі водопостачання, створення лазень, санітарної просвіти; вирішальну роль у вивченні умов життя, побуту і праці сільського та промислового населення, проведенні заходів по подоланню епідемій, зменшенню дитячої смертності; обладнання санітарною технікою лікарень; санітарному супроводу промислового виробництва тощо. О. М. Марзєєв підкреслював, що досягнути позитивних результатів земською медициною можна було завдяки широкому кругозору і самовідданій справі людей, які там працювали [613].

Отже, зміна політичних акцентів в оцінці земської медицини, спроба на догоду комуністичної ідеології применшити її роль і значення в формуванні основ гігієнічної науки, спостерігається в радянській історіографії 1920-х – першої половини 1930-х рр. Водночас, велика когорта вчених, колишніх земських лікарів, які працювали в університетах, ВУАН, установах Народного комісаріату охорони здоров'я і були організаторами і носіями ідей земської медицини, відкидали негативно-однобічні оцінки роботи громадської медицини дорадянського періоду. Лише після масових репресій другої половини 1930 - х рр., коли були фізично знищені або ізольовані від наукової роботи в сталінських таборах учені-гігієністи, носії ідей земської медицини, в радянській історіографії запанували класові, партійні оцінки усього того, що відбувалося в суспільному житті Російської імперії, зокрема в земській медицині другої половини XIX – початку XX ст.

Фундатори радянської системи охорони здоров'я М. О. Семашко і З. П. Соловйов, однолінійно критикуючи земську і фабрично-заводську медицину, насправді значною мірою запозичили саме там організаційні основи побудови соціалістичної мережі медичних закладів.

У другій половині 1930-х рр. розпочинається новий етап другого історіографічного періоду історії гігієнічної науки в Україні. У зв'язку з масовими репресіями, великими людськими втратами внаслідок голодомору 1932 - 1933 рр., погіршенням умов життя і праці радянських людей, спалахами масових інфекційних та активізацією соціальних захворювань, соціальна гігієна була фактично заборонена, а сфера її діяльності в охороні здоров'я обмежена практичними завданнями. Заборона на довгі роки виключила з наукового простору конкретні соціально-гігієнічні дослідження, зокрема вивчення впливу соціальних чинників на здоров'я різних груп населення, а підручники з цієї дисципліни зводилися до рівня посібників з організації охорони здоров'я.

Водночас у 30-х рр. ХХ ст. в багатьох медичних вузах відкриваються санітарно-гігієнічні факультети, створюються профільні гігієнічні кафедри.

Радянська історіографія історії становлення і розвитку соціальної гігієни у відповідь на заборону цієї галузі науки і практики зосередила головну увагу на дослідженнях з громадської медицини, яка за визначенням С.С.Кагана є «напрямом медиків і не медиків у спільній діяльності в галузі охорони здоров'я в розв'язанні спільними методами проблем захворюваності і смертності» [297, с. 154]. На наш погляд, дискусійним в історіографії історії гігієни 1940-х рр. було питання «формування гігієни як самостійної дисципліни». На думку С.С.Кагана, це відбулося в Київському університеті св. Володимира в 1842 р. на кафедрі «державного лікарствознавства» [297, с.77-81)]. Значно пізніше, в літературі 1980-х рр., викладання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира цілісного навчального курсу гігієни прив'язується до створення самостійної кафедри гігієни в 1865 р. [320, с. 40-44].

До групи праць з історії першої на теренах України кафедри гігієни в Київському університеті відноситься стаття І.І. Нікберга «К истории организации

первых кафедр в России». Автор подає історію становлення кафедри гігієни, розкриває основні напрями діяльності, науковий потенціал структурного підрозділу університету [453]. Водночас, дослідник фактично не розглядає початковий етап діяльності кафедри, поза увагою автора залишився складний процес об'єднання раніше розрізнених гігієнічних знань в єдину навчальну дисципліну.

Розвитку науково-медичної думки в Новоросійському університеті було присвячено дисертаційне дослідження Л. І. Грабовської [95], де розкривається внесок перших професорів медичного факультету в становлення медичної науки, зокрема гігієни.

Суттєвим доповненням до попередніх наукових розвідок, присвячених історії формування гігієнічної науки в Київському медичному інституті, є публікації професорів Г. Х. Шахбазяна, П. І. Баранника і С.С. Познанського «Кафедра общей гигиены Киевского медицинского института», що вийшли в світ наприкінці 1950-х рр. [833].

Низку праць, в яких досліджуються питання становлення і розвиток кафедри гігієнічного профілю в Харківському університеті присвятив В.М.Жаботинський [215, с. 181-189; 216].

У збірнику праць Харківського медичного інституту (1958 р.) була опублікована робота Н. О. Сиворонова «Подготовка санитарных врачей на Украине», В. М. Жаботинського «И.П.Скворцов – выдающийся русский гигиенист».

У статті М. Л. Кошкіна «Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института» висвітлюються основні етапи становлення і розвитку однієї із найстаріших кафедр в Україні – кафедри загальної гігієни Харківського медичного інституту та внесок у її розвиток основоположника вітчизняної гігієнічної науки – професора О.І.Якобія і його послідовника – професора І.П.Скворцова, а також відомих учених-гігієністів – В. О. Углова, В. О. Яковенка, М. М. Соловйова та ін, які там працювали [380, с. 197- 203].

У науковій розвідці О. Ф. Стояновського «К истории кафедры общей гигиены Одесского медицинского института» показано внесок професора Г.В.Хлопіна в розвиток гігієни як науки і практичної галузі медицини в Новоросійському університеті, а також професора М. М. Костямина, який впродовж 38 років (1914-1952 рр.) очолював кафедру загальної гігієни Одеського медичного інституту [666, с. 205-208]. В колективній статті П. І. Баранникова, Р. Я. Бенюмова., І. М. Макаренка «В.А.Субботин – организатор и руководитель первой кафедры гигиены на Украине» прослідковуються основні етапи створення кафедри гігієни в Київському університеті св. Володимира та внесок професора В. А. Суботіна в її заснування [16].

У 1950 -ті рр. напередодні і після партійної критики культу особи Сталіна виходять у світ наукові праці, захищаються дисертаційні роботи, присвячені видатним ученим – гігієністам С. М. Ігумнову, О. О. Корчак-Чепурківському, Г. В. Хлопіну та ін. [104; 382, с.6-10; 95]. У підконтрольних цензурі виданнях подається ідеологічно витримана оцінка внеску вчених у розвиток вітчизняної гігієнічної науки.

Упродовж 50-х років ХХ ст. радянські науковці, як правило, замовчували вагомий внесок О. В. Корчак-Чепурківського та його учнів у розвиток гігієни. Основні причини цього – звинувачення відомого епідеміолога-гігієніста в «буржуазному націоналізмі» та повна ліквідація його наукової школи в галузі гігієни (В. В.Удовенка, В. Я. Підгаєцького, М. А. Кудрицького) внаслідок сфабрикованої комуністичним режимом «Справи СВУ» в 1929 р.

Окремі аспекти діяльності наукових товариств лікарів відображувалися в 1950-ті – на початку 1960-х рр. на сторінках періодичних видань. Наприклад, дослідник Ю.Н. Квітницький - Рижов зосереджував свою увагу на лікувальній роботі членів Київського товариства лікарів [309]. А. П. Жук розкриває внесок медичних товариств у розвиток суспільної медицини у Росії в другій половині ХІХ ст., а також підкреслює значимість Харківського медичного товариства у розвитку громадсько-медичної думки в Росії в 60-70-ті рр. [225, с.119-128].

Розглядаючи стан громадської медицини в середині XIX ст., дослідник М. М. Левіт вказує на внесок медичних товариств у розвиток медицини. Водночас автор помилково відносить до першого медичного товариства на терені України Одеське (1849), а не Київське товариство лікарів, що виникло в 1840 р. і відіграло помітну роль у розвитку вітчизняної медицини [396, с. 3-67].

У 1960-ті роки новий етап другого історіографічного періоду розпочинається з дискусій про виокремлення соціального напрямку гігієни та фактичного відновлення його в 1965 р. після тридцятирічного знекровлення в науці і на практиці тоталітарним режимом, який всіляко приховував масштабні людські жертви і страждання, викликані соціальними експериментами та масовими репресіями комуністичного режиму.

З актуалізацією проблематики по соціальній гігієні в Радянській Україні публікуються одними із перших у Радянському Союзі конкретні соціально-гігієнічні дослідження, захищаються кандидатські дисертації про вплив соціальних чинників на здоров'я населення, зокрема дітей (О. М. Ціборовський., В. П. Неділько, Г. І. Вихристюк) [447, с. 36-39; 446; 824; 825, с. 32; 59] та інші.

Певний науковий інтерес представляє дисертаційне дослідження І. М. Макаренка «Материалы о развитии гигиены на Украине (вопросы гигиены в трудах и деятельности ученых медицинского факультета Киевского университета)» [410; 411], в якому висвітлюються особливості викладання гігієни на медичному факультеті Київського університету в початковий період його діяльності (40-50-ті рр. XIX ст.), передумови і початковий етап формування самостійної кафедри гігієни (60-ті рр. XIX ст.) та внесок учених-гігієністів (В. А. Суботіна, К. Е. Добровольського, В. Д. Орлова, О. В. Корчак-Чепурківського, І. П. Скворцова) в становлення і розвиток кафедри гігієни кінця XIX – початку XX ст.

Після «шквалу» критики земської медицини в історіографії історії гігієнічної науки тоталітарної доби – другої половини 1930 - х – першої половини 1950 - х рр., в умовах «хрущовської відлиги» зміщуються акценти в

бік вивчення досвіду земської медицини, можливості його використання в сучасних умовах, більш виважені оцінки торкалися усіх сторін земської медицини. Але не можна не погодитися з оцінкою відомого історика медицини П. Ю. Заблудовського, висловленою в 1964 р.: «Земська медицина, як і вся російська громадська медицина, належить минулому, ...а всілякі намагання некритичного перенесення досвіду дореволюційної громадської медицини, її завдань, змісту і організаційних форм в умовах соціалізму було б грубою помилкою» [233, с. 7-8].

Виходить низка робіт, присвячених вивченню окремих проблем розвитку земської медицини в різних губерніях Російської імперії. Особливий науковий інтерес становить праця Л. Н. Карпова [306]. В роботі показано історичні та соціально-економічні умови виникнення земської медицини та її санітарного напрямку в деяких губерніях, в тому числі й Херсонській. Автор підкреслює, що переважна більшість земських лікарів у різних губерніях, окрім лікувальної роботи, намагалися вирішувати санітарні завдання. Земські санітарні лікарі прагнули працювати в тісній взаємодії з іншими земськими лікарями. Дослідник виділяє три періоди розвитку санітарної організації: перший - становлення до кінця 90-х рр. XIX ст., другий – характеризується «більшою планомірністю» і третій – останнє десятиліття перед революцією – період розширення санітарної роботи.

На початку 1960 - х рр. вийшла робота І. Д. Страшуна «Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907-1917)», в якій дослідник вказує на роль губернських з'їздів в розвитку громадської медицини. Зокрема, зазначає, що на початок 80-х рр. XIX ст. з'їзди пройшли в усіх 34 земських губерніях. За 35 років найбільше з'їздів пройшло в Московській і Херсонській губерніях – по 16. На з'їздах актуалізувалися проблеми громадської медицини, насамперед створення санітарної організації. Але санітарна справа запроваджувалася в життя з великими труднощами, оскільки її завдання покладалися на місцеву медицину [668, с.16].

У публікації «Россия и русские на Дрезденской выставке 1911 г.» автором детально описується міжнародна гігієнічна виставка та її значення в розвитку медичної науки в Російській імперії [667, с. 84-87].

Цінним внеском у висвітлення історії земської медицини стали праці про діяльність окремих земських діячів та лікарів. Серед них - низка праць віомого вченого в галузі гігієни С. С. Кагана про О. В. Корчак-Чепурківського [294]. У своїх працях автор уперше на архівній джерельній базі описав основні етапи життєвого шляху О. В. Корчак-Чепурківського та його діяльність як прогресивного земського санітарного лікаря, соціального гігієніста, історика медицини, ученого в галузі профілактичної медицини, педагога та засновника української номенклатури хвороб. Дослідник проаналізував праці О. В. Корчак-Чепурківського. Водночас майже в усіх працях С.С.Кагана, з відомих причин замовчувалися факти та події, пов'язані з діяльністю О.В.Корчак-Чепурківського в урядах П. Скоропадського та Директорії 1918-1919 рр., а також зовсім не згадувалася його участь у створенні Українського наукового товариства та Української Академії наук.

Наукова і практична діяльність земського санітарного лікаря М.І.Тезякова висвітлювалася дослідником Х. І. Ідельчиком. Автор оглядово описав життєвий шлях М. І. Тезякова, розкрив його внесок у становлення санітарної організації, створення лікувально-продовольчих пунктів у місцях пересування сільськогосподарських робітників у Херсонській губернії, проаналізував наукової праці в галузі професійної гігієни [274].

У роботах І.Д. Хороша вивчається розвиток санітарної справи в умовах земської медицини на терені України, нагромадження нею практичного досвіду, внесок санітарних лікарів у формуванні наукових основ гігієни, їх участь у розбудові охорони здоров'я в Радянській Україні [790, с.12; 791].

У 1960-ті рр. відроджується наукова тематика, присвячена вивченню діяльності медичних товариств. У 1965 р. вийшов збірник статей за редакцією В.П. Новаченка до 100-річчя діяльності Харківського медичного товариства [662]. В ювілейному збірнику дослідник П.Д. Петров розкриває історичні

аспекти становлення Харківського медичного товариства та його санітарно-протиепідемічну діяльність, аналізує наукові розробки в галузі гігієни, санітарії, епідеміології, бактеріології, боротьби з соціальними хворобами, простежує створення низки науково-дослідних установ, а саме: протидифтерійного, Пастерівського інститутів, бактеріологічної станції, Жіночого медичного інституту, висвітлює науково-практичну діяльність членів Товариства [532; 534].

Інформаційно насичена праця О.І.Лотової з історії зародження медичних товариств у Російській імперії виходить у світ в 1962 р. Особливий науковий інтерес становлять її публікації, в яких підбиваються підсумки вивчення історії гігієни і санітарії. Так, у 1962 р. вийшла в світ робота О. І. Лотової «Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России», де аналізуються праці відомих учених-гігієністів.

У збірниках міститься низка публікацій М. І. Барсукова, І. Д. Хороша, І. Д. Страшуна, Л. Г. Лекарева, Л. І. Грабовської, О. О. Грандо про розвиток санітарної справи в умовах земської медицини в Україні та про внесок земських лікарів (О. Л. Смідовича, В. Г. Соболева, С. С. Аглицького та ін.) в розбудову санітарної організації в українських губерніях.

Огляд і бібліографія праць з історії гігієни і санітарії, опублікованих у СРСР з 1917 по 1957 рр. подається в спеціально присвяченій цьому питанню праці О. І. Лотової «Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России» [404]. Ця робота дає певне уявлення про основні дослідження з історії вітчизняної гігієни, виконані за 1917-1957 рр. Історіографічні узагальнення і оцінки з питань епідеміології були висвітлені також в інших працях О.І.Лотової [402; 403].

Бібліографічні відомості з історії гігієни і санітарії в Україні в дорадянський період подаються в роботі Л.С.Межирова «Материалы к изучению истории гигиены и санитарии на Украине до Великой октябрьской социалистической революции» [427, с.103-112].

У 1964 р. вийшов бібліографічний покажчик, присвячений історії гігієни та санітарії в Україні О. О. Грандо та Л. С. Межирова «Історія гігієни та санітарії на Україні: бібліографічний покажчик». У бібліографічному покажчику наводяться праці як загального характеру з історії земської медицини, починаючи з 1861 р., так і розвитку окремих галузей гігієни в радянський період [105].

О. О. Грандо також присвятив низку праць розвитку гігієни і санітарії в радянський період, зокрема «Основные этапы развития санитарной организации УССР», «Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР», «Санитарная организация в УССР в первые годы ее существования» та ін. [98; 100; 101; 102; 103;]. Водночас у названих публікаціях дослідник розглядає розвиток гігієни не під кутом зору становлення науки, а практичного застосування гігієнічних знань і методик для збереження здоров'я людей.

До низки праць О. О. Грандо слід додати дослідження Л. С. Межирова по історії гігієни і санітарії до 1917 р. [427].

Як і попереднє десятиліття, в 70-ті рр. ХХ ст. залишалися актуальними публікації про розвиток гігієни на терені України та внесок земських санітарних лікарів в становлення гігієни і епідеміології.

Розвитку громадської медицини присвячується праця П.Е.Заблудовського «Пути развития общественной медицины», де дослідник простежує основні напрямки розвитку земської медицини та санітарної організації [232, с. 71-73].

Серед низки праць вирізняється книга О. О. Грандо «Развитие гигиены в Украинской ССР» [99]. Робота присвячена аналізу історичного досвіду санітарної організації на теренах України, її здобуткам. Цінним у роботі є те, що в її основу покладені архівні документи, які дають уявлення про розвиток гігієни в Радянській Україні. Саме архівні документи дозволили установити започаткування в Українській РСР перших санітарних і санітарно-технічних рад. Не дивлячись на те, що розділи книги досить лаконічні, вони все ж містять відомості про напрямки роботи та помітні зрушення в становлення гігієни.

Важливим у роботі є також те, що автор подає відомості про видатних діячів санітарної справи: В. М. Жаботинського, Б. М. Калюжного, О. М. Марзєєва, С. М. Ігумнова, С. А. Томіліна, А. І. Черкеса, Н. Г. Громашевського та ін, які зіграли помітну роль в становленні і розвитку санітарно-гігієнічної справи в Радянській Україні 1920-30-х рр. Переконаливо доведено, в яких складних умовах (голод 1921 - 1922 р., зруйноване громадською війною водопостачання міст тощо) фактично заново створювалася радянська санітарна організація. Але не дивлячись на труднощі, за короткий термін була створена нова санітарна організація, яка вже через кілька років змогла вирішувати важливі питання санітарно-гігієнічного захисту населення. Автор важливу роль у розвитку гігієни і санітарії відводить журналу «Профилактическая медицина».

Чільне місце в роботі О. О. Грандо відводиться підготовці кадрів, діяльності санітарно-гігієнічних факультетів, вперше публікуються дані про забезпечення санітарно-епідеміологічних закладів кадрами, а також успіхи в профілактичній роботі. Водночас в дослідженні не знайшли повного висвітлення питання розвитку гігієни як науки, внеску українських учених-гігієністів у практичну медицину, їх участь у з'їздах, конгресах, конференціях.

У наукових колах 1970-х років продовжується вивчення історії товариств лікарів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та їх значення в формуванні наукових основ гігієни.

У 1972 р. за редакцією академіка М. В. Волкова вийшов збірник «Наукові медичні товариства», в якому автор на загальноросійському матеріалі подає короткі відомості про медичні товариства України, зокрема Харківське медичне товариство та його роль у боротьбі з епідеміями [443]. Діяльність Товариства боротьби з заразними хворобами, заснованого членами Товариства київських лікарів, детально висвітлена в дослідженні С.С.Дяченка [213; с.786-791].

Окремі аспекти діяльності Харківського медичного товариства, зокрема внесок його членів у розвиток мікробіології і епідеміології, досліджував А. Д. Чмель [830, с. 326-327; 831].

Наступне десятиліття в радянській історіографії становлення і розвитку наукової гігієни відкривається працею А.Д. Чмеля, де йдеться про діяльність Харківського медичного товариства та його участь у російсько-турецькій війні 1905 р. [831].

Інформацію про медичні наукові товариства було подано в енциклопедичних виданнях - Українській Радянській енциклопедії, Великій медичній енциклопедії тощо [708, с. 277; 43, с.178-180; 555, с.158; 600, с.432].

Окрім узагальнених даних про наукові товариства «Велика медична енциклопедія» помістила статтю Ю. П. Лісіцина та Ю. А. Шилініса про міжнародні конгреси з алкоголізму та наркоманії, починаючи з 1885 р., гігієни і демографії (з 1852 р.), охорони дитинства (з 1883 р.), промислової медицини (з 1905 р.) та гігієни і профілактичної медицини [399, с. 411-422].

У зв'язку з 125 – річчям від дня народження О.В.Корчак-Чепурківського виходить серія публікацій Є. Я. Беліцької, К.М. Синяка, В.Ф. Рудиченка [25, с.66-68], К. М. Синяка і В. Ф. Рудиченко [641, с. 118-121,] в яких подається оцінка науково-педагогічної діяльності видатного вченого. Наприклад, професор Є. Я. Беліцька більше уваги приділяє саме викладацькій та академічній діяльності ювіляра, високо оцінює його внесок у становлення соціальної гігієни як науки в СРСР, аналізує основні наукові праці академіка. Водночас, на с. 67 названої праці нами виявлена недостовірною інформація про те, що створеною в АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківським кафедрою охорони народного здоров'я, він завідував до кінця свого життя, тобто до 27 листопада 1947 р. Архівні ж документи, зокрема, особова справа академіка, уточнюють термін роботи вченого в якості керівника структурного підрозділу - до травня 1934 р. [7, арк.72].

Діяльності О. В. Корчака-Чепурківського в Бессарабському земстві присвячені статті Є. П. Попушоя та В. А. Іюкси «Вклад А. В. Корчака-Чепурковського в развитие здравоохранения и борьбу с эпидемиями в Молдавии» [562, с.109-111] і «Приостановить эпидемию» [564, с.62-73]. У цих публікаціях автори розкривають Бессарабський період діяльності

О. В. Корчака-Чепурківського (1891-1897 рр.) і показують його як талановитого організатора охорони здоров'я в губернії, професіонала-епідеміолога та історика земської медицини.

У другій половині 1980-х рр. розпочався новий етап другого історіографічного періоду історії становлення і розвитку наукової гігієни та епідеміології. Він характеризується появою в Радянській Україні зарубіжних видань, авторами яких були колишні ідеологічні опоненти, «буржуазні фальсифікатори» історії. Це стало можливим завдяки проголошеній компартійним лідером М. С. Горбачовим «широкої демократизації» і «гласності», втраті правлячою партією монополії на історичну істину.

У 1988 р. історик медицини В. Плющ видає в Чикаго другий том «Матеріалів до історії української медицини». В одній із статей В. Плющ розглядає питання санітарної статистики, організації земської медицини, наукових товариств та їх ролі в становленні гігієни, боротьбі з епідеміями і соціальними хворобами. Дослідник показує особливе місце наукових з'їздів лікарів у проведенні протиепідемічних заходів, налагодженні систематичної і планомірної допомоги бідному міському населенню України [551].

Розглядаючи хронологію проведення з'їздів природознавців, зарубіжний дослідник підкреслив, що вони вперше були організовані на терені України. Другий крайовий з'їзд природознавців та лікарів відбувся в Києві 1862 року і прийняв рішення про регулярне скликання таких з'їздів. А перший загальноросійський з'їзд природознавців і лікарів відбувся в Петербурзі лише в 1867 р., на якому доповідь відомого українського вченого О. Я. Данилевського поклала початок активній участі науковців з України в цих з'їздах [551, с. 22]

У Російській імперії перший з'їзд природознавців і лікарів, в якому взяли участь 600 делегатів, було скликано у Петербурзі 1867 року. Уже на другому з'їзді, який відбувся у Москві 1869 року, було створено секцію наукової медицини. З'їзди природознавців і лікарів проводилися до 1913 р. і мали загальнодержавне значення для розвитку профілактичної медицини, насамперед в Україні. Три з 13 з'їздів відбулися на терені України — третій і десятий в Києві

(1871, 1898), сьомий в Одесі (1883). На сьомому з'їзді в Одесі з доповіддю про захисні сили організму виступив І.І. Мечников, поклавши початок вченню про імунітет [551, с.1-22.].

Напередодні розпаду Радянського Союзу, в 1990 році, виходять праці К.К. Васильєва про діяльність Одеського науково-медичного товариства, яке згодом трансформувалося у відомий медичний центр по вивченню і боротьбі з інфекційними хворобами людини, потужний осередок епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань країни [47, с. 68-71].

Отже, другий історіографічний період історії становлення і розвитку гігієни як науки, характеризується, насамперед, великим масивом наукової літератури, який формувався на різних етапах історіографічного процесу, а тому вирізняється глибиною і рівнем авторських узагальнень, повнотою зібраної і проаналізованої інформації про започаткування наукових основ гігієни в земській медицині, наукових товариствах лікарів і природознавців, заснування наукових центрів з дослідження актуальних проблем гігієни в університетах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Гігієнічна наука і практика впродовж семидесяти років зазнавала певних деформацій, змін і заборон її важливих складових, зумовлених політичною та ідеологічною кон'юнктурою, посиленням чи послабленням наступу на права людини тоталітарного комуністичного режиму.

Від виокремлення в рамках гігієни нового соціального напрямку в 1920-х рр. до його заборони в 1930 – 1950-х рр. та відродження в першій половині 1960-х рр. – такий поруйнований політикою шлях розвитку гігієнічної науки в інтелектуальному просторі Радянської України. Не дивлячись на деякі цензурні послаблення в першій половині 1960-х рр. і, особливо, в другій половині 1980-х рр., в цілому радянська наукова література базувалася на комуністичній ідеології, коли партійний і класовий підхід в історичних дослідженнях ототожнювався з принципом об'єктивності. Вітчизняна історія науки і техніки, як і сфера гігієнічних знань, мала низку непопулярних тем, які десятиліттями обходили дослідники, породжуючи великий реєстр «білих

плям» історії, які потім ліквідовувалися в історичних дослідженнях на рубежі ХХ – ХХІ ст.

З проголошенням у 1991 р. незалежної Української держави розпочався новий, сучасний історіографічний період вивчення історії становлення і розвитку гігієнічної науки.

Історичні дослідження, які так чи інакше примикають до обраної теми і були виконані в третьому, сучасному історіографічному періоді, можна умовно поділи на декілька груп. Першу – складають видання з історії НАН України, медицини та ін., які дозволяють глибше зрозуміти основні етапи становлення і розвитку гігієни на тлі соціально-економічного, політичного життя суспільства, зміни наукових парадигм та впливу довкілля, екологічних чинників на суспільне здоров'я [38; 140; 291-292; 680; 110; 82; 318; 384; 312; 418; 557; 750; 861; 280-287; 292; 57; 392-393] та ін. Серед наукових робіт сучасного історіографічного періоду велика частина публікацій торкається історії виникнення і діяльності земської медицини, формування наукових основ гігієни. В масиві захищених робіт останнього десятиліття домінують кандидатські дисертації, присвячені як вивченню загальних тенденцій розвитку земств на теренах України, так їх безпосередній медичній діяльності.

До сучасних робіт українських науковців з історії земської медицини належить кандидатська дисертація О. М. Рогози [604]. Автор поряд з іншими питаннями висвітлює діяльність земств України по забезпеченню сільського населення медичною допомогою. Н. М. Рубан вивчала розвиток земської медицини, зосередивши увагу насамперед на питаннях кадрової політики у медичній галузі, підготовці медичного персоналу, соціального та матеріального забезпечення лікарів, розширенні мережі земських медичних закладів, профілактичних заходах органів місцевого самоврядування [609]. О. А. Майстренко дослідила роль Херсонського земства в організації медичної допомоги населенню та створенні санітарної організації [408].

У дисертації І. Г. Верховцевої з'ясовується, окрім інших питань, надання земствами Правобережної України медичної допомоги соціально незахищеним категоріям громадян [52].

Соціальна діяльність земств, зокрема земська медицина та її профілактична спрямованість висвітлена в дисертаційному дослідженні Ф. Я. Ступака [669]. Можна погодитися з думкою автора про те, що найбільшим досягненням земської медицини було її наближення до широких верств сільського населення, накопичення величезного практичного досвіду в галузі профілактики, діагностики і лікування хвороб та організації медичної допомоги населенню за дільничним принципом. Саме земські лікарі з України стали одними з ініціаторів запровадження профілактичного напрямку в медицині і створення санітарної організації (С. М. Уваров, М. І. Тезяков, О. О. Корчак-Чепурківський, С. М. Ігумнов та ін.). Окреслена тематика відображена автором у низці його публікацій [670 - 673].

Окремі аспекти становлення і розвитку санітарної організації в м. Харкові в ХІХ – початку ХХ ст. та її протиепідемічна діяльність розглядаються в дисертаційному дослідженні І. Ю. Робака. У третьому розділі автор проводить історико-порівняльний аналіз виникнення і функціонування санітарної служби в м. Харкові [603].

Діяльність медичної та санітарної служби Української Галицької Армії в умовах українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. і національно-визвольних змагань на Наддніпрянщині 1919-1920 рр. висвітлюється в дисертаційному дослідженні О. П. Сапіги. Автор відносить появу медичної та санітарної служби в українській армії в період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., коли відповідні служби були сформовані у збройних силах Української Народної республіки та Західно-Української Народної Республіки [628].

Серед важливих робіт сучасного історіографічного періоду слід відзначити монографію М. Б. Мірського [434], де історії земської медицини присвячуються окремі розділи. Спираючись на опубліковані джерела, автор

аналізує основні принципи та санітарно-профілактичний напрям земської медицини, дає конструктивну й аналітичну оцінку досягненням земської медицини.

Низка праць дослідників присвячена розвитку земської медицини та санітарної організації.

Можна погодитися з логічними доводами автора Р. В. Савіної про те, що бюджет земств був надто обмежений (у 1912 р. в середньому на душу населення припадало 2 крб. 52 коп. земських зборів, з них 66 коп. - на медицину). Медичні кошториси більшу частку передбачали переважно на лікувальну справу, а на санітарно-профілактичні оздоровчі заходи виділялись вкрай незначні кошти. Через нестачу коштів земські санітарні організації впродовж багатьох років вели переважно організаційну роботу, головним чином у справі розширення та поліпшення дільничної медицини, або займались обробкою статистичних даних про захворювання та санітарний стан населення губернії. По-друге, санітарні організації були малочисельними: вони не охоплювали всієї території України, а кількість повітових санітарних лікарів залишалася незначною; у низці губерній та повітів зовсім не проводився санітарний нагляд. По-третє, слабкою стороною земської санітарії була майже повна відсутність чи вкрай незначна кількість допоміжних санітарно-технічних закладів: бригад дезінфекційних, банних, зі щеплення, лабораторій санітарного транспорту, персоналу з санітарної освіти. Тому санітарна організація не мала можливості проводити масові санітарні та протиепідемічні заходи. По - четверте, гальмувала розвиток санітарної справи і відсутність гігієнічної нормативно-законодавчої бази, недосконала юрисдикція санітарного нагляду. Санітарний лікар, не маючи належної законодавчої бази, оперуючи лише місцевими, необов'язковими до виконання санітарними постановами, був безсилим навіть у випадках злочинів проти громадського здоров'я (наприклад, у сільськогосподарських економіях) і міг впливати лише словом переконання [623, с. 394-399].

В українській історіографії останніх років з'явилася низка праць, в яких відображується діяльність Київського, Одеського, Харківського наукових товариств, у яких формувалися наукові основи сучасної гігієни.

В 2010 р. до 170-річчя утворення і становлення Товариства київських лікарів вийшли статті В. В. Загороднього, В. Т. Нековаля [242, с. 9-21], О. Т. Волика, К. С. Паламарчука [62, с.72-78], О. М. Ціборовського [626, с. 87-92]. З цієї ж нагоди Національна наукова медична бібліотека видала бібліографічний покажчик за редакцією генерального директора ННМБУ Р. І. Павленко [709], у якому відображується науковий доробок членів Товариства київських лікарів та подаються описи їхніх друкованих праць за період з 1840 по 1928 рр.

Серед монографічних досліджень, у яких розглядається діяльність наукових медичних товариств та їх роль у становленні соціальної медицини в Україні, слід визначити монографію О. М. Ціборовського «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні» [827].

Розглядаючи діяльність учених-мікробіологів, С. П. Руда у монографії «Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» розкрила науково-практичні результати, отримані членами товариств (Харківського, Київського та Новоросійського) [611].

У наукових публікаціях В. С. Савчука подаються відомості стосовно створення та діяльності Товариства одеських лікарів [626; 627].

Основні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності Товариства київських лікарів, Одеського товариства лікарів та Харківського медичного товариства відображені в низці фахових статей автора запропонованого дослідження [362; 364; 368-369].

Впродовж останніх десятиліть питанню медичних товариств, деяким аспектам історії мікробіології, епідеміології присвячені дисертаційні та монографічні дослідження, перші аналітичні публікації К. К. Васильєва, С. П. Рудої, Л. П. Товкун та ін. [48; 612-414; 712].

Велику групу становлять публікації, присвячені історії медичних вузів та лікувальних закладів, у яких розглядається також питання розвитку гігієнічної науки.

Однією із перших ґрунтовних праць сучасного історіографічного періоду, яка присвячена історії становлення і розвитку університетів та кафедр є ювілейний збірник до 150-річчя Київського медичного університету, який вийшов у світ в 1991 р. за редакцією академіка Є. І. Гончарука [663]. У книзі розглядаються основні етапи становлення гігієнічної кафедри, як важливої складової медичної науки та практичної галузі охорони здоров'я. У цьому ж році за авторством І.М. Макаренко та І. М. Полякової вийшов біографічний словник завідувачів кафедр і професорів Київського медичного інституту (1841 – 1991 рр.) [409].

У роки незалежності України з'явилася низка посібників та підручників з соціальної медицини, серед яких слід назвати за авторством Ю. В. Вороненка і В. Ф. Москаленка [660], О. М. Голяченка, А. М. Сердюка та О. О. Приходського [91; 92]. У цих працях авторами було сформульовано принципи соціальної медицини, що звільнилися від комуністичної заангажованості, організаційні основи реформування системи охорони здоров'я в умовах переходу до ринкових відносин, висвітлені особливості діяльності закладів охорони здоров'я України в перехідний час.

У ювілейному збірнику «160 років Національному медичному університету імені О.О.Богомольця», виданому під загальною редакцією Є. Г. Гончарука йдеться про основні етапи становлення та розвитку медичного факультету Київського університету св. Володимира, а з 1920 р. - Київського медичного інституту та формування медико-профілактичних кафедр. У виданні фрагментарного висвітлюється педагогічна діяльність першого завідувача кафедрою гігієни В. А. Суботіна і його послідовників В.Д.Орлова, О.В.Корчак Чепурківського та І. П. Скворцова [663, с.267-308].

У цьому ж виданні розглядаються окремі аспекти історії заснування Товариства київських лікарів та його санітарно-протиепідемічної спрямованості

і внеску в створення низки медичних установ [663, с.19-22]. У виданні містяться фрагментарні відомості про участь членів товариства в заходах, спрямованих на ліквідацію епідемій на теренах України.

У збірнику до 100-річчя «Одесского медуниверситета (1900-2000)» - одного з найстаріших вузів України розкриваються передумови формування навчальних підрозділів вузу, серед яких описується кафедра гігієни, заснована професором Г. В.Хлопіним та її роль у розвитку теоретичних і прикладних аспектів гігієнічної науки [482].

У першому розділі книги М. П. Бойчака «История киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь – учебная база медицинского факультета университета св. Владимира и Киевского медицинского института» висвітлюються історичні аспекти заснування та перші кроки становлення медичного факультету Київського університету св. Володимира, вказується на розподіл медичної науки на окремі розділи, в тому числі і гігієну, предметом вивчення якої стало збереження і відновлення здоров'я людини, а також створення перших кафедр, в тому числі і гігієнічного профілю – судової медицини, медичної поліції з гігієною [39, с.9].

У п'ятому розділі «Наукові лікарські товариства Києва і участь військових лікарів у їх роботі» М. І. Бойчак розглядає історію заснування Товариства київських лікарів, розкриває деякі аспекти його санітарно-протиепідемічної діяльності та участь членів Товариства - військових лікарів, професорів медичного факультету в розробці низки питань медичної статистики, епідеміології, санітарного стану військ. Дослідник зазначає, що члени товариства надавали практичну допомогу лікарським дільницям Києва в подоланні епідемій, лікуванні хворих під час війн [39, с. 627-637].

Окрему групу становлять публікації про життя і професійну діяльність видатних учених-гігієністів. Це пояснюється тим, що в останні двадцять років поживався інтерес до інтелектуальної історії, яка ставить у центр дослідження «людський вимір». У цьому аспекті біографічний вимір дозволяє відтворити

індивідуальну долю вченого, його міжособисті зв'язки, неперервний рух своїм життєвим і науковим шляхом.

У бібліографічному словнику завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (автори В.Ф. Москаленко та І. М. Полякова) висвітлюють організаційну роботу та педагогічну діяльність О. В. Корчак - Чепурківського, В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка [436].

Про О. В. Корчака-Чепурківського, як про одного із організаторів і членів Українського наукового товариства в Києві та Української Академії наук, епізодично згадується в наукових розвідках Ю. Храмова, С. Рудої, Ю. Павленка, В. Кучмаренка [792, с. 75, 79 180, 187], Л. Матвєєвої [416, с. 18-31; 417, 28-36; 418, с. 127], В. Онопрієнка, О. Реєнта, Т. Щербань [483, с. 39, 85, 95, 114-116, 129, 188, 208-213, 225.] та книгах із серії «Історія Академії Наук України» [288-291]. Водночас слід сказати про деякі неточності, виявлені нами в працях Л. В.Матвєєвої [416, с.23; 418, с.126] щодо терміну перебування О.В. Корчака-Чепурківського на посаді неодмінного секретаря ВУАН. Автор пише, що О. В. Корчак-Чепурківський перебував на посаді неодмінного секретаря ВУАН з 1928 по 1939 рр., проте, за даними особової справи академіка, з 1928 р. він виконував обов'язки неодмінного секретаря, а з 1929 р. до травня 1934 р. був неодмінним секретарем ВУАН. У книзі «Історія Академії Наук України» [288, с. 694], в переліку друкованих видань Академії за 1927-1928 рр. також має місце неточність стосовно авторської приналежності О. В. Корчак-Чепурківського до статті «Естественное движение населения УССР в 1927 г.», яка вийшла друком у журналі «Вісник статистики України» (1928 р., № 1). Насправді автором цієї статті є його син – Юрій Корчак-Чепурківський.

Деякі узагальнені відомості про вченого-гігієніста наведено в «Лікарському збірнику» [81, с.104-109], підручнику Ю.В. Вороненка, В.Ф. Москаленка [313, с. 10, 12], біографічному словнику «Кияни» [313, с. 306], довіднику Я. В. Ганіткевича [82, с. 6-7, 58-59, 67, 69. 71-72, 80, 82, 86, 90-

91, 07, 101, 104-105, 114, 117, 122, 128, 169.], монографіях Т. А. Бажана, Н. М. Паранько, Н. Г. Карнаух [10, с. 120, 131, 133, 134.], Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга, І. М. Сахарчука [392] та статті Н. І. Коцур [363, с. 322-331].

У 2002 р. в Україні з'явилися нові ґрунтовні праці, присвячені об'єктивному висвітленню науково-організаційної роботи та педагогічної діяльності О.В. Корчак-Чепурківського та його учнів – В.Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка, М. А.Кудрицького. Зокрема, це роботи Я. В. Ганіткевича [80; 83; 85; 86].

Певну наукову значимість становить колективна праця Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, І. М. Трахтенберга, І. М. Сахарчука «Володимир Підгаєцький: Повернення із забуття. 1889-1937», присвячена видатному українському вченому-гігієністу і педагогу, професору медичного факультету Українського державного університету в УНР та Київського медичного інституту, засновнику першої в колишньому СРСР кафедри гігієни праці і першої у Східній Європі Київської дослідної станції з наукової організації праці у сільському господарстві, директору Інституту фізичної культури ВУАН В. Я. Підгаєцькому. У центрі уваги авторів – висвітлення ролі вченого як новатора, який у 20-ті рр. ХХ ст. започаткував в Україні нові на той час наукові напрями - антропосоціологію, євгенетику, медичну генетику, фізичне виховання, гігієну, наукову організацію праці у сільському господарстві. Спираючись на ретельно відібрані архівні документи, автори повернули в науковий світ ім'я репресованого в 1937 р. і незаслужено забутого вченого-гігієніста – В.Я. Підгаєцького [392].

Продовженням дослідження життєвого і творчого шляху В. Я. Підгаєцького стала опублікована в 2006 р. книга Ю. І. Кундієва, О. П. Яворовського, В. Д. Парія, І. М. Сахарчука «Доля родини репресованого вченого-гігієніста». Колективна праця присвячена долі родини В. Я. Підгаєцького, засудженого в 1930 р. за сфабрикованою ДПУ справою «СВУ». У центрі уваги авторів життєві випробування батьків, дружини і сина

Володимира, який став згодом видатним ученим у галузі металургійного виробництва [209].

Науково-організаційна робота та педагогічна діяльність професора В. Я. Підгаєцького висвітлена в низці праць О. П. Яворовського [842-844; 846-847], а також В. Г. Бардова [22].

Постаті академіка О. В. Корчак-Чепурківського присвячена низка публікацій першого десятиліття ХХІ ст. - Н. І. Коцур [376], Ю. І. Кундієва [391], В.Ф. Москаленка [436, 438, 439], у яких більш повно і об'єктивно висвітлені події та факти з життя і багатогранної діяльності вченого. Дослідники, на наш погляд, створили об'єктивний науковий портрет академіка – прихильника справедливості і вільнодумства, обдарованого вченого-гігієніста та одного із фундаторів вищої медичної освіти в Україні.

Наукова діяльність видатного українського вченого-гігієніста-епідеміолога О. В. Корчака-Чепурківського не залишалася поза увагою української діаспори. Так, у біобібліографічних довідниках П. Пундія [599, с. 108 – 110], Р. Осінчука [494, 282] та в «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича [386, с. 1142-1143] подаються етапи діяльності вченого та перераховуються його фундаментальні праці.

У роки незалежності України в історіографічному полі з'явилися об'єктивні оцінки наукової, організаційної роботи та педагогічної діяльності вченого-гігієніста В.В.Удовенка. До таких праць слід віднести біографічний нарис Я. В. Ганіткевича про українських лікарів-учених першої половини ХХ століття та їх наукові школи, де в когорті вчених-гігієністів автор розкриває фахові здобутки В.В.Удовенка [84; 85, с. 56-66].

Дослідник А. М. Гринзовський у дисертаційному дослідженні «Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця» аналізує організаційні та педагогічні зусилля О. В. Корчак-Чепурківського і його учнів – В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка

по розбудові гігієнічної підготовки в Київському медичному інституті [109, с. 140-144].

Науковому пошуку професора В.В.Удовенка присвячуються дослідницькі роботи В.Ф. Москаленка та І. М. Полякової [436, с. 253].

Неупереджена оцінка наукової роботи М.А. Кудрицького міститься в біографічних нарисах про українських учених і їхні наукові школи першої половини ХХ ст. дослідника Я. Ганіткевича [80, с. 77-81].

У 2006 р. В.Ф. Москаленко і В.П. Ляхоцький досліджували постать М. А. Кудрицького як вченого і педагога та підсудного у сфабрикованому ДПУ процесі «СВУ» [440, с. 178-179].

Аналізу наукового доробку М. А. Кудрицького, його внеску в розвиток вітчизняної гігієни і, зокрема, шкільної присвятили свою працю О. П. Яворовський і І. М. Сахарчук. У книзі «Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений», яка побачила світ у 2009 р., дослідники проаналізували науково-педагогічну діяльність вченого-гігієніста «другого плану», який працював у тіні визначних гігієністів. Першу половину книги автори присвятили дослідженню життєвого шляху М. А. Кудрицького у нерозривному зв'язку з тими подіями, які відбувалися в тогочасній країні, показали його як педагога в Київському медичному інституті на посаді старшого викладача і професора в Київському інституті народної освіти та наукового співробітника ВУАН. Особливе місце в дослідженні автори відвели судовому процесу у сфабрикованому ДПУ процесі «СВУ», залучивши до наукового аналізу низку документів Державного архіву СБУ України [845].

Отже, вивчення обраної теми базується на широкій історіографічній базі, яка включає профільні видання земств, наукових товариств, університетів, наукових установ, дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць як істориків науки і техніки, так і вчених-гігієністів, журнальну і газетну публіцистику другої половини ХІХ – 1920 - х рр., що дозволяє розв'язати комплекс наукових завдань, пов'язаних з дослідженням найважливіших етапів

формування наукових основ гігієни, її поглиблення і розвитку як науки на університетському і академічному рівні.

Вітчизняна історіографія становлення і розвитку гігієнічної науки аналізувалася на тлі соціально-економічних і політичних змін упродовж тривалого часу – другої половини XIX – 1920 – х рр.

Внутрішні закономірності розвитку самої гігієнічної науки, нагромадження нових знань і їх опис, зміна наукових парадигм, вплив зовнішніх – соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників зумовили історіографічний аналіз за трьома періодами: I. – Друга половина XIX – початок XX ст.; II. 1920 – 1980-ті рр. III. Сучасний історіографічний період, з 1991 р. Запропонована періодизація, як один із наукових методів дослідження, дозволяє виявити закономірності та особливості становлення і розвитку гігієнічної науки в кожному часовому вимірі, з'ясувати духовні і наукові цінності, які не знецінилися впродовж століть і становлять фундамент подальшого розвитку сучасної національної медичної освіти і науки.

Як бачимо, проведений історіографічний аналіз наявної літератури другої половини XIX – початку XX ст., 1920 – 1980 - х рр. і сучасного періоду, показує відсутність в науковому просторі робіт, які б комплексно досліджували становлення і розвиток гігієнічної науки на терені України в другій половині XIX – 20 - х рр. XX ст.

Аналіз історіографії проблеми дозволяє зробити висновок про необхідність і актуальність подальшої розробки історичних аспектів гігієнічної науки, з метою врахування досвіду минулих поколінь учених, вироблення ефективної моделі функціонування сучасної санітарно-епідеміологічної та гігієнічної складової медицини, зробити наукові прогнози на майбутнє.

1.2. Джерельна база дослідження

Дисертаційне дослідження виконане на основі комплексу історичних джерел, які складаються з неопублікованих, оригінальних та опублікованих архівних документів, наукових праць та періодичних видань другої половини ХІХ – 1920-х рр., у яких містяться відомості про становлення і розвиток гігієнічної науки досліджуваного періоду.

Найвагомішу джерельну групу складають архівні документи. Найбільший масив документів по темі дослідження міститься в архівах: Державному архіві м. Києва (ДАК), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України); Центральному державному історичному архіві України в Києві (ЦДІАК), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державному архіві Київської області (ДАКО), Державному галузевому архіві Служби Безпеки України (ДГА СБУ), архіві Президії Національної Академії наук м. Києва, в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Національній науковій медичній бібліотеці України. Окреслений масив архівних документів дозволив не лише відслідкувати багатофакторні впливи на процес формування санітарно-протиепідемічної справи та наукових основ гігієни, а й шляхом співставлення з іншими джерелами перевірити, уточнити, підтвердити або відкинути як хибні деякі історичні факти, переконатися в повноті і достовірності літературних джерел. Документальні джерела є найважливішими в дослідженні обраної наукової проблеми.

Фонд 163 «Київська міська управа» Державного архіву м. Києва містить важливу інформацію про санітарний стан закладів і установ м. Києва, а також звіти, акти Санітарного Відділу Київської міської управи, підготовчі заходи по боротьбі з інфекційними хворобами. Про широке коло питань, якими опікувалася Київська міська управа говорять назви архівних справ: Оп. 40. – Спр. 1. Проект обязательных постановлений о соблюдении правил санитарии на

предприятиях и учреждениях; Спр. 2. Акты и другие материалы осмотра санитарного состояния полей орошения Общества городской канализации; Спр. 5. Отчет о работе санитарной комиссии за 1900 г. и материалы к отчету; Спр. 8. Переписка с Санитарной Комиссией о санитарном состоянии учреждений, дворов; Спр. 10. Список, удостоверения и другие материалы служащих Санитарного Отделения и Санитарной Комиссии; Спр. 18. Дело о принятии подготовительных мер в связи с возможным возникновением эпидемии холеры; Оп. 42. – Спр. 21. Материалы о деятельности Санитарного Совета; Спр. 23. Материалы о разрешении на открытия и осмотр санитарного состояния гостиниц, постоянных дворов и ночлежных приютов; Спр. 27. Отчет о работе Санитарного Отделения за 1903 г.; Спр. 29. Дело о принятии мер по борьбе с сыпным тифом; Спр. 30. Переписка с Подольским полицейским участком и другими учреждениями об очистке улиц от грязи и льда та ін. У цьому ж фонді міститься відомості про діяльність О.В. Корчака-Чепурківського на посадах санітарного лікаря та завідувача Санітарного відділу Київської міської управи (Оп. 34, спр. 556. Дело Киевской городской управы Секретного отделения о службе доктора медицины Авксентия Васильевича Корчак-Чепурковского).

Фонд 251 «Київський відділ російського товариства охорони народного здоров'я» ДАК надає відомості про участь лікарів - гігієністів (О. Д. Орлова, В. А. Суботіна, О. В. Корчак-Чепурківського, І.П. Скворцова та ін.) у створенні і діяльності Київського відділу російського товариства охорони народного здоров'я. На архівних аркушах цього фонду збереглися списки членів Київського медичного товариства (оп.1, спр. 4), протоколи зборів членів товариства за 1902-1911 рр. (оп. 1, спр. 1), звіт про роботу товариства за 1902-1911 рр. (оп. 1, спр.2), журнали засідань товариства (спр. 4, 11, 13, 14), списки дійсних членів товариства (оп. 1, спр.8), журнали загальних зборів членів товариства (спр. 10), список засновників товариства (спр. 12).

У фонді 205 «Київська міська виконавча санітарна комісія» ДАК збереглися звіти, протоколи, засідання про роботу лікарів по санітарному

впорядкуванню вулиць, будівель, санітарному нагляду за водопостачанням, благоустроєм м. Києва.

Комплекс документів Державного архіву м. Києва розкриває внесок українських учених у становлення і розвиток кафедр гігієни, їх науково-дослідну роботу та педагогічну діяльність. Зокрема, перші кроки педагогічної діяльності О.В. Корчака-Чепурківського в Імператорському університеті св. Володимира на медичному факультеті відображено в матеріалах фонду 16 (Київський університет св. Володимира), оп. 342 – спр. 84 «О допущении доктора медицины Корчак-Чепурковского к чтению лекций в качестве приват-доцента» і спр. 94 «О состоянии кафедр Университета за 1903 г.».

Серед документів фонду 16 названого архіву віднайдена програма С. - Петербурзьких повторювальних курсів з гігієни для земських лікарів 1902 - 1903 рр. Програма включала такі розділи: I. Гігієна. II. Професійна гігієна і медицина. III. Суспільна медицина. VI. Медична і санітарна статистика та медична географія. V. Державний лікарсько-санітарний нагляд і санітарне законодавство (оп. 465, спр. 5823, арк. 96).

Низка документів про педагогічну діяльність В.Я.Підгаєцького, В.В. Удовенка знаходиться у Ф. Р- 352 Державного архіву м. Києва. Зокрема, біографічні відомості про В. Я. Підгаєцького (оп.1, спр. 1219), програма експериментальної (загальної) гігієни на медичному факультеті Київського медичного інституту, підготовлена професором В. В. Удовенко, яка за структурою мала вступ, розділи – «Атмосфера», «Клімат», «Ґрунт», «Живлення і гігієна харчових продуктів», «Гігієнічні основи гігієни лікувальних закладів», «Основи гігієни школи», «Перелік підручників з гігієни» (оп. 1, спр. 1349). У цьому ж фонді містяться документи про розподіл лекцій і практичних занять з охорони материнства і дитинства між кафедрами гігієнічного і терапевтичного ухилів, протоколи засідань предметної комісії гігієнічного циклу, які зафіксували обговорення навчального плану в Київському медичному інституті (арк. 44 - 44 зв.), плани та програми навчання по кафедрі загальної гігієни із загальною епідеміологією й санітарною технікою

(арк. 202-203), програма по загальній гігієні (з елементами санітарної техніки й загальною епідеміологією), за підписом завідувача кафедрою загальної гігієни, професора В. В. Удовенка (арк. 204-214). У цьому ж фонді міститься програма професійної гігієни на 1930/31 н. р., складена В. Я. Підгаєцьким (оп. 5, од. зб. 1443)

У фонді 18 «Київський політехнічний інститут», оп. 2, спр. 137 (Личное дело Корчак-Чепурковского Авксентия Васильевича) збереглася важлива інформація про педагогічну діяльність академіка на інженерному відділенні цього вищого навчального закладу.

Документи фонду 153 «Київський комерційний інститут» мають інформацію про педагогічну діяльність О.В. Корчака-Чепурківського в цьому вузі. Зокрема, спр. 63 (Программы курсов промышленной и общественной гигиены), спр. 65, 332, 497 (Планы преподавания и расписания лекций на 1909 – 1915 гг.), спр. 66 (Приложение к планам 1911 у. г.), спр. 162 (Сведения о кабинете Гигиены Киевского Коммерческого Института), спр. 266, 584 (Протоколы экзаменов по общей и школьной гигиене), спр. 267 (Протоколы курсовых испытаний по школьной и общественной гигиене), спр. 268 (Протоколы экзаменов по гигиене), спр. 315 (Списки членов учредителей и действительных членов «Общества Экономистов», «Общества Любителей Социальных знаний», «Общества вспомоществования недостаточным слушателям» при Киевском Коммерческом Институте), спр. 316 (Списки и биографические сведения о личном составе института, имеющих право быть избранными присяжными заседателями по г. Киеву), спр. 406 (Протоколы курсовых испытаний по общественной медицине и санитарии), спр. 536 (Журналы регистраций посещаемости лекций профессорами и преподавателями института), спр. 537 (Сведения о количестве пропущенных лекций профессорско-преподавательским составом), спр. 606 (Ответы заведующих кабинетами и лабораториями на циркулярные предложения правления о смете на 1912/13 учебный год).

Матеріали фонду Р-936 «Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УСРР» цього ж архіву висвітлюють постать О.В. Корчака-Чепурківського як одного з організаторів Українського державного університету, засновника національної вищої медичної освіти, першого декана медичного факультету, професора та завідувача кафедри гігієни в 1918-1920 рр. Ці відомості знаходяться в оп. 1 – спр. 6 (Протоколи зборів комісії про заснування Університету), спр. 7 (Протоколи засідань ради Університету), спр. 8 (Протоколи засідань ради професорів Університету), спр. 11 (Список професорів і викладачів Університету); оп. 2 – спр. 1, 9 (Списки професорів та педперсоналу), спр. 10 (Заяви та документи осіб про призначення їх на різні посади в Університеті), спр. 34 (Протоколи правління Університету), спр. 37 (Науково-Навчальна Рада), спр. 41 (Протоколи засідання Ради професорів), спр. 48 (Тариф спеціалістів-преподавателей высших учебных заведений), спр. 92 (Медичний факультет Українського Державного Університету в Києві), спр. 108 (Справа з свідоцтвами лекторів та службовців за 1920 р.), спр. 109 (Накази та розпорядження губнаросвіти про відміну наказів та розпоряджень, виданих Денікінською владою та становлення порядку Радянської влади).

У документах фонду Р-352 «Київський Ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О.О. Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1918-1985 рр.» містяться звіти, плани роботи кафедр (оп. 1, спр. 15, спр. 616), протоколи засідань предметної гігієнічної комісії (спр. 43, спр. 992, спр. 1068, спр. 1142), протоколи засідань комісії по науковій організації праці, які очолював професор В. Я. Підгаєцький (оп. 1, спр. 25, спр. 32). У цьому ж фонді містяться особові справи професорсько-викладацького складу медичного інституту за 1919 -1941 рр. (оп. 5. спр. 1299 а. Підгаєцький В. Я. – 1 арк.; спр. 960. Кудрицький М. А. - 1 арк.). Водночас на відміну від попередніх фондів, цей фонд містить мізерну інформацію про педагогічну діяльність О.В. Корчак-Чепурківського в Київському медичному інституті за часів радянської влади (оп. 1, спр. 1, 9. Протоколи засідань

медицинского факультета медицинской академии). Особова справа О.В. Корчак-Чепурківського (оп. 5, спр. 963) складається тільки з обкладинки, а всі аркуші зі справи вилучено. Цей факт, мабуть, пов'язаний з арештом та ув'язненням ученого в 1922-1923 рр. У спр. 1617^в (Личное дело Удовенко В.В.) є рецензія О.В. Корчака-Чепурківського на наукові праці свого учня та послідовника, професора В.В. Удовенка.

Опрацьовані архівні матеріали ЦДІАК України дали можливість встановити участь земських лікарів у профілактичній та протиепідемічній роботі в губерніях Російської імперії, лікарів і вчених університету св. Володимира в роботі Товариства київських лікарів, Українському науковому товаристві в Києві та Товаристві боротьби з холерою, санітарну і протиепідемічну діяльність лікарів під час Першої світової війни та визвольних змагань. Зокрема, у фонді 274 «Київське губернське жандармське управління», оп. 1, спр. 316 (Циркуляр Департаменту Поліції до начальників Губернських Жандармських управлінь) міститься важлива інформація щодо протиепідемічної діяльності санітарного лікаря О.В. Корчака-Чепурківського в Бессарабській губернії. Фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства» містить інформацію про роботу Товариства київських лікарів (оп. 631, спр. 217. Правила организации народных чтений по медицине, гигиене, ветеринарии; оп. 636, спр. 647. Устав Украинского научного общества в г. Киеве; Устав общества борьбы с холерой).

Фонд 715 «Комитет Юго-Западного Фронта Всероссийского Земского Союза» ЦДІАК України презентує протоколи і резолюції нарад лікарів, представників організацій Комітету Південного-Західного фронту Всероссийського Земського Союзу (оп. 1. ч.1. – спр. 268, 269), списки закладів і особового складу Відділу (спр. 328), протоколи загальних і районних нарад представників лікувально-санітарних відділів щодо діяльності санітарної організації (спр. 336) та протоколи і постанови санітарних лікарів (спр. 337), відомості і переписка з уповноваженим Комітету районних і санітарних лікарів (спр. 685), списки закладів Всероссийського Земського Союзу і персоналу

медико-санітарних закладі при VIII армії (спр. 696), протоколи засідань представників Комітету, звіти доповіді і статті про роботу закладів медико-санітарного відділу (спр. 3324, 3341). Фонд 1213 «Управление уполномоченного Всероссийского Земского Союза при 8-й армии Юго-Западного фронта» містить журнал нарад представників відділів Комітету Південно-Західного Фронту при 8-й армії від 20 грудня 1916 р. (оп. 1., спр. 3), протоколи засідань представників військових і громадських санітарних організацій 8-ої армії від 18-го березня 1917 р. (спр. 11). Зазначені документи засвідчують участь С. А. Томіліна, О. В. Корчак-Чепурківського в Першій світовій війні на посаді військових лікарів Південного-Західного фронту, 8-ої армії. О.В. Корчак-Чепурківський очолював медико-санітарну частину.

У фонді 1035 «Міністерство народного здоров'я й опікування» ЦДАВО України зосереджена низка документів про участь санітарних лікарів, гігієністів в організаційній, профілактичній та протиепідемічній роботі Міністерства народного здоров'я. Зокрема, відомості про призначення С. А. Томіліна завідувачем Статистичного відділу Міністерства народного здоров'я й опікування УНР, організацію та вдосконалення управління системою охорони здоров'я знаходяться в документах оп. 1. (спр. 5, 19. Протиепідемічна та профілактична робота О.В. Корчака-Чепурківського на посаді директора санітарного департаменту Міністерства народного здоров'я та державного опікування (червень-вересень 1918 р.) при правлінні гетьмана Павла Скоропадського висвітлюється в документах оп. 1 – спр. 5, 102 (Протоколы Совета Министров, Министра здоровья), спр. 6 (Приказы по министерству, департаментам и отделам), спр. 18 (Об организации главного управления здравоохранения и его периферических органов), спр. 19 (Протоколы комиссии по организации местных санитарных органов), спр. 56 (Об организации санитарно-эпидемических и противовенерических мероприятий по г. Киеву), спр. 57 (О борьбе с эпидемиями по Киевской губернии), спр. 58 (Переписка с военно-санитарным управлением по организационным и противоэпидемическим вопросам), спр. 59 (О

противоэпидемических, противовенерических и врачебно-санитарных мероприятиях по Харьковской губернии), спр. 60 (О борьбе с венерическими болезнями), спр. 61 (Переписка с Украинским «Червоным Крестом»), спр. 82 (Бюллетени информбюро МНЗиО), спр. 90 (Приказы по департаментам), спр. 92 (Список и удостоверения служащих санитарного департамента).

Документи фонду 1064 «Рада Міністрів Української Держави, м. Київ» проливають світло на організаційні процеси в системі охорони здоров'я, боротьбу з епідеміями: оп. 1 – спр. 16 (Пояснювальна записка до законопроекту про надання коштів Міністерству здоров'я на боротьбу з холерою), спр. 32 (Наказ по Міністерству народного здоров'я й опікування про призначення О. Корчака-Чепурківського директором департаменту лікарської допомоги і лікарських справ), спр. 71 (Постанова та закон Ради Міністрів УД про перехід з-під відома МЗС до Міністерства народного здоров'я та опікування головної медично-санітарної управи і департаменту державного опікування).

У фонді 3766 «Міністерство закордонних справ» зберігся штатний розпис Міністерства народного здоров'я і опікування та виявлені документи про санітарні заходи на кордоні УД (оп. 1 – спр. 49, спр. 157.).

Фонд 1604 «Міністерство народного здоров'я й опікування», оп. 1 (1920-1921 рр.) доніс до наших днів статuti, закони, постанови, інструкції Міністра з матеріалами до них. Зокрема, Статут Міністерства та санітарно-лікарських станцій (спр. 15), про санітарний стан і медичний стан на Україні і план роботи Міністерства (спр. 66) та ін.

Відомості про наукову роботу та педагогічну діяльність В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка, М. А. Кудрицького знаходяться в фонді Р-166 «Народний комісаріат освіти. 1917 – 1970 рр.» ЦДАВО. Зокрема, особова справа, автобіографічні дані, анкетний лист, перелік наукових праць В. Я. Підгаєцького містяться в оп. 12. (спр. 5913. – 18 арк.), М. А. Кудрицького (оп. 12. – спр. 3958. - 4 арк.), В. В. Удовенка (оп. 12. – спр. 7856. – 4 арк.).

Серед документів цього ж фонду є лист до Народного Комісаріату Освіти голови Науково-Педагогічного Товариства при ВУАН О. В. Корчака-

Чепурківського (оп. 6 – спр. 5908), а також лист академіка О. В. Корчака-Чепурківського Укрголовнауці (спр. 5983), в оп. 7 – спр. 568 (Звідомлення Першого Відділу Української Академії Наук за 1927 рік), спр. 569 (Персональний склад науково-дослідчої катедри теоретичної медицини на 1.05.1927 р.).

У фонді Р- 342 ЦДАВО містяться документи про Київську «досвідну» станцію НОП у сільському господарстві, яку очолював В.Я. Підгаєцький (оп. 2, спр. 735., арк. 105-109). У ф. 2841 подані відомості про виступ В. Я. Підгаєцького на семінарі при НОП Київської досвідної станції з двома такими доповідями, як «Криза сучасної НОП» і «Елементи доктрини наукового управління» (оп. 1, спр. 295, арк. 3 зв.).

У фонді Р – 742 «Київський обласний комітет професійної спілки працівників вищих шкіл і науково-дослідних установ» ДАКО зосереджені протоколи та матеріали про СНР: (оп. 1. – спр. 9. Протоколи засідання Президії та Київського бюро Секції Наукових Робітників та 1-ої Конференції СНР), спр. 64 (Протоколи Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву СРСР та інші матеріали при СНР), спр. 199 (Списки наукових робітників, членів Секції Наукових Робітників при вищих школах).

Документи Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, фонд 1, спр. 26211, 26260, 26282, 26294, 26328 (Протоколи Спільного зібрання УАН) засвідчують участь в роботі Секції Наукових Робітників учених-гігієністів – В.Я. Підгаєцького, О.В.Корчак-Чепурківського та В.В.Удовенка.

Низка документів про організаційну, наукову роботу та громадську діяльність В. Я. Підгаєцького, М. А. Кудрицького та В. В. Удовенка а також слідчо-архівних документів знаходиться в Державному галузевому архіві СБ України (СБУ). У документальних матеріалах Державного архіву СБУ (Ф 6.- Спр. 67098. - Тт. 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124) налічується понад 700 аркушів. Архівні документи про В. Я. Підгаєцького містяться в Т.119, 120.

Зокрема, автобіографічні відомості про вченого - гігієніста висвітлено на сторінках Т. 120 (арк.129). У своїй автобіографії, під час обрання за конкурсом на посаду приват-доцента кафедри загальної і соціальної гігієни медичного факультету Українського державного університету, В.Я.Підгаєцький відзначав: «мій світогляд політичний був: незалежність України, демократична республіка» (арк. 130). Після створення Інституту народної освіти (ІНО, 1920 р.), В. Я. Підгаєцький, за його свідченням, був «занесений в списки професорів первісного складу по факультету дошкільного виховання» (Т.119, арк. 66). При новоствореній кафедрі професійної гігієни, завідувач В. Я. Підгаєцький планував організувати клініку. Про це він зазначав: «Я не думав брати асистентом М. А. Кудрицького. Я орієнтувався на Сисака або Альберта. Але коли Кудрицький запропонував мені свою допомогу, я радо згодився. Для клініки, що я її гадав організувати при кафедрі, він як клінічний ординатор був придатний» (Т.119, арк. 70) .

У документах Т. 122 (арк. 83, 141) указується про те, як М. А. Кудрицький, перебуваючи в 1913 р. на посаді земського санітарного лікаря, залучався до наукової роботи в медичній секції Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. В 1918 - 1920 рр. він працював штатним лікарем Українського червоного хреста, санітарним лікарем Київського повітового земства, дитячих притулків, шкіл, технікумів, вузів, кооперативних, освітніх, лікарських та інших організацій і спілок (арк. 41, 46, 139). М.А. Кудрицький був одним із активних учасників об'єднаних процесів у Всеросійській спілці лікарів (ВСЛ), відвідуючи її загальні зібрання та сприяв реорганізації ВСЛ в 1921 р. в медичну секцію ВУАН (арк. 184). В часи відродження української державності М.А. Кудрицький одночасно з роботою у ВСЛ і кооперативних організаціях виконував обов'язки штатного санітарного лікаря дитячих притулків, якими опікувався Український червоний хрест (УЧХ, 1919 р.) (арк. 33, 46.). До складу президії медичної секції, членом якої став М. А. Кудрицький входили: О. Корчак-Чепурківський, О. Крупський, М. Нецадименко, К. Рубисів, О. Черняхівський, Є. Черняхівський, Л. Левитський, Тижненко, В. Підгаєцький,

В. Удовенко та ін. (арк. 189). Анкетні дані М.А.Кудрицького свідчать, що впродовж 1920-1923 рр. він працював у Київському педагогічному технікумі імені Грінченка, де викладання проводилося лише українською мовою. Технікум готував вчителів для села. Усе це, відзначав М.А. Кудрицький, «задовольняло мене цілком» (арк. 142).

Біографічні відомості, а також дані про наукову, організаційну роботу та педагогічну діяльність професора В. В. Удовенка відображені в Тт. 117, 118, 119 Державного архіву СБУ України. Зокрема, в студентські роки він брав активну участь у громадському житті університету, був членом „Ради студентських представників“, членом та головою видавничої студентської комісії, заступником старости курсу. В цей час з'являється перші наукові праці В.Удовенка (Т.117, арк. 009). Після закінчення університету В.В. Удовенко працював спочатку земським лікарем у Бердичівському повіті, згодом - у 1912 - 1913 рр. санітарним земським лікарем. У цей час з'являється низка його наукових праць, присвячених різнобічним питанням гігієни та епідеміології (Т.117, арк. 167-170). Професор В.В.Удовенко широко пропагував гігієнічні знання серед населення, випустивши 8 науково-популярних видань (Т.118, арк. 169). На основі власних досліджень професор В.В.Удовенко пише монографію “Гігієнічний дослід і характеристика матеріалів і конструкцій сільського житлобудівництва на Україні” обсягом 11 друкованих аркушів, яку було прийнято до друку в Інституті будівельної механіки. Але в зв'язку з арештом автора, її так і не було надруковано (Т. 118, арк. 169).

Інформація стосовно організаційної та науково-дослідної роботи вчених-гігієністів УАН – ВУАН – АН УРСР (1921-1941 рр.) містяться у фондах архіву Президії НАН України: фонд Р-251, оп. 1., спр. 18, 42, 49, 56, 62, 65, 70 (Протоколи академічної Ради Української Академії Наук); оп. 2 (Особова справа О. В. Корчака-Чепурківського).

У документах ЦДАГО України збереглася низка протоколів засідань ВУАН, в якій приймали участь О. В. Корчак-Чепурківський, В. В. Удовенко, В. Я. Підгаєцький. Зокрема, оп. 20 – спр. 2705 (Протокол засідання Ради

Всеукраїнської Академії Наук 3-го травня 1928 року), спр. 3098 (Протокол засідання комуністичної фракції ВУАН від 11.12.1930 р.), спр. 6223 (Виписка із стенограми засідання Президії ВУАН від 15.07.1933 р.), спр. 6445 (Про Всеукраїнську Академію Наук), спр. 7092 (Доповідна записка про стан Інституту демографії Академії Наук УРСР), оп. 1, спр. 44044 (Слідча справа О.В. Корчака-Чепурківського) та ін.

Другу джерельну групу становлять основні наукові праці земських санітарних лікарів другої половини XIX – 20-х рр. XX ст., використані в дослідженні, О.В.Корчак-Чепурківського – 49 назв, С. М. Ігумнова – 30, С. А. Томіліна – 26, М. І. Тезякова – 50, професорів перших кафедр гігієни – Київського університету св. Володимира В.А.Суботіна – 15 назв, Новоросійського університету Г. В. Хлопіна – 20, Харківського університету А. І. Якобія – 12 та українських вчених – гігієністів, які працювали в академічних установах і Київському медичному інституті – професорів В. Я. Підгаєцького – 60 найменувань, В. В. Удовенка – 75, М. А. Кудрицького – 13. Аналіз наукових праць учених-лікарів дозволяє розкрити основний зміст та простежити найважливіші напрямки становлення і розвитку гігієнічної науки другої половини XIX – 20-х рр. XX ст., її диференціацію, міжнародні наукові зв'язки, впровадження наукових розробок в практику. Характеристика основних праць учених – гігієністів детально подається у першому, другому, четвертому та п'ятому розділах дисертаційного дослідження, а тому зупинимося лише на деяких прикладах.

Серед наукових надбань гігієнічного, протиепідемічного та профілактичного плану другої половини XIX – 1920-х рр. слід назвати дослідження А. І. Якобія «О результатах санитарных мероприятий при дифтеритной эпидемии в Харьковской губернии» (1880 р.) [854], Г.В. Хлопіна «Фальсификация пищевых продуктов и простейшие способы ее распознавания» (1902 р.)» [786], його ж: «Молоко и молочные продукты как возможные передатчики туберкулеза» (1901 р.) [781], В. К. Високовича «О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г.» (1908 р.) [70],

його ж: «О привохохолерных мероприятиях на юге России в 1908 г. (1910 р.) [71], М. Ф. Гамалія «Холера и борьба с нею» (1905 р.) [77], О.В. Корчак-Чепурківського «Войны и эпидемии» (1904 р.) [337], Н.І. Попова «Голодный хлеб и разные виды суррогатов ржаного хлеба» (1892 р.) [561] та ін.

Наведений неповний перелік наукових праць учених-гігієністів другої половини ХІХ – 1920-х рр. указує на різновекторні наукові інтереси дослідників, які вже на етапі формування гігієнічної науки відіграли важливу роль у боротьбі з масовими епідеміями, в налагодженні системи профілактичних заходів з метою попередження і усунення причин масових захворювань людей.

Третю джерельну групу становлять періодичні видання, які виходили впродовж досліджуваного періоду і знаходяться в Національній Бібліотеці України ім. В.І.Вернадського та Національній медичній науковій бібліотеці. Ці видання містять інформацію про значний внесок учених-гігієністів у розвиток профілактичної медицини, медичної освіти та науки. Зокрема, журнали «Земская медицина», «Сборник Херсонского Земства», «Врачебная хроника Бессарабской губернии», «Вестник судебной медицины и общественной гигиены», «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины», «Медицинская беседа», «Журнал Общества Русских врачей в память Н.И.Пирогова», «Труды Киевского отдела Русского Общества Охранения Народного Здравия» «Земский врач», «Русский врач», «Врач», «Киевлянин», «Киевское слово» публікували наукові статті як історичного, профілактичного, протиепідемічного змісту земських санітарних лікарів, так і звіти, виступи, повідомлення вчених-лікарів на губернських, Пироговських з'їздах та міжнародних медичних конгресах.

Помітною подією для медичної громадськості Російської імперії став вихід першого в Україні щотижневого наукового медичного часопису «Современная медицина», заснованого професором Київського університету св. Володимира О. П. Вальтером у 1860 р. Він виходив до 1880 р. (з 1876 р. у Варшаві) і відзначався високим науковим рівнем, що дозволило відомому історичу

медицини М. П. Мультановському оцінити його як «одне з кращих медичних видань того часу» [553, с. 161].

У цьому медичному часописі друкувалися статті відомих учених, професорів Київського університету св. Володимира з фізіології, гігієни, анатомії, про стан медичної освіти і науки, медичну допомогу. Особливо серйозну увагу пропаганді досягнень сучасної медицини, вважаючи найкращою формою для цього видання періодичного медичного журналу, приділяв О. П. Вальтер.

Серед перших медичних часописів, що виходили на терені Російської імперії, був і «Медицинский вестник», який видавався у Феодосії (Крим) з 1862 до 1886 р.

Оскільки в Російській імперії видання наукової літератури українською мовою було категорично заборонено, вся ця преса видавалася російською мовою. Першим журналом, який вийшов українською мовою у 1913 р., був популярний часопис «Життя і знання», який містив статті на медичні теми і видавався у Полтаві.

А в Галичині, яка в той час належала Австро-Угорщині, виходила преса українською мовою. Спеціальної уваги заслуговує місячник «Здоров'я», який в 1912 - 1914 рр. видавало Українське лікарське товариство у Львові. Це був перший в Україні медичний журнал, який видавався українською мовою і сприяв опрацюванню та впровадженню в практику української медичної термінології. Його редагував відомий громадський діяч, доктор медицини Євген Озаркевич, а співпрацювали українські лікарі і вчені, в тому числі видатний учений, майбутній перший у світі міністр охорони здоров'я Іван Горбачевський.

Після революції 1917 року більшість медичних часописів припинили своє існування. В умовах незалежної Української держави у 1918 - 1920 рр. у Києві виходили українською мовою «Вісник Міністерства народного здоров'я та опікування» і «Вісник Української Академії Наук». У 1918 р. з ініціативи та за редакцією Євмена Лукаевича і за участю Київського медичного товариства почав виходити орган Всеукраїнської спілки лікарів «Українські медичні вісті».

До 1920 року вийшло 13 чисел цього журналу, закритого комуністичною владою [553, с. 161-190].

Під час громадянської війни деякий час виходили «Вестник теоретической и клинической медицины» у Києві, «Медико-санитарный сборник» в Одесі, «Врачебно-санитарные хроники» в Полтаві, Чернігові та Херсоні.

У 1918 р. з ініціативи М. Ф. Мельникова-Разведенкова, В. Я. Данилевського та інших українських учених як орган Харківського медичного товариства почав виходити двотижневий журнал «Врачебное дело», який потім став органом Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР, був переведений до Києва і видається до цього часу. У 1919 р. почали виходити офіційні «Известия Народного комиссариата здравоохранения УССР».

Статті та хроніки в періодичних виданнях радянської доби «Державний вісник», «Вісник Міністерства Народного Здоров'я», «Українські медичні вісти», «Відродження», «Чернігівська земська газета», «Рідний край», «Киевская мысль», «Голос Києва», «Последние новости», «Последние известия», «Земские известия», «Подольская мысль», «Одесские новости», «Последние известия», «Врачебное дело» містять, наприклад, інформацію про внесок О.В. Корчака-Чепурківського у створення та організацію роботи Головної Санітарної Управи та Санітарного департаменту при Міністерстві Народного Здоров'я й Опікування.

Науково-педагогічна діяльність О.В. Корчака-Чепурківського знайшла відображення і в численних публікаціях у журналах «Университетские известия», «Известия Киевского Коммерческого Института», «Українські медичні вісти» та в газетах «Последние новости», «Русский врач».

Науково-дослідна робота учених-гігієністів – В. Я. Підгаєцького, В. В. Удовенка, О. В. Корчак-Чепурківського в УАН, ВУАН неодноразово висвітлювалася на сторінках щорічних «Звідомлень Української Академії наук у Києві» за 1922-1928 рр., а з 1928 р. – у журналі «Вісті Всеукраїнської Академії наук» та газеті «Україна».

У «Віснику Ц.К. Червоного хреста У.С.Р.Р.» містяться дані про україномовні публікації О. В. Корчака-Чепурківського на санітарно-освітню тематику.

Дослідник Василь Плющ справедливо вважає 1920-1929 рр. найблискучішим періодом розвитку української медичної преси [553]. Таке становище слід пов'язати з досягненнями в різних галузях медичної науки, розвитком соціальної медицини у пореволюційні часи, процесом українізації, а також з тим, що ще не настав час масового терору і репресій проти опозиційних сил.

На початку 20-х років ХХ ст. з'являється низка медичних часописів українською мовою. Одними з перших серед них були «Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста» і «Київський медичний журнал». Продовжують виходити двомісячник під назвою «Українські медичні вісті». У 1927 році у Харкові Головпросвіта, Укрнаука, НКОЗ, Харківський медичний інститут і Медична секція Харківського наукового товариства при ВУАН починають видавати «Український медичний архів», а у 1929 р. виходить «Дніпропетровський медичний журнал», який до того з 1922 р. друкувався російською мовою. Деякий час видавалися «Киевский медицинский журнал» (1922, 1928 - 1930 рр.), «Одесский медицинский журнал» (1927 - 1930 рр.) і його попередник «Южный медицинский журнал, посвященный вопросам научной и практической медицины» (1926 р.).

Переважна більшість цих журналів була багатопрофільною і приділяла увагу питанням народного здоров'я та громадської медицини, продовжуючи і розвиваючи традиції прогресивної медичної преси дореволюційного періоду.

У 1922 р. у Харкові почав виходити спеціалізований місячник, присвячений питанням збереження і зміцнення здоров'я народу, проблемам соціальної медицини, під назвою «Профилактическая медицина», який з 1930 до 1937 р. виходив українською мовою. Цей журнал профілактичного спрямування став трибуною соціальних гігієністів. У 1926 - 1929 рр. як додаток до нього видавався орган наукової ради при Харківській облздоровінспектурі «Хроника здравоохранения» (з 1929 р. — «Хроніка здоровохорони»).

З 1925 до 1929 р. у Харкові і до 1941 р. у Києві виходив ілюстрований популярний місячник, а потім двотижневик для робітників і селян «Шлях до здоров'я» і додатки до нього «За здорове харчування», «За тверезість», «Здорова зміна». Проте всі ці журнали, крім «Врачебного дела», який з 1992 р. став двомовним під назвою «Лікарська справа», припинили своє існування в роки сталінського терору.

Починаючи з 30-х років ХХ ст. і кінчаючи 80-ми роками, в Україні залишилось 6 наукових медичних журналів, з яких «Фармацевтичний журнал» і «Педіатрія, акушерство і гінекологія» видавались українською мовою [550, с. 150].

В останньому з них, як і у «Врачебном деле», часом з'являлися статті соціально-гігієнічного спрямування, зокрема, одні з перших праць, після відновлення соціальної гігієни як наукової дисципліни і предмета викладання, про вплив соціальних чинників на здоров'я дітей, які тривалий час не публікувалися.

Потреба українських медиків у друкуванні результатів своїх досліджень і спостережень, а також в одержанні наукової інформації в галузі своєї спеціальності задовольнялася переважно у всесоюзних журналах.

У галузі гігієни і соціальної медицини такими в основному були «Гигиена и санитария» (з 1936 р.), «Советское здравоохранение» (з 1942 р.), оскільки попередники останнього «Социальная гигиена» (1922 - 1930 рр.) і «Социалистическое здравоохранение» (1930 - 1933 рр.) теж були ліквідовані.

Отже, дослідження обраної теми базується на широкій джерельній базі, яка включає опубліковані і оригінальні документи центральних архівів України, м. Києва і Київської області, галузевих архівів, Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського та Національної наукової медичної бібліотеки; наукові праці земських санітарних лікарів, професорів перших гігієнічних кафедр, учених-гігієністів академічних установ; періодичні видання другої половини ХІХ – 1920-х рр., що дозволяє розв'язати поставлені дослідницькі завдання. Водночас, у роботі використані не всі архівні документи, наукові праці вчених, періодичні видання (частина з них за висновками і змістом подібні, відрізняються лише

статистичним матеріалом), а саме ті, які дозволяють повноцінно відтворити історичний процес накопичення наукових знань, змін наукових поглядів, концепцій, парадигм в питаннях формування і розвитку гігієнічної науки, показують як політична, соціальна, економічна атмосфера в суспільстві впливала на характер і науковий рівень досліджень.

1.3. Методологія дослідження

Процес розвитку гігієнічної наукової думки характеризується постійним рухом, відкриттям нових фактів, різноманітням поглядів і гіпотез, змінами наукових парадигм. Академік В. І. Вернадський вважав, що минуле наукової думки малюється нам щораз у зовсім іншій і новій перспективі, а те, що було випадковим і неважливим для вчених одного десятиліття, стало великим і глибоким для дослідників наступних поколінь.

Дослідження з історії становлення і розвитку гігієнічної науки можна умовно поділити на два типи: перший – «прагматичний виклад», коли подається точний опис подій і фактів, але не повторюється вже зроблене минулими поколіннями вчених, а розкриваються нові грані, аспекти розвитку науки, створюється емпіричний матеріал історії науки.

Другий тип досліджень передбачає з'ясування закономірностей розвитку наукової думки, пізнання взаємозв'язків між різними явищами, фактами, подіями історії науки.

Для розв'язання дослідницьких завдань з історії становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 1920-х рр. дана проблема розглядалася в трьох вимірах: порівняльно-генетичному – зіставлення наукових поглядів про формування гігієни, як науки, в різні епохи, відслідкування змін і перетворень одного наукового світогляду в інший; структуризації гігієни на різних етапах її розвитку, вивчення всієї сукупності напрямів наукової думки, навіть тих, які були на певному етапі другорядними, проте згодом пішли в своєму розвитку далеко вперед, вивівши науку на

магістральний шлях розвитку; взаємозв'язку і взаємовпливу гігієни з іншими науками, матеріальною практикою, економічними, соціальними, політичними умовами епохи.

Отже, єдність історичного і логічного, пошук закономірностей, фактів, що пробиваються крізь стихію відкриттів, успіхів і помилок – один із найважливіших методологічних регуляторів у дослідженні історії становлення і розвитку гігієнічної науки.

Водночас прогрес науки здійснюється через діяльність обдарованих особистостей. У зв'язку з цим академік В. І. Вернадський відзначав, що для виявлення самих періодів наукової творчості необхідний збіг двох явищ – народження багатьох обдарованих людей і їхнє зосередження в сприятливих для розвитку науки соціально-політичних і побутових умовах. Оскільки наука весь час знаходиться в процесі, то вона не лише створює нове, але й переоцінює старе знання, шляхом сміливої критики канонізованих авторитетів у науці. Проте корисною є лише та критика, яка базується на наукових принципах, спирається на достовірні дані [50].

Враховуючи сказане, не можна не погодитися з Роланом Бартом (1915 – 1980 рр.), який писав: «Немає нічого дивного в тому, що час від часу в певній країні виникає прагнення звернутися до фактів власного минулого й описати їх задля того, аби зрозуміти, що з ними можна зробити сьогодні: такі процедури переоцінки є, повинні бути систематизованими» [827, с. 10].

Під цим кутом зору слід розглядати становлення і розвиток гігієнічної науки в другій половині XIX – 1920-х рр.: від формування наукових основ гігієни в земській медицині і товариствах лікарів до університетського рівня та виокремлення в ній соціального напрямку.

Важливим методологічним питанням історії становлення і розвитку гігієни як науки, є визначення її ціннісних складових та їх еволюція на різних етапах суспільного розвитку. В основу ціннісних складових гігієнічної науки покладено здоров'я людини як цілісного, комплексного, інтегрального поняття,

яке формується під впливом багатьох детермінантів, факторів ризику і об'єднує низку різноаспектних взаємозв'язаних характеристик [437, с.30].

Як відомо, феномен здоров'я відображує соціально-економічний, санітарно-гігієнічний рівень країни, є важливим індикатором його прогресу. Отже, виявлення реального стану земської медицини, наукових товариств, університетської медичної освіти і науки, їх фінансування на різних етапах розвитку є визначальним аргументом у з'ясуванні рівня цивілізованості держави. З іншого боку, здоров'я громадян країни забезпечує поступальний розвиток економіки, культури, освіти і є необхідною умовою її успішного майбутнього. Це найкраще розуміли представники інтелігенції – земські лікарі, члени медичних наукових товариств, університетська і академічна професура, виконуючи свою подвижницьку місію в сфері громадського здоров'я. Водночас характерною рисою дослідницького процесу в галузі гігієни впродовж другої половини XIX – 1920-х рр. було хронічне недофінансування науки. Отже, комплексний і різносторонній підхід до об'єкту дослідження – становлення і розвитку гігієнічної науки – дозволяє зробити обґрунтовані, з позицій історичної істини висновки про складний і суперечливий процес формування нової філософії здоров'я в другій половині XIX - початку XX ст. Нова філософія здоров'я сьогодні успішно втілена в життя більшості країн Європи і, як підтвердження цього, середній вік громадян цього об'єднання перевищує тривалість життя українців на 15-20 років. Не дивлячись на глибокі зміни, які відбуваються в житті кожного покоління, здоров'я людини залишається фундаментальною цінністю суспільного буття.

Гігієнічна наука доказала вирішальну роль профілактичних заходів у підтриманні високого рівня громадського здоров'я, попередженні захворювань. Економічна ефективність профілактичних програм залишається надзвичайно високою. Наприклад, один долар, укладений у США у вакцинацію проти кіру дає прибуток 11, 9 доларів, краснухи – 7, 7 доларів. Здавалося б абсолютно доцільно вкладати державі більше коштів у профілактичну медицину. Але на цьому шляху в XXI ст. є чимало перешкод. Служби охорони здоров'я

орієнтуються в основному на хворих, а не на здорових, тобто на лікування, а не профілактику. На лікування працює і велика фармацевтична індустрія з мільярдними надприбутками, яка не збирається втрачати свої бізнесові ринки. Водночас, держава з різних причин недофінансовує профілактичну медицину, сферу підтримки здорового способу життя. Окрім того, існують певні труднощі в розрахунку вартості профілактичних заходів, що є визначальним для політиків, які планують фінансові ресурси.

Отже, аналіз сучасних проблем розвитку гігієни, профілактичної складової громадської медицини дає ключ до більш глибокого розуміння суперечливих процесів формування соціального напрямку в медицині другої половини XIX – початку XX ст. Водночас, ми не можемо ставитися до феномену формування гігієнічної науки в другій половині XIX ст. як до «історичної пам'яті», бо це, як відзначав свого часу М. А. Барг, означало б ототожнення його лише з досвідом минулого, лишаючи вимірів сучасного і майбутнього [18, с. 5]. Усе це зумовило потребу в розгляді об'єкту дослідження (становлення і розвитку гігієнічної науки другої половини XIX ст. – 1920-х рр.) під кутом зору, як зароджувався феномен гігієнічної науки, які основні етапи розвитку він пройшов, в чому полягав його вплив на подальший прогрес медичної науки, формування сучасних гуманітарних цінностей суспільства.

Важливим методологічним питанням є з'ясування визначення гігієнічною наукою на етапі її формування (друга половина XIX ст.) фізичних, духовних та соціальних складових здоров'я. Вчені-гігієністи О. В. Корчак-Чепурківський, М. А. Кудрицький, В. Я. Підгаєцький, В. В. Удовенко інтегровано підходили до оцінки здоров'я людини. По фізичним параметрам визначали біологічний (соматичний) стан здоров'я людини і її життєдіяльність. Духовна компонента здоров'я дозволяє людині бути повноправним членом суспільства. Соціальне здоров'я людини розкриває його місце і роль у вирішенні соціальних завдань, соціальної адаптації та власної реалізації з урахуванням суспільних інтересів [356; 357]. Уже в другій половині XIX ст.

земські лікарі, вчені - гігієністи активно виступали за гармонізацію фізичного, духовного і соціального здоров'я суспільства. Їх перу належать актуальні досі праці, в яких учені опікуються не лише профілактичними заходами по збереженню здоров'я людей, а й висловлюють пропозиції стосовно подолання шкідливих звичок, пияцтва, проституції, жорстокого поводження з жінками та дітьми. На зорі становлення гігієни як науки, вчені запропонували комплексний підхід до розв'язання гігієнічних проблем під кутом зору об'єднання фінансових ресурсів, медичних та виховних зусиль для забезпечення здорового способу життя громадян країни.

Важливе методологічне значення для системного і повного розкриття предмету дослідження мав вибір структурно-логічної схеми подачі дослідницького матеріалу в авторській інтерпретації. Розв'язуючи це завдання, ми виходили з того, що розвиток медицини і суспільства з його потребами, відбувалися одночасно, але саме суспільство визначало диференціацію медичної науки і посилення її громадського спрямування.

Лише у XIX ст. гігієна перетворилась в окрему галузь медичної науки, яка користувалася двома основними методами дослідження – епідеміологічним і статистичним, які дали їй змогу накопичувати і систематизувати чималу кількість фактів, але поки що залишалася наукою спостереження і опису [827, с. 60].

У XIX столітті в науковій літературі з'ясовується трактування поняття «профілактика» як сукупності заходів, що попереджають захворювання [437, с. 54].

Незабаром в університетах з'являються спеціальні кафедри гігієни та наукові лабораторії при них, а для впровадження в життя розроблених ними рекомендацій і приписів при органах влади та самоврядування створюються санітарні бюро і санітарні лабораторії. Перша самостійна кафедра гігієни була створена в Російській імперії в 1869 р. в Київському університеті св. Володимира. З 1871 р. її очолив учений-гігієніст В. А. Суботін. У 1920-х рр.

проблеми гігієнічної науки розроблялися як в навчально-наукових підрозділах вузів, так і в установах ВУАН.

Отже, у запропонованій роботі використовується проблемно-хронологічний виклад дослідницького матеріалу з авторськими узагальненнями та висновками. Ми намагалися слідувати за подіями та розвитком гігієнічних ідей, як вони впливали на діяльність лікарів, державних і громадських діячів.

До важливих методологічних проблем історії становлення і розвитку гігієнічної науки другої половини XIX – 20-х XX рр. ст. належить її періодизація.

Запропонована в 1960-ті рр. періодизація історії медицини М. О. Семашком та Б. П. Петровим, якої дотримується «Велика радянська енциклопедія» різних видань, відповідала принципам радянської історіографії і узгоджувалася з офіційною програмою курсу історії медицини, затвердженою МОЗ СРСР і УРСР [640; 531].

Розроблена в 1974 р. періодизація історії медицини С. А. Верхратським не відрізнялася від тих, що раніше існували в радянській історіографії історії медицини [53]. Але позитивним у ній було те, що знайшлося місце для висвітлення деяких питань з історії української медицини. Проте з кожним новим виданням підручника місце, відведене подіям української історії медицини, зменшувалося.

Крах комуністичної ідеології, розвал Радянського Союзу не могли не позначитися як на стані вітчизняної історичної науки в цілому, так і історії медицини.

Отже, радянська періодизація розвитку медицини, по-перше, базувалася на класових, формаційних принципах, що не відповідало періодам, які визначалися внутрішніми закономірностями наукового поступу гігієни; по-друге, запропонована радянськими дослідниками періодизація не відображувала особливостей розвитку гігієнічної науки на терені України.

На тлі розвитку світової медицини запропонував свою періодизацію історії розвитку соціальної медицини в Україні О. М. Ціборовський. Дослідник

запропонував шестивимірну періодизацію, в якій четвертий – п'ятий періоди присвячуються становленню і розвитку соціальної медицини:

Четвертий період характеризується розвитком гігієни як науки і предмета викладання, створенням кафедр гігієни і санітарних закладів, розвитком медико-санітарного законодавства.

П'ятий період є періодом формування соціальної медицини як наукової дисципліни, появи кафедр і наукових установ медико-соціального профілю, становлення громадської системи охорони здоров'я населення.

Шостий період можна назвати періодом розвитку соціальної медицини та широкого впровадження результатів медико-соціальних досліджень у вигляді державної системи охорони здоров'я.

Шостий, сучасний період дослідник поділяє на декілька етапів розвитку соціальної медицини.

На наш погляд, запропонована О. М. Ціборовським періодизація історії розвитку соціальної медицини на даний час є найбільш досконалою і відповідає внутрішнім закономірностям розвитку науки та історичного процесу в цілому.

У даному дослідженні в хронологічних межах – друга половина XIX - 20-ті рр. XX ст. розглядається процес формування наукових основ гігієни в земствах і наукових товариствах, перетворення її в наукову галузь в університетських, академічних структурних підрозділах та виокремлення соціальної гігієни в 1920-х рр.

У запропонованій роботі ми виходили з того, що сьогодні в науковому полі існує методологічний плюралізм, а жодна з моделей історичного дослідження не перемогла остаточно. Тому вирішення поставлених завдань потребувало вибору тієї чи іншої моделі історичного дослідження, для найуспішнішого досягнення дослідницьких цілей.

В одних випадках ми застосовували класичну модель історичного дослідження, до якої слід віднести формаційну. Саме вона, на наш погляд, дозволила глибше і переконливіше розкрити соціально-економічні причини незадовільного матеріального і побутового становища найманих

сільськогосподарських робітників на півдні України, як і більшості робітничого населення країни, що спонукало розповсюдженню епідемій холери, тифу, чуми та інших масових захворювань. Формаційний підхід сприяв розкриттю, як на різних етапах розвитку капіталізму, мінялися форми експлуатації найманих робітників, їхні умови життя і праці, а також пояснити неоправдану, під кутом зору здоров'я людини, економію приватними власниками на харчуванні та протиепідемічних заходах робітничого люду.

За допомогою некласичної моделі історичного дослідження ми прагнули показати, що діяльність кожного наукового медичного товариства, гігієнічної кафедри чи наукового структурного підрозділу в ракурсі «мікроісторії» може претендувати на самостійний науковий пошук, який, з одного боку, розкриває трансформацію гігієнічної наукової думки на місцях, а, з іншого, – показує значення відкриттів окремих учених-гігієністів, наукових товариств, кафедр та їх впливів на піднесення загального рівня розвитку медичної науки в другій половині XIX – на початку XX ст.

Некласична модель історичного дослідження дозволяє в науковій багатовимірності розглянути соціальні явища другої половини XIX – початку XX ст. Звіти, протоколи наукових товариств, земських з'їздів, описи санітарно-епідеміологічної обстановки в різних регіонах, виконані лікарями-гігієністами, містять багаторівневу інформацію, яка проливає світло на формування гігієнічної науки, умови життя та побут різних категорій міського і сільського населення на терені України.

Некласична модель багатовимірності історичних явищ і подій сприяє розв'язанню важливих проблем «історії повсякденності», «олюднює» історичний процес.

Запропонована модель дослідження дозволяє відслідкувати фактори самореалізації людини в суспільстві, унікальності історичної реальності, в якій здійснювалися наукові відкриття, запроваджувалися їх результати у відповідь на запити суспільства.

Під кутом зору втілення некласичної моделі історичного дослідження побудована структура другого і п'ятого розділів запропонованої роботи, де в окремих параграфах розкривається проблема формування вчених-гігієністів О.В.Корчак-Чепурківського, С. А. Томіліна, М. А. Кудрицького, В. В.Удовенка, В.Я.Підгаєцького та їх особистий внесок у розвиток соціальної медицини.

Ознайомлення з багатьма працями, які проливають світло на історію становлення і розвитку гігієнічної науки, приводить до думки, що вони значною мірою виступають як описи послідовних подій (наративів), складених на основі інших описів. Отже, логіка і технологія викладу історії зводиться часом до аналізу різноманітних оповідей про минулі події і явища, успадковані від попередників, а результати таких досліджень є тими ж самими оповідями.

Посередником між минулим та істориком, котрий його досліджує, є не що інше, як мовні тексти. Така постмодерністська модель історичного дослідження заводить дослідника в лабіринти «суб'єктивного поєднання інтересів і стереотипів сприйняття самого дослідження» [707, с. 155-171]. Саме праці такого плану авторка вивчала під кутом зору історіографічної критики, зіставляючи суб'єктивно викладені події і факти з іншими джерелами. Водночас історичне знання завжди є суб'єктивним відображенням епох та індивідуальної культури дослідника. Між істориком і досліджуваною історичною реальністю - становленням і розвитком гігієнічної науки в другій половині ХІХ - 1920-х рр. - формується історичний дискурс, у якому взаємодіють наші судження, з одного боку, та історична реальність, з іншого. Саме тому в пошуках «історичної істини» з досліджуваної проблеми ми прагнули донести до читача автентичну інформацію про об'єкт дослідження, який формувався в минулі часи. Адже істина минулого, утрачена в наш час, не може перейти в майбутнє, зберегтися для прийдешніх поколінь.

У запропонованому дослідженні введена до наукового обігу низка раніше не описаних документів, матеріалів періодичних видань, які дозволили зробити деякі нові висновки, уточнити раніше викладене істориками, надати власну інтерпретацію багатьом соціальним явищам, по-новому розставити акценти в

оцінці наукового внеску відомих учених-лікарів у розвиток гігієнічної науки. Водночас дослідницею прийняті раніше напрацьовані попередниками результати наукового пошуку, які не втратили актуальності та істинності в наші дні. Увесь використаний матеріал підлягав оновленню, авторській інтерпретації з урахуванням присутності в нашому сьогоденні історичної пам'яті про минуле. Черговий раз, на початку третього тисячоліття, відбувається оновлення історії становлення і розвитку гігієнічної науки. І це закономірно. Адже погляд на події минулого з віддаленої історичної дистанції дає змогу побачити нові зв'язки, яких не можна було помітити з ближчої відстані, з'ясувати нові взаємозв'язки між людьми, явищами, подіями і фактами. До того ж зміна загальних уявлень про людину й суспільство сприяє нам по-іншому поглянути й оцінити значення подій і фактів минулого, побачити в минулому те, чого не помітили попередні покоління істориків.

З історіографічного розділу роботи ми переконалися, що тема становлення і розвитку соціальної медицини надзвичайно актуальна сьогодні, їй присвячується надзвичайно великий масив літератури, захищених кандидатських дисертацій. Водночас більшість робіт «дисциплінарно обмежені», розкривають або історію окремих напрямів гігієнічної науки, або ж періоди її розвитку. На історіографічному горизонті з'являються нові праці, дисертаційні дослідження, присвячені видатним ученим-лікарям, їхньому внеску в розвиток вітчизняної медичної науки і практики. Але таке стрімке зростання «наукового валу» з історії соціальної медицини, з одного боку, поглиблює, а з іншого – розчленовує єдиний історичний процес, знання про історичне минуле гігієнічної науки. Саме тому в даній роботі ми скористалися синергетичним підходом до розв'язання дослідницьких завдань, спробували подолати «дисциплінарну обмеженість», об'єднати розрізнені історичні, історіографічні, джерелознавчі, соціально-медичні, статистичні, демографічні, соціологічні знання про формування і розвиток наукової гігієни.

Отже, в умовах «методологічного плюралізму» дослідницею використані ті моделі історичного дослідження, які сприяють глибокому і всебічному

вивченню обраної теми. Водночас, методологічні засади дисертаційного дослідження базуються на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності та наступності. У роботі комплексно використані методи джерелознавчого аналізу й синтезу, класифікації, а також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистично-аналітичний та інші.

Авторка послуговувалася принципами цілісності і системності, висвітлюючи становлення і розвиток гігієнічної науки другої половини XIX – 1920 –х рр. в суперечливій взаємодії природної та соціоантропокультурної (людської, суспільної) складових, внутрішнього світу вченого та зовнішніх впливів, а також з погляду гуманізації вітчизняної наукової думки, у центрі якої є здорова людина-творець, суб'єкт розвитку суспільства.

Дослідниця керувалася принципами, які спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної науки і спрямовані на об'єктивне та всебічне висвітлення теми, враховуючи важливі в концептуальному плані розробки вчених, теоретичні висновки і узагальнення, які сприяли осмисленню та формуванню принципів наукових положень.

Висновки до розділу 1

Отже, дослідження проблеми становлення і розвитку гігієнічної науки в другій половині XIX – 20-х рр. XX ст. базується на широкій історіографічній базі, яка включає низку профільних земських видань, наукових товариств, установ, університетських часописів, дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць учених-гігієністів, тогочасну періодику, що дозволяє комплексно і неупереджено відслідкувати найважливіші етапи та особливості формування наукових основ гігієни, перетворення її в самостійну наукову галузь, розкрити внутрішні закономірності розвитку соціальної медицини та фактори зовнішнього (економічного, соціального, політичного, демографічного) впливу на зміст і напрями наукового пошуку, зміну наукових парадигм та позиціонування на європейському і світовому науковому просторі.

Водночас назріла потреба з історичної дистанції сьогодення по-новому інтерпретувати явища і події, пов'язані з формуванням наукової гігієнічної думки в минулі епохи, під кутом зору «історичної істини», визначивши роль учених – лікарів у прогресі медичної науки та збереженні і зміцненні найбільшої земної цінності – здоров'я людини.

Суттєвою перевагою досліджуваної теми є забезпеченість її належною джерельною базою, яка включає опубліковані і оригінальні документи центральних архівів, Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського та Національної наукової медичної бібліотеки. Велику групу джерел становлять наукові праці земських санітарних лікарів, учених перших гігієнічних кафедр, академічних установ, а також журнальна публіцистика другої половини ХІХ – 1920 - х рр. Названі джерела дозволяють у всій повноті відтворити історичний процес накопичення знань у царині гігієнічної науки, зміну поглядів, концепцій у галузі громадської медицини, досягнути її соціальну значимість у профілактиці захворювань.

Єдність історичного і логічного, спроби відшукати закономірності, факти, які б пояснювали успіхи і помилки довготривалого процесу становлення гігієнічної науки - саме цей шлях нами обраний як найважливіший методологічний орієнтир. Для успішного розв'язання різнопланових дослідницьких завдань в роботі використовувалися різні моделі історичних досліджень - класична, некласична, постмодернізму та неокласична, що відповідає сучасному методологічному плюралізму в історичній науці. Водночас у пошуках «історичної істини» ми прагнули донести до читача автентичну інформацію про об'єкт дослідження, який формувався в минулі часи.

Черговий раз, на початку третього тисячоліття, ми знову торкнулися історії гігієнічної науки, оновлюючи її глибше і рельєфніше, з'ясовуючи взаємозв'язки між подіями, явищами, долаючи «дисциплінарну обмеженість», розпорошеність наукових знань про соціальну медицину, об'єднуючи їх у струнку систему осучаснених знань, розкриваючи епохальні зрушення в науковому просторі минулих століть.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ ГІГІЄНИ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

2.1. Соціально-економічні передумови та основні етапи становлення вітчизняної гігієни як науки і профілактичної галузі охорони здоров'я

Формування наукових основ гігієни та її диференціація розпочалося з приказної, а згодом – фабрично-заводської і, особливо, земської медицини з її не лише лікувальною, а й санітарно-профілактичною спрямованістю. Земська медицина створила сприятливий ґрунт для поєднання лікувальної та профілактичної роботи. Розвиток земської медицини, її санітарно-профілактичний напрямок діяльності сприяв вихованню і зростанню плеяди санітарних лікарів – громадських діячів, які зробили вагомий внесок у становлення гігієнічної науки і практичної санітарії в Україні.

Земська медицина, яка з'явилася в Російській імперії в другій половині XIX ст., стала оригінальним і самобутнім явищем, зробила великий крок уперед у раціоналізації охорони здоров'я населення. Як одна із оригінальних форм організації медичної допомоги, земська медицина не мала аналогів у світі.

Для визначення громадського характеру земської медицини наведемо думку одного із талановитих учнів видатного російського гігієніста Ф. Ф. Ерісмана професора М. Я. Капустіна. Останній підкреслював, що на противагу європейській медицині, яка медичну допомогу розглядала як особисту справу хворого і здійснювалася лікарями на правах ремесел і торгівлі, російська земська медицина була суспільною справою. Прагнення земського лікаря полягало в скороченні числа хворих і тривалості хвороб [302, с. VI]. За цією основною ознакою російська земська медицина, не дивлячись на її усі

недоліки, була передовою формою організації медичної справи на селі, в порівнянні з іншими країнами. На його думку, земська медицина була феноменом, в якому синтезувалася наука, вітчизняна культура і народне життя.

Видатний діяч земської медицини, уродженець України З.Г.Френкель відзначав, що земська медицина була оригінальною і унікальною системою охорони здоров'я: «Ні в Німеччині, в жодній будь-якій країні культурного Заходу немає організації лікарсько-санітарної справи, яка б відповідала нашій земській медицині» [434, с.132].

Земська медицина – одна із визначних сторінок історії розвитку вітчизняної медицини, а її створення було викликане насамперед економічною діяльністю земств.

До появи земської медицини сільське населення, яке складало тоді в Росії понад 90%, не мало організованої медичної допомоги. Установи та заклади приказної медицини, що існували з кінця XVIII ст., були відносно не чисельними. Окрім того, їх більшість була організаційно неупорядкованою та надавала неякісну медичну допомогу. Стан медичної допомоги на селі ускладнювався злиденними умовами життя селян, які щойно звільнилися від кріпосної залежності [268, с.10-11].

Відомо, що у другій половині XIX ст. після відміни кріпацтва (1861 р.) в Російській імперії, до складу якої входили українські землі, почали бурхливо розвиватися капіталістичні відносини не лише у промисловості, але й у сільському господарстві. Одними із перших на шлях капіталістичного розвитку землеробства стали південні губернії Російської імперії: Херсонська, Таврійська та Катеринославська. У цих губерніях з'явилися крупні приватні землеволодіння. Як свідчить «Свод цифровых данных» (Херсон, 1912), лише в Херсонській губернії в 1868 році налічувалось 432 господарства з площею посівів від 50 до 100 десятин, 745 - з площею від 100 до 250 десятин і 570 - з площею посівів від 500 до 1000 десятин [355, с.52].

Цілком закономірним є те, що у таких крупних господарствах обробіток землі і збір врожаю не могли здійснюватися старими традиційними способами з

використанням переважно ручної праці. У зв'язку з цим широко використовувалась нова на той час техніка: плуги, сівалки, молотарки, на яких працювали наймані сільськогосподарські робітники. Водночас широке застосування сільськогосподарських машин призводило до небувалого зростання травматизму, який у 1887 р. складав в одному лише Єлисаветградському повіті 5,7% усіх захворювань [355, с.52]. До того ж, надмірна експлуатація найманих робітників, нестерпні умови їх праці, побуту та відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов призводили до широкого розповсюдження гострих інфекційних захворювань та високої загальної смертності. Особливо тяжким було становище найманців на бурякових плантаціях, де працювали переважно жінки і підлітки. Серед них помітно високою була захворюваність на черевний тиф і сифіліс. Зокрема, земський лікар Подольський із Слободи Котельви Охтирського повіту відмічав, що головний контингент сифілітиків був із бурякових плантацій [791, с.32].

Висока загальна і дитяча смертність, спричинена гострими інфекційними захворюваннями, поширення малярії, тифу, туберкульозу, сифілісу вимагали активного санітарного оздоровлення населення. Це завдання насамперед покладалося на земські медичні організації.

Основною нормативною базою розвитку земської медицини було «Положення про губернські та повітові земські установи», що з'явилося 1 січня 1864 р. В основу Положення про земські установи було покладено майновий ценз; в земство об'єднувалися всі, хто жив в даній окрузі. Особи, які навіть давно жили й працювали в даній місцевості, але не мали потрібного майнового цензу, були позбавлені права участі в земських установах [366, с. 36].

Відповідно до «Положення про губернські та повітові земські установи» на земство, на правах необов'язкової повинності, покладалося: «... піклування переважно в господарському плані про народне здоров'я... поширення віспощення, а також завідування благодійними закладами...» [408, с. 11].

Земства, незважаючи на те, що не мали досвіду організації охорони здоров'я населення, поступово визначали пріоритетні завдання на цьому етапі: надання селянам доступної медичної допомоги, максимально до них наближеної; подолання епідемій, профілактичний напрямок медицини, поліпшення санітарно-гігієнічних умов життя. Для цього земствам довелося створити протиепідемічну мережу та проводити санітарно-просвітницьку роботу серед селянства. Земства постійно шукали шляхи розвитку і вдосконалення своєї медичної мережі. Цей пошук позначився впровадженням нових, найбільш зручних форм і методів медичного обслуговування селянства [604, с.8].

В умовах земської реформи 1864 р. уже в 1865 р. в 34 губерніях європейської частини Російської губернії було запроваджено місцеве самоврядування. В кінці 1865 р. були відкриті земські установи на терені України, зокрема, в Харківській, Полтавській, Чернігівській та Херсонській губерніях, а в 1866 р. – в Катеринославській і частково в Таврійській, в 1870 р. – в Бессарабській губернії. Стосовно Правобережної України, то там з певних політичних причин земський устрій був запроваджений лише частково в 1904 р., а повністю - в 1911 р. [661, с.82]. Так, у Київській, Подільській і Волинській губерніях земські установи почали працювати в 1903 р. [280, с. 79].

У медико-санітарній діяльності земств на терені України слід виділити три етапи: доземський – 1864 - 1872 рр., коли відбувалося становлення медичної допомоги сільському населенню; перший земський – 1873 - 1889 рр., який характеризується створенням санітарно-статистичного бюро, санітарної організації та доступної сільському населенню медицини; другий земський – 1890 – 1917 рр. - період утвердження санітарно-епідеміологічної справи в умовах подолання бюрократичного супротиву владних структур.

Впродовж багатьох років розвиток лікувальної справи був головним завданням земства, але й санітарна справа не залишалася поза увагою земської медицини.

Водночас медичне обслуговування населення в пореформенний період характеризувалося в цілому відсутністю належного рівня медичного обслуговування населення. Переважна більшість земств, добре знайома з адміністративною та господарською діяльністю, була некомпетентна в питаннях організації забезпечення населення медичною допомогою. У 1865 – 1872 рр. в українських губерніях розгортається медична діяльність повітових земств, які, насамперед, зосереджують свою роботу на протидії загрозливим епідеміям, оздоровленні сезонних робітників, що було надзвичайно актуально в умовах значного дефіциту робочої сили. Повітові управи опікувалися господарськими питаннями відомчих лікувальних і благодійних закладів, розробили перші проекти земсько-медичної організації, згідно з якими повіти поділялись на лікарські дільниці, запрошувався лікарський і фельдшерський персонал, визначалось коло його обов'язків.

Водночас, організація надання медичної допомоги сільському населенню вимагала значних фінансових затрат, а земська повітова медицина діяла розрізнено і не мала належних асигнувань на реалізацію запланованих заходів, що загалом гальмувало подальший розвиток медицини на місцях. Окрім того, за основу медичної допомоги було взято роз'їзду систему фельдшерської допомоги, яка існувала ще в «приказний період», керуючись, насамперед, у своєму виборі суто практичними міркуваннями. У зв'язку з цим земствам довелося докласти чималих зусиль, щоб створити ефективну систему надання кваліфікованої медичної допомоги. Найбільш прийнятною земські управи згодом визнали стаціонарну форму надання медичної допомоги населенню, засновану на дільничному принципі, що зумовило якісно-кількісні зміни в кадровому складі медперсоналу, зростаючу потребу в фельдшерах тощо.

На етапі становлення земська медицина відчула гостру нестачу медичного персоналу, особливо середньої ланки. Для вирішення цієї проблеми, як відзначала дослідниця Н.М.Рубан, земцям довелося створити привабливі умови для залучення на службу компетентних лікарів, організувати навчальні заклади для забезпечення земської медицини кваліфікованим персоналом

середньої ланки: фельдшерами та акушерками [609, с.10]. Водночас при такому кадровому забезпеченні медицини якісний показник медичної допомоги був низьким, що вимагало насамперед активного залучення до співпраці медичних працівників з вищою освітою.

У зв'язку з цим повітові земства пропонували готувати фельдшерський персонал у своїх лікарнях. Так, перша фельдшерська школа була відкрита в 1867 році Полтавським земством, до її складу було зараховано 149 осіб. У 1870 році Катеринославське земство організувало навчання 107 осіб, а в 1872 році через брак медичних кадрів, такі школи відкрили Чернігівське та Херсонське земства, зарахувавши відповідно 87 і 50 осіб [609, с.10].

У 60 - 70 рр. ХІХ ст. у деяких губерніях дедалі частіше висловлювалася думка про необхідність поставити в центр земської медицини лікаря-гігієніста, який би зміг здійснювати профілактичні заходи в інтересах широких мас населення. У цьому відчувався вплив визнаного лідера вітчизняної медицини М. І. Пирогова, який чітко проголосив: «Я вірю в гігієну. Ось в чому полягає справжній прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній» [537, с. 2]. М. Я. Капустін так прокоментував цю думку: «Видатний вислів нашого патрона М. І. Пирогова — «майбутнє належить медицині запобіжній» — звучало по-новому не тільки для Росії, а й для більшої частини країн Західної Європи того часу» [301, с. 10].

Особливо помітну роль в розвитку земської санітарно-гігієнічної справи відіграло Полтавське і Херсонське земства, які пріоритетну роль відводили профілактичній спрямованості медичної діяльності, стаціонарній системі медичної допомоги, визнавали лікарями провідну роль у діяльності земських медичних закладів. У подальших планах О.М. Жуковський (один із авторів програми земської медицини) висловлювався за необхідність доповнити медичну організацію санітарною [224, с. 142].

Програма розвитку земської медицини на Полтавщині включала декілька важливих документів: «Обзор состояния губернии в санитарном отношении до открытия земских учреждений», складеного О.М.Жуковским; «Обзор устройства земской сельской медицины в уездах с 1865 по 1869 год», автором якого був

О.І.Синадський і «Проект устройства земской медицины в Полтавской губернии», підготовленого Н.О.Долгоруковим і О.М.Жуковським.

Головні завдання земства з охорони здоров'я комісією сформульовані наступним чином: 1) усунення причин захворювань – загальна гігієна; 2) надання допомоги хворим – загальне лікування; 3) забезпечення існування незможних, старців, калік та ін. – загальне піклування [791, с. 32].

Постійна медична комісія в своєму проекті висловила думку про організацію сільських лікарських дільниць – лікарень з амбулаторіями та фельдшерськими пунктами, повітових земських лікарень, губернської лікарні з фельдшерськими та акушерськими школами. Полтавська губернія серед перших, прагнучи знизити смертність, збільшити середню тривалість життя та сприяти поширенню народної освіти за допомогою медичної науки. Досвід полтавчан по розбудові земської медицини поширювався в інших регіонах Російської імперії [730].

Високу оцінку «Трудам постійної медичної комісії при Полтавській губернській земській управі» дав відомий педагог і лікар М. І. Пирогов. Зокрема, він відзначав, що «Труды комиссии основаны на прочных началах и правильным путем стремятся к решению своей задачи...», в них містяться положення щодо охорони здоров'я шляхом дотримання гігієнічних умов [791, с.32].

Російський гігієніст Є.О.Осипов також позитивно оцінив роботу Полтавської медичної комісії. «Комісія серйозно і енергійно віднеслася до свого завдання; вона вперше заклала основи побудови земської медицини і в результаті своєї діяльності видала солідну книгу», - зазначав він.

Отже, на першому етапі розвитку земської медицини (1865 – 1972 рр.) недосконалість «Положення про земські установи», їх цензовий, становий характер, суворі адміністративна опіка, нестача коштів та відсутність своєї медичної організації, ставили земську медицину в скрутне становище, гальмували її подальший розвиток. У цілому в українських губерніях не існувало розгалуженої мережі медичного обслуговування селян. Повітовим

земствам доводилося діяти в цьому питанні на власний розсуд, враховуючи місцеві умови та особливості життєдіяльності населення. Санітарно-гігієнічні заходи серед населення здійснювалися лікувальними закладами, водночас на разі було питання про створення санітарних організацій і підготовку лікарів санітарного профілю.

Важливу роль у пошуках ефективніших форм організації медичної допомоги населенню, зокрема, земської санітарної служби відіграв журнал «Архив судебной медицины и общественной гигиены»[375; 378].

Саме це видання (побачило світ у 1865 р.) було одним із перших у Російській імперії журналів, де розглядалися актуальні проблеми суспільної гігієни. За 6 років його існування було вміщено низку статей з питань суспільного гігієни, санітарної статистики, комунальної та шкільної гігієни, організації земської медицини, подолання дитячої смертності, алкоголізму, венеричних захворювань тощо. Водночас на сторінках журналу чільне місце відводилося публікаціям західноєвропейських гігієністів [376].

Починаючи з 4-го номера в 1865 р., «Архів» розпочав уміщувати в V розділі, в спеціальній рубриці «Матеріали для епідеміології» статті та практичні поради з актуальних протиепідемічних питань. Більшість повідомлень було підготовлено провінційними лікарями.

З припиненням видання «Архіву» в 1872 р. перестав виходити і «Епідеміологічний листок». За 2 роки існування «Епідеміологічного листка» в ньому було надруковано низку цікавих матеріалів, цінних не лише для з'ясування епідеміологічного стану в Російській імперії за 1860 - 1870-і роки, а й для характеристики медичної думки лікарської інтелігенції того часу. Зокрема, в «Епідеміологічному листку» друкувався С. П. Боткін, який помістив дві статті (у № 3 за 1870 р. і в № 4 за 1871 р.) з приводу епідемії холери та причин її виникнення.

Таким чином, навколо редакції «Архіву» не лише групувалися передові демократичні сили лікарів 1860-х років, а й теоретично обґрунтовувалася потреба у формуванні профілактичного напрямку в медицині на терені України.

Суспільно-гігієнічні статті, які друкувалися на сторінках «Архіву», торкалися великого кола актуальних питань гігієни, санітарії і епідеміології та принесли виданню визнання не лише серед лікарів, а й широкого читацького загалу.

Послідовним пропагандистом санітарних ідей в земствах було Харківське медичне товариство, про що засвідчують опубліковані до 50-річчя його існування чисельні статті про проведення медико-топографічного опису населених пунктів Охтирського і Богодухівського повітів, Харківської та Катеринославської губерній, Харківському військовому округу [279, с.62].

У 1871 р. Херсонське губернське земство з метою упередження епідемічних захворювань звернулося до повітових зборів і управ з проханням розглянути питання започаткування санітарної справи в губернії та виробити у подальшому єдиний для всіх повітів санітарний кодекс. Проте лише через 15 років на VI губернському з'їзді лікарів позитивно вирішилося питання щодо устрою санітарної справи в губернії. У прийнятій з'їздом резолюції говорилося: «До існуючої організації клінічної медицини має бути додана організація санітарної медицини; клінічна частина має складати предмет ведення повітових земств, а санітарна частина із заходами проти епідемій має складати предмет ведення губернського земства» [214; 231].

Важливий внесок у створення санітарної організації зробило херсонське земство, яке не лише дійшло висновку про недостатність лише лікувальної допомоги населенню, а й «зрозуміло необхідність доповнення земської медицини санітарною частиною» [214, с.9].

Датою заснування санітарної організації слід вважати 28 жовтня 1874 р., коли на Херсонщині було створено перше санітарно-статистичне бюро, де працювали лікарі І.П.Славницький і П.Г.Брюховський [31, с.497].

Помітну роль в історії земської медицини, налагодженні санітарної справи відіграли започатковані в 70-х рр. XIX ст. губернські з'їзди земських лікарів. На початок 80-х рр. XIX ст. з'їзди пройшли в усіх 34 земствах губернії. За 35 років найбільше число з'їздів пройшло в Московській і Херсонській губерніях – по 16 [668, с.16]. На зібраннях лікарів актуалізувалися проблеми

громадської медицини, насамперед створення санітарної організації. Але санітарна справа запроваджувалася в життя з великими труднощами, оскільки її завдання покладалися на місцеву медицину.

Водночас з розширенням лікувальної медицини все активніше висувалися і санітарні завдання. Після її невдалих організаційних спроб налагодити санітарну службу фахівці дійшли висновку про необхідність створення санітарно-епідеміологічних баз (станцій) для нагляду за санітарним станом населення та веденням статистичного обліку. Такими базами могли бути на той час амбулаторії, але лише з подальшим розвитком лікувальних закладів і поліпшенням медичної справи, назріла потреба в підготовці лікарів-гігієністів, тобто повітових санітарних лікарів. Саме тому у перші роки діяльності санітарна організація обмежувалася суто організаційними та дослідницькими завданнями (проведенням санітарно-статистичних робіт і різних санітарних описів) [31, с. 497].

Починаючи з середини 80-х рр. XIX ст., трибуною громадської медицини стають всеросійські з'їзди Товариства російських лікарів у пам'ять М.І.Пирогова. Відтоді настає другий етап в розвитку земської медицини, коли носіями її були повітові міські лікарі, які перебували на посадах на громадських засадах. Його важливою соціальною віхою стало обґрунтування поняття «громадська медицина». Дискусіям з цього приводу підбив підсумки керівник московських земських лікарів, губернський санітарний лікар Є.О.Осипов на II Пироговському з'їзді в 1887 р. На зібранні було заслухано доповідь одного із видатних організаторів земської медицини, херсонського губернського санітарного лікаря М.С.Уварова «Про необхідність передбачення в медичному курсі університетів практичну земську діяльність лікарів» [668, с.16-17]. Але підняте М.С.Уваровим питання про необхідність викладання земської медицини в університетах було введено в вузівську практику в повному обсязі лише через 12 років.

Остаточо питання про санітарну справу було вирішено на Херсонському земському зібранні 1885 р., яке висловилося за надання земській медицині

санітарно-протиепідемічного напрямку. За рекомендацією професора Ф.Ф. Ерісмана управа запросила на посаду губернського санітарного лікаря одного з кращих його учнів – Михайла Семеновича Уварова, який 8 січня 1886 року приступив до виконання своїх обов'язків. Він став першим губернським санітарним лікарем в Україні, а в лютому 1886 р. провів засідання спеціальної комісії з питань організації санітарної справи, яка вирішила негайно запросити у повіті санітарних лікарів та розробила для них спеціальну інструкцію [392, с. 19].

Після консультацій з професором Ф.Ф. Ерісманом управа запросила першими санітарними лікарями його учнів: в Херсонській повіт - М. Часовникова, в Одеський - В. Бекаревича, в Тираспільській - П. Вострикова. У трьох інших повітах почали працювати місцеві лікарі: в Ананьїнському - К. Товстицький; в Єлисаветградському - П. М. Діатроптов; в Олександрійському - санітарним лікарем згодом став М. І. Тезяков [392, с.20; 214, с. 10]. Усі вони розгорнули активну роботу по організації місцевої санітарної справи.

Одним із важливих заходів, спрямованих на покращення санітарного стану населених пунктів, стали вперше започатковані Херсонським губернським земством лікувально-продовольчі пункти в місцях збору прибулих робітників, які нерідко ставали осередком поширення епідемічних хвороб.

За дорученням медичної комісії губернський санітарний лікар М. С. Уваров розробив програму дослідження прибулих робітників, яка передбачала створення лікувально-продовольчих пунктів амбулаторій, стаціонарної медичної допомоги, будівництво критих приміщень (бараків) у місцях зосередження робітників на ринках найму [372, с. 85].

В організацію медичної допомоги і санітарного нагляду за прибулими робітниками губернське земство поклало основний принцип земської медицини, а саме: доступність медичного обслуговування на засадах безоплатності. Згодом додалися для робітників дешеві гарячі обіди, а також

реєстрація і медико-санітарне обстеження. Зокрема, М. І. Тезяков першим дослідив умови праці і побуту сільськогосподарських робітників у Херсонській губернії. Обстеження були проведені в Олександрійському повіті на виконання прийнятої в березні 1889 р. XII Херсонським губернським з'їздом лікарів «Програми дослідження тимчасових робітників та нагляду за ними», проект якої розробив М.С. Уваров. Окрім М. І. Тезякова у виконанні зазначеної програми брали участь земські лікарі Н.П. Васильєв, С.Н. Крамаренко, І.Н. Козубов, П.Ф. Кудрявцев, М.С. Уваров, А.І. Улибишев, В.В. Хижняков та інші [375].

Заслугою Херсонської санітарної організації слід вважати створення першої в країні бактеріологічної станції. В 1884 р. під Херсоном, в селищі Білозірка в маєтку Г.Л.Скадовського, була відкрита лабораторія, в якій під керівництвом запрошеного губернським земством із Харкова професора Л.С.Ценковського виготовлялася вакцина проти сибірської виразки та проводилися щеплення на вівцях [366, с. 37].

Вирішальну роль у довершенні формування санітарної структури відіграв X губернський з'їзд лікарів і членів управ, який проходив 29 серпня 1866 р. в Одесі і розглянув питання організації санітарної справи на місцях. Основну доповідь зробив М.С.Уваров, у якій виклав загальну схему побудови діяльності земської санітарної організації. Провідною тезою, висунутою вченим, було визначення санітарної медицини як соціально-громадської гігієни [214, с. 9-10].

Фахова комісія погодилася з основними принципами побудови санітарної організації, визначила цілі та завдання нової організації, накреслила шляхи їх реалізації [392, с.21].

У 1885 р. відбувся I Пироговський з'їзд, у програмі якого працювала секція гігієни і громадської медицини, котра згодом розділилася на дві підсекції: міської і земської медицини. У роботі з'їзду брав найактивнішу участь М. С. Уваров, який переконував громадськість у доцільності викладання соціальної гігієни у вищих медичних школах Російської імперії [372].

Продовжувачем санітарно-гігієнічних ідей М.С. Уварова став О. В. Корчак-Чепурківський, який пройшов шлях від земського санітарного лікаря Херсонської губернії до академіка ВУАН. Працюючи санітарним лікарем, О.В.Корчак-Чепурківський досліджував особливості розвитку дифтерії серед сільського населення за даними поширення епідемії у Херсонському повіті з 1870 по 1889 рр. [294].

Таким чином, головну роль в поширенні гігієнічних знань серед населення на початку 80-х років XIX ст. зіграли Пироговські з'їзди і комісії при Пироговському товаристві. До складу цієї комісії від українських губерній входив М.С.Уваров. Для поширення гігієнічних знань серед населення товариство використовувало різноманітні методи: гігієнічні виховні заходи в школі, видання і поширення популярної літератури, обладнання музеїв і пересувних виставок, лекторії, читання та бесіди, а також запропонувало програму курсу гігієни для різних навчальних закладів [228, с. 338-340].

Санітарні лікарі земств, здійснюючи практичну діяльність в губерніях, ділилися досвідом щодо розбудови санітарної справи на сторінках журналів «Архив судебной медицины и общественной гигиены» (1865 -1871), «Сборник сочинений по судебной медицине, судебной психиатрии, медицинской полиции, общественной гигиене, эпидемиологии, медицинской географии и медицинской статистике» (1872 - 885), «Вестник судебной медицины и общественной гигиены» (1885 - 1889), «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины» (1889 - 1917). Ці видання, за висловлюванням Є. О. Осипова, були спеціальними літературними органами санітарної справи в Росії і сприяли формуванню структури земської медицини та впливали на її подальший розвиток. З 1874 по 1884 рр. видавався щомісячний науково-популярний журнал «Здоровье», завданням якого було «знайомити суспільство з гігієною громадського і приватного життя» [231].

На місцях санітарні лікарі узагальнювали накопичений роками досвід профілактичної роботи та популяризували гігієнічні знання в журналі – бюлетні

«Врачебно-санитарная хроника». В 1911 - 1913 рр. такі фахові журнали видавалися в 6 із 8 українських губерній: Катеринославській, Київській, Чернігівській, Подільській, Таврійській і Херсонській [392, с. 24; 791, с.32].

Одним з основних обов'язків земської медичної організації була боротьба з епідеміями. У губерніях, де санітарну службу презентували повітові санітарні лікарі, або санітарне бюро, систематично відслідковувалася епідеміологічна ситуація, заздалегідь відвідував повіти, в разі потреби, додатковий медичний персонал та надавалося необхідне обладнання.

На час епідемій у повітах створювалися «Комітети громадського здоров'я», які підпорядковувалися губернському правлінню, фактично губернаторові. Ці комітети проводили свою роботу під головуванням повітового представника дворянства. До їх складу входили делегати різних місцевих відомств: поліцейських, духовенства, військових, міських і земських управ (крім міського і повітового лікарів) і по одному земському лікарю за призначенням управи. Комітети працювали на громадських засадах, не маючи своїх коштів та чіткої організаційної структури.

Отже, в 1873 - 1889 рр. в українських губерніях активізувалася медична діяльність, зокрема санітарно-протиепідемічна, що відіграло важливу роль в організації медичної допомоги сільському населенню. Особливо помітну роль в покращенні санітарного стану губерній відіграло структурування санітарної організації, заснування перших на терені України лікувально-продовольчих пунктів, відкриття бактеріологічної (пастерівської) станції в м. Одесі.

На початку 90-х років XIX ст. уряд Російської губернії узяв курс на посилення контролю за всіма галузями земської діяльності, насамперед, медичною. З прийняттям у 1890 р. земського положення склад земських установ, повітових зборів переважно, а земських управ і губернських зборів майже повністю, став дворянським. Водночас зусиллями повітових і губернських земців та лікарів на початку XX ст. були напрацьовані нові підходи і механізми, що прискорило становлення земсько-медичної організації

губерній. Ці факти стали головними чинниками позитивної динаміки земської медицини в губерніях на останньому етапі її розвитку.

Помітний вплив на розвиток земської медицини в Херсонській губернії мав С. М. Ігумнов, який у 1900 р. працював в Олександрійському повіті. Відомий діяч земської медицини, основоположник української санітарної справи чільне місце в медичній діяльності відводив санітарно-епідеміологічному обслуговуванню населення. Такі праці вченого як «Современная борьба с эпидемиями, ее значение и меры к упорядочению» (1904), «Биологический способ очистки сточных вод» (1907), «Эпидемии в Харьковской губернии в 1897-1899 гг.» (1911), «Борьба с эпидемиями» (1912) та інші мали на той час велике наукове значення і були першими теоретичними узагальненнями епідеміологічного характеру. У своїх дослідженнях С. М. Ігумнов показує соціальні корені масової захворюваності населення, джерела поширення епідемій [97, с. 130-149; 367].

До першочергових заходів санітарного характеру, які проводили губерньські земства, слід віднести лікувально-продовольчі пункти в місцях зосередження найманих робітників. За даними М.І.Тезякова щорічно в губерніях відкривалося до 15-18 лікувально-продовольчих пунктів. Через них щороку проходило від 30 до 80 тисяч робітників. Кожний робітник на пунктах одержував гарячу їжу – повний обід або окремі порції. Обіди склалися з чверті фунта м'яса, 5 золотників сала, близько півфунта картоплі, зелені (помідорів та ін.). Собівартість обіду становила п'ять з половиною копійок. До 18% робітників одержували обід безкоштовно [280, с.79].

До кола головних завдань земства належало поширення гігієнічних знань серед населення. У цій роботі земства користувалися переважно виданнями Пироговського товариства. Особливо поширювалася ця робота в Харківській і Катеринославській губерніях. Там проводилися народні читання і бесіди, розповсюджувалися популярні листівки медико-профілактичного змісту [280, с. 78]. Згодом проводилися спеціальні лекторії, створювалися пересувні виставки.

Важлива роль у розробці питань гігієни праці належала Російському товариству охорони народного здоров'я (засноване 1877 р.) і його філіям на місцях. Поява товариства обумовлювалася швидким зростанням чисельності промислових, сільськогосподарських робітників, надзвичайно складними умовами праці та побуту. Вкрай незадовільні умови життя багатомільйонних мас населення були однією з причин поширення різних захворювань, особливо інфекційних. Так, на південних заводах (у Катеринославі, Кам'янську та ін.) на 1000 робітників припадало 1626 випадків захворювань на рік, з них інфекційних - 34% [392, с.25]. Епідемії тифу, холери, віспи та інших інфекційних захворювань напередодні Балканської та російсько-турецької воєн 1877-1878 рр. змусили урядові кола прийняти деякі заходи щодо боротьби з епідеміями і антисанітарією.

Головні завдання товариства спрямовувалися насамперед на поліпшення громадського здоров'я і санітарних умов життя і праці в Російській імперії. До кола питань, якими опікувалися громадські об'єднання лікарів, входила громадська та приватна гігієна.

Товариство мало 27 місцевих відділів, які постійно відкривалися в різних містах. У роботі деяких відділів брали участь відомі гігієністи, наприклад, в Одеському - М.Ф. Гамалія, П.М. Діатроптов В.К. Стефанський, у Харківському - І.П.Скворцов, П. М. Лащенко, В.В. Фавр та інші [392, с. 26].

У полі зору товариства постійно перебували питання гігієни праці. З самого початку його існування була створена комісія для вивчення санітарного стану фабрик. «Для того, щоб з'ясувати і точно визначити вплив того чи іншого виробництва на фізичний розвиток робітника, захворюваність, смертність і взагалі на тривалість його життя, - вказував один із найактивніших членів цієї комісії Д.П. Нікольський, вимагається точне і всебічне вивчення всіх умов - не лише самого виробництва, але також їхніх факторів, таких, наприклад, як житло, їжа, побутові умови, заробіток тощо, які також впливають на робітника» [392, с.26].

До кола питань земського санітарного закладу відносилися також організація самодіяльності населення для проведення оздоровчих заходів. Харківська і Катеринославська санітарні організації прагнули створити постійні санітарні кураторства, які б мали власні кошти. З 1911 р. в бюджеті санітарних бюро цих губерній були передбачені кошти санітарним кураторствам. У 1913 р. в Харківській губернії було 100, в Катеринославській - 63 санітарних кураторств [280, с. 78]. Вони опікувалися питаннями покращення водопостачання, благоустрою колодязів, організацією гарячих сніданків в школах для учнів, будівництвом лазень тощо.

На VIII Пироговському з'їзді (1902) професором гігієни Казанського університету М. Я. Капустіним ставилося питання про створення інституту громадської гігієни, де б могли спеціалізуватися лікарі, які присвятили себе санітарній справі [668, с. 19]. Клопотання про створення цього інституту розглядалося восени 1903 р. на земських повітових зборах при обговоренні питання кадрового забезпечення на місцях. Постанова була відредагована наступним чином: «у зв'язку з малою кількістю підготовлених лікарів санітарної медицини, земські збори виносять клопотання перед губернськими зборами про створення інституту громадської санітарної медицини». Але влада негативно поставилася до цієї пропозиції і відреагувала наступним чином: «... створення такого інституту може лише призвести до змішання завдань діяльності санітарних лікарів із загальними завданнями внутрішнього життя держави і до їх ухилення від прямих своїх лікарських обов'язків» [668, с. 19-20].

Певне значення для розгортання роботи по подоланню масових інфекційних захворювань мали протидифтерійні з'їзди. Такі з'їзди відбулися в 1881 р. в Харкові, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Курській і Вороніжській губерніях. А в 1910 р. Харківським земством був скликаний обласний з'їзд півдня Росії по боротьбі із заразними захворюваннями. Другий протидифтерійний з'їзд відбувся в 1913 в Києві [280, с. 75]. На з'їздах розглядалися питання боротьби з епідеміями в

губерніях півдня Російської імперії. Але постанови з'їздів не завжди виконувалися, виникали протиріччя між передовою частиною земських лікарів і реакційною верхівкою земських управ, представників промислових підприємств, які не бажали щось міняти на місцях.

Після революції 1905 р. в губерніях пройшла хвиля ліквідації санітарних органів. Але погіршення санітарного стану на місцях і громадська ініціатива окремих санітарних лікарів примусили відновити закриті санітарні органи. Земські лікарі розуміли, що в тяжких санітарних умовах того часу боротьба з епідеміями була винятково важливою і, водночас, складною справою. Земський санітарний лікар М.І.Тезяков з цього приводу писав: “В боротьбе с эпидемиями земская медицина беспомощна.... Борьба с этими поистине народными недугами – дело санитарных органов” [403, с.19].

Кращою була санітарно-профілактична робота в тих земствах, де діяли санітарні бюро і координували медичну допомогу населенню.

Майже одночасно в 1882 р. санітарні бюро розпочали свою роботу в Херсонській та Чернігівській губерніях. Основним напрямом діяльності Херсонського санітарного бюро, яке очолював губернський санітарний лікар М. С.Уваров, відомий теоретик організації земської медицини, було проведення санітарних досліджень та відповідних санітарних заходів. Херсонське санітарне бюро швидко зміцніло і невдовзі поширило свою профілактичну роботу в повному обсязі на весь регіон [96, с.48], за що в Санкт-Петербурзі було вручено диплом «за всебічне висвітлення епідемічної захворюваності в губернії» [201, арк.60].

Водночас у Чернігівській губернії санітарне бюро, якому за рік вдалося підготувати губернський з'їзд лікарів та провести ґрунтовне обстеження санітарного стану фосфорно-сірникових фабрик, було необґрунтовано ліквідовано. Лише під час другої світової війни, в 1916 р. в умовах погіршення санітарного стану губернії чернігівські земці спробували відродити санітарне бюро та санітарних лікарів, але в зв'язку з революційними подіями 1917 р. воно фактично не розпочало роботу [268, с.110].

Під кутом зору профілактичних заходів у Чернігівській губернії особливий інтерес становить віспощення, а саме: ніжинські земські лікарі одними з перших у Російській імперії ще в 1882 р. успішно провели досліди зі щеплення проти віспи детритом, отриманим від телят, охопивши 87,5% контингенту, що підлягав цьому заходу. У 1911 р. земська управа згодилася на влаштування в Чернігові бактеріологічної лабораторії, яка в 1912 р. була перетворена на виробничий бактеріологічний інститут [617, с. 526].

У 1892 р. санітарне бюро було засновано в Бессарабській губернії. Його очолив учень М.С.Уварова - О.В.Корчак-Чепурківський. Проте в 1897 р. воно припинило свою діяльність і лише в 1912 р., після епідемії холери санітарна організація знову поновила роботу [294, с.10].

В Таврійській губернії санітарне бюро виникло в 1894 р., але в 1896 р. було закрито, як таке, що не відповідало потребам земства. Відновлення його відбулося лише у 1908 р. [530].

Санітарна організація у Катеринославській губернії з'являється наприкінці XIX ст. Питання її створення неодноразово порушувалося в 1880 - 1896 рр. на губернських з'їздах земських лікарів, але лише в 1896 р. розпочало роботу. У тому ж році земство погодилося на створення губернського санітарного бюро. Керівником та першим санітарним лікарем у губернії став Е. Концевич [560].

Лікарям-гігієністам доводилося працювати в складних побутових умовах. Не вистачало коштів на роз'їзди санітарних лікарів, а посади повітових санітарно-епідемічних лікарів (по одному на повіт) були запроваджені лише у 1902 р. Згодом було створено лікарсько-санітарні ради при повітових управах та введено санітарну опіку при лікарських дільницях. На 1905 р. санітарна організація Катеринославської губернії складалася з губернського санітарного бюро, повітових санітарних рад, повітових санітарних лікарів та повітових санітарних опікунств [791, с. 27-34].

Після революційних подій 1905 р. санітарна організація в Катеринославській губернії була ліквідована, і лише в 1907 р. у зв'язку з

загрозою епідемії холери вона поступово поновила свою діяльність. З 1908 р. її очолив санітарний лікар О.Л.Смідович, під керівництвом якого губернське санітарне бюро стало центром усієї земської медицини в регіоні і досягло вагомих результатів у санітарно-протиепідемічній справі [648, с. 86].

Сприяло поживленню роботи Катеринославської губернської санітарної організації створення в 1913 р. Бактеріологічного інституту. З цього приводу відомий академік О. М. Марзєєв, який тоді працював у губернії, згадував: «... радість і задоволення відчули ми, санітарні лікарі. Інститут з його штатом різко збільшив, подвоїв санітарну організацію. Ми мали свої доступні й дешеві бакпрепарати та, головне, ми мали свій науково-методичний центр» [560, с. 57].

У 1896 р. санітарне бюро було засновано і в Харківській губернії, проте через конфлікт з головою управи та часту зміну керівників воно стало ефективно працювати лише з 1904 р., коли до керівництва прийшов талановитий санітарний лікар, учень М. С. Уварова, С. М. Ігумнов. Визнання до вченого прийшло не лише через його професійну діяльність, а й історико - дослідницьку [4, с. 391].

У Київській губернії було створено санітарне бюро в 1904 р. і відразу приступило до вивчення санітарного стану губернії під керівництвом І.П. Скворцова, який обґрунтовано вважав, що без з'ясування епідеміологічної обстановки неможливо знайти раціонально шлях боротьби з масовими захворюваннями. У 1906 р. в губернії була запроваджена карткова система реєстрації хворих та їх статистична обробка для виявлення санітарного стану місцевостей [821, арк. 65]. В Подільській губернії санітарне бюро з'явилося у 1907 р. [397, с.59], а у Волинській – 1909 р. [67].

Отже, організаційні форми санітарної роботи в українських губерніях перебували в стані розвитку, на темпи якого впливали місцеві умови та особливості функціонування земства. Конкретні санітарно-профілактичні здобутки помітно вирізнялися в земствах Катеринославської та Харківської губерній, де санітарні організації мали потужні фінансові ресурси та більший досвід роботи.

У 1912 році санітарні організації діяли в 4 губерніях: Київській, Подільській, Волинській та Таврійській. А за спогадами академіка Л.В. Громашевського, в 1914 р. уже в 9 українських губерніях працювали 91 санітарний лікар та 7 лікарів-епідеміологів [307].

У 1912-1913 рр. губернські санітарні ради існували в 20 із 34 земських губерній та в 3 із 6 західних губерній. Виконавчим санітарним органом у земських губерніях були санітарні бюро. В 1912-1913 рр. вони функціонували в 25 губерніях в складі 40 лікарів. На постійній основі бюро працювали лише в 16 губерніях [402, с. 18].

Основу земської санітарної організації складали санітарні лікарі і епідеміологи, яких у 1912 р. нараховувалося лише 213 осіб. До губернської санітарної організації входили санітарні лікарі, як правило, по одному на повіт. Ці посади були введені в усіх губерніях на терені України.

У тих губерніях, де санітарні організації виникли раніше і були фінансово і організаційно потужнішими, санітарні лікарі мали значно кращі умови праці. У них були помічники для секретарської, статистичної, іншої роботи та невеликі лабораторії. Утримання одного повітового санітарного лікаря в середньому по губерніях складало дві – три тис. крб. щороку.

Проблеми громадської санітарії та діяльності земських санітарних лікарів широко обговорювалися на 12-у Пироговському з'їзді, який проходив у 1913 р., де особлива увага приділялася боротьбі з епідеміями, популяризації медичних профілактичних знань, санітарному нагляду в школах [459, с. 33].

Помітним досягненням земської медицини було те, що випереджаючи час, вона не лише проголосила, а й здійснила поєднання лікувальної і санітарно-профілактичної справи. Насамперед, земським лікарям належить ініціатива розвитку санітарно-профілактичного напрямку, який і донині залишається важливою складовою медицини. Вважаємо, що саме земською медициною було закладено підвалини профілактичного напрямку охорони здоров'я – найважливішого в організації та діяльності системи охорони здоров'я.

Спостерігається досить прикра закономірність у розвитку земської медицини, а саме: опір чиновників становленню санітарно-епідеміологічної служби на місцях послаблювався в міру погіршення санітарно-епідеміологічної обстановки - спалаху епідемій, саме тоді відшукувалися кошти і приймалися відповідні організаційні заходи по збільшенню чисельності медичного персоналу. Широка громадськість все більше переконувалася в тому, що ніякі тимчасові й надзвичайні заходи не принесуть успіху, якщо не буде функціонувати на постійній основі організація медичної допомоги на місцях, здатна виконувати лікувальні й санітарні функції.

Важливою справою земської медицини була санітарно-просвітницька робота. «Громадські санітарні організації, – писав у 1913 р. один з ентузіастів земської медицини З. Г. Френкель, – можуть проводити й здійснювати різні заходи з охорони здоров'я населення лише за сприяння самого населення, спираючись на його розуміння сутності заходів, що проводяться та їх значення» [771, с. 5-6].

Природно, що земська медицина не лише пережила труднощі розвитку, а й мала певні недоліки. Один із найсуттєвіших – обмеженість її сфери дії. Водночас позитивним аспектом земської медицини було те, що вона стала надбанням усього населення і виконувала своє громадське і державне значення як єдино реальна санітарна система країни [434, с. 312].

Таким чином, становлення і розвиток санітарної справи в період розвитку земської медицини в Україні (1864 - 1917 рр.) проходив у складних соціально-політичних і санітарно-гігієнічних умовах життя країни. Не дивлячись на об'єктивні і суб'єктивні труднощі розвитку санітарно-гігієнічної справи, земські лікарі, вчені-гігієністи зробили ваговий внесок у розробку і проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів, санітарно-освітню роботу серед населення, профілактику інфекційних захворювань.

Передумови для виникнення і розвитку гігієни як науки та санітарної справи на терені України в другій половині XIX – початку XX століття були

закладені такими земськими санітарними лікарями, як М.С.Уваров, М. І. Тезяков, О. В. Корчак-Чепурківський – в Херсонській губернії, які згодом стали видатними вченими–гігієністами. Головною трибуною, де проголошувалися санітарні ідеї та обговорювалися гігієнічні питання наукового змісту були губернські з'їзди лікарів.

Отже, земські санітарні організації відіграли важливу роль у боротьбі з епідеміями, поліпшенні умов життя і праці, налагодженні водопостачання, санітарної освіти серед трудящих.

Вагомий внесок у формування наукових основ гігієни зробили журнали «Архив судебной медицины», «Здоровье», проекти Полтавської постійної медичної комісії та Товариства охорони народного здоров'я, які сьогодні є важливим джерелом вивчення становлення і розвитку санітарно-гігієнічної справи на терені України.

2.2. Наукова та практична діяльність земських лікарів у галузі професійної гігієни

Кінець 1880-х – 1890-і роки XIX століття характеризувалися стрімким розвитком капіталізму в Російській імперії — зростанням промисловості, транспорту, чисельності промислового пролетаріату.

Водночас тяжкі умови праці і побуту робітників, 12-15-годинний робочий день на фабриках і заводах, широке використання жіночої і дитячої праці, незадовільні житлові умови, особливо в Донбасі, де багато робітників жили в землянках і казармах, відсутність елементарних правил охорони праці зумовлювали високий захворюваності і травматизму. Так, на заводах Катеринослава, Каменська захворюваність складала 1626 осіб на тисячу робітників, в тому числі 34% припадало на інфекційні хвороби. Особливо високим був травматизм, наприклад, із 1000 випадків на рік – 750 було у котельників. Незважаючи на це, організованої медичної допомоги майже не було [234, с. 329]. Цей факт пояснював, чому до 40-річного віку робітники «...

зникають із фабрик і заводів, ідуть з хронічними недугами доживати свої недовгі дні», як писав санітарний лікар І.Дементьєв [682, с. 507].

Тіснота робочих приміщень, недостатність потрібної вентиляції, погане освітлення, бруд, тяжка ручна праця, шкідливі пари, газу, пилю, відсутність елементарних правил боротьби з нещасними випадками - такі були умови праці для більшості фабрик і заводів Російської імперії. «Треба побувати на наших тютюнових фабриках (Когена, Згуріди й ін.) , - писав у своєму звіті Київський санітарний лікар М.І. Островерхий, - або у великих друкарнях, треба хоч кілька хвилин подихати тим жахливим повітрям, яке доводиться вдихати робітникам (а серед них багато неповнолітніх) увесь день, щоб переконатися в необхідності негайних заходів» [682, с. 506].

Характеристика незадовільних умов праці і побуту робітників у Російській імперії розкрита в класичних творах В.І.Леніна, а також у дослідженнях прогресивних діячів і лікарів – Е.М. Дементьєва, М.С.Уварова, П.Ф.Кудрявцева, М.І.Тезякова, звітах фабричних інспекторів – Є. В.Святловського, М. Пескова та ін. Так, М. С. Уваров, характеризує працю шахтарів Донбасу, писав: «У стародавні часи на гірничих роботах використовувалися виключно раби ... в дійсності стан гірничого робітника не кращий рабського. Всі законодавчі поліпшення праці в дійсності залишаються мертвою буквою» [682, с. 506].

Водночас із розвитком капіталізму в промисловості, подібні явища відбувалися і в сільському господарстві: в селі посилювалася диференціація селянства, формувалися дві протилежні групи населення — сільський пролетаріат і буржуазія.

Значна частина сільського населення, розорюючись, вимушена була шукати засоби для існування, продаючи робочу силу, формуючи ринок найманої праці. У південних і південно-східних районах України, де краще було розвинене сільськогосподарське капіталістичне виробництво в кінці 90-х років XIX століття, виникають ринки найманої праці, на яких збиралися тисячі робітників, які продавали свою робочу силу наймачам — крупним землевласникам.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві, промисловості, потребував відновлення робочої сили, яка в умовах антисанітарії, професійних захворювань залишала виробництво, а власники несли збитки від утрати кваліфікованих робітників. Ця проблема мала не лише економічні, а й соціальні аспекти, потребувала медичної оцінки. Особливої гостроти набрала ця проблема в Херсонській губернії, де переважало землеробство, з крупними приватними земельними володіннями, де більше за інші регіони зростала потреба в найманих робітниках. Так, наприклад, у 1893 р., за даними М.І.Тезякова, 48 % всієї землі належало приватним власникам, 70 % цієї землі знаходилося в складі крупного землеволодіння [703].

У кінці XIX ст. Херсонське земство було одним із передових у Російській імперії з питань санітарної організації. Саме тут були сформульовані організаційні засади громадської медицини, що збереглися до нашого часу. Одним з основних принципів громадської медицини був санітарний або профілактичний. Засади профілактичної медицини в Херсонській губернії активно впроваджували в життя такі видатні санітарні лікарі, як Є.І. Яковенко, М.І. Тезяков, В.В. Хижняков, П. М. Діатроптов, О. В. Корчак-Чепурківський та інші на чолі з губернським санітарним лікарем і завідувачем медико-санітарного бюро М.С. Уваровим [140, арк. 18].

Водночас Херсонська губернія була однією із перших на терені Російської імперії, де започатковувалася санітарна справа в побуті сільськогосподарських робітників. Саме в цей період були розпочаті перші дослідження умов сільськогосподарської праці на терені України, які згодом набули значного поширення в інших губерніях. Однак гігієна сільськогосподарської праці як наукова дисципліна, почала формуватися лише в 20-х рр. XX ст., про що йдеться в п'ятому розділі дисертації.

Отже, у другій половині XIX - на початку XX століття вже були проведені ґрунтовні санітарно-статистичні дослідження умов праці і побуту сільськогосподарських робітників у крупнокапіталістичному сільському господарстві, а також умов праці в дрібних селянських господарствах.

Найбільш значимі за обсягом і науковою глибиною дослідження санітарних умов сільськогосподарської праці проведені відомими земськими санітарними лікарями і громадськими діячами М. І. Тезяковим та П. Ф. Кудрявцевим. Використовуючи як приклад дані П. Ф. Кудрявцева про падіння вартості робочої сили і її використання для ручного збирання врожаю, В.І.Ленін писав: «Цей факт більш наочно і більш переконливо показує всю глибину суперечностей, властивих капіталістичному застосуванню машин» [422, с. 525].

Невпорядкованість побуту відходників по дорозі і в місцях наймів, санітарна відсталість дореволюційного села сприяли поширенню серед них епідемічних захворювань. З місць наймів найбільшим була Каховка. «... Каховка, - писав земський санітарний лікар П.Ф.Кудрявцев, - була найбільшим ярмарковим ринком сільськогосподарської сили для всього півдня, і тут, як у фокусі, відбивалася вся складна соціальна природа цього явища в зв'язку з історичними, політичними і соціально-економічними умовами минулого і теперішнього часу» [422, с. 525].

Уперше питання про санітарне становище сільськогосподарських робітників в Херсонській губернії було поставлено в 1875 р. на II губернському з'їзді лікарів і членів управ. Але на той час жодних конкретних рішень, а тим більше, практичних заходів не було впроваджено.

У 1888 р. питання щодо санітарного стану сільськогосподарських робітників знову було піднято на XI губернському з'їзді лікарів і членів управ. З'їзд визнав необхідним вивчення санітарного стану, умов праці і побуту сільськогосподарських робітників і їх впливу на санітарний стан губернії [422, с. 526].

У березні на 1889 р. XII губернському з'їзді лікарів і членів управ була затверджена розроблена санітарним лікарем М. С. Уваровим спеціальна «Програма дослідження прибулих робітників і нагляду за ними» [746]. У виконанні цієї програми взяли участь земські лікарі — Н. П. Василевський, С. Н. Караманенко, І. Н. Козубов, П. Ф. Кудрявцев, М. І. Тезяков, М. С. Уваров, А. І. Улибишев, В. В. Хижняков та ін.

Дослідження М.І.Тезякова показали жалюгідне становище сільськогосподарських робітників, тяжкі антисанітарні умови на ринках наймів і у сільськогосподарських економіях, а прогресивний земський санітарний лікар, основоположник земської санітарної організації Катеринославської губернії О.Л.Смідович (1872-1916) залишив низку праць, присвячених різностороннім питанням медико-санітарного обслуговування сільського населення, діяльності лікувально-продовольчих пунктів, розробці заходів по боротьбі з епідеміями тифів, холери, віспи, дифтерії та ін. [10, с. 125-126].

Водночас О. Л. Смідович вважав доцільним створення в губернському і повітових земствах особливих фондів по оздоровленню умов праці і побуту робітників, поліпшенню водопостачання, а також обладнання лабораторій для санітарно-гігієнічних досліджень, організацію постійної губернської санітарної ради і періодичних губернських з'їздів лікарів [559, с. 302-309]. Він передбачливо відзначав, що настане час, коли «санітарний лікар перестане бути енциклопедистом і настане відома спеціалізація, будуть санітарні лікарі, бактеріологи, епідеміологи і т.д.» [744, с.128].

Саме ці напрями його думок відображені в друкованих працях, присвячених питанням санітарно - протиепідемічної діяльності Катеринославської земської медичної організації. Праці О.Л.Смідовича «Земская санитарная организация, задачи и средства земства в борьбе с эпидемиями» (1910 р.) [647], «О регистрации, формах ее, статистике заболеваемости и движения населения и желательной ее постановке» (1910 р.) [649], «Деятельность лечебно-продовольственных пунктов с 1899 по 1908 год и желательные изменения в их организации» (1910 р.) [651], «Об организации ночлежно-продовольственных пунктов для горнорабочих» (1910) [652], «Краткий обзор земской медицины и санитарии Екатеринославской губернии» (1913) [648], «О санитарном состоянии жилищ Екатеринославской губернии и мерах к улучшению жилищных условий» (1914) [650] мали на той час теоретико-прикладне значення для організації медико-санітарного обслуговування населення.

Питання гігієни сільськогосподарської праці неодноразово обговорювалися на Пироговських з'їздах лікарів (на VI з'їзді – у 1896 р., на VIII - у 1902 р. та ін.), а також на багатьох губернських з'їздах лікарів, де ставилося питання перед урядом про обов'язкове професійне навчання та відміну в Російській імперії тілесних покарань [55, с. 344].

У цьому плані багатогранною була діяльність санітарного лікаря О. В. Корчак-Чепурківського в Херсонському повіті в 1889-1891 рр., яка знайшла відображення в наукових працях: «Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год» [345], «Отчет о деятельности санитарного врача Херсонского уезда А.В. Корчак-Чепурковского с апреля 1889 по август 1890 г.» [519], «Херсонский уезд» [349], «По поводу санитарного направления в земско-медицинской организации» [346], «Программа исследования дифтерита» [347], «Дифтерит в Херсонском уезде» [338], у трьох доповідях на XII з'їзді земських лікарів і членів повітових управ Херсонської губернії [775].

О.В.Корчак-Чепурківський ґрунтовно проаналізував та описав свою роботу в Херсонській губернії за 1889 р. у звіті, опублікованому в 1890 р. під назвою «Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год» [345]. Окрім протиепідемічної діяльності в Херсонському повіті, автором були описані незадовільні умови праці і побуту найманих робітників.

Широкого розголосу і визнання набули лікувально-продовольчі пункти, створені М. І. Тезяковим у 1892 р. в місцях найбільшого скупчення прибулих робітників — Каховці, Знаменці, Єлисаветграді, Бобринцях, Херсоні та ін. Голодний 1892 рік і холерна епідемія 1893 р. примусили земство створити мережу лікувально-продовольчих пунктів. У 1893 р. було відкрито 14 таких пунктів, у 1894 р. — 17, а в 1895 р. — 18 [274, с.89].

За даними М. І. Тезякова, на 1900 р. число зареєстрованих робітників на пунктах Херсонської губернії склало понад 50 000, користувалося обідами в

дешевих їдальнях при пунктах понад 196 000 осіб, медична допомога була надана 56 900 хворим [274, с.89].

Водночас лікувально-продовольчі пункти стали своєрідною творчою лабораторією земських лікарів, де проводилася ретельна реєстрація робітників за спеціально розробленою карткою. Розробка цих даних стала в подальшому цінним матеріалом для низки санітарно-статистичних досліджень.

Земськими санітарними лікарями - П. Ф. Кудрявцевим, І. М. Козубовим і М. І. Тезяковим була розроблена «Програма для розробки матеріалу про прибулих робітників за реєстрацією на лікувально-продовольчих пунктах в 1895-1896 рр.» [274, с.89]. Відповідно до цієї програми вивченню підлягали умови життя робітників у місцях їх постійного проживання, причини, шляхи і способи їх пересування у пошуках роботи, харчування, житлові умови на ринках найму і в місцях їх роботи тощо.

Лікувально-продовольчі пункти відігравали дедалі важливішу просвітницьку роль, зокрема, в поширенні гігієнічних знань серед робітників, про що М. І. Тезяков писав: «По немногу организуется библиотека для бесплатного пользования ею рабочими, с большой охотой и удивительно честно возвращались книги по прочтении, делались, и не без успеха, попытки продажи дешевых книжек» [700, с. 397].

Лікувально-продовольчі пункти користувалися все більшим попитом у робітників, а персонал пунктів мав у них довіру і пошану. Як одна із своєрідних форм соціальної організації медико-санітарної допомоги сільськогосподарським робітникам, пункти відіграли помітну роль не лише в медико-санітарному і культурному аспекті, але й у економічному. Полегшуючи умови перебування робітників у місцях найму, вони опосередковано сприяли більш вигідній продажі робочої сили.

Початок 70-х рр. XIX ст. в історії Російської імперії позначився новим підйомом революційного руху, основою якого був протест селян проти поміщицького гноблення. У ці роки формувалось і процвітало революційне народництво, під впливом якого знаходилася переважна частина гімназистів.

Серед них створювалися гуртки, в яких читалася і обговорювалася заборонена література. З цього приводу в своїх спогадах «Из пережитого» М.І.Тезяков, видатний учений-гігієніст писав, що він був учасником гімназійного літературного гуртка, в якому читалися журнали «Колокол», «Современник», твори І.С.Тургенєва, М.Г.Чернышевського, Д.І. Писарева та інша заборонена література. Учасники гуртка видавали також свій нелегальний рукописний журнал [686].

Згодом участь М.І. Тезякова в студентському гуртку, пов'язаному із народницькими організаціями, примикання до студентського руху початку 1880-х рр. привернули увагу поліції, яка зарахувала його до числа «політично неблагонадійних» осіб. Клеймо «неблагонадійного» ще довго переслідувало його в подальшій діяльності земського лікаря [274, с. 16].

Під час навчання в Казанському університеті М.І.Тезяков обирає саме ті дисципліни і кафедри, які були пов'язані з викладанням і науково-практичною діяльністю в галузі суспільної гігієни. Особливо суттєвий був вплив на М.І.Тезякова керівника кафедри гігієни, прогресивного російського ученого, професора І.П.Скворцова (1847-1921) [274, с.17].

Ідейним учителем, який визначив всю його подальшу діяльність на посаді санітарного лікаря став О.В.Петров (1837-1885) – видатний пропагандист ідей суспільної медицини, зокрема, суспільної гігієни [791, с.18].

Першим тогочасним науковим посібником із санітарної статистики була книга П.О.Піскова (учня О.В.Петрова) «Медицинская статистика и география, как отдельные отрасли общественных наук и методы статистического исследования в области медицины», яка в значній мірі вплинула на формування суспільно-санітарних поглядів М.І.Тезякова [274, с. 20].

М. І. Тезяков приймав активну участь у роботі Казанського Товариства лікарів. За дорученням О.В.Петрова складав звіти про засідання Товариства лікарів, відомості про захворюваність у м. Казані, які періодично друкувалися в «Дневнике» Товариства лікарів при Казанському університеті [498, с. 448]. Перші санітарно-статистичні праці І.М.Тезякова отримали високу оцінку

медичної громадськості. Зокрема, на засіданні Товариства лікарів 14 вересня 1881 р. була винесена подяка членам товариства – студентам медичного факультету, які брали участь у складанні звітності про захворюваність Казані [498, с. 553-554].

Таким чином, формування наукового світогляду М.І.Тезякова, його суспільно-санітарних поглядів, інтерес до санітарно-гігієнічних досліджень відбулося ще в студентські роки під впливом таких видатних учених у галузі соціальної медицини, гігієни, як І.П.Скворцов, О.В.Петров та Казанського Товариства лікарів.

Після закінчення Казанського університету М.І.Тезяков розпочав свою практичну діяльність земським лікарем спочатку в Херсонській губернії, а згодом – в Саратовській і Воронежській.

На діяльність М.І.Тезякова в губерніях впливали особливості, економічного і суспільного розвитку регіонів, санітарний стан населення тощо. Але найбільше організаційний талант М.І.Тезякова розкрився на посаді санітарного лікаря в Херсонській губернії, куди він приїхав в 1889 році. У цей час у Херсонській губернії вже була добре організована земська санітарна організація, створена в 1886 р. за зразком Московської, яку очолював передовий земський лікар і суспільний діяч, гігієніст М.С.Уваров (1856-1927).

Серед пріоритетних напрямів діяльності М.І.Тезякова в Херсонській губернії слід відзначити епідеміологічні дослідження, організацію боротьби з інфекційними захворюваннями. Як і багато інших прогресивних земських лікарів, М.І.Тезяков розумів, що в боротьбі з епідеміями першочергову роль повинні відіграти загальні профілактичні та санітарно-гігієнічні заходи, спрямовані на поліпшення економічного стану населення.

Особливо велике теоретичне і практичне значення мали дослідження М.І.Тезякова, присвячені питанням епідеміології і профілактиці дифтерії, яка була розповсюджена серед дитячого населення і давала високу смертність. До найбільш поширених засобів специфічної профілактики дифтерії на той час відносилася антидифтерійна сироватка, яка була відкрита французьким ученим

Е. Ру і німецьким ученим Е. Берінгом. М. І. Тезяков один із перших земських лікарів став застосовувати сироватку в селі Благодатному Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Про розміри цієї епідемії свідчать наступні цифри із досліджень М. І. Тезякова: якщо за період з 1875 по 1893 рр. (майже за 20 років) від дифтерії померло 330 дітей (20% усіх померлих), то впродовж одного лише 1894 р. померло 143 дитини (56 % усіх померлих). Загальна смертність від дифтерії складала 48,7% і більше [699, с. 4].

Труднощі боротьби з епідемією дифтерії і перший досвід застосування антидифтерійної сироватки М. І. Тезяков детально описав у своїй праці «О распространении дифтерийных эпидемий в России за 25 лет с 1886 по 1910 г.» [695, с.62-62].

Великою повнотою даних, глибиною і конкретністю висновків відрізняються широкі медико-статистичні дослідження М.І.Тезякова з дифтерії в Херсонській та інших губерніях Російської імперії. Особливе значення з цього питання мала його доповідь на XII з'їзді російських лікарів в пам'ять М.І.Пирогова «К характеристике дифтерийных эпидемий последнего времени» (1913) [692] та монографія «О распространении дифтерийных эпидемий в России за 25 лет с 1886 по 1910 гг.» (1914) [695] та ін.

На праці М. І. Тезякова, в яких детально і всебічно проаналізована захворюваність дифтерією в Російській імперії та висвітлювалися епідеміологічні особливості цієї інфекційної хвороби, посилалися відомі вчені, зокрема в галузі епідеміології Л. В. Громашевський в посібнику «Частная эпидемиология» (М., 1947), автори статей у Великій медичній енциклопедії та ін. [274, с. 52].

Великі зусилля М.І.Тезяков докладав боротьбі з холерою в Саратовській губернії, де поширені були епідемії холери (1903-1904, 1907-1908 рр. і 1910 р.). Зокрема, про розміри епідемії холери 1907 р. свідчать наступні цифри: за 4 місяці (серпень-листопад) в Саратовській губернії було зареєстровано 1392 випадків захворювання, із них 738 – із літальним наслідком (відповідно смертність складала 53%). У зв'язку з цим М.І.Тезяков критикував роботу

санітарно-виконавчих комісій: «Комиссии эти в уездах почти не играли роли в борьбе с эпидемиями» і пропонував організаційні, медико-санітарні заходи по подоланню спалаху холери [274, с. 54].

Як представник когорти прогресивних земських лікарів М. І. Тезяков не міг не реагувати на поширення тогочасних соціальних захворювань - туберкульоз, венеричні хвороби, трахому, алкоголізм та інші, які згубно впливали на здоров'я населення. Із приводу поширення сифіліса він писав: «Уж такова, должно быть, судьба сифилиса - уступать право на громкую почетную известность другим болезням – повальным и преимущественно дифтериту, а самому удаляться на задний план и во мраке забвения тихо и без шума, без ужасающих цифр смертности, подтачивать в корне народное здравие нескольких поколений» [693, с.116].

Заслуговують на увагу санітарно-статистичні дослідження М. І.Тезякова про поширення сифілісу в Херсонській, Саратовській і Вороніжській губерніях, які дають цінний фактичний матеріал, зокрема, його монографія «Сифилис в Херсонской губернии (по карточной регистрации 1890-1894 гг.)» [698].

М. І. Тезяков приймав участь у роботі з'їзду по обговоренню заходів проти сифілісу в Росії, який відбувся в Москві в 1897 р. На з'їзді виступали відомі вчені – А.Г.Ге, М.І.Стуковенков, В.М. Тарновський, а також земські лікарі-гігієністи як М.С.Уваров, І.П.Скворцов, Д.П.Нікольський, М.І.Тезяков та ін. [274, с. 58].

Чільне місце в працях М. І. Тезякова посідали захворювання очей. Учений довів, що суттєву роль в поширенні трахоми відіграла школа з її антисанітарними умовами, сільськогосподарські роботи були джерелом великої кількості професійних захворювань очей, серед яких перше місце посідали кон'юктивіти (46% від усіх хвороб очей) і трахома [360].

М.І.Тезяков указував на необхідність проведення лікувальних і санітарно-гігієнічних заходів у школі і серед школярів, а також поліпшення умов праці і побуту сільськогосподарських робітників.

Слід відзначити участь М.І.Тезякова і в антиалкогольній боротьбі серед сільського населення майже в усіх губерніях, де він працював. Зокрема, в якості представника від Саратовського губернського земства він приймав участь у 1909-1910 рр. у заходах по боротьбі з п'янством, головуючи на його засіданнях [360].

Прогресивні земські лікарі надавали великого значення популяризації гігієнічних знань середрізних соціальних груп. Прикладом цього є книга М.І.Тезякова «Беседы по гигиене и применение ее к народной школе», яка впродовж 1899-1915 рр. витримала 8 видань. Кожне нове видання включало відкриття науки за попередній період. У книзі вміло підібрані наочні матеріали як із літературних джерел, так і особистих спостережень автора [274, с.58].

Водночас книга отримала позитивну оцінку в багатьох відгуках, серед яких особливо слід відмітити рецензії видатного вченого в галузі шкільного виховання А. Віреніуса [58, с. 351-355] та земського лікаря і вченого - гігієніста З. П.Соловйова [658, с. 272-273].

Вся практична діяльність М. І. Тезякова була проіннята прагненням донести основні відомості про медицину і гігієну до народу. При цьому він успішно здійснював це прагнення в роботі по організації лікувально-продовольчих пунктів для сільськогосподарських робітників.

Вказуючи на причини малоефективної діяльності санітарних попечительств, М.І. Тезяков відзначав: «... попечительства, руководимые не врачами, а администраторами имели не тот характер, о котором мы здесь говорим – воздействовать на население путем убеждений, а не опираясь на административные распоряжения» [737, с. 223].

Дослідження М. І. Тезякова, П. Ф. Кудрявцева та інших санітарних лікарів об'єктивно показали жалюгідне становище сільськогосподарських робітників, засобом існування яких були відхожі промисли. Витрачаючи останні кошти, зазнаючи величезних утрат в дорозі, чоловіки і жінки, люди похилого віку і діти величезними масами пересувалися всіма можливими засобами за сотні кілометрів, щоб продати наймачам останній товар — свою робочу силу [274, с.

94]. З цього приводу М.І.Тезяков у своїй статі «Об организации лечебно-продовольственных пунктов для отхожих рабочих» образно описав ті труднощі і втрати, яких вони зазнавали під час своєї трудової еміграції: «... как назад тому 15-20 лет рабочие с котомками и косами за плечами занимались измерением чумацких шляхов, так и тепер на собственных своих двоих бредут за сотни, тысячи верств, вдоль полотна железных дорог и берегов судоходных рек» [690, с. 244].

Однак, навіть, ті, хто мав можливість їхати поїздом або пароплавом, знаходилися в надзвичайно важких умовах. М. І. Тезяков підкреслював злочинну байдужість пароплаво власників і залізничної адміністрації стосовно перевезення робітників, повне ігнорування ними найелементарних зручностей для пасажирів, перевантаженість рухомого транспорту людьми. При цьому відзначав, що, навіть, кількість тварин при перевезенні у вагонах є суворо визначеною [697, с. 137-138]. По дорозі до ринку найму, робітники виснажувалися як економічно, так фізично і морально. Це впливало на санітарний стан сільськогосподарських робітників, серед яких нерідко було більше 50% жінок, підлітків і дітей [274, с. 94].

Умови життя і праці робітників у сільськогосподарських економіях були надзвичайно важкими — 15-16-годинний робочий день, погане харчування, що вкрай виснажувало найманців [689, с.30], а хворого робітника, що втратив для наймача значення робочої сили, виганяли з економії «на всі чотири сторони», без будь-якої спроби надати йому хоча б якусь медичну допомогу [274, с. 96].

Захворюваність серед робітників складала, за даними М. І. Тезякова, 10-30%. Особливо значним був сільськогосподарський травматизм, безпосередньо пов'язаний з упровадженням технічних засобів у сільському господарстві. Так, зокрема, земські лікарі підкреслювали в своїх працях, що зростання виробничого травматизму було наслідком капіталістичного застосування машин і знарядь в сільському господарстві. Випадки важких травматических ушкоджень помітно зростали з року в рік [701, с. 126].

Детальне вивчення даних про захворюваність у зв'язку із відхожим сільськогосподарським промислом дозволило М. І. Тезякову ще в 1889 р. зробити наступний висновок: з уведенням в сільськогосподарську діяльність машин санітарні умови землеробської праці не поліпшилися, а, навіть, погіршилися [694, с.607]. При цьому він зазначає, що існуюча думка з давніх часів про те, що праця землероба „самое приятное и полезное занятие", в даний час, коли «капіталістичний дух панує в галузі сільського господарства, малоімовірна» [691, с.682].

Уже в перших своїх працях М. І. Тезяков підняв питання про необхідність уведення запобіжних заходів для попередження від ушкоджень при роботах на сільськогосподарських машинах [365].

М. І. Тезяков неодноразово указував на злиденне існування робітників, мізерну оплату їхньої праці капіталістами: «цифри звітів ідалень свідчать про те, що більшість робітників ними не користується по причині відсутності тих мізерних коштів, які треба платити за обіди» [696, с. 10].

У своїх працях він відзначав зростання з року в рік розорення і позбавлення селян земель, формування сільського пролетаріату, єдиним засобом до існування якого були відхожі промисли.

Уже в своїй першій праці «Материалы к гигиене сельских рабочих на юге России», написаній у 1889 р., він стверджував, що «В Новороссийском крае ... земледелие носит характер капиталистического производства» [694, с.607].

«В отхожих сельскохозяйственных промыслах, - писав він пізніше, - идет избыток населения из вышперечисленных губерний, настоящий сельский пролетариат, совсем не имеющий земли или ее так мало, что сущетсвование на ней невозможно» [703, с. 44]. По суті, всі ці тисячі сільськогосподарських робітників є безземельними, сільськими пролетаріями, для яких існування тепер у відхожих промислах [703].

Основна праця М.І.Тезякова «Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии» (1896) була викладена на XIII з'їзді лікарів Херсонської губернії.

У 1892 р. досвід лікарів даної губернії щодо організації лікувально-продовольчих пунктів був схвалений з'їздом лікарів, які брали участь у боротьбі з холерою. У 1897 р. праці М. І. Тезякова отримали схвалення Всеросійського з'їзду лікарів щодо обговорення заходів проти сифілісу [274, с.101].

Як уже відзначалося, праці М. І. Тезякова активно обговорювалися на з'їздах російських лікарів в пам'ять М. І. Пирогова. Так, зокрема, V Пироговський з'їзд у 1894 р. заслухав доповідь М. І. Тезякова «К вопросу об исследовании в санитарном отношении сельскохозяйственных рабочих и организации за ними врачебно-санитарного надзора». З'їзд прийняв основні положення доповіді і постановив: «Обратить внимание заинтересованных земств на деятельность в этом направлении Херсонского земства, рекомендовал таким образом другим губерниям использовать ценный опыт Херсонской санитарной организации в постановке врачебно-санитарного надзора над пришлыми хозяйственными рабочими» [732, с. 694].

У 1896 р. на VI Пироговському з'їзді були обговорені доповіді М. І. Тезякова «Об организации лечебно-продовольственных пунктов для отхожих сельскохозяйственных рабочих» і «Об ограждении сельскохозяйственных рабочих от повреждений сельскохозяйственными орудиями» [274, с. 102].

Слід відзначити, що з'їзд прийняв без змін усі положення доповіді і виніс конкретні по ним рішення [205, с.12].

Наукові праці М. І. Тезякова привернули увагу земську громадськість і були позитивно оцінені. М. І. Тезяков, на думку З. П. Соловйова, зумів правильно оцінити значення гігієни сільськогосподарської праці, дати йому «вичерпне висвітлення» і намітити «... правильний шлях для його вивчення» [274, с. 103]. З.П. Соловйов, оцінюючи дослідження М. І. Тезякова, назвав їх «класичними» для подальшого розвитку санітарно-гігієнічної справи.

«Праці М.І. Тезякова, - писав М. О. Семашко у відзиві на рукопис М. І. Тезякова „Из пережитого“, - дали віддзеркалення розвитку капіталізму в селі» [638, с.5].

Таким чином, аналізуючи наукову спадщина прогресивного земського санітарного лікаря М. І. Тезякова, слід відзначити його вагомий внесок у галузі гігієни сільськогосподарської праці наприкінці ХІХ століття, зокрема, у дослідженні санітарно-гігієнічних умов праці і побуту сільськогосподарських робітників та організації їх медико-санітарного обслуговування. Підняті М. І.Тезяковим більше 100 років тому питання щодо оздоровлення умов праці і побуту селян не втратили свого наукового і практичного значення і до тепер.

Для характеристики постійного прагнення М.І.Тезякова не відривати суспільно-медичну діяльність від удосконалення спеціальних знань у галузі гігієни, епідеміології, бактеріології та інших галузей медицини доцільно привести приклад його великого інтересу до Одеської бактеріологічної станції, де він вперше зустрівся з Д. К.Заболотним – видатним ученим-бактеріологом. Згодом, коли бактеріологічна станція в 1920 році була перейменована на Одеський державний санітарно-бактеріологічний інститут, Д. К.Заболотний в промові на засіданні наукової конференції цього інституту, яка відбулася 12.IX.1926 р відзначив: «Станция была тогда единственным живым центром, где бился пульс истинной исследовательской научной мысли, и среди нас, студенческой молодежи, было очень много желающих туда попасть работать...»

Целый ряд вопросов земской и городской санитарии, целый ряд научных вопросов подвергались оживленным дебатам на Станции, и участие в них принимали не только бактериологи, но и земские врачи» [516, с.20].

Таким чином, М.І.Тезяков, пропагуючи досягнення земської медицини, бачив також і її недоліки, малу ефективність у задоволенні населення медичною допомогою. Він розумів також і те, що більшість заходів, які з великими труднощами проводили земські лікарі, були недостатніми і не могли в повній мірі вплинути на поліпшення санітарного стану губерній. Водночас

М.І.Тезяков залишив помітний слід у розвитку земської медицини, зокрема, медико-санітарного обслуговування сільського населення, санітарної статистики, демографії, боротьбі з епідеміями, соціальними хворобами.

2.3. Формування теоретичних засад санітарно-епідеміологічної організації

Земська медицина, як відзначалося вище, – одна із визначних сторінок вітчизняної медичної та історії науки. Її розвиток був обумовлений конкретними історичними умовами другої половини ХІХ століття. Як самодостатня і оригінальна форма медичного обслуговування населення, земська медицина не мала аналогів у світі. Вона була створена волею прогресивних вітчизняних лікарів, не дивлячись на всі перешкоди, які чинилися поміщицькими земствами і царським урядом. Запровадження земської медицини, орієнтованої на доступність медичної допомоги для селян, покращення її якості та ефективності, формування профілактичних засад призвело до появи певних позитивних зрушень у медичному забезпеченні. Проте найбільше значення земської медицини полягає в тому, що вона наблизила до широких верств сільського населення раціональну медичну допомогу, нагромадила великий практичний досвід у галузі профілактики, діагностики та лікування хвороб, організації медичної допомоги за дільничним принципом. Саме завдяки їй у медичній практиці з'явився санітарно-профілактичний напрямок, який зосередив увагу на проблемах запобігання хвороб, на раціональній, що базується на наукових засадах, організації охорони здоров'я населення [434, с.312].

Одним із видатних діячів громадської медицини в Україні, безпосереднім організатором санітарної справи був Сергій Миколайович Ігумнов (1864 – 1942). Життєвий і творчий шлях С. М. Ігумнова є втіленням тих високих моральних якостей, які він особливо цінував у кращих представників земської медицини. За його словами, рядові земські медичні діячі, в переважній

більшості випадків «...забуваючи про особисті зручності, відмовлялися від вигідної кар'єри, йшли в земство, в глухе село, в темну холодну хату; інші лікарі по двоє поступали в одне місце, на одну платню; дивилися на свою справу не як на службу, а як на служіння» [258, с.35].

Творчий шлях С.М. Ігумнова охоплює період від 80-х рр. XIX ст. до 40-х рр. XX ст. та відображає особливості розвитку земської громадської медицини в Україні. Народився С. М. Ігумнов у 1864 р. в м. Лебедяні Тамбовської губернії. У 1889 році закінчив медичний факультет Московського університету, майже все своє життя працював на терені України та присвятив розвитку гігієни, епідеміології, санітарної справи, медичної статистики та демографії [827, с. 139; 791, с.27-34].

Помітний вплив на С. М. Ігумнова мали погляди М.А.Добролюбова, які сформували основу суспільних і моральних принципів лікаря і вченого [97, с. 174].

Діяльність С.М.Ігумнова була пройнята глибоким гуманізмом. Наприклад, щодо питань освіти народних мас, С.М. Ігумнов писав: «Пора, давно пора говорити не про неучтво мужика, а про його тягу до знань». Як палкий прихильник освіти, він гостро реагував на будь-які наступи уряду на освіту. У статті «Хто плакати буде від закриття університетів», що з'явилася у зв'язку із закриттям Московського університету, він писав: «Уряд наш завжди швидше тільки терпів освіту, ніж заохочував її, він обмежував доступ до вищих та інших навчальних закладів, всіляко прагнув подавляти наукову думку ...» [97, с. 175].

Неодноразово виступав С.М. Ігумнов за поліпшення освіти в школах та матеріального становища освітян. Лікар-епідеміолог був одним із керівників Харківського товариства з поширення грамотності, разом з В. Я. Данилевським ініціював видання «Народної Енциклопедії» та був її редактором [263].

Упродовж тривалого періоду С.М.Ігумнов активно працював у Пироговській комісії з поширення гігієнічних знань. У промові, виголошеній на одному із засідань Харківського медичного товариства з нагоди 50-річчя

земства, С.М. Ігумнов зазначав: «Чи не амбулаторія стала колискою народних бібліотек, чи не земським лікарем вперше в селі був запалений чарівний ліхтар і стали вестися читання для селян» [97, с. 175].

Не без підстав учений пишався на всесвітній гігієнічній виставці в Дрездені в 1911 році надбаннями вітчизняної санітарії. З цього приводу в статті «З Дрезденської виставки» С.М.Ігумнов писав: «Російський павільйон доводиться визнати найкращим, найбільш красивим. Що стосується змісту, то і в цьому відношенні йому треба віддати одне з чільних місць». З особливим задоволенням відзначає він переваги вітчизняної санітарної статистики перед іноземною; з почуттям великої гордості говорить про отримання російською санітарною організацією переважної більшості почесних нагород і дипломів [269].

Перші десять років практичної роботи С.М.Ігумнова як дільничного і стаціонарного лікаря Лебедянської земської лікарні (1889-1899) були насамперед часом його творчих пошуків шляхів розвитку земської громадської медицини. У цей час він познайомиться з Іваном Івановичем Моллесоном - першим російським санітарним лікарем. Під впливом І.І.Моллесона, а згодом і Пироговських з'їздів, С.М.Ігумнов цілком присвячує себе справі розвитку громадської медицини.

З 1900 р., впродовж півтора року, С.М.Ігумнов працює санітарним лікарем Олександрівського повіту Херсонської губернії. Через півтора року він обіймає посаду санітарного лікаря в Звенигородському та Верейському повітах Московської губернії. Трирічне його перебування в Московській земській медичній організації (1901 - 1904) додало йому досвіду практичної роботи. Окрім того, у Московській губернській земсько-медичній організації яскраво прослідковувалася санітарний напрям, якого наполегливо домагалися її основоположники Є. О. Осипов та його найближчий соратник і помічник - видатний гігієніст Ф. Ф. Ерісман [97, с. 177].

Передові ідеї московської санітарної організації швидко поширювалися і в інших губерніях Російської імперії. «Працювати в Московській санітарній

організації того часу, - згадує С.М. Ігумнов, - можна сміливо сказати було щастям» [104, с.152].

Високо оцінюючи досвід земської медичної організації Херсонської губернії, С.М.Ігумнов все ж таки віддає перевагу основним організаційним принципам Московської санітарної організації, оскільки вважав, що «санітарна організація в губернському центрі безсумнівно сприяє більш успішному розвитку санітарії, дає можливість ставити і вирішувати великі проблеми, які не під силу окремим повітам і повітовим санітарним лікарям» [97, с. 177].

Водночас організаційні і професійні здібності С.М. Ігумнова особливо яскраво розкриваються в період його діяльності в Харківській губернії. Його досвід і фахова підготовка мали вирішальне значення для створення Харківської санітарної організації.

Велика громадська, науково-організаційна робота принесла йому визнання як послідовника Є. О. Осипова, Ф. Ф. Ерісмана, І. І. Моллесона, фундатора земської громадської медицини.

У численних наукових працях С. М. Ігумнова, присвячених розвитку земської медицини, зокрема «О задачах земской санитарии» (1903) [266], «Земские врачи теперь и прежде» (1904) [258], «К вопросу о кризисе земской медицины» (1908) [265], «Характер и общие задачи земской санитарии в ее прошлом и настоящем» (1912) [271], «Земство и третий элемент» (1914), «Значение земства в развитии медицинской помощи населению, идеология земской медицины [260] та ін. знайшли узагальнення і подальший розвиток передові ідеї земської громадської медицини, її принципи та організаційні форми.

У своїх наукових працях С.М.Ігумнов викривав відсталість, бюрократизм, самодурство земських чиновників, які подавляли ініціативу самого населення щодо влаштування нових лікарень, збільшення санітарних лікарів, фельдшерів тощо [97, с.178].

Відстоюючи земську медицину, С.М.Ігумнов указував на те, що вона «створювалася на здивування всьому світу ... з її санітарно-громадським характером, з її дільничною основою» [268, с. 10-11].

Як і більшість передових російських лікарів, С.М.Ігумнов виступав за створення дільничних лікарень з амбулаторіями, справедливо вважаючи, що наявність дільничної лікарні створить необхідні умови для здійснення кваліфікованої допомоги на селі.

Тогочасний шлях розвитку гігієнічної науки був суперечливим і непослідовним. На необхідність подальшого впровадження фізіологічного напрямку в гігієну указував XII Всесоюзний з'їзд гігієністів, епідеміологів, мікробіологів і інфекціоністів. Одним із недоліків в організації санітарно-гігієнічної справи з'їзд визнав перевагу санітарно-технічного ухилу, як у розробці теоретичних питань, так і практичних заходів [104, с.160].

Дискусія між «фізіологічним» і «санітарно-технічним» напрямком гігієни, яка виникла в той період, підтвердила необхідність переходу гігієнічної науки на нову модель розвитку - взаємодії людини і середовища, перебудову її на основі вчення І.П.Павлова.

«Об'єкт вивчення громадської медицини, - відзначає С.М. Ігумнов, - не окремий організм... а все населення, або більш чи менш значні групи його, ті суспільні умови, те соціальне середовище, в якій протікає життя людини ... Тому деякі питання, навіть суто наукового характеру, можуть бути з'ясовані тільки з міркування всіх місцевих умов, у результаті вивчення всього середовища, в якій протікає хвороба населення» [253, с. 43].

С. М. Ігумнов підтверджував думку видатного фізіолога І.М.Сеченова (1861 р.), який відзначав: «Організм без зовнішнього середовища, яке підтримує його існування, неможливий, тому в наукове визначення організму повинно входити і середовище, яке впливає на нього. Так як без останнього існування організму неможливе, то дискусії проте, що в житті важливіше середовище, або сам організм, немає найменшої суті» [104, с. 161].

Характерно, що вітчизняна гігієнічна наука з присутнім їй громадським характером завжди відрізнялася від зарубіжної тим, що упродовж усього свого розвитку обґрунтовувала необхідність профілактичного напрямку, чудово розуміючи при цьому значення впливу середовища на фізіологію і патологію людини. «При самій тільки постановці питання про суспільне оздоровлення, - зазначає С.М.Ігумнов в статті «О задачах земской санитарии» - одними тільки лікувальними заходами неможливо усунути чи послабити причини захворюваності і поліпшити санітарні умови життя населення. Необхідне санітарне оздоровлення населення з метою надання суспільній медицині запобіжного характеру, але для цього потрібно мати самостійну санітарну організацію, з добре поставленою статистикою» [104, с. 163].

Думка про необхідність вивчення санітарних умов життя народу, виявлення способів їх поліпшення або хоча б послаблення несприятливих санітарних факторів все частіше озвучувалася як лікарями, так і громадськістю. Дослідження Ф.Ф.Ерісмана, А.В.Погожева і Е.М. Дементьєва викривали вкрай тяжкі умови побуту і праці робітників. Окрім багаточисельних медико-топографічних досліджень, за почином Московської санітарної організації, була розпочата систематична реєстрація захворюваності з наступною статистичною обробкою і вивченням хвороб. Особливе значення і популярність мали праці Московського санітарного бюро під керівництвом П. І. Куркіна, який вважається по праву основоположником санітарної статистики. [359].

С.М.Ігумнов, працюючи санітарним лікарем Олександрійського повіту Херсонської губернії, в 1900 р. дає заключення стосовно санітарного стану повіту з детальним аналізом захворюваності населення, визначенням показників природного руху населення, розкриваючи причини високої захворюваності і смертності [104, с. 166].

На сторінках журналу «Общества русских врачей в память Н.И.Пирогова» (№3, 1903 р.) С.М.Ігумнов виступає з великою профілактичною програмою в статті «О задачах земской санитарии», в якій висуває низку

першочергових організаційно-наукових завдань у діяльності санітарної організації, а також висловлює критичні зауваження земсько-медичним керівникам, які прагнули обмежити суспільний розвиток санітарної справи [266].

У своїх наукових працях С.М.Ігумнов неодноразово вказував на необхідність тісної взаємодії науки і практики, на суворе дотримання наукових основ у всіх практичних заходах.

Виходячи з цього, С.М. Ігумнов визначив предмет санітарії: «Кінцевою метою санітарії є усунення причин захворюваності, інвалідності та смертності населення, оскільки ці причини знаходяться в середовищі, що оточує людину, зокрема, в його соціальних і економічних умовах, що впливають безпосередньо на створення причин захворювання, або опосередковано. А тому завдання санітарії змінити життєві умови шляхом усунення шкідливих впливів та забезпечення сприятливих умов» [266, с.17].

Особливо хвилювала С.М.Ігумнова висока дитяча смертність. Учений у своїх публіцистичних виступах послідовно проводив думку про необхідність створення сезонних дитячих ясел і ясел-притулків [104, с. 169]. Водночас він відстоював не тільки оздоровче значення ясел, а й загальнокультурний вплив їх на сім'ю. Проте створення розгалуженої мережі ясел, про що мріяв С.М.Ігумнов, так і залишилося нездійсненими планами в умовах фінансування соціальної сфери за залишковим принципом, яким керувався царський уряд.

Великі зусилля докладав С.М.Ігумнов обґрунтуванню і пропаганді організації лікувально-продовольчих пунктів. Свого часу В.І.Ленін у своїх класичних працях «Развитие капитализма в России» і «Аграрный вопрос» позитивно оцінив створення лікувально-продовольчих пунктів з організацією реєстрації робітників і санітарного нагляду за ними [104, с. 172].

Працюючи земським санітарним лікарем Олександрівського повіту Херсонської губернії після М.І.Тезякова, С.М.Ігумнов розвивав далі мережу лікувально-продовольчих пунктів. Водночас він указував на те, що санітарні заходи і лікувальна допомога сільськогосподарським робітникам у місцях їх

скупчення і на ринку найму були вкрай необхідними, оскільки незадовільні матеріально-побутові умови робітників створювали сприятливе середовище для виникнення епідемій паразитарних тифів і поширення багатьох інших інфекційних захворювань.

Торкаючись ряду крупних санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів, С.М.Ігумнов не проходить мимо питань водопостачання, боротьби з туберкульозом, санітарного упорядкування шкіл, поширення гігієнічних знань серед народу, зміцнення санітарного бюро тощо. Учений піддає нищівній критиці цинічну заяву Кнопфа про те, що основною причиною поширення туберкульозу серед населення є пияцтво, зовсім не згадуючи про важку рабську працю та незадовільні санітарні умови робітників [254].

Велику увагу С.М.Ігумнов приділяв також теоретичній розробці і науковому узагальненню питань епідеміології. Ці ідеї С.М.Ігумнов висловив у працях: «Современная борьба с эпидемиями, ее значение и меры упорядочения» (1904), «Биологический способ очистки сточных вод» (1907), «Эпидемии в Харьковской губернии в 1897-1899 гг.» (1911), «Областной съезд юга России по борьбе с эпидемиями» (1911), «Холера в Харьковской губернии» (1911), «Борьба с эпидемиями» (1912) та ін.

У статті «Борьба с эпидемиями» він робить історичний огляд та розкриває причини поширення великих епідемій в ХІХ ст., вказує на байдужість і безпорадність земств у їх подоланні, обмеженість у можливостях надання допомоги населенню [251].

Безсумнівний інтерес викликає визначення С.М. Ігумновим самого поняття «епідемія» та причин її виникнення і поширення. «Епідемія, - зазначав він, - це соціально-біологічне явище ... Поширення наших епідемій обумовлюється станом соціального середовища, можна сказати цілком знаходиться в його руках. У Росії ми маємо справу не з біологічним проявом паразитарного життя в окремих випадках, а з порівняно більш складним соціальним явищем, з епідемією, що не вкладається у вузькі рамки біологічних теорій і не може бути розв'язаною одними ними» [104, с. 179].

Розглядаючи епідемію як соціальне явище, у виникненні якої головну роль відіграють умови середовища, С.М.Ігумнов не ставив у своїй практичній діяльності питання про повне оздоровлення середовища як шляху до ліквідації інфекційних хвороб, оскільки добре розумів, що в умовах тогочасних реалій життя така проблема не може бути вирішеною. Водночас він вважав за необхідне зосередити всі зусилля на тій ланці, яка б могла дати в цих умовах найкращі результати. Такою ланкою, на переконання С.М. Ігумнова, була лікарська дільниця. «Необхідно, щоб лікарська дільниця була і санітарною станцією, - відзначав С.М.Ігумнов, щоб групові і масові захворювання завжди вивчалися і висувалися на перший план порівняно з індивідуальними захворюваннями» [251, с. 18].

Наукова публікація С.М. Ігумнова «Холера в Харьковской губернии», присвячена аналізу джерел та шляхів її поширення в 1910 р. [272]. Головним вогнищем цієї епідемії він називає Донецький басейн, а також Полтавську губернію і Кубань.

На Харьковському з'їзді лікарів С.М.Ігумнов виступив з доповідями: «Эпидемии и борьба с ними» і «Борьба с эпидемиями на водних путях сообщения юга России», які слугували програмою в боротьбі з епідемічними захворюваннями [104, с. 189].

Для визначення епідемічного порогу С. М. Ігумнов вміло користувався санітарною статистикою. З цього приводу вчений писав, що будучи прекрасним хіміком або бактеріологом, земський лікар повинен бути знайомим з статистикою [97, с. 180].

Отже, С.М.Ігумнов особливе місце відводив медичній статистиці. Саме керуючись нею, можна було вірно вибудувати стратегічну лінію боротьби з епідеміями. Водночас учений неодноразово указував, що епідеміям сприяє голод, який у Росії породжується соціально-економічними умовами життя народу [257].

У праці «Объяснение к диаграммам и картограммам развития и организации медицинской помощи в земствах Харьковской губернии», яка була

доповненням до експонатів на Всесвітній гігієнічній виставці в Дрездені (1911 р.), С.М.Ігумнов приводить дані про захворюваність і медичне обслуговування населення Харківської губернії, відзначаючи високу патологію в Харківській губернії (наприклад, питома вага хвороб органів травлення по губернії складала 41,7%, органів дихання – 25,6%, органів зору – 20,3%, епідемічних хвороб – 20,9%) [267].

У праці «Эпидемии в Харьковской губернии в 1897-1909 гг.» С.М.Ігумнов наводить дані про епідемічні захворювання по кожному повіту Харківської губернії та розкриває загальні закономірності динаміки епідемічної захворюваності, особливості епідемій окремих років у певних повітах [273].

Статистична робота С.М.Ігумнова «Сыпной тиф в Харьковской губернии» (1920), яка лягла в основу його доповіді на I Всеукраїнському з'їзді епідеміологів і бактеріологів, була присвячена аналізу поширення сипного тифу в Харківській губернії з 1887 по 1918 рр. «Не було жодного року, жодного повіту без сипнотифозних хвороб. У середньому щорічно реєструвалося близько 3500 осіб» – відзначає С.М.Ігумнов [104, с. 195].

Таким чином, науково-організаційна робота С.М.Ігумнова була спрямована на втілення в життя прогресивних ідей земської медицини І. І. Моллесона, Є.О.Осипова, Ф.Ф. Ерісмана у справі громадської медицини. Його статті, присвячені теоретичним і організаційним питанням земської медицини, дискусії з опонентами санітарно-гігієнічного напрямку в медицині, а також дослідження в галузі епідеміології і статистики були спрямовані на розвиток санітарної справи, впровадження профілактичних принципів у медичному обслуговуванні населення.

Особливе місце посідають дослідження, проведені С. М. Ігумновим в останнє десятиліття свого життя. До таких відносяться «Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Крыму и Бессарабии» [268]. У цій науковій праці обсягом понад 80 друкованих аркушів, дослідник узагальнив надбання громадської медицини і санітарної організації

на терені України, присвячує низку праць історії розвитку медицини, а також видатним діячам громадської медицини.

До ранніх праць автора, написаних для «Народної Енциклопедії» належить стаття «История медицины». Ця робота була підготовлена як перша глава V тому «Народної Енциклопедії», видана Харківським товариством поширення грамотності в народі [263].

Його праця «Крепостное право и общественная медицина», з якою він виступив у Харківському медичному товаристві в 1911 р. в день 50-річчя «звільнення селян» від кріпосної залежності (1861) вийшла окремою брошурою. Характерною рисою цієї праці був глибокий патріотизм, любов до людей праці [104, с.200].

Стаття С. М. Ігумнова «С Дрезденской выставки», на якій він був делегатом і представляв Харківську санітарну організацію, присвячена аналізу експонатів виставки різних країн (Німеччини, Англії, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Іспанії, Швейцарії, Голландії, Японії, Бразилії, Китаю та ін.). [270].

Дрезденська гігієнічна виставка була першою міжнародною виставкою великого масштабу, в якій брали участь земства Російської імперії. Із 34 губернських земств Російської імперії лише 8 представили свої експонати, з яких три були українські - Харківська, Полтавська та Катеринославська. Російський павільйон був представлений найбільш змістовно і оригінально, де найкращі експонати представила Харківська губернія [377].

Структура і організація медичних закладів Харківської губернії, створена свого часу С.М.Ігумновим і представлена на виставці, привернула увагу відвідувачів та викликала схвальні відгуки [767, с. 215].

Зі свого боку, аналізуючи експонати Німеччини, С.М.Ігумнов указує, що його увагу більше привернула нова система забудови міст і робітничих помешкань. Водночас оглядаючи деякі райони Дрездена, він помітив, що там немає простору, розмаху, необхідного для оздоровлення населення [270].

Російська земська медицина вперше постала на виставці перед Європою, не дивлячись на всі її недоліки і проблеми, була гідно презентована стараннями вчених, земських лікарів і подвижників санітарної справи.

«З перших же днів відкриття виставки, писав З.Г.Френкель, з повним задоволенням можна було спостерігати, як представники іноземних засобів масової інформації, а також влади і широкої громадськості оглядали російський павільйон і оцінили в земській медицині саме її суспільно-санітарне значення» [767].

Відомий російський учений у галузі статистики П.І.Куркін писав про відділ земської медицини на Дрезденській виставці: «Попробуємо охарактеризувати наше загальне враження в цьому відділі... Відчувається як ніби ви увійшли в помешкання молодого вченого, захопленого серйозним і глибоким дослідженням. Тісне, скромне приміщення, зі слабким натяком на комфорт, відсутність декорацій, виставкових приманок та іграшок, все скромно. Взамін цього значимість і серйозність змісту» [104, с. 206].

Згодом, у 1913 р., на Всеросійській гігієнічній виставці в Петербурзі санітарна організація Харківської губернії підтвердила свої санітарно-гігієнічні здобутки, а С.М.Ігумнов був знову нагороджений почесним дипломом [104, с.217].

У цьому ж році С.М.Ігумнов відредагував і підготував до виходу в світ ювілейне видання, присвячене 50-річчю Харківського медичного товариства.

Серед праць С.М.Ігумнова особливу наукову цінність становлять нариси про видатних діячів громадської медицини Є.О. Осипова [256], І. І. Моллесона [261], Ф. Ф. Ерісмана [269], В. І. Долженкова [255] та інших.

Наукова робота «И.И.Моллесон» (Русский врач, №7, 1914) присвячена Івану Івановичу Моллесону – одному із засновників вітчизняної санітарної організації, який був учителем і наставником С. М. Ігумнова. У виданні автор підкреслював, що своєю професією санітарного лікаря він зобов'язаний насамперед І. І.Моллесону [261].

У радянський час у галузі історії медицини він продовжував популяризувати видатних російських лікарів, корифеїв земської медицини – Є.О.Осипова і Ф.Ф.Ерісмана та ін.

Стаття «Е.О.Осипов», надрукована в журналі «Врачебное дело» (№23-24, 1927) присвячувалася засновнику Московської санітарної організації, за прикладом якої будувалася санітарна організація в усій Російській імперії. У 1884 р. з великими зусиллями Є.О.Осипову вдалося провести в Московському земському зібранні проект санітарної організації з губернським санітарним бюро, губернськими з'їздами лікарів, інститутами санітарних лікарів, губернськими і повітовими санітарними радами [256].

У статті «Федор Федорович Эрисман» (Врачебное дело. - №14. -1926) С.М.Ігумнов характеризує науково-дослідницьку діяльність Ф.Ф.Ерісмана, відмічає його заслуги в розвитку шкільної гігієни, аналізує його наукові праці. Відзначається, що в 70-х рр. ХІХ ст. Ф.Ф.Ерісман написав посібник з гігієни, який неодноразово перевидавався на російській і іноземних мовах та виховав неодне покоління санітарних лікарів [269].

Черговий історичний портрет видатних представників російської громадської медицини С.М.Ігумнов присвятив В.І.Долженкову (Врачебное дело. - №12. – 1919) – відомому земському медичному діячу, активному учаснику Пироговських з'їздів. «В.І.Долженков – організатор земської медицини в Курській області, - пише С.М.Ігумнов. Засноване В.І.Долженковим товариство відіграло велику роль в організації народних читань, лекцій, бібліотек і поширення знань» [255].

Володіючи пером і словом, С.М. Ігумнов упродовж усієї діяльності жваво відгукувався на найважливіші події наукового і громадського життя. Досить лише переглянути великий бібліографічний покажчик, у якому зібрані майже всі наукові праці (понад 300) С.М. Ігумнова, щоб переконатися, яким був великим спектр його наукових пошуків.

У науковій спадщині С.М.Ігумнова чільне місце посідає багатотомне видання (8 томів), присвячене історії розвитку земської медицини на терені

України. Перші сім томів були присвячені розвитку громадської медицини в десяти українських губерніях, включаючи Бессарабію і Крим, а видання восьмого тому було здійснено Київським медичним інститутом. Книга носила назву «Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и Крыму» (обсяг 10 др. арк.). У передмові до книги автор зазначав, що у цьому нарисі земської медицини «простежується процес розвитку, боротьби різних поглядів, їх крах, імена головних учасників, характерні епізоти» [268].

Видатний учений підкреслював, що поряд із завданнями лікувальної медицини, прогресивні вчені-лікарі із самого початку ставили санітарні завдання.

Особливу роль в медико-топографічних дослідженнях відіграло Харківське медичне товариство. За програмою В.А.Франковського були проведені медико-топографічні описи Охтирського і Богодухівського повітів. Протоколи засідань Харківського медичного товариства свідчать, що воно приділяло особливу увагу санітарній статистиці та демографії [774].

Великого значення в розвитку громадської медицини С.М.Ігумнов надавав губернським з'їздам лікарів на терені України (перший з'їзд відбувся в 1873 р.).

У розділі «Борьба с эпидемиями» восьмого тому нариса розвитку земської медицини С.М.Ігумнов указує на поширення епідемій і ускладнені умови боротьби з ними в межах земської медицини. Ініціатива медичного персоналу наштовхувалася на байдужість правлячих кіл, губернську бюрократію. У Бессарабській, Полтавській і Чернігівській губерніях витрати на боротьбу з епідеміями передбачалися лише в холерні роки, в інші ж - були відсутні, або зовсім мізерні [268].

У розділі «Санитарная организация» С.М.Ігумнов розкриває історію виникнення санітарних ідей в Росії, внесок у розвиток санітарної справи видатних представників земської медицини. «Санітарна ідея завжди була

притаманна земській медицині, - зазначає С.М.Ігумнов, - але вона з великими труднощами втілювалася в життя» [104, с. 246-247].

Водночас, не дивлячись на бюрократичні перешкоди чиновників, громадська медицина послідовно втілювала найважливіші положення «Очерков развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и Крыму».

Херсонська губернія в період формування земської медицини була однією із провідних земсько-медичних організацій у Росії. Віддаючи перевагу Херсонській санітарній організації, яка створилася майже одночасно з Московською, і посіла провідне місце, С.М.Ігумнов відзначив, що вона досягла помітних успіхів завдяки провідним санітарним лікарям як М. С.Уварову, М. І.Тезякову, Є. І. Яковенку, П. М. Діатроптову, О. В. Корчак-Чепурківському, які очолювали її на різних етапах становлення і розвитку [104, с.248].

У висновках С.М.Ігумнов характеризує загальні умови, в яких розвивалася земська медицина. Соціальним фоном, на якому відбувалося становлення земської медицини, був «дворянський склад земських закладів, повітових зборів, переважно земських управ і губернських зборів, а також загальна правляча опіка» [104, с. 249].

Таким чином, С. М. Ігумнов увійшов в історію вітчизняної медицини, як один із її видатних діячів, прогресивний земський санітарний лікар, учений-гігієніст, теоретик і історик охорони здоров'я.

У наукових працях С. М. Ігумнова знайшли теоретичне узагальнення і подальший розвиток передові ідеї земської медицини, її принципи і організаційні форми, питання організації санітарно-протиепідемічної справи, санітарної статистики та санітарної просвіти.

Наукова спадщина С.М.Ігумнова, присвячена санітарній справі, епідеміології, історії медицини, зокрема історії розвитку земської медицини в Україні, характеризує його як талановитого дослідника і літератора і є невід'ємною складовою вітчизняної медичної науки.

2.4. Фундатори соціальної гігієни та епідеміології як науки і предмета викладання: О. В. Корчак-Чепурківський, С. А. Томілін

Формування наукових основ гігієни на терені України відбувалося в органічному зв'язку зі становленням та розвитком різних форм громадської медицини. До цього процесу залучалися прогресивні практичні лікарі, більшість з яких згодом стали провідними вченими-гігієністами.

Соціально-гігієнічні аспекти в роботі лікарів Російської імперії, до складу якої входила більша частина України, спостерігаються вже в XVIII ст. На терені України з'явилася плеяда перших вітчизняних викладачів вищих медичних закладів і організаторів медичної справи Російської імперії, які стали визнаними в світі в лікувальній і профілактичній медицині.

Втілення в практику соціально-гігієнічних ідей розпочалося в Харківському медичному товаристві, Полтавському губернському земстві, санітарному бюро Херсонського губернського земства [550]. Українські лікарі були в когорті піонерів, хто створював медичні товариства, засновував медичні журнали в Російській імперії. Закономірно, що вони першими на II Пироговському з'їзді 1897 року (М. С. Уваров), поставили питання про необхідність викладання курсу громадської медицини, а 1906 року О. В. Корчак-Чепурківський започаткував у Російській імперії професорський курс під назвою «громадська гігієна» в Київському комерційному інституті [294, с.10; 90].

У 1908 р. Л. Б. Грановський писав, що санітарна статистика заклала перші камені для будівництва монументальної будови соціальної гігієни, якій, на його думку, належить велике майбутнє [26, с. 22].

На X Пироговському з'їзді було розпочато, а на XI, в 1910 р., продовжено дискусію про новий предмет викладання, його назву, методику і програму. Деякі гігієністи виступали проти виділення курсу громадської медицини через відсутність, на їхню думку, наукового методу. На засіданні секції громадської медицини, лікарського побуту, гігієни і підсекції з реформи вищої медичної освіти, почесним головою якої обрали О. В. Корчака-Чепурківського, було заслухано

доповіді Д. П. Нікольського «Про викладання громадської медицини», А. І. Шингарьова «Викладання громадської медицини у вищих медичних навчальних закладах» і В. Я. Канеля «Про необхідність створення кафедри соціальної медицини». У ході обговорення виникли розбіжності в поглядах як щодо назви предмета, так і цілей та програми викладання [90, с. 176].

Підсумки цієї дискусії спробував підвести у 1913 р. В. Я. Канель у своїй статті «Соціальна медицина, її суть і значення». Він писав: «З жодного питання не існує такої плутанини понять, такої мішанини, як з питань про те, що називати соціальною медициною, який зміст цієї науки, які її завдання і цілі» [827, с. 144].

У цей час уродженець України З. Г. Френкель розпочав читати лекції на кафедрі громадської санітарії, створеної при юридичному факультеті Психоневрологічного інституту в Петербурзі (1913 р.). Через 6 років він очолив кафедру громадської медицини на медичному факультеті. Після революційних подій 1917 р. за німецьким прикладом ці структурні підрозділи одержали назву кафедр соціальної гігієни. У своєму посібнику «Соціальна гігієна», виданому в Харкові 1923 року, З. Г. Френкель пише: «Правильніше розглядати нашу громадську медицину і соціальну медицину, що включає її, як частину соціальної гігієни. Соціальна ж гігієна у цьому її науковому розумінні є наукою про взаємовідносини між соціальними (а не біологічними і фізичними) умовами життя і станом здоров'я всього населення або його окремих груп, а не здоров'ям окремих індивідів» [768, с. 17]. Правда, в подальшому він коригує це визначення в дусі вульгарного соціалізму згідно з вимогами панівної комуністичної ідеології: «Соціальна медицина — наука про взаємозв'язок здоров'я населення з усіма сторонами соціалістичного будівництва» [399, с. 26].

Т. Я. Ткачов у посібнику, виданому у Воронежі 1924 року, вважав, що поняття «лікувальна медицина» протиставляється поняттю «громадська медицина», іноді останнє підмінюють словами «соціальна», часто говорять про державну медицину, наближаючи це поняття до медицини поліцейської, яка входить в коло ведення судової медицини або загальної гігієни, і наголошує, що ці поняття розрізняються за своїм обсягом і змістом [705, с. 1]. Т. Я. Ткачов цитує

визначення соціальної гігієни А. Гротьяна та Б. Хайєса і наводить слова Г. В. Хлопіна про те, що представникові громадської гігієни часто доводиться бути захисником економічно і соціально слабкіших груп населення [705, с.11].

Близьким до визначень німецьких класиків соціальної гігієни є коротка формула А. Ф. Нікітіна: «Соціальна гігієна є гігієною соціального колективу, тобто співтовариства живих людських мас, об'єднаних життєвим зв'язком» [455, с.30].

Більшість авторів поділяли гігієну на індивідуальну (особисту) і громадську, розуміючи під останньою вчення про вплив навколишнього середовища на здоров'я різних верств населення, громад та держав у цілому.

Звичайно, така класифікація не була загальноприйнятою, але засновники радянської системи охорони здоров'я М. О. Семашко і З. П. Соловйов, які після Жовтневого перевороту оволоділи нею не тільки адміністративно, але й ідеологічно, очоливши московські кафедри соціальної гігієни в 1922 р., теж спочатку дотримувалися таких визначень. Зокрема М. О. Семашко писав: «Основне завдання соціальної гігієни полягає в тому, щоб глибоко вивчити вплив соціального середовища на здоров'я людини і опрацювати ефективні заходи щодо усунення шкідливих впливів цього середовища» [657, с. 60].

Українські вчені-лікарі після 20-х — на початку 30-х років ХХ ст., віддаючи данину панівній комуністичній ідеології, теж зробили свій внесок у обґрунтування назви і змісту, завдань і методів нового напрямку - соціальної гігієни. Так, харківський учений З. А. Гуревич, обґрунтовуючи поширення кола соціальних недуг, відносив до нього шлунково-кишкові, серцево-судинні та інші хвороби [724, с. 6-7].

Київський професор С. С. Каган у першій частині свого підручника під назвою «Нариси з теорії соціальної гігієни» (1932) дав визначення соціальної гігієни як «науки, що вивчає здоров'я соціальної людини або певного соціального класу-групи і залежність цього здоров'я від соціально-економічного оточення й вишукує шляхи до піднесення та зміцнення цього здоров'я» [295, с.5].

Видатний український учений С. А. Томілін у своїй монографії «Социально-медицинская профилактика: Теоретическое обоснование и практическая постановка» (1931) визначає поняття «соціально-медична профілактика» і дає своє трактування гігієні, санітарії і профілактиці [724, с. 6-7].

Отже, прогресивним лікарям українських губерній належала провідна роль у створенні в земствах санітарних організацій, серед них — О. В. Корчак-Чепурківському, М. І. Тезякову, П. М. Діатроптову, П. Ф. Кудрявцеву, С. М. Ігумнову, Є. І. Яковенку, В. В. Хижнякову, О. Л. Смідовичу та ін. [294].

Так, М. І. Тезяков провів перше не лише на терені України, а й Російської імперії, соціально-гігієнічне дослідження, присвячене сільськогосподарським робітникам і організації санітарного нагляду за ними в Херсонській губернії за матеріалами лікарсько-продовольчих пунктів у 1893 - 1895 рр., яке одержало високу оцінку і повне схвалення багатьох фахівців [294, с.25; 703]. Ще у 1875 р. другий губернський з'їзд лікарів Херсонської губернії звернув увагу на незадовільний санітарний стан робітників, які жили в антигігієнічних умовах у казармах, а то й у землянках та страждали від тісноти, холоду, вологості, темноти, задухи, професійних хвороб і виробничих травм [294, с. 26-27].

У науковому обґрунтуванні найважливіших етапів становлення і розвитку соціальної гігієни провідну роль відіграв О. В. Корчак-Чепурківський, який пройшов великий і складний шлях від дільничного земського лікаря до видатного вченого, фундатора української соціальної гігієни і охорони громадського здоров'я [363].

Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський народився 14 лютого 1857 р. у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії (тепер Красноградський район Харківської області), закінчивши в 1883 р. медичний факультет Харківського університету, у 1897 р. завідував новоствореним санітарним бюро Бессарабського губернського земства в Кишиневі [599, с. 108-109; 294].

Перебуваючи на посаді завідувача Констянтиноградської міської лікарні, О.В. Корчак-Чепурківський не обмежувався організаційною та практичною діяльністю. Він виявив глибокі знання, узагальнюючи медичні статистичні

дані. Результатом цієї роботи стали перші наукові праці молодого лікаря: «Сулема при перемежающейся лихорадке» [348] та «Организация земско-медицинской помощи в Константиноградском уезде в 1884 г.» [343], що були опубліковані в журналі «Земская медицина» в 1885 та 1886 рр. та зафіксували його перспективні погляди в царині соціальної гігієни. О. В. Корчак-Чепурківський бере активну участь у Пироговських з'їздах, які були в той час центром обміну досвідом роботи земських лікарів царської Росії [55, с. 344].

Виступаючи як представник Костянтиноградського повіту Полтавської губернії 5 січня 1887 р. на засіданні секції судової медицини, О. В. Корчак-Чепурківський від імені земських лікарів поставив питання про реформу судової медицини в Росії та запропонував деякі зміни до положення про судово-медичну та медико-поліцейську експертизу [202, с. 79]. Пізніше, в 1896 р., А. В. Погожев у статті «Взаимодействие врачебной науки и административной практики» відзначив промову О. В. Корчак-Чепурківського на рівні доповідей відомих російських юристів і професорів судової медицини [554, с. 2-19].

Саме на цьому з'їзді під час засідань об'єднаних секцій гігієни та громадської медицини відбулося особисте знайомство провінційного лікаря з відомим у Російській імперії завідувачем медико-санітарного бюро в Херсонській губернії М.С. Уваровим і не менш відомим професором-гігієністом Ф.Ф. Ерісманом [203, с. 147-148].

Таким чином, на II з'їзді Товариства російських лікарів імені М.І. Пирогова була започаткована систематична наукова співпраця О.В. Корчак - Чепурківського з відомими ученими Товариства. У січні 1889 р. О.В. Корчак-Чепурківський брав участь у III Пироговському з'їзді в Санкт-Петербурзі, де виступав проти об'єднання судової медицини і земської [621, с. 54]. Під час роботи секції земської медицини О.В. Корчак-Чепурківський і М.С. Уваров виступили за введення повітових лікарських комісій для обговорення медичних і санітарних питань на місцях [622, с. 83]. На об'єднаних секціях гігієни та громадської медицини О.В. Корчак-Чепурківський і

Д.Н. Жбанков виступали проти насильного віспощення селян. Молодий лікар наголошував, що тільки компетентно поставлена робота з цього питання призведе до того, що всі будуть робити щеплення проти віспи своїм дітям [623, с. 108].

Працюючи в Костянтинограді, завідувач міської земської лікарні продовжує підвищувати рівень своєї кваліфікації – у 1888-1889 рр. склав іспити на доктора медицини в Імператорському університеті Св. Володимира в Києві [140, арк.12].

Знайомство О.В. Корчак-Чепурківського з відомим гігієністом М.С. Уваровим та його участь у Пироговських з'їздах стали визначними подіями в подальшому житті. У березні 1889 р. він за власним бажанням звільнився з посади завідувача Костянтиноградської земської міської лікарні та переїздить до Херсона [140, арк.12]. У подальшому він цілком присвятить себе гігієні і стане видатним вітчизняним санітарним діячем і науковцем.

У листопаді 1898 р. О. В. Корчак-Чепурківський захистив дисертацію на ступінь доктора медицини в Київському університеті. З лютого 1899 р. він працює санітарним лікарем м. Києва, згодом стає завідувачем санітарного відділу Київської міської управи, але у січні 1907 р. київським губернатором генералом Курловим був звільнений через «неблагонадійність».

Як учений, О. В. Корчак-Чепурківський, насамперед зосередив свої наукові інтереси на проблемах епідеміології. Його епідеміологічна і санітарно-оздоровча діяльність у Херсоні знайшла відображення в звітах про стан здоров'я і лікарську допомогу населенню Херсонського повіті за 1889 і 1890 роки, у доповіді на XII Петербурзькому з'їзді лікарів і в монографії «Матеріали для вивчення епідемій дифтерії в Росії», виданій у Херсоні 1898 року, яка стала основою його докторської дисертації, захищеної в Київському університеті того ж року.

Водночас слід підкреслити, що епідеміологія О. В. Корчак - Чепурківського на 4/5 була «соціально-гігієнічною» [294, с.34]. Він вимагав органічного поєднання

університетських кафедр епідеміології з практикою існуючих санітарних організацій (тобто земської і міської громадської медицини).

Соціально-гігієнічну спрямованість мали і більш пізні праці О. В. Корчак - Чепурківського, наприклад, «Зміни смертності у м. Києві з часу введення в ньому каналізації» [339], «Війни та епідемії» (1904 р.) [337], про зміст яких красномовно говорять їх назви.

Особливо активною була громадська діяльність О. В. Корчак-Чепурківського в роботі Російського товариства лікарів у пам'ять М. І. Пирогова та Пироговських з'їздах. У 1896 р. на VI Пироговському з'їзді в Києві він обирається секретарем з'їзду, а на секції громадської медицини виступив із доповіддю «Про придатність метричних даних про смертність для цілей вивчення епідемій сільського населення Росії», яка викликала науковий інтерес і пожвавлений обмін думками [827, с.152].

Помітні заслуги О. В. Корчак-Чепурківського в організації роботи санітарної станції Києва, яка постійно проводила дослідження води, продуктів харчування, у запобіганні інфекційним хворобам, зокрема епідемії холери, ящуру тощо.

Працюючи на посаді санітарного лікаря м. Києва, О.В.Корчак-Чепурківський склав низку протоколів стосовно різних порушень санітарних постанов [134, арк. 63], вилучення неякісних харчових продуктів [там само, арк. 64]. За вказівкою О.В. Корчак-Чепурківського здійснювалася дезинфекція приміщень у вогнищах інфекційних захворювань на території четвертої санітарної ділянки міста [там само, арк. 65; 135, арк. 249]. Досвідчений фахівець санітарної справи був членом Санітарної ради міста, яка контролювала всі питання санітарної діяльності в Києві [136, арк. 69-176]. Наприклад, під час одного із засідань цієї ради він запропонував залучити Київське дерматологічне товариство до організації нагляду за проституцією в місті [там само, арк. 74]. Санітарною радою був затверджений розроблений О.В. Корчак - Чепурківським «Проект практического разрешения вопроса об организации общественной чистки дворов и улиц от навоза и мусора» [там само, арк. 116].

Під кутом зору гігієни О. В. Корчак-Чепурківський був переконаний, що введення в будь-якому місті каналізації супроводжується зменшенням смертності серед його мешканців. У зв'язку з цим він вирішив дослідити вплив київської каналізації на смертність населення та на санітарний стан міста.

Результати свого дослідження О.В. Корчак-Чепурківський виклав у доповіді «Изменение смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации» на 5-му російському водопровідному з'їзді, який відбувся в березні 1901 р. в Києві [339]. Свій виступ він розпочав повідомленням про історію введення каналізації в деяких містах Західної Європи як надзвичайно важливого санітарного заходу, спрямованого на зниження рівня смертності населення в цих містах [339, с. 3]. Водночас доповідач ознайомив присутніх із результатами свого дослідження, демонструючи при цьому діаграми та таблиці щодо зміни смертності в Києві з часу введення в ньому каналізації [339, с. 4]. Учений констатував зниження інфекційних хвороб у тих районах міста, де є каналізація, та значне зменшення кількості випадків занесення інфекцій до тих районів міста, де каналізації не було [339, с.11].

Виступ О.В. Корчак - Чепурківського на з'їзді одержав велику підтримку як серед учасників з'їзду, так і широких кіл медичної громадськості, а сама доповідь була опублікована окремим виданням [794, с. 458].

Не зважаючи на велику завантаженість санітарною роботою на своїй ділянці, О.В. Корчак-Чепурківський у травні 1899 р. відправляється в Казань, а в лютому 1902 р. – Москву для участі в роботі VII-го та VIII-го з'їздів російських лікарів [618-620; 633-637].

У ході роботи VII-го з'їзду О.В. Корчак-Чепурківський долучається до робочої групи по створенню проекту номенклатури захворювань і правил медичної реєстрації в Російській імперії [620, с. 708]. Через три роки медична рада міністерства внутрішніх справ затвердила ці документи і запровадила їх на терені Російської імперії [55, с.344].

Усі пропозиції О.В.Корчак-Чепурківського були одноголосно прийняті учасниками з'їзду та згодом запроваджені в практику [618, с. 641].

На VIII-му з'їзді О.В. Корчак-Чепурківський запропонував доручити органам громадського самоуправління нагляд за санітарним станом підприємств, оскільки фабрична інспекція цього не робила [636, с. 557].

Під час роботи відділу земської та міської медицини О.В. Корчак - Чепурківського обрано почесним головою цього відділу [637, с. 981]. Обговорюючи положення щодо організації міської медицини, голова відділу указував на неможливість поєднання міської медичної частини з санітарною та вказував на недоцільність сумісництва лікарів [633, с.273], а також відстоював думку про науковий супровід соціальної медицини [634, с. 704].

Члени цього відділу продовжували обговорювати проблему введення викладання гігієни в навчальних закладах. М.М. Гран у своїй доповіді «О желательности преподавания в университетах курса общественной медицины» запропонував організувати для лікарів спецкурси при університетських кафедрах гігієни. Водночас О.В. Корчак-Чепурківський вбачав доцільність у викладанні громадської медицини не за курсовою системою, а на новостворених спеціальних кафедрах, які б започаткували нову науку – соціальну гігієну [635, с. 982]. Ця пропозиція була підтримана та ухвалена відділом, але втілити її в життя О.В. Корчак - Чепурківському вдалося лише через 20 років.

Працюючи з архівними матеріалами, що стосуються санітарної діяльності О.В. Корчака-Чепурківського в Києві, ми встановили точну дату його призначення на посаду завідувача санітарного відділу Київської міської управи [131, арк. 1, 5]. Зміст доповідної записки О.В. Корчака-Чепурківського на ім'я Київського міського голови містить факт його призначення на цю посаду, а саме: дату 22 квітня 1902 р., а не 1904 р., як це вказано в «Українській Радянській енциклопедії» [323, с.268] та в працях Ю.І. Кундієва [391, с. 76], Я. В.Ганіткевича [86, с. 13] і навіть в автобіографії вченого [7, арк. 20].

Таким чином, на посаді завідувача санітарного відділу Київської міської управи О.В. Корчак-Чепурківський продовжив свою роботу по наведенню належного санітарного стану уже не окремої дільниці, а всього Києва. Санітарному нагляду підлягало близько 1242 великих закладів, до яких належали

ще й кілька сотень тракторів і бакалійних лавок, а кількість робітників, які працювали в усіх цих закладах складала близько 177220 осіб. У місті функціонувало дев'ять базарів, що створювало великі проблеми санітарним лікарям [341].

За допомогою установ, що перебували в підпорядкуванні санітарного відділу міської управи, О.В. Корчак-Чепурківський прагнув правильно та систематично вести боротьбу із антисанітарними звичками міщан, які були результатом їхньої низької культури, а також із зловживаннями власників фабрик, заводів, житлових будинків, різних майстерень, а особливо підприємців, які бажали великої наживи [341, с. 183]. Саме тому під його керівництвом дільничними санітарними лікарями здійснювався санітарний нагляд як у місті, так і в передмісті [138, арк. 41-42].

О.В. Корчак-Чепурківський також увів ветеринарно-санітарний нагляд у Києві з участю двох міських ветеринарних лікарів і чотирьох ветеринарних урядників. Ця робота полягала в нагляді за худобою з метою виявлення в неї інфекційних захворювань, утриманням корівників і молочних ферм, прибиранням мертвих тварин, ловлею бездомних собак, утилізацією трупів тварин на утилізаційному заводі, а також у застосуванні запобіжних заходів з метою звуження локалізації інфекційних захворювань [138, арк. 43-44].

Слід відзначити також вагомий внесок О. В. Корчак - Чепурківського у впровадження спеціальних заходів, спрямованих на попередження інфекційних захворювань серед бідного міського населення. Завдяки його наполегливості на кошти міста 18 грудня 1902 р. був відкритий тимчасовий безкоштовний нічний притулок на 100 осіб. У цьому притулку в холодні місяці року – з грудня по квітень – мали змогу заночувати 7825 осіб. Таким чином, у середньому кожного дня притулок приймав 68 осіб [138, арк. 44]. На сьогоднішній день організація таких притулків була б дуже актуальною для сучасного Києва з огляду на велику кількість безпритульних людей і поширення небезпечних інфекційних хвороб.

Займаючи будь-яку посаду, О.В. Корчак-Чепурківський завжди прагнув удосконалити збір статистичної інформації медичного спрямування. Так,

звітуючи перед Київською міською громадською управою про діяльність санітарного відділу за 1903 р., О.В. Корчак-Чепурківський зауважував, що через відсутність статистики захворювань і причин смерті неможливо було надати дані щодо стану здоров'я міського населення [138, арк. 44]. Для вирішення такого нагального питання із січня 1904 р. завідувачем санітарного відділу були введені нові картки, до яких з амбулаторних книг вносилися конкретні дані про всіх хворих. Для того, щоб лікарі правильно заповнювали ці картки, О.В. Корчак-Чепурківський розробив детальну інструкцію [138, арк. 1-2]. Завдяки отриманим результатам статистичного опрацювання цих карток він вживав відповідні заходи для покращення стану здоров'я киян, попередження епідемій і ліквідації антисанітарних зон міста [137, арк. 128-129].

Водночас слід відзначити, що у зв'язку з стрімким розвитком промисловості Києва на межі XIX - XX ст. багато підприємств не відповідали санітарним нормам і правилам і, щоб зберегти гігієнічні умови, завідувач санітарного відділу весь час вступав у протистояння з порушниками екологічної рівноваги навколишнього середовища [439]. Наприклад, він неодноразово проводив огляди зрошувальних полів Київського товариства каналізації. Під час таких оглядів О.В. Корчак-Чепурківський указував на грубі порушення санітарних норм, які негативно впливали на навколишнє середовище [133, арк. 17-18]. Стосовно порушень Київським товариством каналізації контрактних умов з улаштування та утримання зрошувальних полів і незадовільного їх санітарного стану О.В. Корчаком-Чепурківським були складені та передані протоколи на розгляд до Київської міської санітарної комісії [133, арк. 20-21, 77, 146; 833; 662, с. 14; 83, с. 11-37; 862; 217; 266, с. 4; 621, с.54; 349; 346; 218].

У 1904 р. О.В.Корчак-Чепурківський просив міського голову ввести до штату тимчасову посаду санітарного лікаря для боротьби з висипним тифом та на розширення приміщень для інфекційних хворих в Олександрівській лікарні [139, арк 5 зв.]. Спочатку у листопаді 1904 р. члени міської управи відхилили деякі прохання [139, арк. 11], але в лютому 1905 р., налякані наближенням холерної епідемії, задовольнили всі вимоги завідувача санітарного відділу [139, арк. 8-9;

833; 293]. Це була на той час неабияка перемога О.В. Корчак - Чепурківського в боротьбі з місцевими чиновниками за покращення санітарно-гігієнічної справи в Києві.

У зв'язку з появою холери у південно-східних та східних губерніях Російської імперії 14 жовтня 1904 р. Київською думою була створена спеціальна санітарна комісія для проведення санітарних заходів у місті [132, арк. 12-20]. На розгляд цієї комісії було представлено дві програми заходів проти занесення холери до Києва – завідувача санітарного відділу та київського поліцмейстера. Після обговорення цих програм міська дума обрала програму О.В. Корчака-Чепурківського [132, арк. 29-30 зв.]. Досвідчений санітарний лікар запропонував для протихолерної боротьби такі заходи: збільшення кількості міських санітарних лікарів, створення міського дезінфекційного бюро та станції для бактеріологічних досліджень води, уведення складених ним спеціальних бланків санітарного огляду житлових маєтків, торгівельних, промислових та інших приміщень [132, арк. 54-55], було складено кошторис на всі протихолерні заходи в розмірі 30390 рублів [132, арк. 56], запропоновано встановлення фільтрів на водопровідних кранах і введення артезіанського водопостачання міста [132, арк. 82-85], безкоштовне забезпечення перевареною водою міського бідного населення [132, арк. 116-118], облаштування двох літніх холерних бараків на 100-150 ліжок на території Олександрівської лікарні [132, арк. 128-130].

Одночасно з безперервною підготовкою протихолерних заходів міський голова вимагав від завідувача міського санітарного відділу проект санітарного благоустрою на промислових підприємствах Києва. Цей документ доручила йому розробити міська дума у квітні 1905 р. [184, арк. 48].

Названий документ мав тривалу історію походження. Саме про такі місцеві документи йшлося на VI Пироговському з'їзді в Києві в 1896 р.[836]. У січні 1899 р. міська дума розглянула «Проект обов'язкових постанов про санітарний благоустрій на фабриках, заводах, у промислових і ремісничих закладах м. Києва» та повернула його санітарній раді на доопрацювання [294, с.14]. Проте рішення думи не було виконано санітарною радою до квітня 1905 р. [184, арк.

49-50]. Така активність міської влади Києва довкола обов'язкових санітарних постанов відображала характерні процеси в інших губерніях Російської імперії, які відбувалися під тиском громадськості, у тому числі й медичної, представленої Російським товариством лікарів імені М.І. Пирогова.

Згодом завідувач санітарного відділу Київської управи подав на розгляд Київського товариства лікарів два проекти: обов'язкові санітарні постанови щодо житла та про санітарний стан фабрик, заводів, майстерень, ремісничих закладів і артилей [595, с. 39]. У вересні 1906 р. збори Київської міської думи, розглянувши проект обов'язкової постанови про санітарний стан підприємств, передали його для чергового доопрацювання санітарній раді [294, с. 16].

Після сміливого виступу О.В.Корчак-Чепурківського на зборах Товариства київських лікарів з доповіддю «Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени» [340], де він правдиво висвітлив загальнодержавні проблеми голодування, епідемічних захворювань і алкоголізму, до нього посилювалася увага політичної цензури. Після того як минула холерна загроза (1907 р.), губернатор негайно звільнив О.В. Корчак - Чепурківського з посади завідувача санітарного відділу за демократичні погляди й активну суспільно-політичну позицію [130, арк. 14].

Санітарна організація м. Києва втратила прогресивного лікаря. Проте Київський університет св. Володимира, Комерційний та Політехнічний інститути отримали блискучого лектора, який захоплював студентську молодь сміливими ідеями щодо громадської медицини, санітарної статистики, служіння інтересам народу [140, 12 арк.].

До 1913 р. О. В. Корчак - Чепурківський одночасно читав курси фабричної та залізничної гігієни, гігієни виховання й гігієни харчового продовольства, пристосовуючи їх до основної спеціальності слухачів. Він створює в інституті кабінет гігієни, сприяє діяльності Української студентської громади, за що його було звільнено з інституту [86].

Водночас О. В. Корчак-Чепурківський активно проводив санітарно-просвітницьку роботу в Київському товаристві народної грамотності, читав лекції

про інфекційні хвороби, влаштував протихолерну виставку (1910). У 1911 р. з групою лікарів він поїхав до Дрездена на Міжнародну санітарно-гігієнічну виставку, з пізнавальною метою відвідав Берлін, Відень, Прагу.

Розроблена О.В. Корчак-Чепурківським програма курсів соціальної гігієни, не втратила своєї актуальності і наукової цінності в наш час.

У вступній частині програми соціальної гігієни автор подає визначення предмета і завдань дисципліни, викладає методологію, формулює поняття «здоров'я» і «хвороба». У програмі вчений визначає окремі види соціальної захворюваності, а саме: епідемічні хвороби, дитячу захворюваність, туберкульоз, алкоголізм, венеричні хвороби, нервозність, травматизм, шкільні хвороби. Він звертає особливу увагу на розвиток запобіжної гігієни, а також загальні заходи боротьби з соціальною захворюваністю [827, с.153].

У роки Першої світової війни О. В. Корчак-Чепурківський очолював медично-санітарну частину при 8-й армії Південно-Західного фронту. Після Жовтневого перевороту 1917 р. і розпаду Російської імперії в період становлення української державності він очолює Всеукраїнську спілку лікарів, бере участь у виданні першого на Наддніпрянщині українського науково-медичного часопису «Українські медичні вісті», організовує медичний факультет Українського народного (потім державного) університету в Києві.

О. В. Корчак-Чепурківський стає деканом цього факультету і професором кафедри гігієни, започаткувавши підготовку фахівців у вищій українській медичній школі [827, с.153].

На Краєвому медично-санітарному з'їзді України, який відбувся 16 - 19 жовтня 1917 р. у Києві в приміщенні Педагогічного музею, він виступив з доповіддю «Утворення Краєвого медично-санітарного органа при Генеральному Секретаріатові Української Центральної Ради». З'їзд ухвалив і обрав його членом Ради медично-санітарного відділу при Генеральному Секретаріатові внутрішніх справ [86].

Уже в першому номері «Українських медичних вістей», який вийшов 15 січня 1918 р. О. В. Корчак-Чепурківський опублікував програмну статтю «Наші завдання часу» [329].

Після створення в травні 1918 р. Міністерства народного здоров'я й опікування Української Держави на чолі з міністром Всеволодом Любинським, О. В. Корчак-Чепурківський здійснював керівництво Санітарним департаментом, а в Українській Народній Республіці за Директорії у 1919 р. він двічі очолював міністерство — після від'їзду Б. П. Матюшенка на Мирну конференцію в Парижі і після смерті Д. А. Одрини [827, с.154].

Ще в 1908 - 1910 рр. О. В. Корчак-Чепурківський розпочав роботу з української медичної термінології. Будучи членом Медично-санітарної ради Української Народної Республіки, він очолив редакційну комісію з її створення. Під його головуванням ця комісія переглядає і остаточно впорядковує до друку «Російсько-український медичний словник» Мартина Галина (1918 - 1920), який взяли за основу медичної термінології. О. В. Корчак-Чепурківський був автором і першої української номенклатури та класифікації хвороб, виданої уже в 1926 - 1927 рр. [827, с.154; 358]. Розбудові вищої медичної освіти в Україні О. В. Корчак-Чепурківський присвятив публікацію в 1928 р. [333].

7 березня 1921 р. О. В. Корчака-Чепурківського першим серед медиків обирають дійсним членом (академіком) Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яка того ж року приймає рішення про створення Інституту експериментальної медицини та епідеміології під його керівництвом. З ініціативи вченого Медична секція Українського наукового товариства реорганізується в Медичну секцію ВУАН, яка об'єднує 93 лікарів - науковців у 1923 р. [370].

Про наукову та організаційну роботу О.В.Корчак-Чепурківського у ВУАН докладніше розповідається в п'ятому розділі нашого дослідження.

Отже, О. В. Корчак-Чепурківський зробив вагомий внесок у становлення і розвиток гігієнічної науки наприкінці XIX – початку XX століття, заклавши фундамент таким її напрямом, як соціальна гігієна та епідеміологія, а складена О. В. Корчак-Чепурківським програма курсу громадської гігієни не втратила своєї актуальності і до нині.

Серед засновників української соціальної гігієни до однієї когорти з О. В. Корчак-Чепурківським належить Сергій Аркадійович Томілін [538, с.5-12.],

який народився 7 жовтня 1877 р. (за старим стилем) у губернському місті Привіслинського краю Сувалках (нині Польща), де його батько, військовий чиновник, служив аудитором у кавалерійському полку. Разом з батьком сім'я часто міняла місце помешкання. В 1895 р. С.А.Томілін закінчує Олександрівську гімназію в Ризі та вступає до Військово-медичної академії в Санкт-Петербурзі, а в 1901 р. поступає на навчання в Лазаревський інститут східних мов у Москві.

У 1903 р. стає помічником лікаря на Седлецькій залізниці у Привіслинському краї, а згодом лікарем-епідеміологом у Віленській губернії, де працює у «летючому» загоні боротьби з епідемічними захворюваннями. Саме тут він одержує запрошення на посаду молодшого ординатора Віленського шпиталю Червоного Хреста, у складі якого перебував на Далекому Сході з травня 1904 р. до жовтня 1905 р. під час російсько-японської війни [37, с.76].

Після війни в 1906 р. С. А. Томілін витримав державні іспити у Новоросійському університеті в Одесі і одержав звання лікаря з відзнакою. З цього часу все його життя пов'язане з Україною. У 1906 - 1907 рр. він працює земським дільничним лікарем у Ялтинському повіті Таврійської губернії. Особливо плідною була діяльність С. А. Томіліна в Олександрівському повіті Херсонської губернії, де він працював земським санітарним лікарем у 1908-1913 рр. [37, с.77]. Саме в цей період з'являються наукові публікації, присвячені санітарному стану губернії. Зокрема, в науковій праці «Отчет о санитарном состоянии Александровского уезда за 1908 год (1909 р.) С. А. Томілін висвітлював загальну санітарно-топографічну характеристику умов життя і побуту сільського населення та стан медичної допомоги сільськогосподарським робітникам в губернії. «Праця у земстві - це краща пора мого свідомого життя, час, який я завжди згадую з великим почуттям душевного тепла» - так писав про роботу земського лікаря С.А.Томілін [719, с. 6].

Важливим напрямком тогочасної діяльності земських лікарів була організація санітарно-профілактичної роботи з метою підвищення обізнаності всіх верств населення про хвороби та шляхи їх профілактики. У зв'язку з цим С.А.Томілін знайомиться зі станом санітарно-гігієнічної роботи за кордоном,

зокрема в Будапешті (1909), Парижі, Льєжі (1910), Дрездені (1911) [317]. Особливу увагу зосереджує на питаннях санітарної статистики й демографії.

Працюючи в Катеринославській губернії, С. А.Томілін познайомився з О.М. Марзеєвим, в майбутньому академіком АМН СРСР. Під час епідемії холери в 1910 р., в ліквідації якої взяли участь лікар С.А.Томілін та студент-медик О.М.Марзеєв, зароджуються дружні взаємини двох в майбутньому відомих учених-лікарів. У цей час з'являється декілька, присвячених результатам його практичної діяльності на посаді санітарного лікаря. Зокрема, в роботі «Отчет о деятельности санитарного врача по Александровскому уезду за 1912 год» [718, с. 1-9] С. А. Томілін детально проаналізував показники інфекційної захворюваності помісячно, надав рекомендації щодо організації і проведення профілактичної роботи у вогнищах інфекційної патології [314, с.49]. Особливу увагу він звертав на шляхи поширення туберкульозу серед сільського населення. Цю проблему він висвітлив на сторінках «Вісника громадської боротьби з туберкульозом» (1914) [723].

Під час Першої світової війни він був мобілізований і служив військовим лікарем на Західному і Південно-Західному фронтах, а після Жовтневих подій 1917 р. став санітарним лікарем артилерійського корпусу, а згодом - начальником санітарної частини сьомої армії.

Після демобілізації в 1918 р. С. А. Томілін на короткий час повернувся на своє колишнє місце роботи в Катеринославі, але того ж року переїхав до Києва. Він працює завідувачем Статистичного відділу Міністерства народного здоров'я й опікування Української Держави і Української Народної Республіки і бере активну участь в організації та вдосконаленні управління системою охорони здоров'я [796, арк. 14; 803, арк. 2-15, 114], а згодом призначається членом наукової підкомісії Надзвичайної санітарної комісії боротьби з висипним тифом. Незабаром доля закидає його родину на Північний Кавказ, де у 1921 - 1922 роках він завідує Катеринодарським відділом охорони здоров'я.

Після закінчення громадянської війни в лютому 1922 р. О. М. Марзеєва призначають завідувачем санітарно-епідеміологічного відділу Народного

комісаріату охорони здоров'я УРСР в Харкові. Він запрошує до себе на роботу колишніх співробітників і однодумців з Катеринославського земства, серед них — С. А. Томіліна, якого призначають завідувачем статистичного відділу Наркомздоров'я України. На цій посаді С. А. Томілін працював до 1930 р. [624]. Паралельно з роботою в Народному комісаріаті охорони здоров'я УРСР С. А. Томілін працював також на кафедрі соціальної гігієни Харківського медичного інституту, а в 1925 р. став завідувачем цієї кафедри.

Соціальну гігієну С. А. Томілін органічно поєднував з демографією, вважаючи, що „проблема народонаселення - це стрижень усього соціального життя". Працю С. А. Томіліна „Матеріали про соціально-гігієнічний стан українського села" (1924 р.) високо оцінив санітарний відділ Ліги націй, вона декілька разів перевидавалася в Женеві французькою мовою [317, с. 80].

Водночас С.А.Томілін продовжує вчитися, намагаючись взяти все найкраще зі світового досвіду і використати його в своїй роботі. У 1924 - 1925 рр. С. А. Томіліна відряджають до Берна, Женеви, Амстердама, Берліна, де він перебуває на курсах із санітарної статистики [624, с. 8].

С. А. Томілін був одним з ініціаторів створення журналу «Профілактична медицина», перший номер якого вийшов у світ 1922 р. Цей журнал став справжньою трибуною соціальної гігієни не тільки в Україні, а й у всьому Радянському Союзі. На сторінках видання публікувалися статті С. А. Томіліна, присвячені різним напрямкам його діяльності — соціальній гігієні, демографії, організації охорони здоров'я [827, с. 157; 373].

У журналі «Профілактична медицина» виразно розкривалася соціальна і світоглядна роль гігієни [745]. Основне завдання соціальної гігієни С. А. Томілін убачав у тому, щоб встановити, як відбивається роль людини у виробничих процесах на її регенеративних властивостях, яку біологічну спадщину людина залишає наступному поколінню разом з переданими їй матеріальними цінностями [715, с. 40].

С. А. Томілін яскраво показував взаємозв'язок між економічним розвитком суспільства та тими витратами, які припадають на утримання хронічних хворих,

душевнихворих, алкоголіків та ін., котрих він назвав «марними витратами виробництва» [722, с. 355]. Пояснюючи неефективність у деяких випадках лікування, С. А. Томілін відмічав, що « більшість гігієнічних розпоряджень об'єктивно нездійсненна для хворого. Характер харчування хворого, житлові умови, його фізичне самопочуття, розпорядок дня цілком визначаються його економічним становищем» [314, с. 50].

У своїх працях професор С. А. Томілін обґрунтовує необхідність розвитку профілактичного напрямку медицини і розглядає завдання профілактики під кутом зору її впливу на умови життя кожної окремої людини та всього колективу [538, с. 18-19].

Для організації та проведення профілактичних заходів, на думку С. А. Томіліна, з метою попередження виникнення захворювань, запобігання ускладнень, необхідне виконання наступних умов: організація систематичного спостереження за станом здоров'я осіб, які підлягають профілактичному огляду; достовірні відомості про стан здоров'я цих осіб; зміна умов їх праці і побуту у випадку наявності у них небезпечного джерела захворювання; складання рекомендацій щодо правил особистої гігієни [726, с.75].

Навіть перелік назв основних праць С. А. Томіліна свідчить про соціально-медичну спрямованість його діяльності і широке коло наукових інтересів: «Біологічні елементи в соціальній гігієні» (1922) [715], «Соціальна патологія і клінічна медицина (порівняльна характеристика)» (1922) [723], «Ідея соціалістичного обґрунтування санітарної ідеології: Культурно-соціальні основи профілактики» (1923), «Нариси з сільської гігієни» (1923), «Основні питання соціальної гігієни» (1924) [727], «Проблеми спадковості у світлі соціальної гігієни» (1925) [721], «Соціальна гігієна і місце її в системі медичних знань» (1925), «Соціально-гігієнічна оцінка проблем народжуваності» (1925), «Спроба санітарного опису України» (1928) [728], «Економіка населення — її соціально-гігієнічне і народногосподарське значення» (1929) та ін.

Вагому наукову цінність має монографія С.А.Томіліна «Соціально-гігієнічна оцінка дитячої смертності (за матеріалами міжнародної і української статистики)»

(1930) і одну з своїх основних праць «Соціально-медична профілактика: Теоретичне обґрунтування і практична постановка» (1931) [724]. За його власним визначенням ця робота є першою спробою як у вітчизняній, так і в іноземній літературі викласти основні засади профілактичної думки і визначити обсяг профілактичних завдань у різних ділянках соціальної патології [там само, с. 7].

«Гігієна — біологічне нормативне знання, що визначає, за яких умов зовнішнього фізичного середовища досягається оптимум фізіологічних функцій організму». С. А. Томілін зазначає при цьому, що основним методом, яким користується гігієна, є експеримент. За його визначенням «санітарія — технічне знання, що ставить своїм завданням втілити в життя гігієнічні норми, встановлені загальною гігієною» [538, с.18-19].

З ініціативи С. А. Томіліна в Харківському медичному інституті у 1923 р. було створено одну з перших в колишньому Радянському Союзі кафедру соціальної гігієни, яку він очолював упродовж 1925 - 1932 рр., а у 1926 р. йому було присвоєно наукове звання професора [827, с. 158]. Як і більшість праць С.А.Томіліна, не втратили свого науково-освітнього значення до цього часу вісім лекцій з соціальної гігієни, присвячені визначенню соціальної гігієни як наукової дисципліни і предмета викладання, її основним методам, санітарній статистиці, основам демографії, соціальній гігієні праці, соціальній гігієні харчування, соціальній патології туберкульозу. С. А. Томілін вважав, що «соціальна гігієна є синтетичною наукою, яка здійснює відносно і здорового, і хворого організму інтегральний підхід, відсутній в індивідуальній медицині... В боротьбі за здорове життя соціальна гігієна приводить в дію ті важелі людської поведінки, які зовсім не приймаються індивідуальною медициною» [727, с. 16].

Сформульовані професором С.А. Томіліним принципи щодо організації і проведення профілактичної роботи є актуальними і сьогодні. Насамперед це стосується профілактики соціально значущих хвороб. Поставлені великим вченим більше 80 років тому питання про необхідність проведення соціально-медичної профілактики, пропаганди здорового способу життя «...не накопление внешних ценностей...будут основными рычагами социальной

культури, а накопление здоровья и сил...» є нагальною потребою сьогодення [724, с. 66].

На думку С.А.Томіліна, "соціальними хворобами" "...можна називати такі хвороби, які широко розповсюджені серед певного оточення незалежно від їх питомої ваги та значення" [314, с. 51].

Велику увагу в своїх дослідженнях С. А. Томілін приділяв профілактиці інфекційних захворювань. Аналізуючи проблеми інфекційної захворюваності, вчений відзначав: «Немає ніякої гарантії, що якась найнебезпечніша бактерія, відтерта зараз на задвірки сапрофітного існування більш лютими родичами, не стане хазяйнувати в людському організмі й не викличе трагедії смертоносної пандемії» [317, с 23].

Аналізуючи матеріали розділу «Профілактика гострих інфекційних захворювань» монографії «Соціально-медична профілактика. Теоретичне обґрунтування і практична постановка» (1931) слід відзначити передбачуваність ученого-гігієніста щодо деяких небажаних наслідків для населення вакцинації та імунізації, що мали б сприяти зниженню захворюваності на деякі інфекційні хвороби [724]. Для науковців і досі це є актуальною проблемою.

Професор С. А. Томілін вважав, що «... профилактика есть социальная дисциплина" и "... предупреждение инфекционных заболеваний относится к мероприятиям общесанитарного характера, ...т.е. мероприятиям по повышению уровня социального иммунитета к острым инфекциям» [724, с. 116], а «...оздоровление всей среды в целом...это основная ставка в профилактике инфекционных заболеваний» [там само, с. 117].

Томілін С. А. вважав туберкульоз «пролетарською хворобою», а центрами профілактики і боротьби з туберкульозом повинні стати протитуберкульозні диспансери, які реалізують гасла «...санітарно-освітньої пропаганди та розвитку фізичної культури серед населення» [728, с. 52].

Не втрачає своєї актуальності сформульований С. А. Томіліним девіз профілактики: «...профилактика является экономикой по своим целям, потому что она оберегает от растраты биологические ценности» [724, с. 144].

С. А. Томілін приділяв увагу також проституції як одній із соціальних проблем, зазначаючи, що «... трагедія проституції криється в поширенні нею венеричних хвороб; ... вона лишає можливості народження дітей і материнства» [726, с.164]. Праця С. А. Томіліна «Венерические болезни в окружных городах Украины в 1927 г.» (1928) була результатом першого в країні досвіду масового статистичного вивчення міського венеризму. У цій праці він простежив динаміку захворюваності на сифіліс, гонорею з 1901 по 1927 рік та зробив аналіз ситуації, що склалася в Україні в 1927 р. «... Сифилис играет значительную социально-патологическую роль и борьба с которым требует объединенных усилий государства, общества и армии медработников», - зазначав С.А. Томілін [716, с.5].

Не можна не відзначити, вагомий внесок С. А. Томіліна в дослідження історії медицини в цілому та соціальної її перу належать праці «Історичний нарис чумних епідемій в Росії» (1911) , статті про «батька» соціальної гігієни Йогана-Петера Франка і засновника професійної гігієни Бернардино Рамаццині (1928), про першу медичну школу в Росії (1930), про Жана-Поля Марата (1929), Гіппократа (1936), Авіценну (1939), М. І. Пирогова (1941) та багато інших праць [450, с.5].

С.А.Томілін відзначає, що в історії медицини, окрім безпосереднього інтересу до однієї із важливих галузей людської культури, лікар може знайти галузь знання, яка відіграє важливу роль у оформленні усього його мислення, допомагає йому розібратись у методичних проблемах медицини, дисциплінувати його медичну думку і навіть облагородити його психіку [720].

Коли столиця України повертається до Києва, С. А. Томілін у 1934 р. знову переїздить у місто на Дніпрі. У 1934 - 1936 рр. він працює завідувачем сектору захворюваності і є дійсним членом Всеукраїнського інституту соціалістичної охорони здоров'я. У 1934 -1938 рр. одночасно працює старшим науковим співробітником Інституту демографії і санітарної статистики Академії наук України, а в 1938 - 1940 рр. — завідувачем відділу вивчення захворюваності Українського науково-дослідного туберкульозного інституту (1938 - 1945 рр.) та статистичним

відділом Українського інституту епідеміології і мікробіології (1936 - 1941 рр.) [827, с. 158].

У 1935 р. С. А. Томіліна призначають членом методичної комісії при Всесоюзній державній санітарній інспекції, а в 1936 р. — консультантом Центральної медсанстанції. Цього ж року він одержує ступінь доктора медичних наук [533, с. 34].

Учений захоплюється фітотерапією і досягає в цій галузі помітних успіхів як практичний лікар, що допомагає його родині вижити в складних соціально-політичних умовах німецької окупації. Питання фітотерапії викладені ним у праці «Фитотерапия на сельском врачебном участке (в помощь сельскому участковому врачу)» (1945) [725].

Проте на відміну від багатьох інших українських фахівців у галузі соціальної медицини С. А. Томілін unikнув репресій, оскільки його не можна було звинуватити в українському націоналізмі, хоча радянська влада деякий час ставилася до нього з підозрою за перебування на окупованій території і нетривалу роботу у Київському полімедікумі, як називався під час німецької окупації медичний інститут.

У 1944 р. С. А. Томілін як фахівець високого рівня навіть призначається членом Центральної науково-методичної санітарно-статистичної комісії Народного комісаріату охорони здоров'я СРСР, а з 1945 р. і до самої смерті (1952 р.) працює завідувачем статистичного відділу Українського інституту епідеміології та мікробіології [827, с. 159; 450].

Отже, професор С.А. Томілін зробив вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ соціальної гігієни, демографії, статистики, обґрунтував основні принципи соціально-медичної профілактики та важливість профілактичного напрямку в охороні здоров'я населення.

До когорти відомих учених в галузі соціальної гігієни, засновників цього напрямку гігієнічної науки в Російській імперії, слід віднести Захарія Григоровича Френкеля, який, як і О. В. Корчак-Чепурківський та С. А. Томілін, розпочав свою діяльність у земській санітарній організації. Його праці в галузі соціальної

гігієни мають велику наукову цінність і визнані не лише в Росії, а й за кордоном. З. Г. Френкель народився 25 (13) грудня 1869 р. у містечку Борисполі під Києвом, у багатодітній родині управителя невеликого маєтку в Козелецькому повіті на Чернігівщині. Спочатку Захарій разом з братом Сергієм навчався в Козелецькому міському училищі, а в 1881 р. був прийнятий до Ніжинської гімназії, яку закінчив 1889 року із золотою медаллю. Того ж року вступив на медичний факультет Московського університету, але в 1890 році за участь у студентській «сходці» після двохмісячного ув'язнення у Бутирській в'язниці був виключений з університету і висланий до Чернігівської губернії під нагляд поліції. У 1890 р. намагався вступити до Київського, а потім до Варшавського університету, але був прийнятий лише до Дерптського (потім — Юр'ївський) університету (нині в м. Тарту, Естонія), якого ще не торкнулась русифікація і навчання проводилось німецькою мовою [2, с.107].

В 1895 року З. Г. Френкель закінчив медичний факультет і переїхав до Петербурга, де познайомився з відомим на той час земським лікарем І. А. Дмитрієвим, який багато років очолював Петербурзьку губернську земську санітарну організацію і разом з М. С. Уваровим видавав та редагував журнал «Общественно-санитарное обозрение» [767]. Він доручив З. Г. Френкелю готувати для журналу реферати зарубіжних санітарно-гігієнічних видань з питань гігієни і санітарної справи, оскільки той володів кількома іноземними мовами, а також складати огляди вітчизняної літератури з шкільної гігієни, соціального страхування і санітарного законодавства.

З 1896 р. почав працювати земським санітарним лікарем Нововодолазького повіту Петербурзької губернії, а з 1898 р. - санітарним лікарем Петергофської приміської дільниці Петербурзького повіту, у фабричних околицях Московського і Нарвського трактів [827, с. 159].

У 1900 році З. Г. Френкель долучається до перепису населення Петербурга і того ж року з доповіддю «Завдання діяльності санітарних лікарів» виступив на першій Всеросійській нараді з санітарно-статистичних і санітарних питань, скликаній Товариством російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова [827, с.160].

У 1913 р. він опублікував велику працю «Нариси земської лікарсько-санітарної справи», в якій проаналізував цей важливий розділ діяльності земської медицини [295, с.5].

Саме в ці роки активізується педагогічна робота З. Г. Френкеля. У 1912 р. він організував і очолив проведення екскурсії для санітарних лікарів з метою ознайомлення з медичними закладами і санітарним станом країн Західної Європи, а в 1910 - 1913 рр. читав лекції з основ громадської медицини для лікарів у Єленінському клінічному інституті, а також в Інституті експериментальної медицини [767]. Особливу увагу він приділив питанням залежності здоров'я населення від соціально-економічних умов, ознайомленню з основами санітарної статистики і демографії.

Після Лютневої революції З. Г. Френкель став заступником голови Центральної лікарсько-санітарної ради при Тимчасовому уряді, а після Жовтневого перевороту її було розпущено і створено Раду лікарських колегій, яка до створення Народного комісаріату охорони здоров'я була вищим органом управління охороною здоров'я в Російській Федерації [827, с. 160].

У вересні 1917 р. З. Г. Френкель узяв участь у роботі I Всеукраїнського лікарсько-санітарного з'їзду в Києві, де зустрічався з О. В. Корчаком-Чепурківським, іншими українськими вченими і лікарями, позитивно оцінив їхню діяльність [769]. У новоствореному Музеї міста З. Г. Френкель у 1918 р. організував і до 1933 р. очолив відділ соціальної і комунальної гігієни. На початку 1920-х років він працює в Інституті наукової організації праці, створеного В. М. Бехтеревим, вивчаючи умови праці, харчування, побуту різних професійних груп, зокрема робітників петроградських заводів.

У 1918 р. З. Г. Френкель прочитав курс «Загального міського благоустрою» на муніципальних курсах при Російському технічному товаристві, в 1919—1920 рр. — лекції з основ загального міського благоустрою та соціальної гігієни на курсах з підготовки житлових інспекторів [827, с. 161].

Упродовж багатьох років З. Г. Френкель був визнаним провідним фахівцем у галузі соціальної і комунальної гігієни, санітарної статистики та демографії і навіть

геронтології. Його праці відіграли помітну роль у розвитку соціальної медицини не тільки в Росії, але й в Україні. Достатньо згадати такі його роботи, як «Соціальна медицина і соціальна гігієна як наука і як предмет викладання у вищій школі» (написана в 1922 р.), яка у 1923 р. з'явилася окремим виданням у Харкові під назвою «Соціальна гігієна» [768], а у 1926 р. в доповненому вигляді вийшла в Ленінграді під назвою «Громадська медицина і соціальна гігієна» [766]. З. Г. Френкель визначає цю книгу не як навчальний посібник, а як історично-методологічний нарис, який може служити лише загальним вступом до систематичного викладу повного курсу соціальної гігієни. Проти виділення соціальної гігієни в окрему дисципліну виступив Г. В. Хлопін, який у 1922 р., писав: «Розвиток соціальної гігієни в окрему галузь науки призведе до виділення соціального елемента з гігієнічної науки, який «пронизує» цю науку від її коренів до найдрібніших розгалужень... і може сприяти тому, щоб загальну гігієну зачинити лише в лабораторії, вийняти з неї живу душу, відірвати її від практичного життя і позбавити безпосереднього впливу на поліпшення санітарних умов» [2, с.107].

На це твердження З. Г. Френкель гідно відповідає, що немає жодних підстав для побоювання, «щоб поглиблення і подальший систематичний розвиток соціальної галузі науки, яка досліджує за допомогою методів соціально-економічних наук вплив умов соціального розшарування суспільства і соціально-економічного життя не на здоров'я тієї «пересічної» людини, якою займається загальна гігієна, а на здоров'я соціальної групи, могли послабити у представників гігієни розуміння значення «соціального елемента», інтерес до його наукового з'ясування для гігієни і вміння враховувати його у практичній, гігієнічній і санітарно-технічній роботі» [769, с. 224].

Отже, вагомий внесок в розвиток соціальної гігієни в Україні мали наукові праці російського гігієніста З.Г.Френкеля. Подальший розвиток гігієнічної науки переконливо довів, що вчений мав рацію щодо виділення соціальної гігієни в самостійну наукову дисципліну, що практично відбулося на початку 20-х рр. ХХ століття.

Висновки до розділу 2

Отже, формування наукових основ гігієни та її диференціація розпочалося з приказної, а згодом – фабрично-заводської і, особливо, земської медицини, яка мала не лише лікувальну, а й санітарно-профілактичну спрямованість. Розвиток земської медицини на певному етапі призвів до появи спеціальної санітарної організації, створив сприятливий ґрунт для поєднання лікувальної та профілактичної роботи, її структуризації, виходу на якісно нові рубежі органічного поєднання в лікарняній справі теоретичних і практичних засад, вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Становлення і розвиток санітарної справи на терені України на її земському етапі (1864-1917 рр.) відбувалося в складних соціально-економічних і політичних умовах на тлі масових епідемій і невідповідності наявних санітарно-гігієнічних засобів викликам часу. Водночас, долаючи об'єктивні і суб'єктивні перешкоди на шляху розвитку санітарно-гігієнічної справи, земські лікарі, вчені-гігієністи зробили неоціненний санітарно-гігієнічний, протиепідемічний, просвітницький внесок у попередження і подолання інфекційних захворювань, зберігши найбільшу цінність – життя мільйонам громадян країни.

Поступальний розвиток регіональної медицини в 60 - 70-х рр. ХІХ ст. породив переконливу ідею у Херсонській губернії поставити в центр земської медицини лікаря-гігієніста, який би здійснював профілактичні заходи серед усіх соціальних верств багатонаціональної Російської імперії. Своєрідним девізом розвитку профілактичної медицини багатьох поколінь лікарів стали слова неперевершеного вченого М. І. Пирогова: «Я вірю в гігієну. Ось в чому полягає справжній прогрес нашої науки. Майбутнє належить медицині запобіжній».

Найважливіші теоретичні засади гігієни, її змістовна компонента, прикладні аспекти закладалися земськими санітарними лікарями, майбутніми видатними вченими-гігієністами, зокрема О.В.Корчак-Чепурківським,

М. І. Тезяковим, М. С.Уваровим у другій половині XIX – на початку XX століття, що стало фундаментом розвитку сучасної профілактичної медицини.

Першою спробою наукової систематизації найважливіших завдань і пріоритетних напрямів роботи земств стали «Праці» постійної медичної комісії Полтавського губернського земства, опубліковані в 1869 р., де серед найважливіших завдань на перший план висувався розвиток громадської гігієни, а другий – лікувальна справа. Водночас розвиток громадської гігієни відкрив у суспільстві глибоку прірву, яка розділяла прогресивну лікарську громадськість і товстосумів-землевласників, які прагнули заощаджувати гроші на найманій праці і здоров'ї робітників.

Стрімкий розвиток наукової думки другої половини XIX ст. в сфері медицини значно випереджав консервативну свідомість землевласників і капіталістів. А масові соціальні потрясіння, пов'язані з неурожайними роками, епідеміями, що гальмувало розвиток приватного виробництва, революційні робітничо-селянські виступи, примусили правлячі кола повернутися до теми народного здоров'я, яка впродовж багатьох десятиліть уже обґрунтовувалася і висвітлювалася вченими-гігієністами.

Вагомий внесок у формуванні наукових основ гігієни в 1860-1870-х рр. відіграв журнал «Архив судебной медицины», започаткований групою петербурзьких лікарів. Суспільно-гігієнічні статті, які друкувалися на сторінках «Архіву», торкалися широкого кола актуальних питань гігієни, санітарії і епідеміології та принесли виданню визнання не лише серед лікарів, а й широкого читацького загалу.

Лідером у пропаганді санітарних ідей у медико-топографічних описах населених пунктів губернії, розробці оригінальних методик боротьби з епідеміями, профілактики захворювань було Харківське медичне товариство. Його теоретичні розробки і практичні результати є важливою складовою національної скарбниці досвіду в системі охорони здоров'я.

У досліджуваний земський період були започатковані найважливіші громадські форми взаємодії лікарів, спеціалістів лікарняної справи і

суспільства – це, насамперед, губернські та Пироговські з'їзди лікарів, на яких прогресивна інтелігенція наполегливо проводила думку про необхідність розвитку санітарного напрямку медицини, рішуче полемізуючи з консервативними опонентами як в медицині, так і місцевій владі.

Важливу роль у координації практичних зусиль санітарних лікарів, насамперед з питань гігієни праці, відіграло Російське товариство охорони народного здоров'я (засноване 1877 р.) і його філії на місцях. Головні завдання товариства були спрямовані на поліпшення громадського здоров'я і санітарних умов життя і праці в Російській імперії. До кола питань, якими опікувалися товариства, входила громадська та приватна гігієна. Товариство охорони народного здоров'я перетворилося в своєрідний науковий центр, до якого надходили звідусіль дані про санітарно-гігієнічний стан міст і регіонів Російської імперії.

Земські санітарні організації українських губерній з обмеженим штатом працівників спрямовували величезні зусилля на розв'язання найбільш актуальних проблем – боротьбу з епідеміями, соціальними хворобами, опікування постраждалих від війн, голоду і розрухи, поліпшення умов життя і праці, водопостачання, санітарної освіти серед трудящих. Незважаючи на всі труднощі, вони сприяли створенню низки лікувальних закладів, запровадженню профілактичних заходів, у відповідь на ускладнення санітарно-гігієнічних умов, враховуючи регіональні особливості в галузі громадського здоров'я.

Кращою слід вважати санітарно-профілактичну роботу в тих земствах, де діяли санітарні бюро, що координували медичну допомогу населенню. У 1882 р. майже одночасно санітарні бюро розпочали роботу в Херсонській та Чернігівській губерніях. Основним напрямом діяльності Херсонського санітарного бюро, яке очолював лікар М. С. Уваров, відомий теоретик земської медицини, було проведення санітарних досліджень та відповідних санітарних заходів.

Важливим етапом розвитку соціальної санітарії, уточнення програми діяльності земських санітарних лікарів став 12-й Пироговський з'їзд (1913 р.), на якому було прийнято перспективну програму протиепідемічної та організаційно-консультативної роботи лікарів, їх санітарного нагляду в школах.

Аналіз земського періоду розвитку санітарно-гігієнічної справи засвідчує по-перше, широке коло питань, якими опікувалися земства в санітарному плані (від санітарної статистики до лікувальної справи); по-друге, вирізняється глибиною теоретичного осмислення розв'язуваних практичних завдань (від санітарних описів до науково-дослідницької роботи). Усе це сприяло поступальному розвитку санітарно-гігієнічного напрямку в медицині, відбору найефективніших і найдієвіших форм роботи лікарів, взаємодії з владою та громадськими організаціями.

Запровадження інституту санітарних лікарів та центрального санітарного комітету (бюро) при губернській земській управі, передбачало можливість його апелювання до земських зборів, що об'єктивно зміцнювало санітарну організацію. Цьому перешкоджала земська бюрократія, яка боялася втратити свій вплив на цю важливу сферу життя суспільства. Ідеї багатьох учених - лікарів випереджали час, матеріалізувалися в нових організаційних формах і збагачувалися досвідом упродовж наступних етапів суспільного розвитку. Земський санітарний лікар М.І.Тезяков зробив помітний внесок у розвиток громадської медицини, зокрема, медико-санітарне обслуговування сільського населення, санітарну статистику, демографію, боротьбу з епідеміями, соціальними захворюваннями. Актуалізовані вченим питання в галузі гігієни сільськогосподарської праці наприкінці ХІХ століття, зокрема, у дослідженні санітарно-гігієнічних умов праці і побуту сільськогосподарських робітників та організації їх медико-санітарного обслуговування не втратили свого наукового і практичного значення і сьогодні.

Видатним діячем громадської медицини на терені України, безпосереднім організатором санітарної справи був С. М. Ігумнов. Його наукова спадщина з епідеміології, санітарної статистики, історії медицини, зокрема історії

земської медицини в Україні, помітно вплинула на розвиток сучасної медицини, є важливою складовою сучасної національної медичної науки.

Діяльність земських лікарів вирізнялася високим рівнем наукового супроводу, особливо в галузі санітарної статистики. Українські вчені зробили вагомий внесок у розвиток соціальної гігієни, застосовуючи її основні методи, зокрема статистичний.

Вагомий внесок у становлення і розвиток гігієнічної науки наприкінці XIX – початку XX століття земського санітарного лікаря О. В. Корчак – Чепурківського – фундатора соціальної гігієни та епідеміології. Практичний досвід роботи на посаді санітарного лікаря в Полтавській та Херсонській губерніях визначили подальше гігієнічне спрямування науково-дослідної роботи О.В.Корчак-Чепурківського. За його ініціативою вперше в Російській імперії в 1906 р. було започатковано читання нормативного курсу під назвою «Основи соціальної гігієни і громадської медицини» в Київському комерційному інституті. Складена видатним ученим програма курсу громадської гігієни не втратила своєї актуальності і до нині.

Помітний теоретико-методологічний доробок з соціальної гігієни, демографії, статистики, соціально-медичної профілактики залишив професор С. А. Томілін. Його наукова спадщина слугує розв'язанню актуальних проблем сучасності – профілактичної медицини, спрямованої на попередження соціальних та інфекційних захворювань, формування здорового способу життя.

Отже, земська медицина на терені України стала унікальним явищем суспільного життя, збагативши практику охорони здоров'я такими нововведеннями, як дільничне обслуговування сільського населення, громадська санітарія, безоплатність і загальнодоступність лікарської медичної допомоги тощо. Саме завдяки їй у медичній практиці з'явився санітарно - профілактичний напрямок, який пройшов звивистий шлях становлення і розвитку.

РОЗДІЛ 3

САНІТАРНО-ПРОТИЕПІДЕМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МЕДИЧНИХ ТОВАРИСТВ ТА ЇХ РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ГІГІЄНІЧНОЇ НАУКИ

3.1. Наукове товариство київських лікарів: становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність

Перша половина XIX століття позначилася низкою досягнень у різних галузях науки і техніки, які підготували сприятливий ґрунт для створення в другій половині XIX століття нової природничо-наукової картини світу та небувалого розквіту наукового знання. Цей період справедливо називають «золотим століттям» вітчизняного природознавства. Прогресу в цій галузі науки сприяло економічне піднесення та створення численних наукових товариств. Наукові відкриття у вітчизняному природознавстві, на думку Є.В.Соболева, могли б забезпечити йому світове лідерство, якби цьому не заважала недосконалість державної наукової політики. Масштаби розвитку науки могли б бути ще більш вражаючими [654].

Іншим негативним фактором було нераціональне планування та розміщення мережі наукових установ на терені Російської імперії. Зокрема, на кінець XIX ст. більшість наукових установ зосереджувалася в двох столичних містах. Зокрема, в 1896 р. в Петербурзі знаходилося 25 із 52 учбових закладів Російської імперії, 7 із 15 крупних лабораторій та близько 70 наукових товариств.

До факторів негативного впливу на науку слід додати відсутність її фінансової підтримки, недооцінка владою ролі науки для розвитку економічного потенціалу країни. З цього приводу академік В. І. Вернадський писав: «Історія останніх десятиріч з'ясувала значення наукової техніки у

державному житті, але дивним чином у державній політиці звикли рахуватися з науковою технікою як зовнішнім провідним фактором, що не залежить у своєму розкритті від державної діяльності [51]. Саме через це деякі видатні вітчизняні дослідники-винахідники повинні були залишати батьківщину і реалізувати свої винаходи за кордоном.

Академічна наука була відірвана від реального життя. З цього приводу І. І. Мечников у своїх «Спогадах» писав: «З кожним днем становище в Росії і, особливо, в університетах ставало все тяжчим. Політика з усією силою увірвалася до учбових закладів, і заняття наукою в них ставало все більш утрудненим» [430, с. 79-80]. Про це також зазначав історіограф Харківського університету, професор Д.Багалій: «необхідно підняти значення університетів як і наукових центрів, а це неможливо без свободи наукового пошуку. Наука без вільного дослідження неможлива, а при свободі дослідження неодмінно будуть різні думки і погляди на один і той самий предмет... Доцільно керувати університетами можуть тільки люди науки... Між тим в основу статуту 1884 р. було покладено хибний погляд, що університети - такі ж адміністративні місця та заклади, як і всі інші, і що професори не що інше, як чиновники відомства народної освіти [9, с.262].

Альтернативним виходом для вчених із ситуації, що склалася у вищій школі, стала робота в самоврядних наукових асоціаціях, а саме: наукових товариствах. Вони значно менше підлягали контролю з боку держави, оскільки джерелом фінансування були переважно членські та особисті внески. Організаційною основою наукових товариств став принцип автономії. Науковою та господарчою діяльністю товариства керував виборний орган – рада, що мала широкі повноваження в галузі планування досліджень, розподілу грошей, формування особового складу, видавництва тощо.

«Найважливіша задача при розв'язанні проблеми взаємодії між вченим і суспільством полягає в тому, щоб зробити доступними для всього людства ті духовні цінності, що притаманні поки лише науковим колам. Саме це і є внеском сучасної науки в культуру і прогрес усього суспільства»[616, с. 106].

Ці слова належать одному з видатних вчених ХХ століття - Роберту Оппенгеймеру. Актуальні вони і в третьому тисячолітті, коли найгостріше постає таке завдання перед ученими в періоди великих соціальних зрушень, коли формування і збереження духовної культури набуває особливого значення.

У другій половині ХІХ ст. створюється низка добровільних наукових товариств, зокрема, медичних. Якщо до середини ХІХ століття існували наукові товариства лише в Херсоні, Києві та Одесі, то в 1858 - 1868 рр. виникає 29 нових товариств медичного профілю, 6 із яких діяли на терені України. Подальший розвиток мережі медичних товариств йшов шляхом поглибленої спеціалізації, тобто за рахунок утворення монодисциплінарних товариств [614].

У цьому аспекті на особливу увагу заслуговує Товариство київських лікарів. Широку наукову і практичну діяльність у Києві розгорнуло також товариство для боротьби із заразними хворобами, створене за ініціативою професорів Київського університету св. Володимира – членів Товариства київських лікарів [213].

Перші лікарські товариства здійснювали медико-демографічне вивчення міст і областей, досліджували санітарні умови життя населення, проводили заходи по ліквідації інфекційних захворювань, відкривали благодійні медичні заклади. Це був початок масової участі лікарів у розвитку громадської медицини.

У 1838 р. інспектор Київської лікарської управи - хірург І.П. Кудрявцев подав київському генерал-губернатору заяву про намір заснувати в Києві лікарське наукове товариство. Положення про Київське лікарське товариство було розглянуто Радою міністрів, а дозвіл на його діяльність було надано в 1840 р. [551, с. 1]. Саме Товариство київських лікарів вважається одним із найстаріших та найвпливовіших у Російській імперії. Воно було пропагандистом передових поглядів і методів у медицині та вирізнялося широким спектром громадської, організаційної, санітарно-просвітницької роботи, швидким реагуванням на соціальні явища країни [708, с. 277].

Ідея заснування Товариства виникла в київських лікарів-практиків К.Ф. Боссе, Л. Ф. Гротковського і А.Ф. Мерінга наприкінці 30-х років XIX ст., коли в Київському університеті ще не існувало медичного факультету, а подальший розвиток наукової і практичної медицини вимагав консолідації зусиль медиків [670, с. 22; 276, с. 302-303].

Організатором клопотання перед генерал-губернатором про заснування в Києві медичного товариства був А.Ф. Мерінг – брат відомого київського лікаря і професора медичного факультету Університету св. Володимира, видатного терапевта Ф.Ф. Мерінга [501, с. 75].

Урочисте відкриття Товариства київських лікарів відбулося 29 жовтня 1840 року, про що було повідомлено в журналах «Друг здравия» і «Северная пчела». Протоколів за перші роки діяльності товариства в архіві не виявлено, але кілька повідомлень, зроблених на його засіданнях, можна знайти у найбільш поширеному в ті часи медичному журналі «Друг здравия» [826, с. 90].

Товариством київських лікарів була започаткована програма, яка включала, зокрема: 1) розповіді про цікаві випадки із медичної практики; 2) спостереження за ходом епідемій, виявлення їх причин та засобів профілактики і лікування; 3) демонстрація анатомічних і патологічних препаратів; 4) показ нових інструментів і машин; 5) розгляд поданих наукових робіт; 6) поширення медико-гігієнічних знань серед населення; медична допомога зубожілим тощо [826, с. 88].

Як бачимо, Товариство мало наукову спрямованість та сприяло підвищенню кваліфікації лікарів. Водночас до кола його інтересів входили не лише лікування, а й профілактика захворювань, стан медичної науки за кордоном. Робота членів Товариства відзначалася дисципліною та обмежувалася медичною тематикою [826, с. 88].

Пізніше Товариство київських лікарів та інші медичні товариства на терені України подолали обмеженість «затверджених медичним департаментом програм та статутів і взяли курс, який відповідав вимогам життя» [309, с.42]. Тенденція до розширення рамок первинних завдань Товариства чітко

проявляється в промові К.Г.Трітшеля під час обрання його 13 грудня 1897 р. головою Товариства київських лікарів. Зокрема, він відзначав: «.. чимало природничих наук залучено для досягнення гуманітарних завдань медицини. При такому швидкому і грандіозному розвитку медичних наук Товариство київських лікарів не може відставати від цієї течії і повинно брати активну участь у цьому процесі...» [580, с. 4-6].

У різний час Товариство київських лікарів очолювали професори В.О. Караваєв, Х.Я. Гюббенет, Н. А. Хржонцевський, Ю.І. Мацон, П. І. Перемежко, Г.М. Мінх, К.Г. Трітшель. Почесними або дійсними членами товариства були І.І. Мечников, А. О. Ковалевський, С. П. Боткін, М. І. Пирогов, І. М. Сеченов, В.О. Бец, Л.Пастер, В. П. Образцов, М. В. Скліфософський, Ф.Г. Яновський та інші [670, с.23]. Першим головою товариства Київських лікарів (1840-1849 рр.) був інспектор лікарської управи, хірург Іван Петрович Кудрявцев, секретарем - хірург лікарської управи штаб-лікар С.І. Волинський [243, с.9].

З перших років заснування діяльність Товариства Київських лікарів значною мірою визначалась участю в ній професорів медичного факультету університету св. Володимира, який було створено в 1841 р. Відповідно медичний факультет Київського університету був найбільшим осередком поширення освіти, центром розвитку науки та громадської думки. Першим професором і деканом медичного факультету став послідовник М.І. Пирогова, випускник Казанського університету, відомий хірург - Володимир Опанасович Караваєв (1811-1892) [243, с.9].

У 1849 р. професор В. О. Караваєв очолив Товариство київських лікарів і керував ним до 1857 р. З 13.09.1861 р. став почесним членом Товариства київських лікарів [243, с.11].

Київське товариство лікарів систематично заслуховувало доповіді про відкриття в теоретичній і клінічній медицині, знайомилося з новими досягненнями медичної науки і техніки. У Київському товаристві лікарів професори Київського університету св. Володимира демонстрували ефективність своїх наукових досягнень.

Період поживлення діяльності Товариства припадає на час очолювання його професором Х.Я. Гюббенетом у 1860- 1869 рр. Праці членів Товариства друкувалися в «Университетских известиях», газетах «Современная медицина», «Врач», «Киевский телеграф», випускалися окремими брошурами. За ініціативою Х. Я.Гюббенета та при безпосередній його участі почали проводитися з'їзди природодослідників і лікарів. Товариством було піднято низку питань статистики, зокрема вивчалася захворюваність у м. Києві і Київській губернії, військах округу сифілісом та іншими соціальними хворобами [276, с. 305].

Товариство київських лікарів відіграло помітну роль у розвитку не лише клінічної, але й профілактичної медицини. На його засіданнях розглядалися і вдосконалювалися організаційні форми охорони здоров'я, санітарного оздоровлення Києва, соціальні аспекти профілактики туберкульозу, венеричних хвороб, алкоголізму, боротьба з дитячою смертністю тощо. Дослідник В. Плющ підкреслює, щоб висвітлити діяльність Товариства, зокрема, «зміст доповідей, що були прочитані в ньому, треба було б написати цілі томи» [551, с.1].

Більш детально зупинимося на санітарно - протиепідемічній, профілактичній діяльності Товариства. У 1863 р. професор Київського університету св. Володимира В. Л. Горецький виголосив промову, в якій відзначив: «Лікар, як член суспільного товариства, згідно зі своїм покликанням, повинен турбуватися не лише про здоров'я приватних осіб, але й суспільне здоров'я» [826, с. 90].

Професор Л. А. Маровський у своїй доповіді «Про важливість викладання гігієни в медичних закладах» відзначав: «Бажано було б, щоб з'явився російською мовою зрозумілий для простого народу твір у галузі гігієни та дієтетики» [753]. У доповіді Л.А.Маровський відстоював необхідність гігієнічних знань для народу і системи викладання їх у навчальних закладах усіх ступенів. А лікар С.Ніс видав першу в Наддніпрянській Україні популярну медичну книжку українською мовою «Про хвороби і як їм запобігти» [458].

Секретар Товариства київських лікарів Т.О.Маковецький у своєму повідомленні на річному засіданні в 1864 р. вказав на значення гігієни в

профілактиці захворювань військовослужбовців. Для збереження «здорового і щасливого життя», - зазначав Т.О.Маковецький, - необхідно знати правила гігієни і, особливо, більше за інших начальникам окремих військових частин. повітів, міст, командирам військ тощо [589, с. 29].

Т. О. Маковецький впродовж 11 років обіймав посаду першого секретаря Товариства київських лікарів (1872-1883 рр.) та підготував низку наукових праць, надрукованих у газетах «Врачебные ведомости» і «Врач» [476, с. 21–31; 39]

Неодноразово з доповідями на санітарно-гігієнічну тематику виступав на засіданнях Товариства київських лікарів учений у галузі патологічної анатомії, епідеміології і бактеріології, професор Г.М. Мінх, який у 1882-1886 рр. був його головою. Учений наголошував на соціальних завданнях медицини. А професор Н. А. Хржонцевський у зв'язку з цим писав: «Він вдихнув струмінь життя в товариство і наблизив його діяльність до питань суспільної гігієни» [188, с.277].

У 1869 - 1872 рр. та в 1886 - 1872 рр. Товариство київських лікарів очолює професор Київського університету св. Володимира Н. А. Хржонцевський (1836-1906) - патолог, один із основоположників гістофізіології та санітарної освіти населення в Україні, автор низки популярних медичних брошур на санітарно-гігієнічну тематику.

Переважає більшість дисертаційних робіт у 1860 - 1880-х рр. виконувалась на кафедрі загальної патології та гістології під керівництвом професорів – Н. А.Хржонцевського та П. І. Перемежка [309].

Саме в цей період Товариство київських лікарів відіграє важливу роль у розвитку гігієнічної думки в Києві та розробці санітарно-гігієнічних заходів. На думку професора Н.А.Хржонцевського, ефективність профілактики інфекційної захворюваності і збереження здоров'я населення багато в чому залежить від знань кожним членом товариства правил особистої гігієни і поведінки при контакті з інфекційним хворим. У зв'язку з цим він виробив стратегію санітарної освіти, до основних положень якої відносилися колективна і індивідуальна робота щодо інформування населення про збереження і

зміцнення здоров'я, профілактику захворювань, формування відповідальності за індивідуальне та здоров'я оточуючих [44].

Спочатку професор Н.А. Хржонщевський звернувся зі своєю пропозицією до Київського товариства лікарів. Отримавши підтримку, запропонував звернутися з клопотанням до Київського губернатора та Попечителя учбового округу про влаштування медичних читань. І лише на основі «Височайше затверджених 24 грудня 1876 року правил для влаштування народних читань у губернських містах» було дозволено організувати Комісію медичних народних читань при Товаристві київських лікарів [787, с. 61]. Про це, зокрема, він повідомив на засіданні Товариства київських лікарів 15 грудня 1886 р., на якому проінформував про дозвіл відкриття медичних народних читань з питань гігієни і епідеміології [473, с. 23-25].

На відміну від цивілізованих країн, де народні читання широко практикувалися, не зустрічаючи обмежень, організація їх на терені Російської імперії ускладнювалася адміністративними труднощами. Так, впродовж 20 років міністр внутрішніх справ не затверджував статут Комісії народних читань, яка змушена була працювати напівлегально. І лише 1 липня 1901 р. було затверджено статут, а комісія стала називатися Київським товариством сприяння початковій освіті [353, с. 94].

Діяльність Комісії народних медичних читань поклала початок організаційним формам санітарної освіти. Більшість лекцій, організованих Комісією, було присвячено питанням медицини та фізіології. Лектори популярно роз'яснювали слухачам, як і від чого виникають небезпечні інфекційні хвороби (чума, холера, дифтерія, скарлатина, тиф, туберкульоз), які санітарно-гігієнічні заходи необхідні для їх запобігання і лікування.

На річному засіданні Товариства київських лікарів 29-го грудня 1887 р. голова Комісії народних медичних читань Н.А.Хржонщевський відзначив, що незважаючи на матеріальні труднощі, товариство працювало для народу, його діяльність була спрямована на влаштування медичних народних читань. За перший рік існування комісією було організовано 16 читань, переважна

більшість яких була присвячена гігієнічній тематиці. Зокрема, на річному засіданні Товариства київських лікарів 29 грудня 1887 р. голова Н. А. Хржонцевський повідомив про те, що 3 грудня 1886 р. відбулося 16 читань, серед них 11 - присвячених питанням гігієни, санітарії і епідеміології [437, с.104-105].

Для публічного проведення лекцій відводилися різні приміщення. Так, зокрема, 26 грудня 1886 р. у верхньому залі контрактового будинку на Подолі відбулася перша лекція на одну із поширених тем соціального змісту: «Про шкідливість пияцтва для здоров'я». До проведення просвітницької роботи підключилася й Міська дума, яка відвела для Комісії медичних читань частину приміщення й витратила 150 карбованців сріблом на пристосування під лекторій нижньої зали своєї будівлі на Хрещатику, а також призначила щорічну допомогу в розмірі 300 карбованців сріблом [787, с. 61].

За ініціативою Н.А.Хржонцевського в 1895 р. у м. Києві було побудовано будинок для народних читань - Народна аудиторія (вул. Боровського, 26 [310]. Будівля споруджена за проектом інженера А. А. Белелюбського. В стінах цього будинку члени Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів організовували лекції для різних груп населення з питань профілактики захворювань, збереження і зміцнення здоров'я.

Члени Комісії публікували свої статті, видавали популярні брошури медико-гігієнічного змісту для народу. В своїх лекціях та статтях вони розкривали питання профілактики захворювань, а також указували на необхідність спільної роботи органів охорони здоров'я і освіти на всіх етапах життя людини, починаючи з дошкільного віку, пропонували свої заходи для ефективного формування здоров'я людини. З метою забезпечення такої єдності, досягнення поставленої мети, комісія планувала свою роботу і погоджувала з Попечителем Київського учбового округу [664, с. 40].

У жовтні 1887 р. професор Ф. Г. Яновський прочитав для киян першу лекцію «Про ґрунт і воду», а згодом Н. А. Хржонцевський видав брошуру «Про те, що таке чума і як запобігти цій жахливій хворобі». 26 січня 1897 р.

учений прочитав на цю тему популярну лекцію, в якій майстерно розкрив соціальні корені масових епідемій [814, арк. 8].

На засіданні Товариства київських лікарів 3-го грудня 1888 р. було заслухано звіт голови Комісії народних медичних читань від 26 грудня 1886 р. по 26 грудня 1888 р. Н.А. Хржонцевського, в якому зазначалося, що затверджені правила про влаштування народних читань від 24 грудня 1876 р. не втратили своєї актуальності, хоча репертуар дозволених народних медичних читань був украй бідний. Всього за цей період було проведено 34 читань, які прослухали 612 осіб [588, с. 21-24]. Особливо похвалилася діяльність комісії народних медичних читань у 1889 р. Упродовж перших трьох років - з 26 грудня 1886 р. по 26 грудня 1889 р. було проведено 64 читань, з яких 24 належали Н.А.Хржонцевському. Впродовж 1890 року лекції вчених прослухали майже 7,5 тисяч осіб, в наступні п'ять років - близько 43000 слухачів [731].

7 листопада 1898 р., майже через 10 років, за рішенням Київського товариства лікарів Комісія медичних народних читань відновила роботу під головуванням К.М.Сапежка (1857-1928), якого у попередньому, 1897 р., обрали головою Київського товариства сприяння початковій медичній освіті [733, с. 4-5].

Поступово народні читання перестали задовольняти запити слухачів, а К. М. Сапежко виїхав до Одеси. І лише з приходом нових творчих людей із прогресивними ідеями, Київська комісія медичних народних читань активізувала свою діяльність [275, с.78-83].

Одним із прогресивних представників профілактичної медицини того часу був досвідчений санітарний лікар Києва, доктор наук О.В. Корчак-Чепурківський. 5 квітня 1899 р. його було обрано віце-головою Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів, а 10 квітня 1899 р. на його засіданні було обрано дійсним членом [27; 593, с. 39].

На той час Комісія мала дозвіл Київського губернатора для читання лекцій лише для двох лекторів, що гальмувало поширення гігієнічних знань серед громадян міста. Ця проблема була вирішена, коли О. В. Корчак-Чепурківський

отримав дозвіл від губернатора ще для двадцяти трьох лекторів, що значно поліпшило роботу Комісії. О.В. Корчак-Чепурківський переглянув зміст старої інструкції Комісії та підготував нову, яка була затверджена міністром внутрішніх справ 10 серпня 1901 р. Новація надавала лекторам широкий простір тематики, що значно полегшувало проведення медичних читань [27, с.80].

На одному з перших засідань О. В. Корчак-Чепурківський окреслив головну мету Комісії медичних народних читань, а саме: проведення роботи з попередження захворювань не лише шляхом санітарних заходів, а й популяризацією гігієнічних знань серед народу [27, с. 84]. Згідно з цією метою Комісія проводила систематичні читання за профілактичною тематикою, а сам О.В.Корчак-Чепурківський читав лекції на теми: «Про сифіліс» [27, с. 90], «Про холеру», «Про інфекційні хвороби», «Для чого лікарі роблять операції», «Про житло і про те, як воно повинно бути влаштоване», «Як ми дихаємо і як досягнути чистоти повітря в нашому житлі» та ін. [344, с. 90-94].

11 травня 1902 р. на засіданні Товариства київських лікарів О.В. Корчак - Чепурківського було обрано головою Київської Комісії медичних народних читань [27, с.31]. Неодноразово на засіданнях цієї Комісії він ставив питання щодо доцільності впровадження читань з анатомії та фізіології людини. На його думку, такі читання могли б дати більш повні уявлення простим людям з практичної медицини. Дотримуючись своїх переконань, учений в 1904 р. запровадив публічні виступи про будову людського організму, їжу та харчування, кров тощо [344, с 81].

Під час керівництва О.В.Корчак-Чепурківського Комісія медичних народних читань інтенсивно зростала чисельно за рахунок установ, які займалися просвітницькою роботою [344, с. 80-96]. З вересня 1901 р. читання організовувались у чайних, завідувачі яких охоче співпрацювали з Комісією та люб'язно надавали свої приміщення [344, с 81].

З 1904 р. завдяки зусиллям О. В. Корчака-Чепурківського вперше в діяльності Комісії після читання лекцій проводилася безкоштовна роздача листівок про різні інфекційні та венеричні хвороби, пологи, вигодовування

новонароджених дітей та догляд за ними тощо. Інформація листівок подавалася в доступній формі, що зробило їх популярними серед пересічних громадян [344, с.854; 710].

Підсумовуючи діяльність комісії медичних народних читань за другу половину 1904 р. та 1905-1906 рр. на черговому засіданні Товариства київських лікарів 5-го травня 1907 р., О. В. Беляєв відзначив, що за цей період зміцніла матеріальна база комісії, зросла кількість її членів, а згідно з новою інструкцією від 4 грудня 1904 р., вона стала самостійною. Водночас кількість її засідань зменшилася, що було пов'язано з російсько-японською війною та революційними подіями в Російській імперії. На засіданні була вшанована пам'ять першого голови комісії медичних народних читань, професора Хржонцевського та відбулося публічне читання його брошури «Людина не для того живе, щоб їсти, а їсть для того, щоб жити і працювати» [584, с. 273-275].

У другій половині XIX століття великих масштабів набуло поширення епідемій холери, дифтерії, чуми, черевного тифу, дизентерії і як наслідок - висока смертність серед дитячого і дорослого населення. Зокрема, Київ «пережив» 13 епідемій азіатської холери. Епідемія 1872 року була найлютішою, смертність від неї складала 48%.

На засіданнях Товариства київських лікарів постійно обговорювалися питання інфекційної захворюваності в Києві і заходи боротьби з нею. Так, на засіданні 17 грудня 1888 р. професор Н. А. Хржонцевський повідомив про свої спостереження за протіканням дифтерії в Києві впродовж 18 років - з 1870 по 1888 р. Зокрема, він відзначив, що із 1082 випадків захворювань за вивченими історіями хвороби померло 854, до того ж спостерігалася в Києві зростаюча динаміка захворювань, а також реєструвалися випадки захворювань серед дорослих [787, с. 40]. Дифтерія в 1880-ті рр. лютувала в багатьох губерніях України. Так, в Миргородському повіті на Полтавщині вона охоплювала цілі села, де вмирало все дитяче населення [793, с.40].

Особливо широкий спектр проблем розгорнув перед колегами професор В.К.Високович, який 14 разів виступав з доповідями та повідомленнями. У 1900 р. він сповістив про запобіжні проти черевного тифу заходи. На засіданні 2 листопада 1902 р. він указував на підозрілі на чуму захворювання в Одесі [71, с.7]. Професор В.К.Високович повідомив також про те, що найбільш ефективним специфічним засобом проти холери є щеплення холерною вакциною [581, с.7-9]. На засіданні 17 лютого 1907 р. В.К.Високович зауважив, що «всяку бактерію можна скалічити, але перевести один вид у другий неможливо, тому кожний новий спосіб диференційної діагностики слід вітати» [574, с.7].

На черговому засіданні Товариства київських лікарів 1 грудня 1907 р. О. В. Корчак-Чепурківський проаналізував рівень захворюваності холерою різних ділянок м. Києва, вказавши при цьому на низький рівень захворюваності на ділянках, забезпечених артезіанською водою [577, с. 13 - 17]. На наступному засіданні Товариства 3 травня 1908 р. О.В.Корчак-Чепурківський зробив повідомлення на тему: «О холерных эпидемиях последних лет» [583, с.32].

Аналізуючи холерну епідемію 1908 р. в м. Києві, на засіданні Товариства 11 жовтня 1908 р. вчені Київського університету св. Володимира – В.К.Високович і О.В.Корчак-Чепурківський прийшли до єдиної думки стосовно причин поширення холери водним шляхом. Водночас професор І. П. Скворцов притримувався іншої думки і вважав, що вода не грає суттєвої ролі в поширенні холери. На цьому ж засіданні з доповіддю на тему: «По поводу холерной эпидемии 1908 года (по данным Александровской больницы)» виступив доцент Н. А. Свенсонь [579, с.41-43].

Професор В. К. Високович на черговому засіданні Товариства київських лікарів 1 листопада 1908 р. зробив повідомлення на тему: «О холере на юге России», зазначивши зниження епідемічного порогу холери в Києві завдяки забезпеченню населення артезіанською водою [577, с. 44-45].

Наукові погляди професорів В. К. Високовича і О. В. Корчак-Чепурківського щодо водного механізму поширення епідемії холери в Києві були згодом підтвержені бактеріологічним шляхом. Зокрема, 6 червня 1910 р. була виділена культура холерного вібріона із води Дніпро в районі Київської гавані [71, с. 75].

Для проведення лабораторних хімічних і бактеріологічних досліджень при Товаристві київських лікарів було організовано хіміко-мікроскопічний кабінет. На засіданні Товариства 18 листопада 1895 р. професор В.К. Високович зазначив, що відкриття хіміко-мікроскопічного кабінету є не тільки своєчасним, але й бажаним [582, с.17-21].

З метою профілактики і подолання інфекційних хвороб Товариство київських лікарів співпрацювало із санітарною комісією міської управи. Зокрема, на засіданні Товариства 2 грудня 1872 р. П. Н. Перемежко виступив із заявою про тісну співпрацю із міською санітарною комісією щодо проведення досліджень і прийняття відповідних санітарних заходів [474, с. 2-6].

Для попередження отруєння киян недоброякісними продуктами харчування і напоями, які поступали в торгівлю, Товариство київських лікарів на засіданні 5 грудня 1887 р. призначило комісію для обговорення проекту статуту санітарної станції. У зв'язку з цим комісія на засіданні товариства 18 січня 1888 р. прийшла до висновку щодо заснування санітарної станції при товаристві та проведенні її членами досліджень харчових продуктів і напоїв [591, с. 56].

Таким чином, аналіз протоколів засідань Товариства київських лікарів свідчить про те, що особлива увага вчених спрямовувалася на пошуки причин інфекційних хвороб, їх діагностику, лікування і профілактику.

Найбільш плідною в справі профілактики і боротьби з інфекційними захворюваннями була діяльність професорів Київського університету св. Володимира – членів Товариства київських лікарів – Ю.І.Маціона, Г.М.Мінха, В.В.Підвисоцького, О.В.Корчак-Чепурківського, В.К.Високовича, О.Д.Павловського.

Виступаючи на засіданні Товариства 18 листопада 1878 р., Ю. І. Мацон так охарактеризував перші кроки його діяльності: «... вдалині від наукових центрів, в тій провінційній глуші, де теперішнє покоління киян не може собі уявити, народилась думка заснувати медичне товариство, доказує нам, що в числі тогочасних лікарів були особи з просвітницьким поглядом ...» [475, с. 11].

Низка праць Ю.І.Мацона присвячена питанням боротьби з епідемією холери в Києві 1872 р. [474, с.1]. Працями вченого скористалося Товариство київських лікарів, готуючись до наступних епідемій азіатської холери - 1885, 1892 і 1907 рр. [243, с.13].

Професор Ю.І.Мацон був не тільки видатним ученим, головою санітарної комісії міста Києва, організатором та першим директором Олександрівської лікарні, головою Товариства київських лікарів, але й великим патріотом, гуманістом. Про це, зокрема, свідчить підготовка двох лазаретів для допомоги Сербії у сербсько-турецькій війні 1876 року. У додатку до протоколів засідання Товариства київських лікарів 1875-1876 рр. знаходимо звіт про створення лікарських загонів на допомогу Сербії під час сербсько-турецької війни 1876 року [62, с. 75]. В подальшому комісія приступила до підготовки робіт щодо спорядження польового лазарету на 40 ліжок із медикаментами та інструментарієм за умови, що лазарет буде функціонувати шість місяців [там само, с.76].

Слід також відзначити вагомий внесок Ю. І. Мацона в медико-санітарне обслуговування воїнів під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Зокрема, на території Олександрівської лікарні під керівництвом її директора і голови Київського відділення Товариства Червоного Хреста Ю.І.Мацона були споруджені бараки Червоного Хреста [62, с.77].

Таким чином, вітчизняний учений, професор Київського університету св. Володимира, голова Товариства київських лікарів, директор Олександрівської лікарні Ю.І.Мацон зробив вагомий внесок у профілактичну медицину, зокрема, поліпшення санітарного стану м. Києва, боротьбу з

найлютішою епідемією холери 1872 року, був головою санітарних комісій під час епідемій, розробив проект та сприяв будівництву нової міської лікарні.

У 1882 - 1886 роках головою Товариства київських лікарів обирається завідувач кафедри патологічної анатомії Університету св. Володимира професор Мінх Григорій Миколайович (1835 - 1896), висококваліфікований фахівець-патологоанатом, який мав світове визнання. Працюючи в Одесі, Г. М. Мінх вперше замислився над проблемою походження інфекційних захворювань. У 1874 р. поставив свій героїчний дослід по самозараженню тифом, який назавжди вписав його ім'я в історію медицини.

Вивчаючи наслідки епідемії чуми у Ветляниці, в 1879 р. Г. М. Мінх виявив випадки захворювання проказою. Вирішивши дослідити їх глибше, він під час університетських канікул у 1880, 1881 та 1882 рр. за власні кошти здійснив подорожі по південних губерніях Російської імперії. Свої припущення про інфекційну природу хвороби він висловив на засіданні Товариства київських лікарів у 1885 р.

Результатами цієї діяльності стали фундаментальні монографії Г.М. Мінха «Проказа на юге России» (1884 р.) та «История проказы в Тверской области» (1894 р.). У цих наукових працях подавалася вичерпна клініко-анатомічна характеристика такого небезпечного захворювання як проказа та встановлена інфекційна природа цієї хвороби. Робота Г. М. Мінха «Проказа на юге России» була перекладена англійською і німецькою мовами, а вченого обирають почесним членом комісії боротьби з проказою та членом комісії по вивченню прокази в Англії [709, с.18].

Випадки прокази в Києві Г. М. Мінх демонстрував Товариству київських лікарів. Зокрема, 18 квітня 1887 р. він представив хворого і зробив доповідь на тему: «Случай проказы в цветущем периоде болезни» [311].

Експедиційні роботи Г.М. Мінха дали багато цінних відомостей з етіології прокази. Завдяки його дослідженням Київ став на той час центром по вивченню прокази. Відомий спеціаліст з цієї хвороби О.В.Петерсен писав у 1889 р.: «Питання про проказу на півдні Росії стало на новий шлях, коли київський

професор Г. М. Мінх з надзвичайною ретельністю взявся за вивчення цієї цікавої і водночас серйозної хвороби» [188, с. 84]. Присвятивши вивченню прокази 16 років життя, Мінх мріяв висвітлити результати досліджень у трьохтомному виданні, але встиг написати лише два огляди та низку повідомлень [432].

Отже, професор Університету св. Володимира Г. М. Мінх зробив вагомий внесок у подолання низки епідемій, з'ясування інфекційної природи такої хвороби, як проказа, а його наукові праці мали світове визнання.

Помітну роль у роботі Товариства київських лікарів відіграв учень Г. М. Мінха В. В. Підвисоцький (1857 - 1913), який досліджував проблеми епідеміології і мікробіології, заснувавши мікробіологічну школу, що сформувалася при кафедрі загальної патології Київського університету, посаду професора якої він обіймав упродовж 13 років (1887-1900). Теоретичне вивчення проблем імунітету та інфекційного процесу учений тісно поєднував з епідеміологічним напрямом у медицині.

В. В. Підвисоцьким опубліковано близько 40 наукових праць, серед яких фундаментальний 2-томний підручник «Основи загальної та експериментальної патології» (1891 - 1894). Це надзвичайно популярне видання неодноразово перевидавалося, перекладалося іноземними мовами, зокрема, японською.

Водночас талант науковця В.В.Підвисоцького поєднувався з чудовими людськими якостями та багатогранними життєвими інтересами [241, с. 287].

Одночасно з науковою та видавничою діяльністю вчений був блискучим лектором, як писав його учень Д. К. Заболотний, він «до аудиторії не входить, а вбігає звичайна собі середнього зросту ще не стара людина. В руках - ніяких папірців. І прямо до дошки. Читає лекцію по пам'яті, найважливіше занотовує... Закінчує лекцію найцікавішим. Усі заінтриговані: а що далі? Дізнаєтесь, каже, на наступній лекції. І прямує через бокові двері до своєї лабораторії» [241, с. 285].

На кафедрі загальної патології Київського університету сформувалася мікробіологічна школа В.В. Підвисоцького: Ф.І.Ломінський, І.Г.Савченко, Д.К.Заболотний, Л.О.Тарасевич, Ф.Ф.Скшиван, В.К.Стефанський та інші.

Майже всі вони працювали на терені України, деякі з них вважаються також учнями І. І. Мечникова, оскільки стажувалися в нього в Парижі [642, с. 241 - 245].

Помітний слід в роботі Товариства київських лікарів залишив відомий учений в галузі бактеріології, епідеміології та патологічної анатомії Володимир Константинович Високович (1854 - 1912). Він неодноразово виступав на засіданнях Товариства з питань діагностики і профілактики інфекційних хвороб.

У 1895 р. В. К. Високовича обрано професором патологічної анатомії медичного факультету Київського університету [175, арк. 1-18]. З того часу розгортається київський період його науково-педагогічної діяльності. Саме тут він здобув всесвітнього визнання як епідеміолог і, зокрема, спеціаліст у галузі боротьби з чумою, холерою та іншими небезпечними хворобами, а також як засновник наукової школи патологічної анатомії [610, с.187-189]. Серед його учнів слід назвати В.І.Недельського, В.М.Константиновича, В. Косовського, І.Т.Тітова та ін.

На медичному факультеті Київського університету В.Високович читав курси загальної патології, бактеріології, епізоотології [174, арк. 18]. Багато зусиль докладав В.К. Високович для розвитку в Україні вищої жіночої медичної освіти. Саме завдяки його наполегливості 1 травня 1907 р. міністр народної освіти затвердив «Положення про Медичне Відділення при Вищих Жіночих курсах у м.Києві». Повною мірою проявився організаційний талант вченого при втіленні в життя цього положення, адже за чотири місяці потрібно було створити вищий жіночий навчальний заклад, що за обсягом викладання мав дорівнювати університетському [713]. В. К. Високович читав на цих курсах лекції з патологічної анатомії, а асистенткою його була О.І.Смирнова-Замкова, майбутній член Академії наук Радянської України.

Одним із прогресивних членів Товариства київських лікарів був досвідчений санітарний лікар Києва, доктор медицини О. В. Корчак-Чепурківський. Як зазначалося

вище, в 1899 р. його було обрано віце-головою Комісії медичних народних читань при Товаристві київських лікарів [27; 593, с. 39].

Одночасно з діяльністю в Комісії медичних народних читань О.В. Корчак-Чепурківський брав активну участь і в засіданнях Товариства київських лікарів. Під час таких засідань він особисто виступав із доповідями, а також обговорював повідомлення членів Товариства з питань гігієни та епідеміології [736; 590].

Російсько - японська війна (1904 - 1905 рр.) та епідемії, які її супроводжували, не могли залишитися поза увагою О.В. Корчака-Чепурківського. У зв'язку з цим під час засідання Товариства 21 лютого 1904 р. він виступив із доповіддю «Войны и эпидемии». Ця промова викликала дуже жваві обговорення присутніх щодо державної військово-санітарної організації та лояльності Червоного Хреста в попередніх війнах [502]. Як одна з актуальних за своїм змістом доповідь, була опублікована на сторінках газети «Русский врач» [503, с. 187]. У ній автор звернув увагу на участь у війні не лише лікарів-хірургів, а й санітарних лікарів, які боролися з інфекційними хворобами, епідеміями, що значною мірою впливали на хід військових дій. Водночас було вказано на той факт, що скупчення військ, навіть без участі в боях, створює несприятливі умови для їх санітарного стану [337, с. 561-566].

На основі викладеного матеріалу та за результатами проаналізованих статистичних даних щодо періодичності інфекційних захворювань у Японії, Кореї, Китаї та на Далекому Сході, О. В. Корчак-Чепурківський передбачив невтішні епідемічні перспективи стосовно розпочатої російсько-японської війни, зокрема, очікування в країні епідемій чуми та холери [337, с. 565].

Отже, у статті О. В. Корчака-Чепурківського «Войны и эпидемии» вперше було вказано на доцільність уведення до складу діючих армій санітарних лікарів одночасно з лікарями-хірургами, що знайшло підтвердження у статті Л. Д. Ульянова «Епідемії на Україні під час імперіалістичної війни і інтервенції» [751, с.60].

О. В. Корчак-Чепурківський як свідомий громадянин ніколи не залишався осторонь соціальних проблем тогочасного суспільства. Учений знав, що незадовільний стан здоров'я населення насамперед пов'язаний із його зубожінням і тому закликав громадськість до радикальних змін у діяльності уряду. У зв'язку з цим 12 березня 1905 р. на засіданні Товариства київських лікарів він виступив із доповіддю антидержавного змісту [503, с. 187], яка була надрукована в періодичному виданні цього Товариства «Труды Общества Киевских Врачей» під назвою «Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени».

Політично гостра промова О.В.Корчака-Чепурківського була аргументована фактами, цифрами та посиланнями на авторитетних учених і політичних діячів, що характеризує його не лише як лікаря-фахівця, а й свідомого громадянина з прогресивними політичними поглядами [500, с.172].

Отже, О.В.Корчак-Чепурківський з'ясував, що в Російській імперії народне здоров'я залежить насамперед від економічних, культурних та політичних умов життя. Зважаючи на це, він закликав уряд, лікарів і громадськість країни до негайного прийняття заходів по боротьбі з епідеміями, жалюгідним становищем народу і передчасним його вимиранням.

2 листопада 1894 р. відбулися перші збори професорів-клініцистів і бактеріологів Київського університету св. Володимира, які схвалили пропозицію про заснування «Общества для борьбы с заразными болезнями» та обрали редакційну комісію для вироблення проекту статуту згаданого Товариства і Господарчий комітет, який завідував би всією справою приготування протидифтерійних засобів та установою, яка для цього буде потрібна, аж до відкриття проектованого Товариства [788, с.112].

Відкриття Товариства для боротьби з заразними хворобами відбулося 14 квітня 1895 р. Створене Товариство працювало в тісному зв'язку з Товариством київських лікарів. Слід нагадати, що більшість провідних учених у галузі епідеміології, мікробіології та бактеріології Київського університету св. Володимира були членами обох товариств. Саме тому деякі питання

бактеріології обговорювалися на засіданнях Товариства київських лікарів. Зокрема, на черговому засіданні Товариства 18. II. 1895 р. лікар Е.Л.Скловський виступив з доповіддю на тему: «Про значення бактеріологічного дослідження для етіології і профілактики дифтерії», в якій повідомив про епідемічну ситуацію дифтерії та про своєчасну постановку діагнозу завдяки бактеріологічному обстеженню, яке було оприлюднено в «Трудах Общества киевских врачей» [734, с. 56-59]. На засіданні Товариства київських лікарів 15 квітня 1895 р. лікар Д.В.Сахновський зробив повідомлення про результати лікування хворих на дифтерію шляхом введення протидифтерійної сироватки в Київській губернії. Зокрема, із 20 хворих на дифтерію в с. Бабинці 12 осіб були в тяжкому стані, при введенні всім хворим сироватки видужало 17 осіб, померло лише 3 особи [576, с. 41-42]. На цьому ж засіданні виступив професор О.Д.Павловський з доповіддю на тему: «Результати, отримані в Києві при лікуванні дифтерійною кров'яною сироваткою», в якій вказав на високу ефективність протидифтерійної сироватки в лікуванні хворих, яка становила 85%, а також звернув увагу на своєчасність її введення від початку хвороби [576, с. 43-44]. Голова Товариства київських лікарів, професор Ф.А.Леш на річному засіданні 28 жовтня 1895 р. підкреслив вагомі результати в боротьбі з дифтерією завдяки тому, що в Києві виготовлялася сироватка. На одному із засідань Товариства київських лікарів професором О.Д.Павловським було продемонстровано спосіб приготування сироватки з показом приладів, дифтерійних культур і різних її видів. Професор Ф.А.Леш також вказав на вагомі результати роботи Товариства київських лікарів за 55 років існування, зокрема, в галузях гігієни, санітарії, епідеміології і бактеріології, а також заслуги в заснуванні в Києві Бактеріологічного інституту [515, с. 1-8].

До когорти вчених, які доклали чимало зусиль для приготування протидифтерійної сироватки належить професор Олександр Дмитрович Павловський (1857 - 1944) – відомий патологоанатом і бактеріолог. З 1889 по 1918 рр. він обіймав посаду професора Київського університету

св. Володимира. За його ініціативою для приготування протидифтерійної сироватки було засновано в Києві лабораторію і станцію. Лабораторія містилася при кафедрі загальної хірургічної патології і терапії головного корпусу університету св. Володимира, станція — в орендованому приміщенні по Нікольсько-Ботанічній вулиці, буд. № 9.

Лабораторія професора Київського університету О.Д.Павловського, за свідченням М.Г.Холодного, була «розсадником біологічних знань не тільки серед студентства Київського медфакультету, а й в ширших колах» [789, с. 95].

Приготування протидифтерійної сироватки було розпочато 8 листопада 1894 р. Перша сироватка була виготовлена вже 15 січня 1895 р., а 20 січня її продемонстрували на нараді професорів-клініцистів і головних лікарів м. Києва, де обговорювалося питання про порядок забезпечення лікувальних закладів і про вживання сироватки на практиці з лікувальною метою [213, с. 787]. Це була перша вітчизняна протидифтерійна сироватка, яка силою своєї дії перевищувала вже існуючі на той час аналогічні зарубіжні препарати Берінга, Ру та Буйвіда. Для підвищення активності сироватки О.Д.Павловський запропонував нову схему імунізації коней, за якою дифтерійний токсин вводився разом з антитоксином: і якщо інститути Парижа та Берліна випускали сироватку з 50 - 75 антитоксичними одиницями, то київська мала 300 одиниць [415, с. 298].

Маленька лабораторія професора О.Д.Павловського стала також місцем розробки протихолерної сироватки (1893 р.). Він запропонував застосовувати для імунізації людини підшкірні вприскування кров'яної сироватки тварин, або здобутого з неї антитоксину. Протихолерна сироватка О. Д. Павловського у 1895 р. почала успішно застосовуватися в Німеччині та Японії [611, с. 142]. Згодом у доповіді «Заразні хвороби і боротьба з ними» О. Д. Павловський розкрив сутність першого, прихованого періоду інфекції (так званого елімінаційного), протягом якого організм прагне позбутися збудника, виділивши його назовні [528, с. 27].

Паралельно вчений вивчав проблеми інфекції та імунітету, одне з найважливіших і найскладніших питань патології. «Фагоцитоз, - писав дослідник, - є феноменом, вкрай мінливим у організмі. Фагоцити направляються лише у ті мікробні вогнища і захоплюють тих мікробів, що вже ослаблені хімічними соками організму» [527, с. 57].

В роки першої світової війни О. Д. Павловський займався дослідженням газової гангрені, присвятивши цьому питанню досить ґрунтовну працю «Газовая Гангрена. Газовая Флегмона и Газовая Рожа». «Серед інфекційних хвороб втягнених у сучасну велику війну європейських народів газова гангрена є найстрашнішою, найжахливішою інфекцією, при спостереженні клінічної картини якої завмирає від жаху людська думка» [526, с.1]. М. І. Пирогов, що спостерігав її в Криму під час Кримської війни, залишив яскраві клінічні описи цієї страшної хвороби, яка у 1854-1855 рр. призводила в гангренозних відділеннях Севастополя до 100% смертності [526].

Серед теоретичних досліджень з етіології газової гангрені О. Д. Павловський особливо виділяв роботу учня І. І. Мечникова М. Вейнберга [863]. Ним також було відмічено оригінальність роботи О.О.Богомольця, майбутнього видатного патофізіолога, президента Академії наук України, по вивченню одного з випадків газової гангрені [35, с. 1163-1164].

В результаті вивчення багатьох випадків газової гангрені О. Д. Павловський одержав нове підтвердження раніше обстоюваного ним принципу класифікації інфекційних хірургічних хвороб, розробленого на основі клінічного перебігу захворювання [525]. Зроблений ним щодо цієї хвороби остаточний висновок цілком слушно можна віднести до низки інших заразних хвороб: «Майбутнє у лікуванні газової гангрені належить вакцинотерапії, серотерапії та хемотерапії. До вироблення останніх і повинні бути спрямовані в цей час всі зусилля експериментальної медицини» [526, с. 118].

Таким чином, професор Київського університету св. Володимира, член Товариства київських лікарів, організатор «Товариства по боротьбі із заразними хворобами» О. Д. Павловський зробив вагомий внесок у подолання

інфекційних хвороб, сприяв розробці специфічних засобів лікування таких хвороб як дифтерія, скарлатина, правець, риносклерома, теоретично обґрунтував етіологію газової гангрени.

4 лютого 1896 р. відбулося відкриття в Києві Пастерівської станції для лікування сказу. У цей день було щеплено 5 осіб з Волині, покусаних тваринами. Нова для Києва установа мала назву «Киевская Пастеровская станция для лечения укушенных бешеными животными», містилася вона тимчасово в будинку по Жилянській (тепер Жаданівського) вул., № 39 [788, с.112].

У Бактеріологічному інституті утворилось два відділи: відділ для проведення щеплень, який очолив професор В. К. Високович і сироватковий, на чолі якого став професор О. Д. Павловський.

До Бактеріологічного інституту було перенесено Пастерівську станцію, антидифтерійну лабораторію і станції, які на той час були в тимчасово орендованих приміщеннях. На цьому Господарчий комітет припинив свою діяльність.

Товариство боротьби з заразними хворобами спрямовувало свою роботу насамперед на протиепідемічних заходах. Воно утворило в своєму середовищі окрему Санітарну комісію, метою якої стала допомога місту в організації благоустрою і протиепідемічних заходах. Під час спалаху холери в Києві така допомога була особливо відчутна [500, с.172].

Окрім поширення медичних і бактеріологічних знань серед населення, медичні товариства взяли на себе підготовку кадрів спеціалістів-бактеріологів. Так, 23 лютого 1897 р. Рада Київського товариства по боротьбі з заразними хворобами ухвалила відкрити систематичні курси з теоретичної і практичної бактеріології серед лікарів. Перший курс (з 20 квітня по 20 травня 1897 р.) читав О.Д.Павловський, другий (з 20 травня по 20 червня) - В. К. Високович. У наступні роки ці курси повторювались, а програма щороку удосконалювалася [499]. Коли на початку 1905 р. в Україні виникла загроза холери, Товариство по боротьбі з заразними хворобами відкрило спеціальні курси з бактеріології і

профілактики цієї хвороби для лікарів Бакінституту, доручивши справу В.К.Високовичу.

Отже, Товариство київських лікарів другої половини XIX століття було високоорганізованою структурою, яка може бути відбиттям, моделлю для творчого використання сучасними громадсько-науковими організаціями. Діяльність провідних учених - членів Товариства другої половини XIX - початку XX століття мала як теоретичне спрямування - поширення серед лікарів новітніх наукових досягнень, підвищення фахової кваліфікації, розробка науково-теоретичних основ різних галузей медицини, так і практичне - профілактика захворювань, боротьба з інфекційними і соціальними хворобами на терені Російської імперії.

3.2. Одеське товариство лікарів та його наукова і практична робота в другій половині XX століття

Особливістю другої половини XIX століття в гуманітарній сфері Російській імперії було створення чисельних наукових товариств, насамперед медичних, які слугували „проміжною ланкою” між лікарями-практиками та професорами медичних факультетів університетів. Якщо до середини XIX ст. на терені України існувало лише 3 медичних товариства (в Херсоні, Одесі, Києві), то в 1858 - 1868 рр. виникає 6 нових товариств медичного профілю.

Наукові медичні товариства у сучасному розумінні — це добровільні об'єднання лікарів та інших фахівців, які працюють у галузі медицини і охорони здоров'я. Завданнями медичних наукових товариств є пропаганда наукових медичних знань, впровадження досягнень медичної науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів товариства.

Як зазначалося вище, першим громадським медичним науковим об'єднанням в Україні було Товариство київських лікарів, засноване в 1840 р. Згодом у 1849 р. створюється Одеське товариство лікарів [396, с. 39].

Одеське товариство лікарів у другій половині ХІХ ст. стає одним із найчисельніших та найвагоміших у науковому і практичному плані в Російській імперії.

У зв'язку зі своїм природно-географічним розташуванням і торгово-економічним становищем Одеський регіон у ті часи потерпав від таких інфекційних хвороб, як чума, холера, дифтерія, венеричні хвороби. Великих збитків зазнавало господарство краю від сибірки, сказу, чуми великої рогатої худоби, холери курей тощо. Інфекційна захворюваність у регіоні завжди була вищою порівняно з іншими районами країни, тому одеські лікарі виявили особливу зацікавленість до вивчення інфекційних хвороб. На той час в Одесі працювало багато талановитих лікарів, вчених, які сприяли розробці наукових і практичних засад епідеміології, бактеріології, гігієни та санітарії.

Передумовою створення Одеського товариства лікарів був спалах у місті епідемії холери 1848 р. Одеса була вхідними воротами епідемічних захворювань, що проникали з країн Близького Сходу. З 20 квітня по 21 серпня 1848 р. було зареєстровано 5755 хворих на холеру, із них 1861 особа померла. У зв'язку з цим для подолання холери був створений «Запобіжний проти холери комітет» [479; 480].

До складу цього комітету входили лікарі, які вирішили систематично збиратися для обговорення і впровадження спільної тактики щодо попередження та виявлення хворих на холеру [481].

У 1849 р. ця організація була затверджена Міністром внутрішніх справ. На 1 жовтня призначалося перше засідання, але фактично відбулося лише 22 грудня 1849 р. [48, с.79].

Велику увагу члени товариства приділяли вивченню хвороб, які мали епідемічне поширення. Так, зокрема, голова Товариства Н.О.Бернштейн (1836 - 1891) з цього приводу зробив на засіданні доповіді, в яких детально описав епідемію поворотного тифу в Одесі в 1863 - 1864 рр. та їх опублікував у «Медицинском вестнике» [30], в «Архиве судебной медицины и общественной гигиены» [29]. Слід підкреслити, що це був другий в Росії опис поворотного

тифу, в якому Н.О. Бернштейн чітко визначив характер хвороби, провів диференціальну діагностику поворотного тифу із висипним тифом та відзначив значення соціального фактору в його поширенні. На першу з його публікацій посилався видатний російський терапевт С.П.Боткін, який в 1864 р. описав епідемію поворотного тифу в Петербурзі [41, с.441-443].

У засіданнях Товариства одеських лікарів приймали участь відомі вітчизняні вчені - М. І. Пирогов і М. В. Скліфософський. Особливо багато зробив для розвитку Товариства М. В. Скліфософський. Саме на засіданні Товариства одеських лікарів він вперше доповів про результати своїх успішних операцій оваріотомії [646].

Слід також зазначити, що помітно пожвавилася діяльність Товариства одеських лікарів у 60 - ті рр. XIX ст. У цей період збільшилася кількість його членів і вже в 1868 р. Товариство нараховувало 46 дійсних членів і 32 члена-кореспондента – із числа іногородніх лікарів [48, с.81]. Остаточо було вирішено питання про робочу мову засідань Товариства – такою мовою стала російська.

На початку 1860 - х років Товариство одеських лікарів обрало одним із важливих своїх завдань розробку санітарної статистики Одеси і всього Новоросійського краю.

У 1866 р. в Одесі була проведена реєстрація населення, а М. Фінкель підготував «Труды Одесского статистического комитета». У першому томі було надруковано його працю «Исследование о смертности Одессы в 1863 г.». Цю роботу М. Фінкель відзначає як одну із перших російських спроб розробити програму статистичних даних щодо вирішення гігієнічних питань. Ця заява була насправді близькою до істини, оскільки автор користувався для своїх висновків первинним статистичним матеріалом, якого на той час не мало жодне місто в Росії. М. Фінкель визначив середню тривалість життя для Одеси в 20,5 років (з урахуванням померлих у лікарнях) і склав таблицю смертності, хоча і сам усвідомлював її недосконалість [225, с.120].

Активним провідником статистико-гігієнічного спрямування в діяльності Одеського товариства лікарів був М. В. Скліфосовський, який працював у 60 - х роках XIX ст. очолив товариство, а після закордонного повернення в 1868 р. завідував відділенням Одеської міської лікарні. Виступаючи в 1869 р. з нагоди 20 - річчя Товариства, президент М.В.Скліфософський зазначив, що Товариство одеських лікарів приносило велику користь, оскільки давало можливість взаємного зближення і обміну думками його членів, а також за змістом колегіальних відносин у різних галузях знань, особливо медичних, які мали таке широке застосування в суспільному житті [594, с.19-20].

Професор М.В.Скліфософський вказував також й на те, що в майбутньому необхідно розширити діяльність Товариства шляхом вивчення статистики захворюваності і смертності, кліматичних особливостей Одеси і взагалі тих місцевих умов, які приводять до переваги одних захворювань над іншими [596, с.20-21]. Пропозиції М.В.Скліфософського були втілені в статут Товариства одеських лікарів, затвердженому Міністром внутрішніх справ 10 грудня 1869 р. [425].

У 1872 р. у зв'язку з появою в Одесі віспи Одеський градоначальник звернувся до Товариства з проханням дати свої рекомендації. У зв'язку з цим Товариство одеських лікарів скликало позачергове засідання і випрацювало заходи, спрямовані на подолання віспи. У своєму висновку Товариство звернуло увагу на проведення вакцинації і ревакцинації проти віспи [48, с. 84], а на річному засіданні Товариства одеських лікарів 1 жовтня 1871 р. було відмічено, що захворюваність віспою зменшилася до спорадичних випадків [597, с. 6].

Таким чином, Товариство одеських лікарів зробило вагомий внесок у організацію і проведення специфічної профілактики проти натуральної віспи, що суттєво вплинуло на зниження захворюваності населення краю.

Питання санітарної статистики, як уже зазначалося, перебували постійно в полі зору Товариства одеських лікарів. Завдання санітарної статистики М. В. Скліфосовський розглядав у комплексі з клінічними спостереженнями і

патологоанатомічними дослідженнями. «Тільки за цієї умови може бути пролито світло науки на етіологію найважливіших захворювань, знання яких стане ключем до проведення необхідних профілактичних заходів», - відзначав він на засіданні Товариства одеських лікарів у 1869 р. [225, с.121].

У результаті цього виступу та у зв'язку з обговоренням питання про причини бурхливого розвитку мінливих лихоманок була обрана комісія для вивчення гігієнічних умов Одеси. До комісії увійшло 5 лікарів, в тому числі віце-президент товариства М. О. Бернштейн та Д. М. Левенсон. Останній провів велику роботу щодо вивчення санітарних умов життя найбільш бідного населення Одеси, які він висвітлював у коротких доповідях на засіданнях товариства. У 1871 р. у «Ведомостях Одесского городского общественного управления» була надрукована його робота «Гигиена школ», що вийшла потім окремою брошурою, де автор закликав перебудовувати все шкільне життя з урахуванням фізіологічних і гігієнічних принципів і обов'язкового викладання гігієни в школах [225, с.122].

На річному засіданні товариства в 1868 р. М.О.Бернштейн дав характеристику оглядів найпоширеніших в Одесі хвороб: «Повідомлення, які робилися членами товариства на засіданнях, представляють не мертві цифри, вставлені в рамки статистичних таблиць, а живі факти ... Наш спосіб вказувати на пануючі хвороби можна назвати статистикою сьогодення в протилежність звичайної статистики, яка є власне статистикою минулого» [598, с. 29-30].

Водночас виникає потреба в отриманні більш точних статистичних відомостей про захворюваність, особливо деякими формами епідемічних хвороб. Однак перші спроби зібрати такі відомості на основі статистичних листків, які подавалися приватними лікарями, не дали бажаних результатів.

На засіданні Товариства 4 березня 1872 Г. М. Мінх зазначив: «Статистика захворюваності, - на думку Товариства одеських лікарів, - може виникнути тільки при повсюдному запровадженні лікарів для бідних, чим товариство і пропонує потурбуватися. Тільки тоді можна очікувати достовірних відомостей

про захворюваність значної частини населення і саме тієї, санітарні умови якої нас більше всього цікавлять» [206, с. 106].

У 1873 р. Г.М. Мінх був обраний президентом Одеського товариства лікарів, внаслідок чого робота зі статистики знову пожвавилася. За пропозицією вченого було обрані дві окремі комісії - з вивчення смертності і захворюваності [225, с. 124].

Наприкінці 1873 р. Товариство одеських лікарів розробило певну систему, а вже з початку 1874 р. стало збирати і опрацьовувати відомості щодо госпіталізованої захворюваності за даними лікарень і військових лазаретів міста і дані про смертність населення, заповнюючи спеціальні бланки [48, с. 85].

Починаючи з січня 1874 р. почали систематично надходити відомості про смертність населення від дільничних лікарів, з лікарень і лазаретів. Ці відомості систематизувалися і щомісяця аналізувалися на засіданнях Товариства одеських лікарів. Що торкається статистики захворюваності, то окрім лікарень і військових лазаретів, пропонувалося обмежитися епідемічними та ендемічними хворобами, якими більш-менш визначався санітарний стан міста, наприклад сухоти. Дані смертності публікувалися в спеціальному щомісячному бюлетені «Статистика смертности в Одессе» [48, с.85].

Водночас статистика захворюваності, що надходила від приватно-практикуючих лікарів вийшла нікчемною. На річному засіданні товариства 1 жовтня 1874 р. президент товариства Г. М. Мінх, відзначивши деякі успіхи в статистиці смертності та лікарняної захворюваності, змушений був визнати, що спроба отримати матеріали від приватних лікарів не вдалася, а Ю.Гюбнер підкреслив, що організація санітарної статистики на самих широких засадах може створюватися лише на основі суспільної організації лікарської допомоги [48, с.124].

Таким чином, члени Товариства одеських лікарів поглиблювали статистичні дослідження, розробляли нові форми статистичної звітності щодо реєстрації смертності і захворюваності. Водночас організація санітарної

статистики на широких засадах, зокрема, вивчення захворюваності на основі приватної практики на початковому етапі не давала повної картини реального стану захворюваності населення і потребувала докорінної зміни.

Вагомий внесок у розробку наукових основ епідеміології і бактеріології та їх впровадження в практичну діяльність зробив професор Г.М.Мінх, який, як відзначалося вище, був головою Одеського товариства лікарів. Він вперше замислився над проблемою походження інфекційних захворювань. Паталогоанатом за фахом, дослідник, виконуючи обов'язки прозектора Одеської лікарні, розтинав померлих і багато розмірковував над причинами смерті пацієнтів та можливостями її запобігання. Як зазначав губернатор Одеси Де-Рибас: «Цього лікаря Мінха, який згодом уславився своїми численними працями в питанні про заразні хвороби, не треба було, як кажуть, хлібом годувати -подавай лише йому сибірку, тиф, проказу або яку-небудь ще гіршу болячку, і він з якимсь особливим захопленням порався у нутрощах заразливого трупа, з ентузіазмом розповідаючи друзям про зроблені ним відкриття» [188, с.45].

Працюючи в Одеській лікарні, Г. М. Мінх у 1874 р. поставив дослід по самозараженню тифом, який назавжди вписав його ім'я в історію медицини. Хоча збудник цього захворювання вже був відкритий прозектором берлінської лікарні Ш.Обермайером (1868), це не вирішило проблеми боротьби з інфекцією, оскільки шляхи її розповсюдження залишалися невідомими. Багато хто з лікарів вважав, що поворотний тиф передається через повітря, тому хворих на тиф часто клали у терапевтичні палати, що створювало умови для поширення зарази. З метою з'ясування шляхів зараження поворотним тифом Г.М.Мінх вирішив випробувати на собі, чи передається збудник через кров. Вприснувши собі кров хворого, він тяжко захворів. Лікуватися Г. М. Мінх навідріз відмовився, щоб не порушити «нормального ходу» хвороби. Довівши, що спірохети дійсно викликають тиф, він також висловив припущення про те, що переносщиком цього збудника від однієї людини до іншої служать кровососні комахи. Майже на 40 років випередили вітчизняні вчені світову

науку у розумінні природи тифів. Проте лише коли французький дослідник Шарль Ніколь довів роль вошей у поширенні висипного (1909) та поворотного (1913) тифів, ці хвороби визнали паразитарними, хоча пріоритет у цьому питанні, безперечно, належить Г. М. Мінху та Й. Й. Мочутківському [429].

Сьогодні в літературі та періодичній пресі точаться дискусії стосовно того, якими мотивами керувалися люди, здійснюючи благодійність, або як лікарі - вчені Г. Мінх, Й. Мочутківський чи І. Мечніков, проводячи на собі небезпечні наукові експерименти заради збереження сотень тисяч людських життів. На думку, О. Мінкіна, такі вчинки людей пояснюються насамперед відчуттям смерті, яка штовхає особистість до «благих думок, до добродійності ...», бо, на думку автора, саме «смерть – імунна система. Захист від зла» [433]. З чим ми не можемо погодитися.

Гідний високому покликанню Людини життєвий подвиг лікарів, дослідників XIX – початку XX ст. заслуговує окремого історико-психологічного та філософського дослідження, але не викликає сумніву їх щире бажання служити своєму народу, керуючись гуманістичними і культурними ідеалами своєї епохи.

Наукові пошуки вчених-лікарів здійснювалися часом на тлі невігластва і бездарності місцевих «правителів», які принижуючи інших, талановитих, підносилися у власних очах. Саме тому авторка, далека від того, щоб ідеалізувати умови життя і праці, епоху в цілому, в якій жили і творили світочі медичної науки.

Велику організаційну і освітню роботу провели одеські лікарі в 1865 р. у зв'язку з появою холерної епідемії. Одеський комітет народного здоров'я опублікував постанову про гігієнічні заходи, які повинні дотримуватися жителями, щоб уберегти себе від захворювання на холеру. Місто було поділено на 10 ділянок, обладнання санітарної частини в них було доручено особливому комітету. У кожному із ділянок був призначений особливий комісар з двома помічниками і лікарем. Комісар був зобов'язаний завчасно відшукати і

найняти на своїй ділянці квартиру під тимчасову лікарню на 10 ліжок і забезпечити її всіма предметами лікарняного приміщення.

У боротьбі з холерною епідемією одеські лікарі працювали з великою самовідданістю, не отримуючи за це жодної винагороди. Тільки в 1866 р. Одеська міська дума висловила подяку лікарям, які брали участь у боротьбі з епідемією і видала кожному з них винагороду в сумі 150 рублів [225, с.125].

Поділ міста на ділянки, де лікарі поєднували лікувальну роботу з профілактичною і, перебуваючи в гущі населення, віддавали свої сили протиепідемічній боротьбі, знайшло наслідування в найбільших містах Російської імперії - Петербурзі, Москві і Тбілісі.

Боротьба з холерою в 1865-1866 рр. стала першою консолідованою спробою демократичної лікарської громадськості системно розв'язати проблеми соціальної медицини.

Таким чином, велика організаційна та санітарно-просвітницька робота в подоланні епідемії холери, розробка гігієнічних та протиепідемічних заходів належала одеським лікарям та членам Товариства одеських лікарів.

У 1876 р. за ініціативою Товариства одеських лікарів створюється комісія для розробки на науковій основі заходів щодо зниження захворюваності сифілісом [48, с.84].

У програмі кожного засідання Товариства одеських лікарів стояло питання про «пануючі хвороби». Присутні члени на засіданнях повідомляли про відомі їм хвороби і ці відомості друкувалися в протоколах засідань. На річному засіданні за матеріалами щомісячних зібрань підбивався загальний підсумок в доповіді секретаря Товариства. На основі цих матеріалів робився висновок щодо поширення і прояву пануючих хвороб і повідомлення про цікаві практичні спостереження [48, с.85].

На особливу увагу заслуховує наукова і практична діяльність одного із членів Одеського товариства лікарів - Миколи Федоровича Гамалія (1859 - 1949), уродженця м. Одеси, відомого вченого в галузі епідеміології і бактеріології. Здобувши фундаментальну загальну освіту в Рішельєвському

ліцеї, він вільно володів французькою, англійською, німецькою мовами, добре знав латинь. У 1880 р. М. Ф. Гамалія закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету, одного з кращих в Росії, що дало йому серйозну біологічну освіту. Захоплюючі лекції з еволюційної теорії І. І. Мечникова, прогресивних вчених того часу формували його світогляд, породили любов до науки.

У 1884 р. І. І. Мечников і М. Ф. Гамалія приступили до постановки дослідів з атенуації збудників туберкульозу [704, с.11-19]. Дослідження в галузі мікробіології М. Ф. Гамалія проводив в лабораторії, яку він влаштував у власній квартирі по вулиці Канатній, 14, придбавши найнеобхідніше обладнання: мікроскоп, термостат та автоклав. Згодом тут розгорнула роботу перша в світі пастерівська станція.

І. І. Мечников характеризував М. Ф. Гамалію як дослідника, який досконало володіє мікробіологічними методами: «В останній час ми разом працювали над туберкульозними бацилами, культуру яких надзвичайно важко одержати. У Парижі одержання цих культур викликало шум, між тим як доктор Гамалія вельми вдало і без шуму одержав ці культури» [108, с.131-132].

У 1886 р. за рекомендацією Одеського товариства лікарів М. Ф. Гамалія був відряджений до Парижу для ознайомлення в Пастерівському інституті з методикою лікування і профілактики сказу. Після трьохмісячного перебування в лабораторії Пастера М. Ф. Гамалія отримав позитивну характеристику з висловленням подяки за участь у дослідженнях, а також рекомендацію для організації антирабічної справи на батьківщині.

Після повернення до Одеси 7 червня 1886 р., М. Ф. Гамалія виступив у Товаристві одеських лікарів зі звітом про своє перебування в Парижі, зазначивши так: «Товариство одеських лікарів своїм вибором надало мені можливість як ознайомитися з одним із найблискучіших відкриттів людського розуму, так і провести кілька місяців у товаристві найвеличнішого генія... Задача моя... розпадалася на дві: 1) критичне ознайомлення з перевагами і недоліками нового методу і 2) перенесення методу у наше місто... Виконання

покладеної на мене Товариством подвійного завдання стало не тільки можливим, але й одночасно приємним і легким завдяки гостинності Пастера, який прийняв мене до своєї лабораторії і дозволив брати участь у всіх працях по сказу» [78, с.3]. Вчений детально описав процес відкриття Пастера, метод виготовлення вакцини, вказавши при цьому на його окремі недоліки [78, с.7]. У ще більш узагальненому вигляді ця думка була висловлена в заключному абзаці курсу лекцій з бактеріології, прочитаному вченим у 1901 р.: «...тут, як і всюди в науці, в результаті досліджень з'являється не стільки володіння істиною, скільки відкриття шляхів, що ведуть до неї» [611, с. 147].

В кінці 80-х рр. ХІХ ст. проти методу Пастера виступили деякі французькі і англійські вчені; негативне ставлення до нього простежувалося і у деяких росіян, зокрема групи вчених Санкт-Петербургу. Активна підтримка М. Ф. Гамалія значною мірою допомогла спростувати цей негативізм. Йому довелося виїхати до Франції, щоб у стінах Паризької академії підтвердити доцільність нового методу, виходячи з власних експериментальних даних. Окремі невдачі, що сталися при застосуванні методу Пастера, М. Ф. Гамалія пояснив прорахунками тих дослідників, які не витримували умов суворої асептики.

Певні ускладнення мали місце і при впровадженні пастерівського методу на Одеській бактеріологічній станції. Влітку через високу температуру кролячий мозок, заражений вірусом сказу, швидко висихав, і препарат ставав неактивним. Щоб подолати це ускладнення, М. Ф. Гамалія запропонував «інтенсивний» метод, який полягав у використанні мозкової тканини кроля зі скороченим періодом висушування. У липні 1887 р. в листі до Пастера він сповіщає про те, що смертність від сказу при цьому методі вдалося знизити з 7% до 0,6%, тобто у 11 разів [835, с. 88-89].

Низку оригінальних спостережень зробив М. Ф. Гамалія в галузі патогенезу сказу в людини, зокрема довів домінуючу форму захворювання, що був відомий лише для тварин (кролів та собак). Ним було висловлено припущення про те, що для проникнення у спинний мозок вірус сказу повинен

поширюватися по нервових стволах. Вважалося також, що сказ не супроводжується характерними патоморфологічними змінами. Проте у хворих, які перебували на лікуванні у Одеській міській лікарні, М. Ф. Гамалія часто спостерігав ознаки, подібні до розсіяного склерозу [611, с. 147].

На Одеській бактеріологічній станції велися дослідження не лише щодо лікування сказу. Так, у 1888 р., вивчаючи холероподібне захворювання свійської птиці, М. Ф. Гамалія виділив від пташенят холероподібний вібріон, що відрізнявся від холерного підвищеною токсигенністю, і назвав його «вібрионом Мечникова» [76]. У цьому ж році на моделі згаданого вібриона вперше експериментально обґрунтовано можливість імунізації хімічними вакцинами. Пізніше це підкреслювали Д.Заболотний та І.Савченко: «Доктору Гамалії належить честь постановки питання на науковий ґрунт: він висунув питання щодо можливості хімічної вакцинації проти холери у тварин і запропонував застосувати її до людини» [65, с. 572].

На засіданні Товариства одеських лікарів виступав М. Ф. Гамалія з повідомленнями «Про ферменти, що руйнують бактерії» та «Про бактеріолізину», в яких обстоював своє відкриття щодо наявності речовин, здатних руйнувати бактеріальну клітину. На жаль, він ніколи не клопотався про пріоритетний аспект своїх досліджень, і згодом це відкриття стали вважати виключно заслугою Д'Ерреля [611, с. 202].

Одну з важливих економічних проблем для півдня Росії складала боротьба із сибіркою, оскільки саме звідси через морські порти ввозилось багато шкір худоби, і це захворювання завдавало відчутної шкоди економіці. Тому одним із завдань співробітників Одеської бактеріологічної станції стала розробка методів боротьби з сибіркою. У цьому питанні М. Ф. Гамалія також високо цінував досвід Пастера. Так, у роботі М. Гамалії «Вивчення щеплень проти сибірки» (1888) констатується, що мертві бактерії сибірки виводяться з організму через нирки. Детально про свої дослідження у цьому напрямку вчений доповів на засіданнях Товариства сільського господарства південної Росії,

члени якого також вважали боротьбу з сибіркою одним із найважливіших аспектів своєї діяльності [611, с. 202].

Після повернення з Петербурга М.Ф.Гамалія заснував Одеське відділення Всеросійського товариства охорони народного здоров'я, де він брав безпосередньо участь, очоливши одну з семи секцій - біологічну. На її щотижневих засіданнях учений виступав з повідомленнями на актуальні теми: про епідеміологію малярії, старість, молоко і бактерії, автоліз тощо. Одного разу він розповів присутнім, застосувавши при цьому наочну демонстрацію, що туберкулін викликає у туберкульозних баранів місцеву реакцію у вигляді інфільтрації. Незабаром Пірке опублікував аналогічні результати, і туберкулінова реакція одержала назву «реакція Пірке». [611, с. 150].

Питання епідеміології і патології холери завжди займали важливе місце у дослідженнях М. Ф. Гамалії. Про це свідчить назва його докторської дисертації «Етіологія холери з точки зору експериментальної патології», а також той факт, що з цими питаннями пов'язано половину статей, вміщених у першому томі його творів. Слід відзначити, що до процесу поширення холери вчений підходив не лише із загальнобіологічних позицій (ураховуючи всі аспекти взаємодії мікроба з організмом господаря), але й з екологічних та соціальних. У книзі «Холера та боротьба з нею» [77] він пояснює виникнення холерних епідемій погіршенням санітарно-гігієнічних умов у містах, що весь час зростали та розширювали міжміські зв'язки. Для запобігання захворюванню він вимагав заснувати в усіх губерніях Російської імперії санітарні комісії, створити епідеміологічні загони, покращати водопостачання і засоби асенізації, вважаючи всі названі заходи більш дієвими, аніж ті, що застосовувалися досі (карантини, холерні бараки тощо).

Певну увагу приділив М. Ф. Гамалія вивченню етіології висипного тифу. Як уже згадувалося, Г. М. Мінх та Й. Й. Мочутковський експериментально довели, що переносниками цієї хвороби від хворих до здорових можуть бути лише комахи. У 1908 р. М. Ф. Гамалія, виходячи з численних епідеміологічних

даних, підтвердив цю думку, і виступаючи на засіданні Товариства одеських лікарів, вказав, що такими комахами є воші [611, с.151].

Ретельне вивчення носіїв та переносників чумної зарази дозволило М. Ф. Гамалії правильно організувати боротьбу з нею. Саме ним запропоновано спеціальний термін «дезинсекція» (1908), що означає знищення ектопаразитів в оточенні людини, зокрема в його житлі, на відміну від дезинфекції - знищення мікробів. Ним же розроблено комплекс дезинсекційних засобів: механічні (очистка приміщень); фізичні (вплив сухого гарячого повітря, киплячої води, гарячої пари, вогню); хімічні (сірнистий газ, керосин, розчин зеленого мила).

Боротьба з пацюками - дератизація - також носила комплексний характер. В Одесі було створено спеціальні загони винищувачів пацюків, об'єднані під загальним керівництвом М.Ф.Гамалії [23]. До керівництва загонами заохочувалися лікарі і студенти, кожен з них мав у своєму розпорядженні 2-3-х робітників. Всі вони мали каучукові плащі, рукавички, калоші, щипці та інше необхідне знаряддя. У роботах М. Ф. Гамалії «Чума і пацюки» (1902), «Корабельні щури і чума» (1903) ним описано такі методи дератизації, як полювання, пастки, отруєння, спалення, зараження.

У названих працях М. Ф. Гамалія рекомендувалася також профілактична дератизація - створення щуронепроникливих будівель, знищення нір, правильне утримання вигрібних ям та смітників. Це були перші вітчизняні посібники з дератизації, а дії М. Ф. Гамалії та його загонів - перше здійснення масової дератизації на великій території [87]. Комплексне застосування всіх наведених засобів дало позитивний ефект. Після цього загони, що працювали з 11 листопада по 10 травня 1902 р., було розпущено, а набутий досвід зафіксовано документально.

Таким чином, М. Ф. Гамалія зробив вагомий внесок в розробку науково-теоретичних засад епідеміології, мікробіології та впровадження їх в боротьбі з такими інфекційними хворобами, як сказ, холера, чума, висипний тиф.

З Одесою пов'язаний початок творчого шляху Д. К. Заболотного (1866 - 1929), який також брав активну участь в роботі різних товариств, насамперед

медичних. Після закінчення Ростовської прогімназії вступив до класичної Рішельєвської гімназії в Одесі, де в той час навчались його майбутні колеги - мікробіологи В. К. Стефанський та Ф.Ф.Скшиван [45]. По закінченню в 1885 р. Рішельєвської гімназії в Одесі він вступив до природничого факультету Новоросійського університету, де з великим завзяттям працював у лабораторіях Л. Рішаві, Ф. Каменського, О. Ковалевського. Але на четвертому курсі його було заарештовано за участь в одному із студентських зібрань, де висловлювався протест проти масового відрахування з вузів політично активних студентів. Не дивлячись на прохання родичів та прогресивно настроєної частини професури університету, зокрема І. І. Мечникова, його звільнили, залишивши під наглядом поліції та позбавивши права на вступ до університету [32]. Хвороба, важке матеріальне становище пригнічували Д.К.Заболотного. На допомогу знов прийшли старші колеги - вчені - І. І. Мечников та Я. Ю. Бардах, які зарахували його практикантом Одеської бактеріологічної станції.

«Втративши можливість проводити наукову роботу в університетських лабораторіях, я знайшов притулок на заснованій незадовго до того І. І. Мечниковим бактеріологічній станції. Тут почалася моя наукова робота» - згадував Д. К.Заболотний у своїй «Автобіографії» [240, с.2]. Спочатку він допомагав Я. Ю. Бардаху у дослідженнях механізму утворення цілющої лиманної грязі. Першою самостійною роботою Д. К. Заболотного, виконаною в Одеській бактеріологічній станції, стала наукова праця «Мікроби снігу» (1891), за яку він одержав ступінь магістра природничих наук.

Наступним дослідженням вченого-початківця стала серія дослідів по з'ясуванню причин світіння Одеських лиманів. Досліджувалася, за пропозицією професора Ф. М. Каменського, вода лиманів, що досить сильно світилася влітку 1890 - 1891 рр. Одержані матеріали було узагальнено ним у двох працях: «Про світіння живих організмів» [238] та «Про фосфоресценцію Одеських лиманів» [237]. Д. К. Заболотний встановив, що явище світіння води залежало від

присутності в ній значної кількості вперше описаного ним виду інфузорій, здатних світитися.

Одним із напрямків роботи Одеської бактеріологічної станції було вивчення збудника холери та пошук раціональних засобів боротьби з ним. У цьому напрямку Заболотному теж належав певний доробок. Результати його досліджень, доопрацьовані в Києві, в лабораторії професора В. В. Підвисоцького, були надруковані в періодичній медичній пресі. В одній із публікацій констатувалося, що ховрах є найчутливішим з усіх тварин до холерної інфекції, тому лабораторні досліди на ховрахах дали можливість підтвердити етіологічну роль вібріону холери. За допомогою цієї ж моделі вдалося довести, що найкращим шляхом імунізації тварин проти холери є пероральний [239, с. 427]. Наступна робота присвячена пошукам методів швидкої діагностики холери в умовах її епідемічного поширення. Співробітники Одеської бактеріологічної станції встановлювали характер захворювання, досліджуючи зразки випорожнень хворих людей. За рекомендацією директора станції П. Діатроптова молодий дослідник випробував усі відомі на той час методи діагностики і запропонував комплексну методику, завдяки якій вже через 5-6 годин можна було діагностувати хворобу, а через 15 годин - мати чисту культуру збудника [235, с. 20].

Інший аспект досліджень процесу розповсюдження інфекційних хвороб представлений у роботі Д. К. Заболотного, присвяченій санітарній оцінці одеських полів зрошення. Це питання, що мало неабияке значення для санітарного стану міста, зокрема такого густозаселеного як Одеса, було в полі зору на той час у різних державно-адміністративних та самоврядних установах. Для вивчення стану даної проблеми надавалися спеціальні відрядження до Європи. Можливість переносу бактерій черевного тифу з овочами, вирощуваними на полях зрошення, досліджувалась Ф.Ломінським у Києві, у лабораторії В. Підвисоцького [401].

Епідемія холери 1892 - 1893 рр. призвела до активізації робіт з цього напрямку на Одеській бактеріологічній станції. Д. К. Заболотний переглянув велику кількість літературних джерел (переважно іноземних) з цього питання і провів широку серію досліджень зразків клоачної, дренажної, водогінної та морської води, ґрунтів на полях зрошення та вирощуваних на них овочів з метою виявлення збудника холери та вивчення його біологічних властивостей, зокрема здатності до виживання. Висновок його був такий: «Являючи собою найкращу із існуючих систем асенізації міст, поля зрошення, зокрема для Одеси, цілком виправдовуються місцевими умовами, являючи найраціональніший засіб знезараження як з санітарної, так і з економічної точок зору» [236, с.43].

Починаючи з 1892 р. Товариство одеських лікарів передавало статистичні відомості щодо смертності населення і захворюваності інфекційними хворобами Міській громадській управі, де цією проблемою зацікавився відомий учений-гігієніст, бактеріолог – П. М. Діатроптов (1859-1934), один із перших організаторів санітарно-бактеріологічної справи в Росії та курсів удосконалення санітарних лікарів. Велике теоретичне і прикладне соціально-гігієнічне значення мали його праці: «Значення бактеріології у гігієні» (1896), «Про чуму» (1897), «Про необхідність постійного санітарного нагляду у водопровідній справі» (1899), «Огляд захворювань чумою на узбережжі Середземного моря і в портових містах в 1900 і початку 1901 рр.» (1901). Ученим був підготовлений підручник з гігієни для середніх медичних навчальних закладів [204].

З Одеським товариством лікарів пов'язана також діяльність відомого вченого в галузі гігієни і бактеріології Лева Олександровича Тарасевича (1868 – 1927), учня В. В. Підвисоцького.

Працюючи в Новоросійському університеті, Л. О. Тарасевич приділяв чимало уваги громадській діяльності. Крім програмного курсу лекцій з загальної патології, бактеріології і гігієни він читав загальну патологію на публічних курсах при Новоросійському товаристві природознавців, медичну

бактеріологію - у Народній аудиторії, лекції про холеру і менінгіт - на з'їздах фельдшерів та санітарів при Одеській земській управі, лекції з загальної гігієни - на курсах Лесгафта у Петербурзі, лекції для лікарів з історії розвитку громадської медицини - у Житомирі. З доповідями на різні медичні теми він виступав неодноразово в Товаристві одеських лікарів, Товаристві охорони народного здоров'я, Медичному товаристві при Новоросійському університеті, в різних благодійних товариствах. У цей час він підготував низку науково-популярних брошур: «Здоров'я та хвороба», «Холера і боротьба з нею», «Про голодування» та ін. [94, с.93].

У 1907 р. Л. О. Тарасевич виступив на X Пироговському з'їзді в Києві проголосив сміливу наукову промову «Про голодування». Спираючись на беззаперечні факти, він зазначив: «Таким чином, як на основі теоретичних міркувань, так і на основі довгої низки безперечних експериментальних даних, ми повинні дійти висновку, що всяке голодування... найістотнішим чином змінює весь організм, ослаблюючи його у всіх відношеннях, роблячи чутливим до заразних захворювань, зменшуючи здатність до роботи, знижує працездатність і психічну енергію, і, окрім усього цього, стає істотним фактором виродження, згубно відбиваючись на потомстві» [685, с. 16].

Недивно, що цей виступ вченого викликав зливу доносів, анонімних листів, у результаті чого, в 1907 р., Л. О. Тарасевич був змушений залишити Одесу і переїхати до Москви. Слід підкреслити, що в 1925 р. Л. О. Тарасевича було обрано академіком ВУАН.

Нерозривно пов'язана з Одесою багаторічна наукова і педагогічна діяльність Якова Юлійовича Бардаха (1857 - 1929), який народився в Одесі, в сім'ї вчителя. У 1875 р. закінчив Рішельєвську гімназію і вступив до фізико-математичного факультету Новоросійського університету, де на той час працювали І. І. Мечников, І. М. Сеченов, О. Ковалевський. Ще студентом Я. Ю. Бардах зацікавився науковою роботою і отримав золоту медаль ректорату за дослідження властивостей оптичних ізомерів яблучної кислоти [763]. У лабораторії І. І. Мечникова він спеціалізувався в галузі біології. По закінченню

у 1880 р. Новоросійського університету Я. Ю. Бардах, бажаючи удосконалити знання в галузі медицини, вступив до Військово-медичної академії у Петербурзі, яку закінчив з відзнакою, одержавши звання лікаря.

Повернувшись до Одеси, Я. Ю. Бардах розпочав роботу в невеличкій лабораторії, яку І. І. Мечников організував у власному помешканні по вулиці Карангозова (нині Льва Толстого), 6. Після відкриття Одеської бактеріологічної станції Я. Ю. Бардах був запрошений І. І. Мечниковим на посаду помічника завідуючого. Підготовка станції до роботи велася так успішно, що вже за кілька днів після її відкриття було розпочато антирабічні щеплення. Перше щеплення за власним бажанням зробив собі сам Я. Ю. Бардах. Крім організаційних клопотів, на ньому лежало чимало суто наукових обов'язків: окрім досліджень сказу він вивчав разом із І. І. Мечниковим чуму великої рогатої худоби, спостерігав явища фагоцитозу. Я. Ю. Бардах також відповідав за проведення практичних занять з курсу бактеріології, який читав на станції І. І. Мечников.

Після від'їзду І. І. Мечникова до Франції Я. Ю. Бардах на два роки перебрав на себе завідування Одеською бактеріологічною станцією (1888-1890). У 1890 р. Одеська міська управа оголосила конкурс на заміщення цієї посади і звернулася до Пастера з проханням рекомендувати достойного кандидата. Вчений відповів, що таку людину вони мають під рукою: це доктор Я. Ю. Бардах, який заявив про себе яскравими науковими і організаторськими здібностями. Проте, незважаючи на думку всесвітньо-відомого вченого, місцеві власті звільнили Я. Ю. Бардаха з посади завідуючого станцією з причин, незалежних від його наукового реноме.

У 1890 р. Я. Ю. Бардах почав стажування за кордоном: спершу в Інституті Л. Пастера, а потім в Берліні у Р. Коха. Як відомо, запропонований Р. Кохом для лікування туберкульозу препарат - туберкулін - давав нестабільні результати. У стінах Пастерівського інституту Я. Бардах під постійним наглядом І. Мечникова досліджував дію туберкуліна на здорових та заражених туберкульозом тваринах. Ці дослідження переконали вченого, що застосування кохівського препарату на людях вимагає великої обережності. Свої результати він виклав на

засіданні Товариства одеських лікарів 2 лютого 1891 р., а згодом опублікував у періодичній пресі [64].

Багато уваги приділив Я. Ю. Бардах дослідженню збудника дифтериту. Проводячи експерименти на морських свинках, кроликах, собаках, він зміг підвищити вірулентність бактерій-збудників дифтериту і довести, що імунізація веде до посилення їх фагоцитозу і вироблення антитоксинів організмом-господарем [242].

У 1895 р. Я. Ю. Бардаха було обрано приват-доцентом Новоросійського університету, де він почав викладати курс загальної мікробіології для студентів природничого факультету, читання якого не залишав до самої смерті (1929). Цей предмет користувався успіхом у студентів, так само як і лекції з бактеріології, які Я.Ю.Бардах читав на систематичних курсах з природознавства, організованих в Одесі силами Новоросійського товариства природознавців.

16 січня 1893 р. Я. Ю. Бардах виступив на засіданні Товариства одеських лікарів з доповіддю, присвяченій питанням запобігання та лікування дизентерії. Незабаром, як зазначає дослідник К. К.Васильєв, ця доповідь вийшла друком у «Південно - російській медичній газеті» [49].

На засіданнях Новоросійського товариства природознавців Я. Ю. Бардах зробив низку цікавих доповідей з медичної мікробіології, зокрема «Про тифозні бактерії у воді та про їх відношення до організму тварин» (1889). Результатом досліджень особливостей дифтерійних бактерій та профілактичних властивостей протидифтерійної сироватки стало повідомлення «До морфології дифтерійних бацил» (1892). Творчість відомих вчених О. Ковалевського та Л. Пастера теж була темою його доповідей, надрукованих у працях товариства [19; 20].

Отже, науковці і лікарі, що працювали в одеському науковому центрі на межі століть, зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної епідеміології та мікробіології. К.К.Васильєв, який детально розглянув у своєму дослідженні формування та діяльність Одеського науково-медичного центру, цілком обґрунтовано вважає, що до його індивідуальних особливостей «можна

віднести стійкий інтерес медичних кіл міста до питань боротьби з інфекційними хворобами людини, що згодом обумовило інтенсивний розвиток тут епідеміологічних, мікробіологічних та імунологічних знань» [48, с.80].

У 80-ті рр. XIX ст. Товариство одеських лікарів стає найбільшим і найавторитетнішим товариством у Російській імперії. Його члени виступали на з'їздах російських лікарів у пам'ять М.І.Пирогова (пироговських з'їздах), приймали участь у проведенні різних ювілейних заходів [48, с.88].

Особливо активно Товариство одеських лікарів приймало участь у підготовці і проведенні в Одесі VII з'їзду російських природодослідників і лікарів (1883). На цьому з'їзді з доповідями виступали члени Товариства Г. М. Мінх, М. В. Скліфософський, Н. О. Бернштейн, Н. А. Строганов, О. О. Мочутковський та В. В. Філіпович. Слід зауважити, що учасникам з'їзду були роздані спеціально для них підготовлені екземпляри протоколів засідань Товариства одеських лікарів [48, с.89].

На VII з'їзді природодослідників і лікарів з доповіддю на тему: «О целебных силах организма» виступив І. І. Мечников. Нагадаємо, що І. І. Мечников був обраний члени Товариства одеських лікарів за пропозицією Г. М. Мінха ще 16 лютого 1874 р. Для І. І. Мечникова, як стверджує у своєму дослідженні І. А. В. Сорокіна, Одеське товариство лікарів стало «першою медичною аудиторією, якій І. Мечников систематично впродовж кількох років (1883-1888) доповідав результати своїх праць з фагоцитозу» [659, с.6]. Дійсно, свою теорію, вперше викладену 23 серпня 1883 р. на з'їзді природознавців, він вдруге виніс на публічне обговорення на засіданні Товариства одеських лікарів 22 листопада того ж року у формі доповіді «Порівняльно-патологічне дослідження про запалення в зв'язку з питанням про внутрішньоклітинне травлення». 12 травня 1884 р. Товариство заслухало доповідь І. І. Мечникова «Про відношення бацил сибірки до фагоцитів» - перше дослідження вченого мікробіологічного та імунологічного характеру, у якому доводилось, що явище фагоцитозу так само закономірне для хребетних, як і для

безхребетних. У наступні 1886 - 1887 рр. він виступив ще чотири рази з повідомленнями, присвяченими захисту теорії фагоцитозу.

Активну участь у роботі Товариства одеських лікарів приймав Н. А. Строганов (1842 - 1894). Очолюючи деякий час Товариство, він виступав з промовами на щорічних ювілейних засіданнях. Його доповіді носили соціально-гігієнічну спрямованість: «К вопросу о заболеваемости и смертности г. Одессы» (1886), «О необходимости мер к ограждению здорового населения г. Одессы от заражения сифилисом через прислугу» (1887), «Об участии ночлежных приютов в развитии бывшей эпидемии сыпного тифа и меры к ограничению этого явления» (1889) та ін. [48, с.91].

Одеське товариство лікарів також було ініціатором підготовки вітчизняних кадрів бактеріологів, яка здійснювалася на створеній ним бактеріологічній станції. Про це свідчить лист кишинівського лікаря Ю. С. Мучника, надісланий до щотижневика «Врач»: «З огляду на наближення холерної епідемії до нашого західного кордону... головне завдання лікарів прикордонних обсерваційних пунктів полягає у своєчасному розпізнаванні випадків холери серед пасажирів, а це можливо тільки на основі бактеріоскопічного дослідження на холерні палички Коха» [63, с. 740-741].

Спеціальні бактеріологічні курси для санітарних лікарів було організовано на базі Одеської бактеріологічної станції з ініціативи І. І. Мечникова у лютому 1887 р. За період з 1887 по 1888 рр. на цих курсах пройшли навчання більше 50 осіб. Лекції читалися вечорами у залі Одеського технічного товариства. У викладанні брали участь викладачі Новоросійського університету професор П.О.Вальтер («Клініка холери») і доцент Л.О.Тарасевич («Про холерні токсини»), прозектор міської лікарні Ч.І.Хенцинський («Патологічна анатомія холери»), а також співробітники станції П.М.Діатроптов («Епідеміологія холери та засоби боротьби із нею») і Ф.Ф.Скшиван («Бактеріологія холери»). У березні 1908 р. на станції знову відкрилися 2-тижневі курси з бактеріології для земських лікарів, а згодом - для лікарів-інтернів Одеської міської лікарні [204].

Отже, члени Товариства одеських лікарів, як і учасники інших наукових товариств природознавців і лікарів, відіграли помітну роль у галузі удосконалення вітчизняної медичної освіти, популяризації наукових знань та професійної підготовки медиків і бактеріологів.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з диференціацією медичних знань виникає низка спеціалізованих медичних товариств, які розпочали вузьку спеціалізацію в лікувальній і профілактичній медицині.

У 1894 р. було створено Товариство російських лікарів в Одесі, під головуванням С. Н. Колачевського (1850-1911), заступника – А. В. Корша. Юридично нове положення товариства було затверджено в 1909 р., коли за його клопотанням, було приєднано до Новоросійського університету і стало називатися «Товариством російських лікарів при Новоросійському університеті». На порядку денному засідань товариства стояли питання боротьби з інфекційними хворобами і поліпшення санітарного стану міста. Засідання проходили в приміщенні бактеріологічної станції. У 1898 р. професор Д. К. Заболотний проаналізував протиепідемічні заходи боротьби з чумою, які проводилися в Індії і Аравії, а професор М. Я. Капустін повідомив про заходи, які проводилися в портах Чорного моря для профілактики завезення чуми [48, с. 232]. В роботі товариства брав активну участь М.Ф.Гамалія. 20 листопада 1898 р. він доповів про ферменти, які руйнують бактерії; 25 лютого 1899 р. – бактеріолізину (біологічні речовини, які виділяли деякі бактерії, що сприяли бактеріолізу бактеріальних клітин) [там само, с. 233].

У 1899 р. Товариство російських лікарів почало видавати «Труды Общества русских врачей в Одессе», на сторінках яких друкувалися доповіді про теоретичні та практичні результати діяльності в галузі медицини, епідеміології, гігієни, мікробіології, бактеріології. У цьому ж році за ініціативою М. Ф. Гамалія в Одесі був створений відділ Російського товариства охорони народного здоров'я. 8 березня 1899 р. відбулося перше засідання, на якому було обирається головою П. А. Зелений, заступником – М. Ф. Гамалія, секретарем – Н. П. Васильєвський. 23 квітня 1899 р. на засіданні Одеський

відділ Російського товариства охорони народного здоров'я затвердив інструкцію, в якій зазначалася мета і завдання відділу. У відповідності з інструкцією метою Одеського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я було сприяння поліпшенню громадського здоров'я і санітарних умов міста і його передмістя [там само, с. 235].

У 1899 р. загальна кількість членів Одеського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я складала 244 осіб. Низку ґрунтовних доповідей на засіданні секції зробив М. Ф. Гамалія (голова секції), наприклад: «О трансформизме у бактерий», «Бактерии и молоко», «Аутолиз или саморазложение клеточек». Ф. Ф. Сквашин повідомив про морфологію і біологію чумної палочки, а В. М. Богуцький поділився своїми спостереженнями епідемії чуми в Маньчжурії. За доповіддю В. К. Стефанського про значення туберкуліну як діагностичного засобу туберкульозу у великої рогатої худоби секція сформулювала мотивоване клопотання на ім'я міського громадського управління [там само, с. 237].

Секція по оздоровленню населення Одеси запропонувала міському управлінню низку пропозицій, що торкалися благоустрою доріг. Зокрема, вона рекомендувала заасфальтувати всю населену частину міста, правильно проводити очистку вулиць і їх полив, приступити до проведення дослідів щодо знешкодження відходів в спеціально обладнаному пробному деструкторі.

На засіданні секції також розглядалося повідомлення про становище населення, яке постраждало від неврожаю 1899 р. в прилеглих до Одеси регіонах. Лікарсько-продовольчі пункти були направлені в найбільш потерпілі повіти: Ізмаїльський, Одеський, Єлисаветградський, Аккерманський. Про свою роботу вони звітували на третій секції Одеського відділу охорони народного здоров'я. Зокрема, уповноважені лікарі – В. М. Богуцький, І. Я. Пошутін, М. Я. Гольдгарт-Ландау та інші відзначили, що надана допомога принесла значне полегшення населенню потерпілих районів [48, с. 239].

Після революції 1905 - 1907 рр. діяльність Одеського відділу охорони народного здоров'я була призупинена.

Поряд з питаннями соціальної гігієни, санітарії, епідеміології і мікробіології, які розглядали товариства лікарів, у 1886 р. в Одесі було створено військово-санітарне товариство. Перше засідання членів-засновників товариства відбулося 17 листопада 1886 р. Відповідно до Статуту метою військово-санітарного товариства було обговорення військово-санітарних питань щодо гігієни військ, розташованих в Одесі. Головою товариства було призначено окружного військово-медичного інспектора Одеського військового округу В. І. Приселкова [756].

У 1887 р. Одеське військово-санітарне товариство складалося із 85 членів. На його засіданнях розглядалося широке коло проблем військової гігієни. Зокрема, боротьби з інфекційними хворобами у військах: віспою (А. Т. Лентович, 1887), з холерою (Н. А. Гольденберт, 1887), венеричними хворобами (А. А. Кнери, 1887), трахомою (К. К. Іскерський, 1889) та ін. У зв'язку з поширенням інфекційних хвороб у військах обговорювалося питання про створення пересувних гігієнічних лабораторій (1889), про дезинфекцію одягу солдат (К. К. Іскерський, 1888), про бані та її значення для збереження здоров'я солдат (Н. І. Воскресенський, 1888). Протоколи засідань товариства друкувалися в «Военно-санитарном деле». Наприклад, протоколи за 1886 р. були надруковані в №48 (с. 577 - 578); за 1887 р. - в №7 (с. 75 - 76), №12 (с. 134 - 135), №18 (с. 206 - 209), №25 (с. 291 - 294), №31 (с. 361 - 364), №48 (с. 576 - 579); за 1888 р. в №18 (с. 102 - 104), №23 (с. 287 - 299), №25 (с. 311 - 315) та в інших.

На засіданнях Одеського військово - санітарного товариства заслуховувалися звіти про санітарний стан окремих підрозділів військ (А. Т. Леонтович, 1887, 1888), (А. М. Финкельштейн, 1888), про фізичний розвиток солдат (П. В. Любомудров, 1889) та інші актуальні медичні питання армії.

Під кутом зору санітарії та епідеміології члени товариства аналізували досвід попередніх воєн. Зокрема, в 1886 р. на засіданні товариства була заслухана доповідь В. І. Приселкова «О железных дорогах в военно-санитарном

отношении и военно-санитарного поезда во время войны», в якій узагальнювався досвід російсько-турецької війни в 1877 - 1878 рр.; в 1888 р. доповідь К. К. Іскерського «Причины развития в войсках эпидемий сыпного и возвратного тифов во время войны и меры против них» [48, с. 101].

У зв'язку з переводом у 1890 р. В. І. Приселкова в Петербург діяльність Одеського військово-санітарного товариства затухає і в останнє десятиріччя XIX століття відомості про нього не публікувалися.

Таким чином, Товариство одеських лікарів у другій половині XIX ст. зробило вагомий внесок у розробку науково-теоретичних засад епідеміології, гігієни, санітарії, бактеріології та впровадження їх у лікарську практику.

Важливу роль відіграло Товариство одеських лікарів у розвитку і вдосконаленні санітарної статистики, зокрема, зборі і науковому обґрунтуванні статистичних матеріалів про захворюваність і смертність населення.

Провідні вчені в галузі епідеміології, мікробіології, гігієни, члени Товариства одеських лікарів провели велику організаційну і санітарно-освітню роботу щодо подолання епідемій холери, віспи, на науковій основі розробляли та впроваджували в практику санітарно-протиепідемічні заходи.

3.3. Санітарно-протиепідемічна діяльність Харківського медичного товариства (друга половина XIX – початок XX століття)

На різних етапах розвитку науки в цілому та медичної, зокрема, форми організаційної роботи постійно змінювалися і вдосконалювалися. В залежності від взаємодії політичних, суспільних та наукових факторів, на кожному історичному етапі переважали ті чи інші форми організації наукових досліджень. Особливо вагоме місце в історії прирощення знань посідають громадсько-наукові об'єднання, зокрема наукові товариства. Створення

товариств учених стало однією із форм організації наукової діяльності, що поширювалася в XIX – на початку XX ст.

Перша спроба створення виключно медичного товариства відноситься до XVIII століття. Видатний учений-епідеміолог Данило Самойлович намагався організувати в м. Херсоні лікарське товариства з метою наукової розробки актуальних питань медицини і охорони здоров'я. Він передбачав також висунути низку медичних тем для написання творів на здобуття премії [827, с. 109].

Перше медичне товариство було створено в 1804 р. при Московському університеті прогресивними на той час вченими і мало назву - Фізико-медичне товариство. Москва в Російській імперії мала тоді велику лікарську корпорацію.

Всього в дореформений період виникло 12 медичних товариств: 4 в Петербурзі; по одному в Москві, Вільно, Варшаві, Києві, Одесі, Кронштадті, Миколаєві та Кам'янці-Подільському. Переважна більшість товариств у той період була суто просвітницькими і не ставила перед собою інших завдань, окрім удосконалення знань своїх членів. Товариствами керували професори, старші лікарі великих лікувальних закладів та ті, хто мав великий практичний досвід [225].

Особливо важливе значення для розвитку суспільства, науки і, особливо, медицини мали 60-ті рр. XIX ст. Розвиток капіталістичних відносин у Російській імперії прискорював оновлення природничо-наукових знань. У багатьох великих містах Російської імперії виникають наукові, насамперед медичного профілю товариства.

З 1861 по 1894 рр. в Російській імперії виникло 128 медичних товариств, з них - 84 мали загальний характер, а саме: їх членами могли бути медичні та ветеринарні лікарі, фармацевти та природодослідники (фізики, хіміки, біологи).

У другій половині XIX століття з'являються лікарські спеціальності: хірургів, терапевтів, психіатров, педіатрів, венерологів, акушерів-гінекологів, а

також санітарних лікарів. Водночас у Москві виникають такі спеціалізовані товариства, як хірургічне, терапевтичне, акушерсько - гінекологічне, невропатологів і психіатрів, венерологів і дерматологів, дитячих лікарів, дантистів і гігієністів. Окрім того, створюється Товариство військових лікарів і відділення Російського товариства охорони народного здоров'я.

Синхронно виникають перші Російські об'єднання лікарів. Зокрема, в 1883 р. створюється Товариство російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова з центром у Москві. Дещо раніше, в 1877 р., організується Російське товариство охорони народного здоров'я, яке поступово поширює свою діяльність і на периферію.

У період з 1895 по 1917 р., тобто за 22 роки виникло ще 115 товариств. У цей період створюються лікарські товариства, що й раніше, проте помітно розширюється спектр їхніх наукових інтересів. Все більше з'являлися спеціальні товариства, а їхня географія поширювалася і на повітові міста. Найбільша концентрація лікарських товариств спостерігається в столицях і великих університетських центрах. Так, у Петербурзі було 40 товариств, у Москві - 20, у Києві - 17, в Одесі - 9, у Харкові - 8 [443].

На лівобережній Україні, зокрема, в Харкові в цей час діяли: 1) Харківське медичне товариство (засноване в 1861 році); 2) Товариство наукової медицини і гігієни при Харківському університеті (1867 р.); 3) Бальнеологічне товариство Слов'янського курорту (1897 р.); 4) Товариство нічних чергувань (1897 р.); 5) Дермато-венерологічне товариство при Харківському університеті (1900 р.); 6) Товариство швидкої медичної допомоги (1909 р.); 7) Товариство дитячих лікарів; 8) Товариство хірургів, а також діяв лікарський клуб [614].

У вітчизняній історії особливе місце посідає Харківське медичне товариство. І хоча воно не було першим в Україні за часом відкриття (раніше виникли такі товариства, як Київське, Одеське, Миколаївське, Подільське), проте з часом воно стає найпотужнішим за своєю громадською діяльністю та суспільним значенням не тільки на півдні, але й у всій Російській імперії. За своєю масштабністю та розгалуженою мережею громадських закладів

лікувального, профілактичного і навчального характеру це було одне із найбільших товариств Російської імперії. У 1913 р. воно нараховувало 428 членів, за ним слідували Варшавське медичне товариство - 245 дійсних членів (1908 р.) і товариство російських лікарів у Петербурзі - 223 члени (1913 р.) [551, с. 1].

Відставання товариств столичних міст за кількістю членів від Харківського пояснювалося тією обставиною, що в столицях була широко розвинена мережа товариств за окремими спеціальностями. У Харкові ж такого дроблення майже не було. Основна маса лікарів входила до одного товариства, а всередині самого товариства існували секції за спеціальностями. Таким чином, Харківське медичне товариство було найбільшим лікарським товариством у Російській імперії.

У процесі розвитку медичні товариства розширили коло діяльності і висунули більш глибокі завдання - заповнити прогалини охорони здоров'я та забезпечити населення медичною допомогою, а також оздоровити умови життя людей в місцях компактного проживання. Згодом товариства розширили свою роботу шляхом створення діагностичних установ лабораторного типу, заповнюючи цим пробіли міської медицини.

Харківське медичне товариство розпочало свою діяльність з невеликою кількістю членів (30-40 осіб), а перші його засідання проводилися в приміщеннях медичного факультету університету або, навіть, в особистих помешканнях. Згодом вони перейшли до приміщення лікарні та власної будівлі Товариства (вул. Пушкінська, 14). Найактивніше збиралися члени Товариства у 1869-1870 та 1892 рр. у зв'язку з поширенням холери, а в спокійні у епідемічному плані роки засідання проводилися рідше. З динамікою проведених засідань корелює кількість зроблених на них доповідей і повідомлень. Проведений дослідником П.Т.Петровим аналіз повідомлень, зроблених на засіданнях Харківського медичного товариства за перші 35 років його існування, свідчить про найбільшу їх кількість в 1891-1894 рр. [532, с. 7 - 69].

Статути товариств досить часто переглядалися. Так, Харківське медичне товариство переглядало свій статут у 1870, 1881, 1886, 1891, 1896, 1904 і в 1913 рр. Харківське медичне товариство за 52 роки 8 разів вносило зміни до статуту. Зміни статуту не завжди ініціювали члени товариства, іноді змушувала це роботи адміністрація, яка прагнула посилити свій вплив на наукове зібрання [532, с.14].

У 1888 р. Медична рада розробила новий статут Медичного товариства, на основі представлених у Медичний департамент статутів інших товариств.

Новий статут передбачав у своєму складі три категорії членів: дійсних, кореспондентів і предедентів. Водночас більшість товариств мала ще й четверту категорію - почесних членів. У новому статуті вимоги до вступників у товариство були менш високі, зокрема, вони мали бути лікарем і надати рекомендацію дійсного члена товариства.

Управління справами товариства покладалося статутом на президента, віце-президента, секретаря, касира і бібліотекаря, при цьому дозволялося сумісництво двох останніх посад.

У статуті також зазначалося, що обраний на посаду не має права відмовлятися без поважних причин. Обрання на посаду проводилося на термін від 1 до 3 років, причому зберігалось право на переобрання. В деяких товариствах переобрання на посаду допускалося не більше 3 разів.

Фінанси товариства склалися з членських внесків, доходів від публічних лекцій і пожертвувань громадян грошових або майнових.

Ще на початку своєї діяльності Харківське медичне товариство висувало завдання вивчення санітарного стану Харкова і Харківської губернії, розробку гігієнічних нормативів, всебічне сприяння поліпшенню здоров'я населення.

У руслі основного завдання Товариства вже в 1863 р. обговорювалась доповідь М. А. Сочава і В. А. Франківського про постановку дослідження медико-топографічних умов Харкова. Напрями досліджень і їх тематика, яка була реальним відображенням санітарно-епідеміологічного стану губернії, постійно корегувалися, про що свідчать багаторазові зміни і доповнення в

програмі Товариства в 1870, 1872, 1873, 1875 роках. Зокрема, на засіданні Харківського медичного товариства обговорювалася програма, складена секретарем М.А.Сочавою «Опыт медицинской топографии и статистики в г. Харькове», в якій повідомлялося про народонаселення, смертність і народжуваність, кількість шлюбів і проституцію в м. Харкові [558]. Згодом на позачерговому засіданні Товариства 11 листопада 1870 р. М.А.Сочава повідомив про захворюваність в м. Харкові, звернувши увагу на джерела збору статистичних даних про захворюваність [587]. У 1875 р. на засіданні товариства були проаналізовані відомості про стан захворювання гострими інфекційними хворобами з 1 січня по 1 вересня 1875 р. в м. Харкові [569]. Санітарні питання, які вперше були підняті на засіданнях товариства, торкалися високої захворюваності за даними медико-статистичних відомостей. В.А.Франківський, як ентузіаст суспільно-санітарної справи, поставив питання про те, щоб члени Товариства збирали медико-топографічні відомості в місцях їх проживання і представляли їх Товариству. У зв'язку з цим медичне Товариство визнало важливим збір медико-топографічних відомостей як перший крок до пізнання природного оточення з метою подальшого впливу на нього та поліпшення здоров'я населення. Перед Товариством В.А.Франківський поставив таке завдання: «Медичне товариство має поставити собі священний обов'язок дбати про стан народного здоров'я» [585].

Підбиваючи підсумки першого року діяльності, Товариство звернуло увагу на високий рівень захворюваності і прийшло до висновку, що причиною великої захворюваності в Харкові є забруднення вулиць, дворів і будівель, а також нестача якісної питної води. В якості практичних рекомендацій на одному із засідань Товариства було вирішено звернутися до міської управи щодо покращення санітарного стану міста [662, с. 31].

У полі зору товариства перебували також питання харчування населення. Зокрема, М. А.Сочава, на основі матеріалів протоколів Товариства російських лікарів у Петербурзі, познайомив Харківське медичне товариство з захворюваністю робітників-будівельників залізниць.

У той час і залізнична адміністрація, і лікарі пояснювали високу захворюваність недостатнім харчуванням зголоднілих селян і, навіть, запроваджували різні заходи щодо поступового вживання робітниками «надмірної» їжі. Однак члени Товариства і особливо основний доповідач М. А. Сочава й інші члени (Д. Ф. Лямбль, А. І. Ковальчук) гаряче заперечували цю точку зору і вказували на те, що причиною захворюваності були неякісна їжа і напої та незадовільні житлові і побутові умови [662, с. 32].

Помітною була роль товариства під час голоду, коли ним надавалася матеріальна допомога, про що неодноразово повідомлялося на відкритих засіданнях Товариства з приводу голоду в 1891, 1898, 1907 рр. Серед найпереконливіших була доповідь про голод професора В. В. Фавра «О голодном хлебе» (1898), в якій учений відзначив, що в ХІХ столітті в Російській імперії спостерігалось 48 неврожайних років, які супроводжувалися голодом, на відміну від країн Західної Європи, де голодні роки розглядаються поодиноким явищем, не пов'язаним з неврожаєм [760]. Також він проаналізував праці вчених і лікарів, зокрема працю професора І.П. Скворцова «О голодном хлебе» (Сборник сочинений по судебной медицине и общественной гигиене. – Т.ІІ. – Х.,1874), у якій автор зробив спробу науково обґрунтувати питання харчування населення в голодні роки та зробив детальний аналіз двох зразків голодного хліба із Бузульського повіту Самарської губернії. У праці професора В. Д. Орлова «Желудочный голодный хлеб» (1891) автор описав хімічний склад жолудів і рекомендував їх в якості сурогату для приготування хліба за умови усунення з них в'яжучих і дубильних речовин. Стаття професора [561] присвячувалася питанню засвоєння білкових речовин організмом дорослої людини.

Неодноразове звернення Товариства до питань санітарії пов'язувалося насамперед з боротьбою з епідеміями. Товариство дотримувалося такої лінії: не хочеш епідемії – дбай про благоустрій і санітарію міста. Ще в 1869 році М. А. Сочава зробив велику доповідь «Про заснування в Харкові санітарного комітету». Аналізуючи санітарний стан м. Харкова, доповідач зазначив, що

завдяки застосуванню гігієнічних заходів можна врятувати життя багатьом тисячам людей [662, с. 36].

У 1870 р. Н. А. Сочава знову на засіданні Товариства піднімає питання про заснування санітарного комітету. Доповідач зібрав відомості по всіх лікарнях про кількість хворих у Харкові. Виявилось, що в 1863 році хворих було 10 000, в 1864 р. – 17 163 і в 1865 р. 22 000 при населенні міста - 60 798 осіб. При такій захворюваності була явно необхідна організація санітарного комітету.

У 1871 році Медичне товариство зробило висновок стосовно проекту «Устройства земско-медицинских учреждений в Полтавской губернии», який був розроблений медичною комісією земської управи і надісланий для відзиву. Проект був переданий до комісії (Д. Ф. Лямбль, І. І. Кузнєцов, В. Я. Скабичевський), яка відзначила позитивні аспекти документа та зробила низку критичних зауважень.

М. А. Сочава і Я. М. Горбаньов заперечували І. С.Сицяню, вважаючи недоцільним доручати одному лікарю лікувальні та санітарні функції. Я. М. Горбаньов також не погоджувався з тим, що комісія повинна працювати при міській думі і наполягав на її незалежному статусі [572].

Харківському медичному товариству неодноразово належала ініціатива організації при міській управі спеціальної санітарної частини (в 1867, 1871, 1878, 1881, 1892 рр.). За приклад професор В. В. Фавр приводив огляд санітарних закладів Петербургу, вказуючи на їхню результативну протиепідемічну діяльність [742].

Члени Харківського медичного товариства на своїх засіданнях робили огляд наукових досягнень в галузі гігієни та епідеміології та їх впровадження в лікарняну практику міста і Харківської губернії в цілому. Зокрема, з доповіддю на тему: «Значение и оценка некоторых мер в борьбе с окружающими нас инфекциями» виступив Е. Н. Беллін. Він звернув увагу на певні труднощі щодо впровадження в практику відомих наукових розробок з питань профілактики інфекційних хвороб [567, с. 1-2].

Для розв'язання цієї проблеми Харківське медичне товариство створило комісію, яка на засіданні 19 травня 1884 р. розглянула доповідь Е.Н.Белліна і складала відповідну програму, яку розіслала всім лікарям Харківської губернії. Програма включала питання реєстрації хворих, догляду за ними, шляхи інфікування, ізоляції, дезинфекції тощо. Комісія також зобов'язала лікарів повідомляти Харківське медичне товариство про виконання програми [568].

На засіданні було заслухано також виступ представника санітарної комісії - санітарного лікаря міста Н. В.Томашевського, який повідомив про діяльність санітарної комісії за 2 роки, зауваживши, що за цей час санітарний стан міста покращився. Водночас члени Товариства спростували твердження Н. В. Томашевського. З цього приводу голова Товариства професор В. Ф. Грубе, підсумувавши засідання, відзначив, що робота комісії, як і сама комісія, не дуже вимоглива» [662, с. 36].

Медичним товариством було актуалізовано низку питань, з якими зверталися земства, міста і губернії. Медичне товариство указувало владі на необхідність рішучої боротьби з сифілісом та іншими соціальними хворобами.

Окремої уваги заслуговує робота Товариства в галузі професійної гігієни. У 1897 році Медичне товариство заслухало дві доповіді, присвячені питанням професійної гігієни. Зокрема, Е.Ф.Беллін доповідав «Про захворювання центральної нервової системи в залежності і зв'язку з нещасними випадками експлуатації», а П.В.Царевський - «Професійна гігієна залізничних майстерень» [662, с. 53]. Зокрема, П. В. Царевський доповів про житлові умови, тривалість робочого дня і оплату праці, а також про захворюваність робітників Люботинських залізничних майстерень. Отже, з ростом чисельності робітників Медичне товариство посилювало увагу до питань умов і охорони праці робітничого люду.

У міру розвитку гігієни, епідеміології, лікувальної медицини виникла необхідність обговорення відповідних питань вже не на загальних засіданнях Товариства, а в спеціальних секціях. У 1884 році було поставлено питання про

організацію секцій Товариства, а згодом запрацювали - епідеміологічна, громадської медицини, демографії та гігієни.

Активними членами Товариства, які розробляли наукові основи санітарно-протиепідемічної справи, були: Сочава, Франківський, Лазарєв, Гагенторн, Столяров, Леонтович, Поніровський, Попов, Баранніков, Александров, Беллін, Дедюлін, Якобій, Фавр, Цезаровський, Скворцов, Смирнитський, Нікітський, Гамалія, Ширяєв, Ігумнов, Шмідт, Кандиба та ін. [662, с. 55].

У зв'язку з епідеміями холери, чуми, віспи, дифтерії, паразитарних тифів, Харківським медичним товариством була проведена велика протиепідемічна робота: організаційна, дослідницька, освітня.

Комісія з розробки заходів проти інфекційних хвороб, використавши анкетний метод, представила Товариству доповідь і запропонувала низку пропозицій, серед яких пропонувалися для «контагіозних форм обов'язкова ізоляція і дезинфекція. Для неконтагіозної інфекції, такої як холера (на той час це була помилкова думка), вона не обов'язкова. Необхідно було мати підготовлений персонал по догляду за хворими, який повинен забезпечити виконання намічених заходів» [662, с. 59].

У своїй санітарній та протиепідемічній діяльності цього періоду Товариство спиралося на допомогу першого російського бактеріолога Л. С. Ценковського, його учня В. К. Високовича та їхньої наукової школи.

На початку серпня 1871 року було скликано позачергове засідання товариства для обговорення заходів щодо боротьби з появою нової хвилі холери. Приводом слугувало звернення міської управи з проханням про виділення лікарів для чергування в аптеках.

На наступному засіданні було заслухано лист губернатора з проханням виділити лікарів для керівництва роботою попечителів (підкувальників) та для нагляду за проведенням протиепідемічних заходів. Товариство розробило як інструкцію для лікарів, так і запропонувало для роботи фахівців.

Загроза появи холерної епідемії змусила Товариство намітити низку заходів по її локалізації.

На одне із засідань Товариства прибув губернатор і попросив окреслити коло протихолерних заходів. Проте не схвалив видання популярної брошури, оскільки вважав, що не варто передчасно лякати населення.

Холера з'явилася в Харкові в січні 1886 року, тривала 6 тижнів і вразила порівняно небагато людей, виключно серед бідного населення. Всього було 247 хворих, з яких 136 померло. Оскільки в цю епідемію не захворів жоден із працівників холерного відділення, ні один фельдшер або лікар, - було зроблено висновок, що холера не має безпосередньої передачі від хворого до хворого [662, с. 62].

Незабаром знову з'явилися захворювання холерою, у зв'язку з чим Товариство організувало велику комісію для розробки і проведення протиепідемічних заходів, обрала свого голову професора В.Ф.Грубе представником у Губернський комітет громадського здоров'я.

Комісія по боротьбі з холерою представила серію просвітницьких доповідей, а Товариство влаштовувало курси по догляду за холерними хворими [там само, с. 72].

У січні 1892 році до Товариства звернувся міський голова з проханням рекомендувати лікарів у тимчасові висипнотифозні лікарні. Товариство звернуло увагу міської управи на те, що для правильної боротьби з епідеміями потрібні не тимчасові, а постійні міські лікарі. Товариство ще раз нагадувало міській думі щодо необхідності обладнання каналізації та впорядкування водопроводу.

У 1893 році, на прохання міської управи, Товариство організувало курси по догляду за холерними хворими, на яких було підготовлено 127 медичних сестер.

Виступаючи з промовою на річних зборах, член Товариства П. В. Цезаревський з гіркотою говорив про те, що «медицинское общество работает, не покладая рук, холера прекратилась – и в этом есть капля меда, но население быстро успокаивается, отвертывается от веры в знание, не желает знать, что лишь в мире можно готовиться к войне с большой надеждой на

успех. Наше Общество остается без внимания, но мы верим в свои силы». [662, с. 35].

Харківські лікарі пильно слідкували за всим новим у сфері епідеміології і бактеріології. Так, професор А.Х.Кузнецов у 1889 р. ознайомив членів Товариства з новою хворобою епідемічного характеру - інфлуенцою.

З метою ознайомлення із новітніми досягненнями в галузі бактеріології і епідеміології, Харківське медичне товариство відряджало своїх членів за кордон. У 1902 р. було відряджено одного із лікарів Бактеріологічного інституту - С.В.Коршуна для ознайомлення із способами приготування протискарлатинозної сироватки в м. Берн (Швейцарія), м. Відень (Австрія) і м. Париж (Франція). Про свою діяльність за кордоном він звітував на одному із засідань товариства [738, с. 1-29]. В. І. Недригайлов виступив на засіданні товариства з двома доповідями про своє стажування в Парижському Пастерівському інституті. У доповіді «Курс бактериологии в Парижском Пастеровском институте (1902 - 1903 гг.)», він повідомив, що під час відрядження він прослухав 81 лекцію з курсу бактеріології тривалістю 1,5-2 години кожна. Доповідь «О пастеровских прививках в Парижском институте в 1903 году» була присвячена ознайомленню з методами щеплення та застосуванню їх у м.Харкові [739, с. 27-57].

В.І.Недригайлов виступив з доповіддю «Пастеровский Институт в Лилле», в якій вказав на те, що наші Пастерівські інститути складають лише невелику частину тих закладів, які у Франції названі в честь Пастера і успішно працюють [740, с. 61]. Лікар Бактеріологічного інституту Г.Острянін виступив на засіданні товариства з доповіддю «Бактериология и паразитология на XIII Международном конгрессе в 1900 г. 2-9 августа», в якій проаналізував дискусії вчених у галузі імунології І.І.Мечникова і Бухнера про імунітет [741, с. 501-516]. С.В.Коршун звітував на засіданні товариства про свою участь в роботі VII з'їзду російських лікарів у пам'ять М.І.Пирогова, який проходив у Казані. На з'їзді він виступив з доповіддю про діяльність Харківської бактеріологічної станції, а також ознайомився з методиками приготування протидифтерійної

сироватки в інститутах Москви, Казані і Самари [352]. У 1907 р. В. І. Недригайлов приймав участь в зоологічному конгресі в Бостоні (Америка), а також ознайомився з 69 бактеріологічними і медичними закладами та Пастерівськими інститутами в Бостоні, Нью-Йорку, Вашингтоні, Торонто [497, с. 69].

Як бачимо, члени Харківського медичного товариства ознайомлювалися зі світовими досягнення в галузі епідеміології і бактеріології та застосовували їх у своїй практичній діяльності.

На порядку денному засідань Харківського медичного товариства постійно стояли питання захворюваності і смертності від натуральної віспи. Ще в 1863 р. лікарський інспектор Я. М. Горбаньов наводив дані про смертність від віспи, що в 1861-62 рр. сягала 25% населення. Доповідач вважав, що причиною такої високої смертності є відсутність обов'язкового щеплення проти віспи, ревакцинації і незнання техніки віспощеплення [662, с. 32].

Слід відзначити, що проти віспощеплення виступили діячі наукової медицини, зокрема, її фізіологічного напрямку, а захищали його представники практичної медицини, яка залишалася на той час ще на емпіричних позиціях. Ця боротьба проти прищепного «емпіризму» вийшла за межі Харкова.

На початку 1873 року в Харкові виникла епідемія віспи. Виступаючи з цього приводу, М. А. Сочава з великою прикрістю відзначав те, що багато харків'ян лікуються у фельдшерів, акушерок, гомеопатів, аптекарів, знахарів, бабусь-шептух тощо. З часом ставлення Товариства до віспощеплення змінилося і виникла, навіть, ідея про заснування при Товаристві віспощеплювального бюро з приготуванням телячої лімфи.

У зв'язку з появою чуми в Індії російський уряд прийняв заходи проти завезення цієї небезпечної хвороби на територію Російської імперії. У зв'язку з цим була створена під керівництвом принца Олександра Петровича Ольденбургського комісія, основною метою якої було попередження завезення чуми. Для ознайомлення з бактеріологією чуми Харківське медичне товариство відрядило В. І. Недригайлова в Петербург [449, с. 71-82]. Водночас

В. І. Недригайлов відзначив, що основні властивості чумної палочки і її культур ним уже описані в 1882 р. в статті «Бактериология чумы», з якою він виступив на засіданні товариства [448].

У 1889 році Медичне товариство виділило комісію для розробки умов забезпечення страхування лікарів, які відправлялися в Самарканд на боротьбу з чумою.

У 1901 році в Одесі розпочалася нова епідемія чуми. Поява цього небезпечного інфекційного захворювання схвилювала всю країну. У відповідь на епідемію Харківським медичним товариством розроблялися і впроваджувалися заходи щодо попередження поширення і розвитку епідемії на інших територіях імперії.

У зв'язку з цими подіями в 1902 році В. П. Познанський на засіданні Харківського медичного товариства прочитав доповідь на тему «Роль крыс в епидемии чумы». Він запропонував знищувати щурів усіма засобами, аж до поширення щурячого тифу, але все це провести в дію лише тоді, коли виявляться результати одеського досвіду [556].

Таким чином, організаційна, санітарно-гігієнічна та протиепідемічна діяльність Харківського медичного товариства та його членів була спрямована, насамперед, на попередження такої небезпечної інфекційної хвороби, як чума.

Уже в 1878 році Харківське медичне товариство звернуло увагу на захворюваність дифтерією. Зібрання лікарів обговорило питання епідемічної небезпеки дифтерії і способів дезинфекції. М.А.Сочава вважав, що це контагіозне захворювання, заразність якого слабше віспи, що дезинфікувати краще гарячим повітрям, що місту необхідно влаштувати дезинфекційну камеру.

Восени 1879 року увага Товариства цілком зосереджувалася на епідемії дифтерії. Лікарі повідомляли про те, що дифтерія вже уражає і дорослих. При цьому Товариство наполегливо вимагало організації лікарні для ізоляції хворих.

На одному із засідань Товариства були наведені відомості щодо захворюваності. Зокрема, в лікарню поступило з листопада 1879 р. по липень

1880 357 хворих, з них видужало 234 особи і померло 123 особи, тобто смертність складала 34,5%. До кінця 1881 року захворюваність на дифтерію різко знизилася [662, с. 42].

У зв'язку з частими епідеміями і високою смертністю хворих на дифтерію Харківське медичне товариство ініціювало створення протидифтерійного інституту, який було засновано 20 жовтня 1894 р. Професору В.К.Високовичу було доручено приготувати протидифтерійну сироватку за методом Ру. У зв'язку з цим було налагоджено виготовлення сироватки для лікування і термінової профілактики дифтерії. Вчені Харкова багато уваги приділяли науковому з'ясуванню характеру дифтерії, зокрема розробці і впровадженню в практику протибактерійних препаратів. У звіті про діяльність Харківського медичного товариства за 1894 р. повідомлялося про лікування і профілактику дифтерії сироватками Берінга і Ру [507, с.11]. В.І.Недригайлов на одному із засідань товариства повідомив про випуск Бактеріологічним інститутом 60 159 флаконів протидифтерійної сироватки за 1897 р., вказавши на її збільшення порівняно з двома попередніми роками [508, с.60], а також виступив з доповіддю «Опыт с введением противодифтерийной сыворотки per os и per rectum» [509, с.3-16]. В звіті за 1900 р. повідомлялося проте, що протидифтерійна сироватка вперше була випущена в 1895 р. [510, с. 12]. У звіті про діяльність протидифтерійного інституту за п'ять років на засіданні Харківського медичного товариства повідомлялося, що з кожним роком виробництво сироватки збільшувалося. Зокрема, за 1899 р. було виготовлено 59 943 флаконів (для порівняння: Київський бактеріологічний інститут випустив 21 300 флакоків, Московський – 16 822 флакони, Варшавський – 28 817, Інститут експериментальної медицини – 32 690 флаконів [504, с. I-VIII].

У 80-90-х рр. XIX ст. Харківське медичне товариство розгорнуло активну санітарну та епідеміологічну роботу в місті [614; 830].

Члени товариства вивчали причини виникнення і поширення в Харкові епідемічних захворювань, сприяли організації стаціонарних протиепідемічних установ. У своїй санітарній та протиепідемічній діяльності цього періоду

Харківське медичне Товариство спиралося на допомогу першого російського бактеріолога Л. С. Ценковського, його учня В. К. Високовича та їхньої школи в цілому [831].

Ценковський Лев Семенович (1822-1887) - один із активних членів Харківського медичного товариства. У 1881 р. він увійшов до складу комісії по боротьбі з епідемією дифтерії. Сприяючи створенню Товариством бактеріологічної пастерівської станції, він погодився завідувати нею, але через хворобу не зміг виконати це доручення [400, с. 81-82].

К. Тімірязев, видатний вчений та історик науки, назвав його ім'я серед дослідників, котрі увійшли у наукову «загально-європейську сім'ю вже не як учні, а як повноправні діячі, співробітники, а іноді і керівники, що розпочинають науковий шлях...» [429, с. 3]. Сам вчений з притаманною йому скромністю так оцінював свої успіхи в науці, якій він передбачав велике майбутнє: «Ці поки що досить скупі дані вже кидають промінь світла в найпохмурішу галузь патології. Навіть при слабкому його мерехтінні можна бачити вдалині ослаблені контагії інших зараз, і надія захистити рід людський від дифтериту, холери, чуми шляхом щеплення стає з кожним днем більш здійсненою» [823, с.27].

Найбільшою заслугою Л. С. Ценковського у сільському господарстві стала запропонована ним вакцина проти сибірки. У другій половині ХІХ ст. ця хвороба набула характеру епізоотії. Зокрема, в 1864 р. в Росії від неї загинуло понад 90 тис. тварин. Більше того, поширюючись на людей, вона того ж року спричинила смерть 667 осіб. З 1897 по 1906 рр. від сибірки загинув 155871 кінь, 164006 голів великої рогатої худоби, 119313 овець і 3876 свиней. Спеціальна комісія міністерства державного майна, що оглядала стан південноросійського вівчарства, встановила, що з 404 обслідуваних маєтків 242, або 59,9% мали захворювання тварин на сибірку [615]. .

У серпні 1882 р., Л.С.Ценковський організував при своїй ботанічній кафедрі в університеті примітивну бактеріологічну лабораторію, де розпочав пошуки власного методу вироблення протисибіркової вакцини.

Вакцини Л. Пастера і Л. Ценковського стали першими в історії науки бактеріальними препаратами, придатними для боротьби із заразними хворобами. У 1887 р. професор В. К. Високович, учень Л. С. Ценковського, відряджений у Херсонську губернію для додаткової перевірки його методу, виявив, що вакцина Ценковського ефективна не тільки для овець, але й для коней [72, с.21-24]. Ця вакцина з успіхом використовувалась впродовж наступних 70 років.

У 1905 р., враховуючи можливість появи в Харкові азіатської холери, С. В. Коршун та В. І. Недригайлов звернулися до товариства з пропозицією організувати при ньому курс з 7 лекцій для лікарів та практичні заняття на базі Бакінституту. Перший цикл лекцій розпочався 15 лютого у залі засідань Товариства; через велику кількість слухачів другий цикл проходив у залі Міської думи. Тексти лекцій вирішено було видати за рахунок Товариства, а прибуток від їх продажу передати для розширення Бакінституту [630].

Після В. К. Високовича Пастерівський інститут очолив його учень В. І. Недригайлов (1869-1923), який у 1892 р. закінчив Харківський університет. У 1902 р. В. І. Недригайлов прослухав курс бактеріології у Пастерівському інституті в Парижі, де працював під керівництвом І. І. Мечникова. Більшість його робіт присвячено імунології, зокрема ним запропоновано засіб діагностики холери шляхом зв'язування комплементу.

У 1908 р. С. В. Коршун очолив Харківський бактеріологічний інститут і розробляв профілактичні препарати, зокрема суміші дифтерійного токсину з антитоксином. Значну увагу приділяв вивченню токсичних властивостей стрептокока та виготовленню протискарлатинозної вакцини. Проведенню попереджувальних щеплень проти скарлатини було присвячене засідання Харківського медичного товариства 26 вересня 1909 р. На засіданні було зроблено 11 доповідей з історії статистичних даних за 17 років у Російській імперії, Харківській губернії та з питань етіології і вакцинації скарлатини. Зокрема, професор В.В.Фавр виступив з доповіддю «Заходи боротьби зі скарлатинозною епідемією в Харкові», в якій зазначив про широке

застосування вакцини проти скарлатинозного стрептокока та проведення комплексу загальносанітарних і протиепідемічних заходів [573].

Спектр наукових інтересів Бактеріологічного інституту, спочатку заснованого для лікування сказу, з роками значно розширився. Зокрема, М.І.Шварц проводив бактеріологічне дослідження харківської водопровідної води, про яке доповів на одному із засідань товариства та опублікував у статті «Бактеріологічне дослідження Харківської водопровідної води» [14], а також «Бактеріологічне дослідження харківського риночного молока на туберкульоз» [13].

Водночас найбільшої ваги надало інституту виробництво бактеріальних препаратів, якими він забезпечував увесь Південь Росії, Кавказ та Середню Азію. Вже з 1882 р. Харківський бакінститут почав давати відчутний прибуток, а в 1911 р. газети писали: «Харківський бактеріологічний інститут, що складає гордість нашого Медичного товариства, є першим у Росії і займає одне з перших місць у Європі» [841]. Наведемо деякі дані. У звіті про діяльність Бактеріологічного інституту за 1907 р. В.І.Недригайлов відмічав, що за рік інститут виготовив лікувальних сироваток в кількості: протидифтерійної – 146 462 флаконів, протистрептокової – 817, протидизентерійної - 1064, протиправцевої – 341, проти базедової хвороби – 763. З питань епідеміології і бактеріології надруковано 20 доповідей у «Трудах» Харківського медичного товариства [496].

Отже, члени Харківського медичного товариства сприяли становленню мікробіологічної науки на терені України. Науковці зробили вагомий внесок у галузі діагностики, пошуків і обґрунтування ефективних засобів профілактики і лікування інфекційних хвороб людей та сільськогосподарських тварин.

Наприкінці XIX – початку XX ст. Харків у санітаному плані помітно упорядковувався. У місті будувалося централізоване водопостачання і проводилася каналізація. Покращилося освітлення міста, з'явилися електричні ліхтарі, які замінили недостатнє гасове освітлення вулиць. Розпочав рух електричний трамвай. Поліпшилася бруківка на центральних вулицях і площах

міста. Водночас околиці міста, як і раніше, залишаються в антисанітарному стані.

У 1891-1895 рр. Харківське медичне товариство здійснювало систематичні популярні читання з гігієни, організовувало виставки, складало популярні брошури з різних аспектів гігієни. Так, у 1895 році Товариство заслухало доповідь комісії з народних медичних читань. В. І. Недригайлов зробив повідомлення про діяльність комісії народних медичних читань. За існуючим на той час положенням, народні читання повинні були проводитися лише за дозволеними книгами і брошурами. Оскільки санітарно-просвітніх книжок виявилось мало, а більшість існуючих була застарілою і майже не придатною для проведення таких читань, комісія запропонувала товариству порушити перед губернською адміністрацією питання про надання дозвілу вносити необхідні виправлення та зміни в текст брошур, про використання для читання загальних праць з гігієни і медицини, а також в усній формі подавати текст, а не читати. Губернатор дав на це дозвіл за умови попереднього узгодження програми читання на її затвердження. За 1894 р. було зроблено 40 повідомлень, більша частина яких торкалася питань профілактики інфекційних хвороб [506].

У 1885 році Товариство заслухало низку ґрунтовних доповідей керівників комісій та окремих членів, серед яких повідомлення професора А. І. Якобія «Про профілактичні заходи щодо поширення сифілісу» [852]. З доповіддю на тему: «Способы общественной борьбы с пьянством» виступив 13 березня 1899 року на засіданні товариства професор В. В. Фавр, який стверджував, що для боротьби з п'янством, як і для боротьби з туберкульозом, недостатньо організувати тільки одні спеціалізовані лікарні. Він порадив розпочати боротьбу з п'янством, поліпшуючи гігієнічні умов життя населення, а також оздоровлюючи те середовище, в якому розвивається туберкульоз і п'янство [762, с. 27-28].

Харківське медичне товариство надавало допомогу населенню під час війн. Зокрема, в ході російсько-японської війни у 1904 році Харківське

медичне товариство організувало гігієнічний загін для подолання інфекційних хвороб, які, як показував досвід попередніх війн, приносять армії більше шкоди, а ніж бойові дії. Це питання було підняте М. С. Рясненським на засіданні товариства 11 лютого 1904 р. Гігієнічний загін був направлений в м. Чита для обслуговування Забайкальського району Сибірської залізничної дороги від Байкалу до Манчжурії (Китай) 12 травня 1904 р. [758, с. 90-91].

У м. Мукдені на прохання лікаря Г. Я. Остряніна військове відомство надало гігієнічному загону дезинфекційну камеру. Головна діяльність загону в Мукдені була спрямована на спостереження і організацію очищення та асєнізацію міста і прилеглих до нього територій. У розпорядженні лікаря Г. Я. Остряніна було 7 військових лікарів, спільно з якими він приступив до діяльності. У зв'язку з цим була створена спеціальна санітарна комісія, яка розробила постанову з питань санітарного оздоровлення міста. Діяльність комісії продовжувалася з 29 січня по 12 лютого 1904 р. За цей період комісія збиралася тричі. На одному із засідань комісії Г. Я. Острянін повідомив проте, що він проводив гігієнічне обстеження місць зосередження біженців, всього було оглянуто 4000 осіб. Аналіз протоколів засідань санітарної комісії показав, що не всі намічені нею заходи вдалося втілити, оскільки китайське керівництво м. Мукдена відмовилося допомагати матеріально, посилаючись на відсутність коштів [383].

Слід також підкреслити, що в період російсько-турецької (1877 - 1878 рр.) і російсько - японської (1904-1905 рр.) війн у доповідях професорів В. І. Недригайлова і П. І. Лащенко вивілювалися актуальні на той час питання військової гігієни («Войны и эпидемии», «Очистка воды в походах», «Гигиенические отряды на театре войны»)

Дбаючи про розвиток вищої жіночої освіти в країні, Харківське медичне товариство взяло активну участь в організації Жіночого медичного інституту. У 1905 р. група молодих жінок звернулася до Ради Харківського університету з проханням прийняти їх до складу студентів. Під впливом революційних подій уряд дав свій дозвіл, але вже у 1908 р. доступ жінок до вищих учбових закладів

знову було обмежено. Тоді справу вищої жіночої освіти перебрали на себе громадські організації.

7 травня 1910 р. курсистка медичного факультету приватних жіночих курсів Н.І.Невіандт звернулася до Харківського медичного товариства з проханням про утворення вищої медичної жіночої школи. 8 травня збори товариства ухвалили задовольнити це прохання, для чого обрали організаційну комісію під головуванням В. Я. Данилевського [532].

Заняття розпочалися 1 листопада 1910 р. Число студенток становило 995 осіб. Для кращих із них запровадили дві стипендії, відшукали кошти для допомоги малозабезпеченим. У 1912 р., після хвороби та переїзду за кордон, В.Я.Данилевський відмовився від керівництва інститутом, але добре налагоджена справа продовжувалась. 5 грудня 1914 р. у новому будинку Харківського медичного товариства (по вул. Пушкінській, 14) відбувся перший випуск студенток, 40% яких закінчили інститут з відзнакою. Всього за 8 років існування Жіночий медичний інститут дав країні 1500 кваліфікованих жінок - лікарів [532].

Окрім безперервної протиепідемічної роботи, Харківське медичне товариство актуалізувало низку інших питань громадської гігієни. Зокрема, в 1912 р. на пленарному засіданні Товариства виступив з доповіддю земський лікар - учений – гігієніст С. М. Ігумнов «О регламентации проституции». За повідомленням кореспондента харківської газети «Южный Край» (№ 11102 від 18/XI-1912 р.) Зал засідань не міг вмістити всіх бажаючих послухати цю доповідь. Зал і коридор були переповнені. Окрім лікарів - членів Товариства в засіданні брали участь юристи, студенти та курсистки [662, с.56].

Акцентуючи увагу на поширенні проституції, С. М. Ігумнов зазначав, що явище проституції становить величезну суспільно-санітарну проблему. Доповідач навів приклад з місцевої преси: «У будинку гр. Нісер отруїлася повія. Коли після порятунку її запитали, навіщо вона це зробила, дівчина описала повну дикого жаху картину катувань і страждань повій. Умови їхнього

існування в будинках терпимості жахливі. Виявляється, що це вже не перший випадок самогубства» [662, с.56].

Коли проституція перетворилася на «торговий дім», як зазначав С.М.Ігумнов, - треба ще голосніше сказати, що «будинки розпусти явище нетерпиме». При цьому він запропонував Медичному товариству повторно висловитися за закриття будинків терпимості. Після обговорення доповіді С.М.Ігумнова членами товариства була прийнята резолюція: «Медичне товариство вважає існування будинків розпусти явищем нетерпимим і засуджує їх існування з гігієнічної і моральної сторони» [662, с.56].

Медичне товариство також боролася з такими соціальними хворобами, як туберкульоз, сифіліс і алкоголізм. Проте в цій галузі його рекомендації залишалися не виконаними.

Загалом за час діяльності Медичного товариства відбулися помітні зміни. Місто поступово упорядковувалося, зусиллями Медичного товариства була створена санітарна організація.

Діяльність Медичного товариства активізувалася в період революції 1905 - 1907 рр. Найбільше це позначилося на роботі секції громадської медицини, гігієни і демографії, активними діячами якої були К.М. Гамалій, С. М. Ігумнов, В. І. Недригайлов, П. А. Сергієвський, В. В. Фавр [662, с.250].

Завдання та складові роботи секції можна оцінити за низкою питань, що обговорювалися на її засіданнях: у 1908 р. були заслухані доповіді І. Шварца – «О голодном хлебе», Л. Тарасенка – «Перспективы санитарного состояния населения в связи с недородом 1907 г.», П. Сумініна – «О необходимости борьбы с туберкулезом среди студентства», К. М. Гамалія – «Ночлежные приюты и постоянные двory в Харькове», М. Алексеева – «Кожевенный промысел в санитарном отношении» [511]; в 1909 р. заслухані такі доповіді: С. М. Ігумнова – «К вопросу о созыве съезда по борьбе с заразными болезнями», К. М. Гамалія – «Эпидемия возвратного тифа в Харькове в 1908 г.», В. В.Фавра – «К вопросу о нормах для сточных вод при выпуске их в общественные водоемы» [512]; в 1910 р.: А. З. Рабиновича – «О трудных в

воспитательном отношении детях», С. Л. Звенигородского «О призрении престарелых», В. В. Фавра – «Гигиенические требования в местном строительном законодательстве», С. Г. Матвеева – «О постановке медицинского образования в Харьковском университете» (по данным анкеты среди студентов-медиков V курса), В. В. Фавра – «Об эпидемии чумы в Маньчжурии» [505].

З доповіді секретаря секції в 1914 р. відомо, що за період 1907 - 1913 рр. було заслухано 56 повідомлень. Зокрема, в 1912 р. обговорювалися доповіді: Іваницької – «Индивидуальное и общественное воспитание детей», Мегеровської – «Из впечатлений и наблюдений на голоде», Рабиновича – «Детский сад и современные задачи благоустроительного попечительства о детях», Кедровського – «Народное чтение по медицине и гигиене» в Мариупольском уезде». У 1913 р. заслухані повідомлення М. І. Ретілова – «Впечатления о поездке в чумные очаги области Войска Донского», К. М. Гамалія – «Эпидемия возвратного тифа в 1912-1913 гг.», А. А. Кнабе – «Наблюдение над течением возвратного тифа и лечение его сальварсоном в эпидемию 1912 -1913 г.», М. І. Ретілова – «Передвижная выставка по борьбе с заразными болезнями и алкоголизмом Совета съезда горнопромышленников на производствах юга России» [513]. У 1914 році: І. Т. Васильєва – «О некоторых санитарных учреждениях за границей»; Л. Л. Рохлина «Итоги деятельности секции за 6-ти ление» та «О врачебной помощи участникам больничных касс и их семьям», Е. Я. Левинова «Законы о страховании рабочих и медицина» [514].

Відомості про діяльність секції громадської медицини, гігієни і демографії з 1915 р. по 14 жовтня 1922 р. перериваються. З жовтня по квітень 1923 р. було проведено 11 засідань, на яких заслухано 16 доповідей: З. Н. Несмелової – «Новейшие литературные данные по вопросам общественной медицины», Хворостанського – «Некоторые эпидемиологические параллели в 1921-22 гг.», Р. С. Кобрина – «О холере в Харькове», С. А. Томіліна – «Научные задачи социальной медицины», Бродського – «XII водопроводный санитарно-технический съезд в Москве», Н. С. Морозівського – «Организация

противотуберкулезной борьбы у нас и на Западе», Е. М. Кагана – «Об обязательном извещении о профессиональных заболеваниях» [662, с.250].

Подальша робота медичної громадськості в галузі гігієнічних проблем розвивається на базі Наукової Асоціації Харківського губернського відділу професійної спілки Медсантруда. Уже в 1924 році підсекція гігієни проводила велику організаційну роботу, головним чином на базі Інституту робітничої медицини» [662, с.251].

Найважливіші питання гігієни в радянський період обговорювалися членами гігієнічного товариства у доповідях О. М. Марзєєва, Е. М. Кагана, В. Г. Соболева, З. Д. Горкіна, В. К. Навроцького, С. В. Міллера, М. А. Абрамовича, В. М. Жаботинського, С. А. Томіліна, М. Г. Гуревича, З. А. Гуревича, В. А. Углова, М. Л. Кошкіна, В. А. Яковенка, М. І. Чернявського, С. Х. Хуца, А. С. Кацнельсона, С. М. Екеля, І. М. Орлика, Г.Я.Хазана. На засіданнях гігієнічного товариства затверджуються плани дослідних і науково-практичних робіт в галузі гігієни.

Суспільне значення обговорення планів визначалося тим, що вони включалися в плани робіт Інституту і виконувалися на базі його відділів. У цьому аспекті слід відзначити деякі протокольні записи ради секції, зокрема, «Вважати за доцільне намітити роботу по лінії фармакології - про вплив різних сполук свинцю на фагоцитарну функцію (А. І. Черкес), з фізіології - роль плетизмографії у вивченні втоми; виділити 3-х членів секції на практику по біохімії ...» та ін. [662, с.252]. До роботи секції були залучені також фабрично - заводські лікарі.

Товариство брало участь у діяльності промислово-санітарної організації УРСР, у вирішенні проблем професійної патології, в проведенні санітарно-освітньої роботи в галузі гігієни і охорони праці, в організації боротьби з професійними захворюваннями. Особливо великого значення громадській діяльності Харківського медичного товариства надавав земський лікар Харківської губернії - вчений-гігієніст С.М.Ігумнов. Це знайшло відображення в аналізі його діяльності з санітарних та побутових питань,

присвячених 50-річчю діяльності Харківського медичного товариства [774]. Як редактор ювілейного збірника, С. М. Ігумнов вважав, що саме діяльність Товариства приносить йому найбільшу славу, а населенню Харкова найбільшу користь. Боротьба з заразними хворобами, за санітарний благоустрій міста велася Товариством впродовж усього описуваного періоду.

У радянський довоєнний період створюється секція професійної гігієни і професійної патології, яка в 30-х рр. ХХ ст. була реорганізована в Товариство гігієністів.

Як бачимо, діяльність Харківського медичного товариства спрямовувалася насамперед на проведення санітарно-статистичних досліджень та з'ясування демографічної ситуації в м. Харкові. Питання гігієни, санітарії, епідеміології були одними із основних на засіданнях Харківського медичного товариства.

Висновки до розділу 3

Отже, створення і діяльність медичних товариств на терені України в складі Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було гідною відповіддю науково-медичної громадськості на виклики часу: війни і епідемії, низькі соціальні стандарти пересічних громадян, антисанітарію в містах, поширення соціальних захворювань, падіння моральних цінностей суспільства.

Наукові товариства лікарів виборювали право на професійну діяльність у складних умовах політичної цензури, посиленої адміністративної регламентації та бюрократичної волокити. Громадські асоціації лікарів пройшли шлях від несприйняття їхніх наукових результатів і пропозицій до співпраці з центральними і регіональними органами влади, виконання їхніх соціальних замовлень по упередженню та подоланню масових інфекційних захворювань як у мирний, так і час воєнного лихоліття.

Київське, Одеське і Харківське наукові товариства лікарів відіграли визначальну роль у подоланні спалахів тифу, чуми, холери, віспи та інших епідемій, організувавши науково-дослідні бактеріологічні лабораторії, санітарні станції, загони, ізолятори, провівши заходи по дезинфекції, дезинсекції та дератизації в містах і селищах, армійських підрозділах.

Товариством київських, одеських, харківських лікарів були закладені наукові підвалини розвитку епідеміології та соціальної гігієни. Учені О. Д. Павловський, І. І. Мечников, М. Ф. Гамалія, П. М. Діатроптов, В. К. Високович, Л. С. Ценковський та ін. заснували вітчизняні науково-дослідні лабораторії, інститути, в яких розроблялися бактеріологічні препарати для профілактики і лікування чуми, тифу, дифтерії, холери, віспи, сибірки, сказу та ін. У другій половині XIX ст. Харківські бактеріологічні лабораторії розробили протиепідемічні сироватки, які врятували життя тисячам громадян Російської імперії.

Справжній життєвий подвиг здійснили вчені-лікарі Г. М. Мінх, Д. К. Заболотний, І. Г. Савченко, Я. Ю. Бардах та ін., випробувавши на собі дію лікарських препаратів, показали істинні зразки служіння своєму народу, високі морально-етичні якості професійного лікаря.

Великій когорті вітчизняних учених-лікарів І. І. Мечникову, Г. Е. Розену, Г. М. Мінху, Л. С. Ценковському, О. Д. Павловському, М. Ф. Гамалію та ін. вдалося здійснити неперевершені наукові відкриття світового значення задля подолання небезпечних інфекційних хвороб, часом випереджаючи час, наштовхуючись на опір вітчизняних і зарубіжних учених, які вважалися монополістами в епідеміологічній справі.

Наукові товариства та видатні учені-лікарі В. К. Високович, О. Д. Павловський, Н. А. Хржонцевський, О. В. Корчак-Чепурківський, М. Ф. Гамалія, В. І. Недригайлов відіграли важливу роль у заснуванні закладів медичного профілю, формуванні курсової системи підвищення кваліфікації лікарів, втіленні в життя найважливішого принципу якісної підготовки фахівців – поєднання науки і освіти. Учені Л. О. Тарасевич, В. І. Недригайлов,

О. Д. Павловський, Д. К. Заболотний, Г. М. Мінх та ін. проводили в лабораторіях наукові експерименти і водночас читали лекції для студентів на курсах для міських і повітових лікарів.

Наукові товариства започаткували нові галузі науки – епідеміологію, бактеріологію, соціальну гігієну та ін., потреба в яких визначалася реаліями життя, актуалізували проблему соціального здоров'я в масштабах Російської імперії. Учені Н. А. Хржонщевський, О. В. Корчак-Чепурківський, А. І. Якобій, І. П. Скворцов та ін. науково довели, що для успішної боротьби з епідеміями слід поліпшити соціальні стандарти життя пересічної людини. З цієї метою проводилася велика наукова і просвітницька робота серед населення України. Не фрагментарна робота (до чого зводилися заходи місцевого рівня), а всеохоплюючі і систематичні зусилля по поліпшенню санітарно-гігієнічних умов життя мешканців міста і села могли забезпечити успіх у боротьбі з масовими епідеміями.

Розгорнута вченими просвітницька робота реально розкривала соціально-економічне становище населення міста і села, об'єктивно межувала з політичною, антидержавною пропагандою, що зумовлювало цензурний контроль влади над змістом і публічними формами санітарно-гігієнічної роботи вчених-лікарів. Водночас правляча еліта все більше усвідомлювала необхідність проведення змін у соціальній сфері міста і, як результат цього, - будувалися водопроводи, очисні колектори, створювалися бактеріологічні лабораторії тощо.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК ГІГІЄНИЧНОЇ НАУКИ В УНІВЕРСИТЕТАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

4.1. Створення і діяльність кафедри гігієни в Київському університеті св. Володимира

Розвиток гігієнічної науки і санітарної практики на терені України тісно пов'язаний з діяльністю медичних факультетів вищих навчальних закладів, де формувалися перші вітчизняні гігієнічні школи.

Важливе значення для розвитку української науки і техніки мало заснування в 1834 р. Київського університету св. Володимира, другого університету в Україні після Харківського університету, заснованого у 1805 році. Хоча думка про доцільність відкриття медичного факультету неодноразово висловлювалася відомим ученим у галузі хірургії і анатомії, педагогом і громадським діячем М. І. Пироговим, проте в структурі вузу медичний факультет був відсутній [42, с. 42; 834]. Прошли роки, перш ніж у Київському університеті був створений медичний факультет, омріяний М.І. Пироговим.

Розвиток промисловості, що породжував нові галузі виробництва, ріст міст, всезростаючі потреби армії, часті епідемії і пов'язана з цим необхідність збільшення чисельності лікарів, змусили царський уряд відкрити медичний факультет в університеті св. Володимира. Водночас указ про організацію медичного факультету був виданий лише в 1840 р. майже паралельно з закриттям через студентські хвилювання Віленської медичної академії.

Заняття на медичному факультеті Київського університету св. Володимира розпочалися у вересні 1841 р., тобто через сім років після відкриття вузу. У доповідній «Про відкриття 1-го медичного курсу при

університеті св. Володимира» відзначалося, що «існування медичного факультету започатковано. На медичний факультет вступило 22 особи, яким були прочитані перші лекція з анатомії 9 вересня та енциклопедії і методології медицини - 12 вересня поточного року» [385].

Відкриття медичного факультету в Київському університеті стало новим етапом в історії медичної освіти і науки не лише в Україні, але й у всій Російській імперії. Міністерство народної освіти відводило йому роль координуючого центру для інших медичних факультетів. В одній із доповідних записок міністерства вказувалося: «Удосконалення лікарських наук можна б зосередити у двох головних містах, а саме: у Москві для північної частини імперії та у Києві - для південної частини; у цьому разі університетські (медичні) факультети в Дерпті, Казані та Харкові будуть деяким чином служити допоміжними навчальними закладами і ввійдуть в одне коло з двома головними» [631].

Міністерство народної освіти Російської імперії особливо пильну увагу приділяло формуванню Київського університету та комплектації професорсько-викладацького складу вищої школи талановитими педагогами та вченими. У відповідності до вимог Міністерства народної освіти для керівництва кафедрою на факультеті необхідне було обов'язкове стажування в кращих університетах Європи [155, арк. 3].

Велику допомогу науково-педагогічними кадрами і передачею досвіду організації навчальної і наукової роботи Київському університету св. Володимира надали Московський, Казанський, Дерптський (Тартуський) і Харківський університети. Його учнями і послідовниками були перший декан медичного факультету, професор, хірург В.О.Караваєв, а також перші завідувачі кафедрою анатомії професори Н.І.Козлов (1841-1904) і О.П.Вальтер (1817-1889) [385, с. 36].

М. І. Пирогов, як попечитель Київського навчального округу (1858 - 1861 рр.), особливу увагу приділяв розвитку медичного факультету, зокрема допоміг в організації навчального процесу, сприяв підвищенню рівня наукової

роботи в університеті, особисто приймав участь в операціях хірургічної клініки професора В. О. Караваєва. Окрім того, М. І. Пирогов сприяв заснуванню київських недільних шкіл. Одну з таких відкрив батько майбутнього класика української літератури М. Т. Рильського – Тадей Рильський [390, с.2].

Історія медичного факультету тісно пов'язана із суспільно-громадською думкою в конкретні періоди, водночас вона залежала від інтенсивного розвитку науки в ХІХ столітті. Адже саме друга половина ХІХ ст., як відомо, багата на відкриття, виникнення і розвиток різних напрямів медичної науки. Низка вагомих здобутків на ниві медичної науки належала вченим-медикам, які працювали в стінах Київського університету св. Володимира [663, с. 5].

Визначальним документом, за яким функціонував університет, був університетський статут, але він змінювався декілька разів. Відкривши Київський університет, у 1842 р. спеціально для нього уряд затверджує особливий Статут, який обмежував навіть ті незначні права, які Статутом 1835 р. мали інші університети Російської імперії. Цим Статутом уряд узаконював посилений контроль за Київським університетом [385].

Зміцнення матеріально-технічної бази, формування перших кафедр, насамперед, гігієнічного профілю в університетах Російської імперії, було довготривалим і залежало від розвитку вітчизняної економіки та культури. Як відомо, розрізнені гігієнічні відомості подавалися як складові інших медичних знань у вищих навчальних закладах ще у ХVІІІ ст. Починаючи з першої половини ХІХ ст., гігієнічні знання окремим розділом входили до комплексу предметів, які читалися в 1835 р. відповідно до університетського статуту, на двох кафедрах «лікарствознавства, токсикології, фармації, рецептури, дієтики, гігієни» та «судової медицини, медичної поліції, історії та літератури, медичної енциклопедії та методології». Викладання зводилося в основному до викладу норм індивідуальної гігієни відповідно до умов життя правлячих класів. Соціальної гігієни в сучасному розумінні цього слова не існувало. Окрім того невдале поєднання предметів згідно з Статутом 1835 р., за яким функціонували всі інші університети Російської імперії, негативно впливало на організацію

навчального процесу. Даючи оцінку цього явища, М. Ф.Владимирский-Буданов писав: «не потрібно бути фахівцем, щоб помітити, з якою незручністю і погрішністю проти логіки складена ця концепція медичних наук, у якій, наприклад, історія і література медицини віднесені до кафедри судової медицини. Очевидно, що схема медичної освіти тільки ще складалася і вироблялася на російському ґрунті» [61]. Про це ж свідчить, зокрема, і організація викладання гігієнічних наук. Частина з них (медична поліція і епізоотичні хвороби) викладалася на кафедрі судової медицини, інші (гігієна і дієтетика) - на кафедрі лікарствознавства [410, с.24].

Однією із особливостей Статуту Київського університету св. Володимира було об'єднання гігієнічних знань для викладання на одній кафедрі лікарствознавства разом з судовою медициною, лікарським законодавством і ветеринарною поліцією з епізоотичними хворобами [457]. На той час ця кафедра була єдиною в російських університетах. І лише Статутом Київського університету св. Володимира від 1842 року гігієна вперше розглядається як наука, яка є основою санітарного нагляду (медичної поліції) [663]. В свою чергу це сприяло її становленню, як важливої медичної науки та практичної галузі охорони здоров'я. Саме з цього часу розпочинається перший період становлення гігієнічної науки.

На різних етапах розвитку суспільства її назва мінялася. Зокрема, до кінця першої половини XIX ст. вона носила назву «державне лікарствознавства». Відповідно так і називалася кафедра, яка згідно університетського статуту 1835 р. включала кілька дисциплін [296, с. 77].

Першим керівником кафедри державного лікарствознавства в січні 1842 року був призначений професор Віленської медичної академії Іван Федорович Леонов – вихованець Харківського університету. Як окремий курс по кафедрі державного лікарствознавства гігієну в 1847 – 1850 рр. читали ад'юнкт Х.Я. Гюббенет та доцент А.І. Слободзинський. В подальшому всю тематику за навчальними планами читав професор, який очолював кафедру [681].

З часу формування університетської підготовки лікарів, гігієнічні

проблеми знаходилися в полі зору фахівців лікувальної справи (терапевтів, хірургів) та медичної громадськості, оскільки спеціалістів гігієнічного профілю не існувало. З цього приводу М.І.Пирогов указував на те, що «...радикальне окращення підготовки майбутніх лікарів і розвиток гігієнічної науки неможливі, якщо викладання гігієни буде зводитись до кількох лекцій, які читають фахівці різних профілів». До складеного ним проекту переліку кафедр нового медичного факультету Київського університету гігієна входила як окрема дисципліна [109]. У своїй доповіді «О значении медицины для России» в 1862 році О. П. Вальтер запропонував розділити медичний факультет на лікарське і гігієнічне відділення. В 1864 році приват-доцент кафедри терапії Л.А.Маровський проголосив промову на засіданні Товариства київських лікарів: «О важности преподавания гигиены в учебных заведениях», де відстоював необхідність гігієнічних знань в системі викладання учбових закладів усіх рівнів [663].

Проекти реорганізації медичної підготовки, в яких особлива увага приділялася викладанню гігієни, пропонували професори Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії І.П.Франк (1806) і П.П.Пелехін (1843). В оприлюднених проектах указувалося на доцільність відокремлення гігієни в окрему кафедру разом із фізіологією [454, с. 560].

Формування нового напрямку в медицині - гігієнічної науки постійно перебувало в полі зору відомих учених. На доцільність і необхідність відокремлення гігієни від інших кафедр неодноразово вказував у 1862 р. професор Санкт-Петербурзької військово-медичної академії Я.А.Чистович. Він зазначав, що «... на медичному факультеті необхідно створити суспільну гігієну і розробити її самостійними традиціями. А це є неможливим до того часу, доки кафедра гігієни не стала самостійною і не буде відокремлена від судової медицини» [683, с. 32]. Відомий учений у галузі вітчизняної терапії С.П.Боткін указував, що «ця наука (тобто гігієна) повинна стати основою головної діяльності військового лікаря. Попередити розвиток хвороби, зменшити кількість хворих буде ще важливіше, ніж лікувати хворого». Він

також звертав увагу на те, що «без хорошого знання природничих наук немислима розумна гігієна солдата» [там само].

Питання щодо створення самостійної кафедри гігієни неодноразово обговорювалося на раді медичного факультету Київського університету. В березні 1862 р. вищі навчальні заклади отримали «Проект загального статуту імператорських російських університетів», згідно з яким передбачалося читання курсів гігієни і медичної поліції, але при цьому гігієна разом з дієтетиною викладалася на кафедрі загальної терапії і фармакології, а медична поліція (з ветеринарною поліцією і вченням про епізоотичні хвороби) – на кафедрі судової медицини. Серед критичних зауважень до проекту найбільш вагомими були М.І.Пирогова про доцільність об'єднання гігієни з фармакологією [535].

Отже, суттєвих змін у викладанні гігієни новий статут не вніс, вона так і не була відокремлена в самостійну дисципліну. Однак один із розділів цього статуту (розділ 3 Б, п.4) передбачав право вносити пропозиції стосовно поділу факультету на відділення, об'єднання і розділення кафедр, заміну одних іншими, визначення дисциплін обов'язкових для викладання студентам [477]. Цей пункт статуту взяв до уваги медичний факультет Київського університету, піднявши в травні 1863 р. на раді питання щодо створення самостійної кафедри гігієни. І лише через п'ять років професор кафедри державного лікаrstвознавства Ф. Ф. Ергардт запропонував кандидатуру В.А.Суботіна для викладання гігієни. З метою підготовки В.А.Суботіна до професорського звання по кафедрі гігієни, його було рекомендовано на стажування за кордон. З цього приводу Ф.Ф.Ергардт зазначав: «Важливе значення, яке мають гігієна, медична географія та медична поліція як для медичної освіти, так і для держави, що ще в 1863 р. спонукало медичний факультет університету св. Володимира клопотати в міністра народної освіти про заснування окремої кафедри з цих предметів». Клопотання було направлено міністру після обговорення і схвалення Радою університету 15 жовтня 1864 року [16, с. 263]. В зв'язку з цим в № 12 «Университетских известий» за 1863 р. наводиться

протокол засідання Ради університету, на якій обговорювалося подання медичного факультету від 16 жовтня 1863 р. про виділення гігієни в самостійну кафедру. В цьому поданні зазначено: « ... Кафедру під № 15 розділити на дві кафедри: а) кафедру судової медицини з епізоотичними хворобами та ветеринарною допомогою; б) кафедру гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики ... » [16, с. 264].

Професор В. Д. Орлов у роботі, присвяченій історії кафедри, вказує, що заснування самостійної кафедри гігієни в Київському університеті зберігало деякий час «характер приватного видозмінення в розподілі кафедр медичного факультету, без будь-якого застосування до медичних факультетів інших російських університетів» [489, с. 37].

У Київському університеті св. Володимира юридично кафедра гігієни була заснована в 1865 р., але фактичне своє існування вона розпочала лише з вересня 1871 р., коли Радою університету В. А. Суботін був обраний штатним доцентом цієї кафедри. Майже одночасно почала своє існування кафедра гігієни в Петербурзькій медико-хірургічній академії.

Організатор і керівник першої в Україні кафедри гігієни, професор В.А.Суботін відзначав: «Перший почин організації заснування самостійної кафедри гігієни в російських університетах належить університету св. Володимира» [676, с. 214].

Самостійні кафедри гігієни були створені в Київському університеті та Петербурзькій медико-хірургічній академії. Відповідно Київський університет був одним із засновників створення самостійних кафедр гігієни в Росії. Саме Раді університету св. Володимира належала ініціатива першого офіційного рішення від 15 жовтня 1864 року про створення окремої кафедри гігієни. Створення кафедри підтримали Московський, Харківський, Казанський університети і Петербурзька медико-хірургічна академія, а 1865 р. її було офіційно затверджено Міністерством народної освіти. Проте остаточне відокремлення кафедри гігієни стало можливим тільки в 1869 році. Але ще два

роки кафедра залишалась вакантною і свою діяльність розпочала лише восени 1871 року [457].

Таким чином, для першого періоду розвитку гігієни як навчальної дисципліни і науки в Київському університеті св. Володимира було характерне штучне об'єднання різноманітних галузей медичної науки в складі кафедри державного лікартвознавства, яке ускладнювало науково-дослідницьку і педагогічну роботу. Ця “збірна” кафедра була лише перехідним етапом розвитку гігієнічних дисциплін. Для цього періоду характерна була багатопланова діяльність науковців у різних галузях медицини.

Перше офіційне рішення про створення окремої кафедри гігієни на теренах Російської імперії належить Раді Київського університету св. Володимира .

Другий період розвитку гігієни як навчальної дисципліни і науки на медичному факультеті університету св. Володимира почався з моменту організації в 1871 році самостійної кафедри гігієни. Її організатором був приват-доцент В.А. Суботін [410, с.24].

У цей період, базуючись на досягненнях різних галузей науки, медицина другої половини ХІХ століття перейшла до науково-експериментального методу пізнання. Чисельні експериментальні дослідження довели необхідність та актуальність навчання студентів, лікарського корпусу новим принципам та методам профілактичних заходів для ефективної боротьби з причинами виникнення хвороб. З формуванням гігієни, як самостійної галузі медицини, відразу гостро постає питання підготовки фахівців профілактичного напрямку вітчизняної медицини.

До цього гігієнічними питаннями опікувалися ті лікарі, які на практиці зустрічалися з тією чи іншою гігієнічною проблемою. Для них вирішення гігієнічних проблем не було пріоритетом в лікарській діяльності. Водночас з'являлися фахівці, які присвячували свою діяльність гігієнічному напрямку медицини. Однією з перших була визнана німецька школа гігієністів, де Макс Петтенкофер (1818 - 1901) згуртував навколо себе однодумців та

організував найпотужнішу гігієнічну установу того часу, яка працювала спочатку як кафедра гігієни, а потім як Гігієнічний інститут Мюнхенського університету [12]. Сьогодні це одна з провідних наукових установ Німеччини, що носить назву Інститут мікробіології та гігієни ім. Макса фон Петтенкофера Мюнхенського університету.

Наприкінці XIX - початку XX століття учні М. Петтенкофера очолювали гігієнічні кафедри та інститути в багатьох університетах Європи.

Перше покоління російських учених-гігієністів пройшло стажування в Мюнхенському університеті під керівництвом М. Петтенкофера. Слід нагадати, що першим учнем з України був вихованець Київського університету св. Володимира доктор медицини В.А. Суботін [12, с. 42].

Формуючи вітчизняний гігієнічний напрям у медицині, в 1865 році Київський університет св. Володимира проголошує створення гігієнічної кафедри та оголошує конкурс на заміщення вакантної посади завідуючого кафедрою. Вакантною вона залишалася до 1869 року. Саме цього року рада медичного факультету запропонувала молодому доктору медицини В.А. Суботіну, який захистив дисертацію, пройти дворічне стажування для детального опанування гігієнічних здобутків центрально-європейської медичної школи та очолити кафедру гігієни [320].

Медичному факультету Київського університету, де в 1865 р. була створена одна з перших самостійних кафедр гігієни на терені України, належала особлива заслуга в розвитку гігієнічної науки в Російській імперії. Вчені медичних факультетів України в 60-70-х рр. XIX ст. зробили вагомий внесок у розвиток медичної науки, упорядкування навчальних планів і методик викладання. Разом з передовими представниками вітчизняної науки вони шукали нові шляхи поліпшення підготовки лікарів. Зокрема, широкий відгук в Україні знайшли пропозиції академіка Ф.В. Овсянникова: «Про спеціалізацію предметів у медичних факультетах і докторських ступенів з окремих медичних наук» (1875), де обґрунтовувалася доцільність введення гігієни як спеціалізації, підкреслюючи, що без неї університетська підготовка

лікарів є недосконалою. Постанова такого питання свідчила про прагнення передової частини вітчизняних професорів поліпшити справу медичної освіти в Російській імперії [385].

Як відзначалося, самостійну кафедру гігієни Київського університету св. Володимира очолив В.А.Суботін. Про те, що це виявилася найуспішніша кандидатура очолити новий навчально-науковий підрозділ університету, свідчать як пройдений шлях ученого, так і його вагомі наукові здобутки.

Ще в студентські роки В.А.Суботіна зацікавила проблема взаємозв'язку хімії і фізіології з суто медичними дисциплінами та практикою. Ці питання він висвітлює в своїх перших студентських роботах. Ще на IV курсі під час роботи в лабораторії професора І. Д.Тютчева В.А.Суботін виконав актуальне на той час наукове дослідження про дію марганцевокислого калію на білкові речовини.

Друга студентська робота В.А.Суботіна була присвячена не менш актуальній темі, зокрема, впливу пепсину при деяких захворюваннях шлунково-кишкового тракту. Автор не лише встановив принципи використання пепсину, як лікарської речовини при шлунково-кишкових захворюваннях, але й показав можливість використання шлунків свиней для отримання шлункового соку [679].

Позитивну роль для розширення наукового світогляду В.А.Суботіна зіграла та обставина, що після закінчення медичного факультету в 1867 р. він, за поданням професора Ф.Ф.Мерінга, був обраний Радою університету стипендіатом «для підготовки до професорського звання по кафедрі приватної патології і терапії» [16, с. 266]. В цей час В.А.Суботін вивчав проблему ожиріння, що дало йому можливість широко використовувати отримані ним знання з хімії та фізіології для вирішення важливих проблем патології.

Його праці привернули увагу багатьох дослідників і, як молодий науковець та учений-експериментатор, В. А. Суботін таким чином отримав визнання в наукових колах. Дослідження В. А. Суботіна «Матеріали для фізіології жирової тканини» були рекомендовані на здобуття наукового ступеня

доктора медицини, а в травні 1869 р. він успішно її захистив у Раді Київського університету [755] .

Дисертація В. А.Суботіна переконливо підтверджувала схильність автора до експериментальної роботи, лабораторних досліджень. Висока оцінка дисертаційної роботи В. А. Суботіна знайшла відображення в відгуках учених у журналі «Современная медицина» [655, с. 417].

Вирішальний вплив на формування наукових ідей В. О. Суботіна мав учень С.П. Боткіна, талановитий терапевт В. Т. Покровський. Не можна недооцінювати і ролі професора терапії Ф. Ф. Мерінга у формуванні наукових поглядів В. А. Суботіна. Він був одним із перших вчителів В. А. Суботіна. У своїй вступній лекції з терапії Ф. Ф. Мерінг відзначав, що «...терапія для досягнення своїх цілей не обмежується одними медикаментами, але здебільшого потребує застосування гігієнічних заходів ... » [16, с.267].

7 травня 1869 р. медичний факультет Київського університету св. Володимира за поданням професора Ф. Ф. Ергардта виніс клопотання перед Радою університету про відрядження доктора медицини В. А. Суботіна на два роки за кордон для підготовки до професорського звання по кафедрі гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики [754, с.17].

У поданні Ф. Ф. Ергардта важливим є те, як він характеризував В. А. Суботіна. Посилаючись на опубліковані В. А. Суботіним наукові праці, професор Ф. Ф. Ергардт робить висновок, що Віктор Андрійович «... показав здатність критично ставитися до розробки предмету ..., критично ставитися до фактів ... З іншого боку, предмет наукових праць Суботіна - хіміко-фізіологічні процеси тваринного організму, добре знання хімії має дуже важливе значення для підготовки до вивчення гігієни» [754, с. 18 - 19].

Ще до затвердження рішення про відрядження за кордон, В. А. Суботін був допущений до читання двох «пробних» лекцій з гігієни. Це давало йому право на отримання звання приват-доцента і дозвіл в подальшому читати студентам відповідний курс. Згідно існуючого положення, одна з тем визначалася факультетом, а інша - пропонувалася за вибором лектора. Теми

лекцій були, наприклад, наступними: «Праця і відпочинок» та «М'ясна їжа переважно у медико-поліцейському відношенні» та ін. [5, с. 27-28].

У вересні 1869 р. В. А. Суботін поїхав у закордонне відрядження. Йому була вручена розроблена професором Ф. Ф. Ергардтом і затверджена Радою університету інструкція, в якій вказувалося, що він повинен не тільки займатися вивченням викладання гігієни, а й всебічно ознайомитися зі станом гігієнічної науки за кордоном, з діяльністю ряду медико-санітарних установ. В інструкції давалася рекомендація відвідати низку країн Західної Європи і Північну Америку [16, с.267].

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна наукова праця В. А. Суботіна «Народна кухня в Берліні» [6], в якій автор на основі проведених досліджень дає критичну оцінку дешевим народним кухням, визначає поживні властивості обідів та їх повноцінність під кутом зору раціональної дієтики.

Перебуваючи в Парижі, В. А. Суботін вивчав різні системи опалення та вентиляції в госпіталях. Аналогічну роботу з вивчення вентиляції він провів в Мюнхенському госпіталі. В. А. Суботін вивчав також систему очищення стічних вод в Парижі на полях зрошування. Відвідуючи в 1871 р. франко-німецький театр військових дій в Еперні та Реймсі, він ознайомився з системою організації госпітальної справи, приділяючи особливу увагу гігієнічному аспекту.

Слід відзначити, що працюючи в лабораторії Петтенкофера, В. А.Суботін розробляв також деякі питання епідеміології холери і черевного тифу.

Під час свого перебування за кордоном, поряд з науковою роботою, В.А.Суботін ретельно вивчав методику викладання гігієни в західноєвропейських університетах, зокрема в Мюнхені, де гігієну викладав М. Петтенкофер. Він також цілеспрямовано вивчав постановку викладання гігієни в Парижі, там же він слухав лекції відомого французького хіміка В'юрца. Відповідний курс лекцій він прослухав і в Берліні [16, с. 268].

Як і більшість вітчизняних гігієністів, професор В.А. Суботін не обмежувався академічною аудиторією. Намагаючись надати гігієнічним

аспектам роботи громадський характер, він тісно пов'язує її з гігієнічними лабораторіями та практичною санітарною організацією. Істотним моментом у поліпшенні навчального процесу стало більш активне залучення студентів до наукової роботи. У Київському університеті були видані спеціальні правила, згодом розповсюджені і в інших університетах Російської імперії, які визначали форми участі студентів у науковій роботі. Вони полягали в проведенні наукових досліджень під керівництвом професорів у клініках і лабораторіях, а також підготовці рефератів на визначені теми і т.д. [565, с. 17]. Отже, наукова робота майбутніх лікарів у доступних на той час формах і методах розглядалася як важлива складова навчального процесу [385]. Тому в січні 1872 року В. А. Суботін звертається з поданням до Ради медичного факультету про відведення приміщень для гігієнічної лабораторії [488]. Водночас він вважав недопустимим викладання гігієни без участі викладача в систематичних лабораторних гігієнічних дослідженнях. У зв'язку з цим у клопотанні рекомендується Раді «не зупинятися на півдорозі», а, вирішивши відкрити самостійну кафедру, створити хоча б мінімальні необхідні умови для її роботи [16, с. 269].

Упродовж весни - літа 1875 року В. А. Суботін організовує відповідну перебудову і облаштування приміщень під лабораторію та з початку зимового семестру 1875 року, відповідно з вимогами часу, впроваджує в гігієнічній лабораторії експериментальні методи дослідження. Таким чином, осінь 1875 року стала початком відліку історії заснування лабораторії гігієни в Київському університеті св. Володимира [676].

У стінах лабораторії опановували гігієнічні знання не тільки студенти університету, а й лікарі, які мали свою практику. Таке об'єднання академічної та експериментальної діяльності сприяло піднесенню гігієнічної науки та теоретично озброювало санітарних лікарів-практиків [410, с.24]. Це дозволило проводити чисельні дослідження для вирішення гігієнічних проблем міста та всієї губернії. Слід відзначити, що науковий авторитет київської гігієнічної думки мав визначальний вплив на університети всієї Російській імперії.

Професор В.А.Суботін постійно домагався збільшення навчальних годин на курс гігієни, введення обов'язкових практичних занять, обладнання лабораторії, виділення коштів на придбання наочних посібників, збільшення навчальних приміщень тощо. «Громадська гігієна, - писав В.А.Суботін, - посідала дуже довго більш ніж другорядне місце серед предметів вищої медичної освіти. Таке ж другорядне місце гігієна посідала і в сфері охорони громадського здоров'я ... » [677, с. 231]. Відповідно такий стан викладання гігієни В.А.Суботін пояснює «...напрямок медицини, що розвивалася майже виключно в сфері практичного вивчення окремих форм хвороб ...» [677, с. 246]. Одну із важливих причин недостатньої уваги до гігієни В.А.Суботін вбачав у «недостатній науковій підготовленості лікарів, які обіймають адміністративні посади ».

Водночас В. А. Суботін відзначав, що інтерес до наукових досліджень в галузі гігієни серед лікарів можна помітити в Росії, починаючи з 50 - х років ХІХ ст. «Без сумніву, - пише він, - і до заснування кафедр гігієни, і чим ближче до нашого часу, тим частіше з'являлися і в нас окремі особи, які присвячували свою діяльність вивченню умов суспільного здоров'я ...» [677, с. 231-232].

Низку практично цінних поглядів з питань гігієни і санітарної справи висловив В.А.Суботін в опублікованому ним звіті про перебування на ІІІ міжнародному медичному конгресі, що відбувся у Відні в 1873 р. [678]. Його увагу привертало, насамперед, питання вакцинації в західноєвропейських країнах, способи санітарної очистки міст та інші питання, пов'язані з діяльністю міської санітарної служби.

В. А. Суботін був талановитим педагогом, досконало володів методикою викладання гігієни. Блискучі за формою, глибокі за змістом лекції В. А. Суботіна відрізнялися послідовністю і ясністю викладу. Вони були насичені великим фактичним матеріалом і, як правило, супроводжувалися демонстрацією наочних посібників. У його викладацькій роботі знайшли висвітлення всі основні розділи гігієни [109, с.64].

Перед В.А. Суботіним та іншими провідними гігієністами країни постало завдання великої навчально-методичної ваги – створити оригінальні навчальні посібники і підручники для вітчизняних медичних факультетів. Одночасно з навчальними посібниками таких видатних російських учених-гігієністів, як Ф. Ф. Ерісмана і О. П. Доброславіна, В. А. Суботін у 1882 р. видав свій «Короткий курс гігієни». У цьому підручнику викладені такі розділи: вентиляція, опалення, штучне і природне освітлення. У написанні підручника приймали участь також студенти 5-го курсу медичного факультету Київського університету св. Володимира.

Аналізуючи зміст «Короткого курсу гігієни», слід відмітити наукове обґрунтування В. А. Суботіним предмету, мети та завдань гігієни. В.А.Суботін підкреслював, що «з того часу як фізіологія, патологія і статистика посіли відповідне місце у вивченні гігієни, вона почала набувати наукових основ» [674]. Щодо поняття гігієни як науки, В.А.Суботін дає наступне визначення: гігієна – наука, яка ознайомлює нас з умовами, які впливають як сприятливо, так і несприятливо на наше здоров'я (інакше кажучи – гігієна вчить як зберегти здоров'я і попередити хворобу). До її завдань відносить вплив різних факторів, які діють несприятливо як в цілому на населення, так і окремо на організм людини. Відповідно ділить її на загальну (суспільну) і приватну. Він також розмежовує поняття «медична поліція», до завдань якої відносить застосування тих вказівок, які викладаються загальною гігієною, як наукою.

При цьому потрібно відзначити, що найважливішу роль у розвитку громадської гігієни В.А.Суботін відводить статистичному методу дослідження. «Без нього, - пише В.А.Суботін, - гігієна ніколи б не пішла далі приватної дієтетики та санітарної поліції, ніколи б не піднялася до рівня громадської гігієни в широкому сенсі цього слова» [16, с. 269].

Продовженням «Короткого курсу гігієни» стали випущені В. А. Суботіним в 1883 р. «Записки з гігієни. Вип.1.», в яких були викладені методи практичного вивчення гігієни повітря. У «Записках» є також розділ, присвячений гігієні ґрунту. У тому ж році літографським шляхом були видані

«Записки з гігієни», які висвітлювали питання гігієни води і водопостачання. У 1884 р. видано ще два випуски «Записок з гігієни», що охоплювали інші розділи курсу гігієни.

Згідно з новим Статутом університетам Росії в 1884 році дозволялося створювати в структурі вузу замість 10 - 24 кафедри (додаток А). Згідно з Статутом до переліку дисциплін кафедри гігієни додавалися ще епідеміологія та медична поліція, медична статистика, вчення про епізоотичні хвороби та ветеринарна поліція [385, с.88-89]. Водночас зважаючи на диференціацію кафедр і створення нових, істотних змін у методиці навчального процесу не відбулося. Як і раніше, основою викладання залишався переважно лекційний курс. Практичним заняттям приділялося недостатньо уваги, а з деяких предметів, в тому числі і гігієни, їх не було взагалі. Розподіл годин між природничими науками не відповідав рівню розвитку тогочасної науки. Наприклад, для вивчення фізики приділялося вкрай мало часу. До того ж фізика, як і хімія, ботаніка, зоологія, викладалися відокремлено без тісного міжпредметного зв'язку з медичними дисциплінами. Провідне місце в навчальних програмах посідала хірургія (121 година), акушерство і дитячі хвороби (84 години), терапія (62 години) і патологічна анатомія (23 години) [406]. В цілому навчальні програми не враховували досягнень вітчизняного природознавства і медичної науки [385]. Розуміючи об'єктивну тенденцію до диференціації медико-профілактичних наук, професор В. А. Суботін у жовтні 1884 р. порушує питання про штатне розширення та розподіл кафедри гігієни, виділивши в окремий структурний підрозділ – епідеміологію [457]. Збільшення питомої ваги гігієнічних дисциплін в університетах, якісна підготовка кваліфікованих санітарних лікарів мали б сприяти, на думку професора В. А. Суботіна, підвищенню рівня народного здоров'я [28]. Говорячи про розширення викладання гігієни, професор В.А. Суботін, насамперед, звертав увагу на необхідність створення відповідної навчальної бази і висував ідею організації спеціальних гігієнічних інститутів при медичних факультетах, а також наполягав на збільшенні викладацького та навчально-допоміжного

персоналу кафедри гігієни [410, с. 24]. У своєму клопотанні, як уже відзначалося, він запропонував кафедру гігієни розділити на дві, заснувавши кафедру епідеміології [602, с. 358-359]. Проте через два роки професор В.А. Суботін з гіркотою писав: «... нельзя не выразить пожелания, чтобы по крайней мере будущий профессор гигиены в Киевском университете дождался наконец, учреждения настоящего гигиенического института, о котором нынешний преподаватель мечтает лишь...» [676, с. 215].

На початку ХХ ст. у Російській імперії відчувалася гостра потреба в проведенні реформи вищої медичної школи, яка обумовлювалася, насамперед слабкою практичною підготовкою молодих лікарів, незважаючи на значні тогочасні успіхи в теоретичних питаннях природознавства і медицини. Посилення практичної складової підготовки лікарів-гігієністів потребувало збільшення фінансових витрат, на що урядовці не поспішали йти, гальмуючи розвиток медичної освіти вже застарілими рамками Статуту 1884 р. Цим і пояснюється байдужість Міністерства освіти до запропонованого в 1897 р. професором В.Я. Данилевським проекту реформи підготовки лікарів на загальнодержавному рівні [24, с. 62].

Зміст передбачуваної реформи медичної освіти зводився головним чином до скорочення багатопредметності у викладанні, шляхом виключення з навчальних планів дисциплін, що не відносяться до медицини, введення викладання загальнонаукових дисциплін, санітарних і суспільно-економічних наук [478].

Л.А. Тарасевич, наприклад, виступав за розширення загальнобіологічної підготовки лікарів, що складає основу медичної освіти, створення самостійних кафедр мікробіології, залучення практичних лікарів до проведення клінічних занять зі студентами, за введення екстернатури й інтернатури та інше [563].

Обговорення питання викладання соціальної гігієни на медичних факультетах почалося ще на II Пироговському з'їзді. Пізніше X Пироговський з'їзд (1907 р.) доручив скласти програму курсу соціальної гігієни підкомісії в складі І. А. Дмитрієва, Д. П. Нікольського і М. С. Уварова. Ця програма

обговорювалася на засіданні правління Пироговського товариства у 1908 і 1909 рр. і викликала бурхливі дебати. Ряд гігієністів заперечували виділення курсу громадської медицини, пояснюючи відсутністю наукового методу. Завершилася дискусія в 1910 році на XI Пироговському з'їзді. Почесним головою спільного засідання секції соціальної медицини, лікарського побуту і гігієни та підсекції реформи вищої медичної освіти був обраний О. В. Корчак - Чепурківський. Підводячи підсумки дискусії, що точилася кілька років, він відзначив, що головне питання – про викладання на медичних факультетах громадської медицини як науки, варто вважати вирішеним. На його думку, доцільно передбачити для майбутніх лікарів ще й курс санітарної статистики [743].

О.В. Корчак-Чепурківський розробив програму викладання нового предмета, в основу якої були покладені принцип виділення соціальних хвороб і методи боротьби з ними [46]. Програма і викладання суспільної гігієни, запропоновані О.В.Корчаком-Чепурківським, були найбільш близькими до тих курсів соціальної гігієни й епідеміології, що остаточно оформилися в самостійні науки і предмет викладання в 20-х роках ХХ сторіччя. Велику підготовчу роботу з реформи вищої медичної освіти провела нарада професорів медичних факультетів університетів Росії (1906 р.). Запропонований ними проект нового Статуту передбачав виділення самостійних кафедр бактеріології, інфекційних хвороб, стоматології, отоларингології і т.д. [757, с. 17-18]. Але цей проект з низки причин не був прийнятий.

Водночас Х Пироговський з'їзд (1907 р.), спираючись на доповіді професорів Л.А. Тарасевича і Л.С. Ценковського констатував, що навчальні програми і плани не відповідають стану науки та вимогам життя. До такого ж висновку прийшов і XI Пироговський з'їзд (1910). У роботі з'їзду взяли участь професори медичних факультетів університетів України Д.К. Заболотний, В.Ю. Чаговець, Г.Ф. Ланг та інші. Прогресивні вчені висловлювали думку про необхідність створення кафедр загальної біології, біофізики, санітарного законодавства, соціології, висували вимоги про посилення викладання хімії і

фізики, рекомендували максимально розширити практичні заняття та інше [11; 385].

Ідеї поглиблення та диференціації викладання гігієнічної науки в Київському університеті св. Володимира втілювались послідовниками професора В.А. Суботіна.

Професору В.Д. Орлову, що завідував кафедрою в 1893–1914 роках, вдалося значно вдосконалити методіку викладання гігієни. У 1894 році його клопотання про розширення викладання гігієни задовольнили, і він впроваджує практичні заняття з гігієни, як обов'язкову компоненту навчального процесу. З наступного року організовує виїзні заняття для ознайомлення з діяльністю головних санітарних установ міста. В 1905 році професор В.Д. Орлов публікує «Пособие к практическим занятиям по гигиене и медицинской полиции», яке знайомить студентів з основними методами гігієнічних досліджень і використовується, як один з базових підручників. Під час викладання гігієни на практичних заняттях кожен практикант мав оволодіти всіма методиками, які були відомі на той час. «При цьому необхідно, щоб метод був простим, доступним і сприяв отриманню очікуваних результатів», - відзначав В.Д. Орлов у посібнику [487, с.3]. У розділі «Загальні методи санітарних досліджень» професор В.Д. Орлов вказує на необхідність застосування більш простих методик шляхом вибору науково перевірених методів та залученням великої кількості об'єктів до санітарного обстеження із застосуванням деяких методів дослідження [487, с.7-31].

Таким чином, професору В.Д. Орлову належала велика заслуга у розробці практичних занять з гігієни та впровадженні їх в навчальний процес.

Наукові досягнення в галузі гігієни початку ХХ ст. та їх практичне впровадження лягли в основу написання професором В. Д. Орловим серії брошур «Обзор успехов гигиены» (1902, 1903, 1904, 1905 , 1907, 1908 pp.). У брошурах проведений аналіз публікацій як вітчизняних, так і іноземних учених у галузі гігієни [490-492; 484-486]

У 1903 році на базі кафедри був організований приват-доцентський курс з

епідеміології та санітарної статистики для студентів 4 і 5 курсів. Поява навчального курсу була зумовлена, насамперед високим рівнем інфекційної захворюваності, епідеміями, які періодично з'являлися в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. У цей період кафедра гігієни складалася з ординарного професора, доктора В.Д. Орлова, що викладав гігієну, медичну і ветеринарну поліцію та вчення про епізоотичні хвороби, а також приват-доцента, доктора медицини О. В. Корчака-Чепурківського, який читав нововведені курси [488, с. 46].

Слід зауважити, що започатковане О.В. Корчак - Чепурківським викладання епідеміології стало фундаментом для організації самостійної кафедри епідеміології Київського медичного інституту в 1932 р. [663, с. 27-28, 267, 270, 273-275].

Педагогічна діяльність викладачів кафедри гігієни гармонійно поєднувалася з науковими соціально-гігієнічними дослідженнями. Одне з таких досліджень В.Д. Орлова і О.В. Корчак - Чепурківського було пов'язане з київським водопроводом. Результати їх лабораторних досліджень у 1903 р. засвідчили можливість використання вод р. Дніпра для водопостачання Києва, оскільки артезіанський водопровід не міг забезпечити зростаючі потреби міста. Це питання практично було реалізовано київською владою лише в 1934 р. [17, с.192].

Як уже відзначалося, 7 травня 1903 р. паралельно з роботою завідувача санітарного відділу Київської міської управи розпочалася науково-педагогічна діяльність доктора медицини О.В. Корчака-Чепурківського [126, арк. 5]. Робота на університетській кафедрі стала природним продовженням його двадцятирічної лікувальної, санітарної та протиепідемічної роботи в південних губерніях Російської імперії. Саме це дало можливість вченому передати свій багатогранний досвід молодому поколінню майбутніх лікарів і зорієнтувати їх на служіння людям.

На початку ХХ ст. викладання громадської, тобто соціальної гігієни ще не було поставлене в нормативне поле вищої медичної освіти, а тому О.В. Корчаку-Чепурківському довелось обмежитись епідеміологічною

спрямованістю інших дисциплін. Ознайомившись із навчальними планами курсу епідеміології та санітарної статистики приват-доцента О.В. Корчака-Чепурківського за період 1903-1916 рр., ми з'ясували, що за своєю суттю його курс був значно ширшим від проблем перебігу епідемічних захворювань (додаток Б). Наприклад, до 1906 р. він включав вивчення загальної епідеміології; огляд державних та громадських санітарних установ, призначених для боротьби з хворобами населення взагалі та з епідеміями зокрема; стан здоров'я населення в різних місцевостях Росії за даними санітарно-статистичних досліджень; організацію російських санітарно-статистичних установ, статистичний метод дослідження і форми санітарно-статистичної реєстрації та звітності [471; 472; 460].

Починаючи з 1906-1907 н. р., курс уже називався «Епідеміологія та громадська медицина». До вищезгаданого матеріалу додалося вивчення часткової епідеміології, курсу громадської медицини й окремих розділів соціальної гігієни: вивчення особливостей окремих видів інфекційних хвороб і боротьба з ними; поняття про соціальну гігієну, її завдання та методи дослідження; вчення про народонаселення; мальтузіанство і неомальтузіанство; статевий потяг, шлюб, проституція; гігієна праці тощо [461 - 470].

Назва та зміст навчальної дисципліни були змінені у зв'язку з новими суспільними запитами, зокрема, появою нових галузей промисловості, удосконалення шляхів сполучення, збільшення чисельності найманих робітників і, відповідно, погіршенням умов їх праці та проживання. Більше уваги стали приділяти підготовці фахівців у галузі громадської медицини – як спеціалістів лікувальної галузі, так й інших профілів, котрі готувалися до роботи у сферах, які пов'язані з проблемами охорони праці [232].

Водночас в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин О.В. Корчак-Чепурківський не мав змоги повномасштабно викладати курс громадської медицини на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. У своїй доповіді вчений указував на брак академічних свобод у викладанні в російських університетах і переважання однобічної терапевтичної

спрямованості навчальних дисциплін, тоді як, наприклад, санітарна статистика та соціальна гігієна мали б викладатися і в немедичних навчальних закладах [340].

Саме через це О.В. Корчак-Чепурківський того ж року розпочав читати курс під назвою «Громадська гігієна» в немедичних навчальних закладах – на Київських вищих комерційних курсах, які з 1908 р. перейменувались у Київський комерційний інститут, а з 1909 р. – у Київському політехнічному інституті імператора Олександра [7, 72 арк.] (додаток В, Г, Д, Е).

Таким чином, процес диференціації гігієни, як навчальної дисципліни в Київському вищому медичному навчальному закладі, зрушився з місця. Саме цим приват-доцентським курсом були закладені основи соціальної гігієни, гігієни праці та епідеміології. В Росії доцентські курси по епідеміології при кафедрі мікробіології були організовані лише в 1929 - 1930 рр. [277]. В процесі викладання О.В.Корчак-Чепурківський вперше використовує термін «гігієна праці», замінивши ним термін «професійна гігієна», таким чином підкреслюючи більш широкі завдання цього розділу гігієнічної науки [410, с. 24].

У 1905 році на раді медичного факультету університету св. Володимира обговорювалося питання організації «спеціальних та підготовчих курсів для лікарів». Професор В.Д. Орлов в записці «Про становлення повторювальних курсів по гігієні при наших університетах взагалі і при Університеті св. Володимира» , зокрема, вказував: «Що наші санітарні лікарі (міські і повітові) недостатньо знайомі з гігієною і допоміжними при ній науками - факт загальновідомий. Знайомство їх з ними зводиться до звітів і описів, які не мають наукового інтересу» [109, с. 68].

Його висловлювання перекликаються зі словами доктора С. Корженевського: «... уряд не може бути байдужий до питання підготовки санітарних лікарів: останні потрібні йому в галузі фабричного і гірничозаводського нагляду, тюремного нагляду, для санітарного нагляду за водними і сухопутними шляхами сполучень, який тепер організується; численні

урядові курорти і лікувальні заклади так само мають потребу в санітарному нагляді; повинні бути знаючі в цій галузі і численні урядові міські і повітові лікарі» [109, с. 68; с. 316, с. 5].

Питання практичної підготовки лікарів та повторювальних курсів для них обговорювалося на VII та XI Пироговських з'їздах і оприлюднювалися на сторінках медичної преси. На VIII Пироговському з'їзді на запитання: «Чи мають лікарі можливість у даний час отримати належну санітарну підготовку?» – була констатована загальна негативна відповідь [128, арк. 94].

«Університет у цьому відношенні дає занадто мало, - зазначає д-р С. Корженевський, - особливо для земського санітарного лікаря, який повинен бути, насамперед, лікарем-організатором, експертом в галузі як чисто санітарних, так і організаційно-медичних питань». «Досвідчені лікарі пробували вчитися суспільно-санітарній справі за власним почином: у московській гігієнічній лабораторії проф. Ф.Ф. Ерісмана, у Казані - у проф. М.Я.Капустіна, у військово-медичній академії - у проф. С.К. Шидловського, у Юр'єві - у проф. Г.В. Хлопіна. У гігієнічній лабораторії Київського Університету більше десяти лікарів здавали іспити на звання повітового лікаря у д-ра Корчак-Чепурківського» - додає професор В.Д. Орлов» [128, арк. 122-125]. Але цього всього було недостатньо, тому що на той час не існувало планової підготовки санітарних лікарів.

На засіданні Комісії з питання організації повторювальних курсів для лікарів, утвореної медичним факультетом університету св. Володимира, 16.11.1899 р., професор В.Д. Орлов повідомив зміст листів, отриманих ним на його прохання від професорів російських університетів і Військово-Медичної Академії з питань організації курсів гігієністів. У цих листах повідомлялось, що відповідні курси не читаються в жодному університеті. Лише у Військово-Медичній Академії для військових лікарів ведеться курс з військової гігієни за програмою, побудованою на основі дисертації д-ра Суровцева «Матеріали для історії кафедри гігієни в імперській Військово-Медичній Академії» за 1898 р. [128, арк. 122-125].

Ідею повторювальних курсів для лікарів підтримав один із засновників соціальної гігієни, професор О. В. Корчак-Чепурківський. Ще в 1899 р. у своїх «Розмірковуваннях з питання утворення при медичних факультетах повторювальних курсів для лікарів» він зазначає: «Кількість санітарних лікарів у земствах - всього 100 чоловік [128, арк. 111]. Виконання санітарних задач у земствах лежить на кожному дільничному лікареві і лише при більш широкій постановці медичної справи в окремих земствах санітарна функція - це предмет діяльності санітарної станції. На дільничних лікарях лежить частка санітарних функцій, участь у боротьбі з епідеміями й ендеміями. Отже, для земських санітарних лікарів, а частково і дільничних, важливо одержати більш спеціальне ознайомлення з такими питаннями, як методика санітарно-лабораторних і санітарно-статистичних досліджень, організація заходів для боротьби з хворобами цілих груп населення: епідемічними, ендемічними, промисловими і т.д. Останнім часом починають розвивати санітарну справу міські лікарі, що так само мають потребу в більш широкому ознайомленні з багатьма питаннями міської санітарії: водопровід, каналізація, асенізація, промислова гігієна і т.п.» [128, арк. 113 зв.].

О. В. Корчак-Чепурківський пропонував перетворити Київський університет св. Володимира в міжрегіональний центр підготовки лікарів-гігієністів. «Стосовно університету св. Володимира, - географічне положення його дуже сприятливе для залучення сюди лікарів; район викладацької діяльності досить великий (що доводиться чисельністю студентства, більшою тільки в столицях). Знаходячись на межі між земськими і неземськими губерніями, він однаково доступний лікарям тих і інших. Київ має велике число лікарень, має у своєму розпорядженні спеціальні установи (бактеріологічний інститут, міська санітарна станція й ін.)» [128, арк. 116].

У кінці своєї записки О.В. Корчак-Чепурківський робить підсумок: «...необхідно організувати читання курсів з усіх найголовніших предметів практичної діяльності лікарів, у т.ч., з практичної санітарії; розширити і пристосувати до викладання бакінститут, міську санітарну станцію і т.п.» [128,

арк. 117; 109, с.70].

Як результат виступів провідних гігієністів країни, неодноразових постанов Пироговських з'їздів, враховуючи промисловий та економічний розвиток країни, який вимагав якісно нового підходу до підготовки лікарських кадрів взагалі, і гігієнічних, зокрема, були організовані перші повторювальні курси для санітарних лікарів. Вони відбулися в Петербурзі взимку 1902 - 1903 рр. (додаток Ж). У лютому 1903 р. також проводилися практичні заняття для санітарних лікарів при Херсонській губернській управі. Але на початковому етапі повторювальних курсів не обійшлося без суттєвих прорахунків. За висловом С. Корженевського це було «одне суцільне непорозуміння». Програми курсів часом склалися без фахівців з гігієни; санітарні лікарі не були проінформовані про проведення курсів; курс вів патологоанатом [128, арк. 96].

Петербурзькі курси були задумані дуже широко. Думка і почин належали завідувачому санітарного бюро С-Петербурзького земства д-ру І. А. Дмитрієву [128, арк. 96].

Програма Петербурзьких курсів розроблялася з урахуванням огляду як теоретичних, так і практичних питань гігієни та санітарії. Програмою курсів були заплановані екскурсії та огляди. Практична частина курсів мала проходити в гігієнічній лабораторії, кабінетах (пунктах) віспощеплення, в бактеріологічній лабораторії виконувались справи з санітарної експертизи [109, с. 71].

Крім вищеназваного, програма включала як теоретичний, так і практичний розгляд питань професійної гігієни і медицини, суспільної медицини, медичної і санітарної статистики та медичної географії, державного лікарсько-санітарного устрою і санітарного законодавства [128, арк. 96].

По закінченню курсів у пресі висловлювалися побажання «... усунути той переважаючий лекційний характер занять, яким були переобтяжені Петербурзькі курси на шкоду практичним заняттям, оглядам і екскурсіям» [109, с.71; 316, с.5]. Тобто лікарів більш цікавило втілення на практиці тих нових

здобутків гігієнічної галузі, які їм потрібні для повсякденної роботи в земстві.

Підводячи підсумки перших повторювальних курсів для лікарів, В.Д. Орлов писав: «Через труднощі в організації курсів для санітарних лікарів на ІХ Пироговському з'їзді при Правлінні Пироговської спілки організована особлива комісія, якій доручено дати подальший рух питанню спеціальної підготовки санітарних лікарів» [128, арк. 96]. На думку професора В.Д. Орлова, організувати курси варто лише в таких місцях, де є кваліфіковані фахівці та інші умови для ретельного вивчення методик лабораторно-гігієнічних досліджень [109, с.72].

У Києві вибрали лише деякі розділи: санітарні дослідження по 2-4 години на тиждень для 10 - 15 осіб та навчальні екскурсії. Спеціальні та повторювальні курси при медичному факультеті університету св. Володимира були організовані для ознайомлення лікарів з новітніми досягненнями в галузі медицини, вивчення деяких спеціальних галузей, поповнення знань з різних медичних спеціальностей. На курси мали право поступати всі особи зі ступенем лікаря або доктора медицини без розрізнення статі, віросповідання та національності. Для читання курсів запрошувались професори, приват-доценти, а у виняткових випадках – лікарі-практиканти [128, арк. 83-85].

Крім повторювальних курсів для лікарів, при університеті св. Володимира подібний курс проводили на медичному факультеті Новоросійського університету (Одеса). Це видно з висновків Комісії, обраної медичним факультетом Новоросійського університету з питання допущення до занять в учбово-допоміжних установах осіб, що не знаходяться на службі в університеті [109, с.72; 128, арк. 90].

З 1906 навчального року за клопотанням професора В.Д. Орлова студентам пропонується ще один приват-доцентський курс з епідеміології та санітарної поліції при кафедрі гігієни, який читав заслужений ординарний професор І.П. Скворцов, що висвітлював практичну направленість санітарно-гігієнічної діяльності лікаря [410, с. 24; 109, с.72].

Але стан медичної освіти в Росії не відповідав загальному рівню розвитку

науки. Це відмічали дослідники медичної освіти Росії в своїх працях. Серед них з найбільш переконливою характеристикою виступив О.Г. Лушников: «В предреволюционные годы уровень медицинского образования в России еще больше, чем раньше, не соответствовал уровню естественных наук. В преподавании был заметен хирургический уклон, что было архаизмом....» [109, с.72; 407, с. 128].

Серед київських медичних кіл панувала думка про необхідність негайних змін в медичній освіті. На засіданні Товариства Київських лікарів професор О.В.Корчак-Чепурківський наголошував: «...Наш самобытный строй общественной медицины, благодаря отсутствию свободы преподавания, не находит себе применения среди медицинских наук в университетах. Эпидемиология, обзор общественно-санитарных организаций, санитарная статистика фактически не представлены вовсе в университетском преподавании.... Медицинское образование поэтому направляется на путь знакомства с индивидуальной терапией и совершенно игнорирует санитарно-общественное развитие врачебной науки» [735, с.21-23].

З початку введення університетського Статуту 1884 року навчальні плани медичних факультетів найменше порівняно з іншими, переглядалися впродовж тривалого часу. Лікар, який готувався на медичних факультетах університетів, по закінченню вузу мав за кваліфікацією надавати лише лікувальну допомогу хворому. Профілактичних дисциплін в учбових планах майже зовсім не було.

Узагальнена система підготовки лікарів профілактичного профілю кінця XIX – початку XX ст. представлена в додатку [316, с. 5] (див додаток 3.).

Уже в 1912-13 рр. у Міністерстві освіти і на самих медичних факультетах університетів були утворені комісії по розробці нових навчальних планів для вищих медичних шкіл. Передбачалося в нових планах: збільшення практичних занять по окремих клініках і на деяких теоретичних кафедрах, введення літнього практикуму в лікувальному розділі для студентів старших курсів. Практикум передбачалося проводити протягом восьми місяців, причому 2 місяці студенти мали відробити під час вакацій, а шість місяців - після

закінчення факультету. І лише тоді вони могли йти на практичну роботу. На шляху втілення цього проекту стала перша світова війна, вона ж стала на заваді й розвитку санітарних органів України, хоча в 1912 році в 4 губерніях (Київській, Подільській, Волинській та Таврійській) були відкриті санітарні організації [109, с.73; 706, с. 5-8].

Раніше санітарні організації існували лише в 3 губерніях (Херсонській, Харківській та Катеринославській). За спогадами академіка Л.В. Громашевського до 1914 року в 9 українських губерніях працював 91 санітарний лікар та 7 лікарів-епідеміологів [307, с. 22-23].

Воєнна кампанія стрімко набирала оберти. Поступово Київ став прифронтовим містом. В ньому розташувались шпитали та інші військово-медичні заклади. Війна потребувала великої кількості медичного персоналу, тому навчання на медичному факультеті було скорочене до 8 семестрів. Невдалі окремі військові операції поставили м. Київ під загрозу окупації. Як і інші установи, Київський університет в 1915 році був евакуйований. Містом призначення евакуації було обрано Саратов [229]. Евакуація не стосувалась медичного факультету, він і далі готував лікарів за скороченою навчальною програмою. Більшість випускників майже відразу мобілізувалась до військово-медичних закладів царської Росії [109, с. 75].

Отже, визначальну роль у формуванні наукових основ гігієни другої половини XIX століття відіграли успіхи в природничих науках (фізиці, хімії, біології, фізіології, мікробіології). Це сприяло переходу гігієни із описової в експериментальну та формуванню її як самостійної наукової галузі.

Водночас, загальний стан медичної освіти не відповідав рівню розвитку природничих наук, а плани медичних факультетів не переглядались з 1884 р., профілактичних дисциплін було обмаль. На початку XX століття назріла кардинальна реформа вищої медичної освіти та формування системи підготовки лікарів гігієнічного профілю, на що київські фахівці-гігієністи запропонували, як початковий етап підготовки, організацію післядипломної підготовки лікарів гігієнічного фаху.

4. 2. Внесок учених Харківського університету в становлення науково-організаційних засад гігієни (друга половина XIX ст.)

Помітна роль у розвитку гігієнічної науки належить першому на терені України Харківському університету. Його відкриття відбулося 17 січня 1805 р. У структурі новоствореного вузу було чотири факультети, серед яких і медичний. Ініціатором створення Харківського університету був прогресивний громадський діяч, учений-просвітитель В.Н.Каразін (1773-1842). За його сприянням було організовано збір коштів на створення університету в Харкові.

Створення медичного факультету Харківського університету відкрило новий етап у розвитку вищої медичної освіти і науки в Україні. Майже тридцять років він був єдиним вищим навчальним закладом на терені України, який підготував велику когорту талановитих лікарів і науковців.

Особливу роль у становленні медичного факультету в Харкові відіграли вихованці Московського університету і Петербурзької медико-хірургічної академії – І.Д.Книгін, П.М.Шумлянський і І.П. Каменський. Першим деканом медичного факультету (1805-1806 рр.) був обраний професор П.М.Шумлянський.

З відкриттям медичного факультету розпочався процес формування кафедр як лікувального, так і профілактичного спрямування.

У розвитку гігієнічної науки XIX – початку XX століття в Харківському університеті слід виділити два історичних періоди: перший - викладання курсу гігієни фахівцями різних галузей медицини на збірних кафедрах (1806-1871 рр.); другий з 1872 р. – створення самостійної кафедри гігієни та формування її наукових основ вченими-гігієністами.

Про викладання гігієни вперше згадується в 1837 - 1838 навчальному році (після запровадження нового статуту університетів у 1835 р.) Курс гігієни з дієтикою значився на кафедрі судової медицини, його читав до 1844 р. професор Р.Х. Дабелов, після нього цей курс у 1842 - 1843 рр. викладав ад'юнкт І. А. Свиридов (в подальшому цей курс він викладав також в 1853 - 1855 та в

1857- 1859 pp.). У 1843 - 1844 pp. курс дієтики викладав професор А. В. Лінк. У 1847 - 1848 pp. цей курс одержав назву «гігієна з дієтикою». Згодом курс медичної поліції з гігієною й дієтикою викладали доктор медицини А. С. Пітра, гістолог Н. А. Хржонщевський. Зокрема, професор А.С. Пітра викладав цей курс до 1872-1873 навчального року з перервою в два навчальних роки (1865-1867 pp.), впродовж яких курс читав ад'юнкт Н.А. Хржонщевський [426].

Особливий інтерес під кутом зору гігієни становила лекція професора хірургії Л. О. Ванотті (1818) на тему: «Про імовірну виліковність усіх хвороб», в якій автор висловлював думку про те, що розвиток медицини призведе до виліковності різних хвороб, а абсолютно невиліковних хвороб залишиться мало, водночас піднесення гігієнічних знань дозволить попереджати передчасну смертність людей. У 1825 р. професор акушерства О.П.Богородицький виступив із доповіддю «Про фізичний розвиток новонароджених», яка мала виключно гігієнічну спрямованість [426].

Слід підкреслити, що в 30 - 40-х pp. ХІХ століття випускники медичного факультету, які претендували на звання повітового лікаря захищали кваліфікаційні роботи, змістом яких був санітарний опис різних районів і населених пунктів Російської імперії. Зокрема, «Медико-топографічний опис м. Кролевця» (Подольський), «Топографія Курської губернії (Майєр), «Медико-топографічний опис Самарського округу» (Грабілін), «Медико-топографічний погляд на Карталінію» (Канацинський) та ін. Професор А.С.Пітра ще до вступу на кафедру судової медицини в 1955/54 р. захищає дисертацію на тему «Зразок медичної топографії Харкова». Цей напрямок у санітарних працях, з одного боку, носив краєзнавчий характер, а з іншого – свідчив про те, що викладання гігієни тісно пов'язувалося з реальною дійсністю [215, с. 185].

Таким чином, передумови формування наукових основ гігієни в Харківському університеті закладалися з моменту створення медичного факультету професорами різних галузей медичної науки в першій половині ХІХ

столітті. У цей час розпочалося викладання гігієни у вигляді окремих курсів з дієтетики і медичної поліції.

Другий період розвитку гігієнічної науки в Харківському університеті розпочався з моменту створення самостійної кафедри гігієни на медичному факультеті в 1873 р. та формування експериментальної гігієни як науки.

Розвиток вітчизняної гігієнічної науки другої половини XIX століття пов'язаний з іменами таких видатних учених, професорів Харківського університету, як Аркадій Іванович Якобій (1837-1907) та Іринарх Поліхронійович Скворцов (1847-1921).

Закінчивши в 1847 р. Казанський університет, А. І. Якобій здобув ступінь кандидата фізико-математичних наук і був зарахований до штату Казанського губернського правління. Впродовж 1847- 1857 рр. А. І. Якобій працював на різних посадах у відомстві міністерства юстиції.

Працюючи у відомстві міністерства юстиції, А. І. Якобій одночасно навчався в Медико-хірургічній академії, а згодом поїхав за кордон, де продовжував поглиблювати знання з медицини у Вюрцбурзькому університеті. 23 жовтня 1863 р. за роботу «De ammoniaco caustico in usum Chirurgiae» був удостоєний ступеня доктора медицини. Після його повернення до Росії Медико-хірургічна академія 13 квітня 1863 р. присвоїла йому ступінь доктора наук за роботу, проведену в лабораторії Дюбуа-Раймонда, «Про подразнення хімічними речовинами чутливих нервових ниток жаби» [230].

30 травня 1864 р. А.І.Якобія обрано і 18 серпня того ж року затверджено доцентом Казанського університету по кафедрі судової медицини.

Свою діяльність у галузі гігієни А. І. Якобій розпочав у Казані на посаді першого професора кафедри гігієни в Казанському університеті і одним з перших у Росії.

У зв'язку з цим М. К. Корбут в ювілейному збірнику «За сто двадцять п'ять лет Казанского университета им. В. И. Ленина-Ульянова» повідомляв: «...Першим викладачем гігієни, після запровадження статуту 1863 р., в Казанському університеті був визначний ліберал і земський лікар проф. Якобій,

який на початковому етапі своєї діяльності, крім гігієни, викладав ще судову медицину. Факультет тоді ж пересвідчився в неможливості поєднати в одній особі викладання двох таких важливих і цілком різнорідних предметів і, відділивши від гігієни судову медицину, доручив її окремому викладачеві. Таким чином, А.І. Якобій залишився як професор гігієни, проте окремої кафедри гігієни все ж не було і вона залишалася доцентурою» [315].

Водночас А. І. Якобій мотивував необхідність організації самостійної кафедри гігієни такими міркуваннями:

Гігієна і медична поліція пов'язані між собою, як галузь знання і його застосування; тільки у взаємозв'язку вони становлять повне вчення про народне здоров'я, одну з головних сторін життя народу, становлячи разом з судовою медициною державний відділ лікаремства; вони різко від неї (судової медицини) відрізняються також і роллю в громадському житті: гігієна і медична поліція перебувають більше в зв'язку з адміністрацією, судова медицина — з судовою владою держави [381, с. 6].

На особливу увагу заслуговує зміст лекції професора А.І.Якобія «Про щастя під кутом зору гігієни», яку він прочитав 16 березня 1869 р. в Казанському університеті, де містилася низка цікавих і прогресивних думок щодо розгляду людини як цілісного організму і соціальної істоти. Учений зазначав: «... лишається нерозв'язаним лише одне питання: які умови потрібні, щоб досягти правильного щастя? Розв'язанням цього питання займається та наука, яку я назвав на початку своєї лекції. Якщо ви переконалися, що вона, тобто гігієна, покликана відігравати роль у благоустрої держави, якщо ви переконалися, що в її успіхах безпосередньо зацікавлена кожна людина, то праця моя не минула марно» [381, с. 12 - 13].

Розквіт діяльності професора А. І. Якобія відбувається в Харківському університеті, куди він приїхав уже відомим ученим. На засіданні медичного факультету Харківського університету 17 лютого 1872 р., де вирішувалося питання про запрошення А. І. Якобія на кафедру гігієни, професор А. С. Пітра повідомив, що А. І. Якобій перебуває «в числі найкращих сил

Казанського університету і відомий своїми науковими працями». У своєму рапорті А.С.Пітра писав: «Факультет дістане в ньому цілком готового викладача однієї з найважливіших кафедр, заміщення якої у нас є справою важкою через малу кількість осіб, які спеціально вивчили гігієну» [381, с. 7].

Кафедру гігієни в Харківському університеті А. І. Якобій очолював у 1872-1885 рр., після чого знов повернувся до Казанського університету.

Харківський період життя А. І. Якобія позначився напруженою педагогічною, науковою та громадською діяльністю вченого. Незважаючи на труднощі, на кафедрі гігієни під керівництвом професора А. І. Якобія розгорнулася велика педагогічна і наукова робота. В лабораторіях кафедри проводилися дослідження по вивченню окисності води, визначенню вуглекислоти в ґрунті, якості хліба харківського ринку та ін.

Після призначення в 1873 р. на посаду завідувача кафедри гігієни, А. І. Якобій здійснив низку невідкладних заходів щодо організації не тільки теоретичного, але й практичного викладання гігієни, хоча на цьому шляху зустрічалося також чимало труднощів. Лише у 1877 р. кафедра одержала окреме приміщення для лабораторії та кабінет у складі двох кімнат.

У 1882 р. практичні заняття з гігієни були збільшені до 6 годин, а теоретичний курс становив 3-4 години на тиждень. Кошти на інвентар і на проведення занять відпускалися в сумі 300 карбованців на весь рік. клопотання професора А.І.Якобія про збільшення цієї суми до 600 карбованців не було задоволене. Але незважаючи на недостатнє матеріальне обладнання, в лабораторіях кафедри проводилися дослідження по вивченню якості води, хліба та інших продуктів харчування харківського ринку [381, с. 25].

У ювілейному збірнику, випущеному з нагоди 100-річчя медичного факультету Харківського університету, складеного під редакцією професорів І. П. Скворцова і Д. І. Багалія, так оцінюється діяльність А.І.Якобія: «проф. А. І. Якобій став у Харкові піонером нового сучасного напрямку як у галузі викладання гігієни, так і застосування її в житті; замість колишньої особистої і суто теоретичної науки він зробив її суспільною і експериментальною» [426].

Курс гігієни, який читав А.І.Якобій у Харківському університеті містив багато розділів. Збереглися його лекції, написані студентом В. П. О कोरोковим і випущені в 1885 р. Курс лекцій написано від руки і розмножено літографським способом у обмеженій кількості. Цей унікальний навчальний посібник зберігся в Харківській бібліотеці ім. В. Г. Короленка і становить винятковий науковий інтерес. Посібник випущено під редакцією автора лекцій А. І. Якобія під назвою «Курс суспільної гігієни».

Особливий інтерес становить розділ «Харчування», де автор наводить дані про норми білків, жирів та вуглеводів для дорослих і дітей, причому вказуються норми для різних груп населення (армії, фабричних робітників та ін.). У цьому ж розділі йдеться про голодування. В царській Росії окремі місцевості, як відомо, нерідко потерпали від голоду в результаті недороду та інших причин. А. І. Якобій радить при виникненні голоду в тій чи іншій місцевості надавати допомогу голодуючому населенню не грошима, а продуктами харчування (приплив грошей веде до подорожчання продуктів) [850].

Незважаючи на окремі недоліки, «Курс суспільної гігієни» професора А. І. Якобія тривалий час був базовим посібником для студентів, де відбиті всі основні тогочасні гігієнічні питання. На підставі цих лекцій можна судити про стан гігієнічної науки кінця ХІХ століття в цілому.

Завдяки цілеспрямованим зусиллям А. І. Якобія курс суспільної гігієни в Харківському університеті сформувався як самостійний предмет викладання та лікарської практики, який охоплював широке коло науково-педагогічних та лікарських питань з проблем гігієни навколишнього середовища, гігієни навчально-виховного процесу, харчування, епідеміології тощо.

Професор А.І.Якобій брав безпосередню активну участь в боротьбі з інфекційними захворюваннями, особливо з такою небезпечною хворобою, як чума. У зв'язку з цим у 1881 р. він зробив медичному факультету пропозицію щодо заснування інституту для вивчення інфекційних хвороб. Визначені вченим завдання, свідчать про його високу ерудицію: «...5) вивчення кліматичних умов даного району, - писав А. І. Якобій, - слід розглядати у

зв'язку з умовами виникнення інфекційних хвороб і епідемій; 6) вивчення побутових умов населення даного району у зв'язку з умовами появи інфекційних хвороб і їх епідемій; 7) загальна обробка всіх отриманих епідеміологічних даних, з практичними висновками відносно охорони здоров'я населення в даному регіоні та ін...» [215, с. 183]. Однак ініціатива А.І.Якобія не знайшла підтримки за межами факультету, коштів на відкриття інституту Міністерство не виділило.

Професор А.І.Якобій приділяв велику увагу лабораторним дослідженням, зокрема питанням методики гігієнічних досліджень. Його роботи «Про вентиляційні формули (математичне дослідження)» і «Методика дослідження пористості хліба» широко використовувалися в гігієнічній практиці.

У сфері наукових інтересів А. І. Якобія були питання епідеміології дифтерії, дослідження малярії серед населення Сумського повіту, причини вимирання іноземних племен Півночі, Північного Кавказу, профілактичні заходи проти поширення сифілісу.

Низка наукових праць професора А. І. Якобія присвячена фізіологічним питанням. Зокрема, «Дослідження фізіологічних явищ смерті тварин при охолодженні» він провів у лабораторії відомого фізіолога І. М Сеченова. Експериментальне дослідження «Про подразнення хімічними речовинами чутливих нервових ниток жаби» (1863 р.), здійснене в лабораторії Дюбуа - Раймонда. За цю працю А.І. Якобію Медико-хірургічна академія присвоїла ступінь доктора медицини [853].

Гуманізм А. І. Якобія відбився в його працях і лекціях. 17 січня 1889 р. на урочистому засіданні Харківського університету він виголосив промову про завдання російського Червоного Хреста, в якій закликав до організації притулків та інвалідних будинків для хворих і поранених, притулків для вдів і сиріт, до організації виробництва протезів (рук і ніг), до створення станцій для кліматичного лікування поранених та ін. В його доповіді наводиться коротка історія організації і розвитку Міжнародного товариства Червоного Хреста, а потім викладаються дані про Російське Товариство Червоного Хреста.

А. І. Якобій високо оцінював гуманні принципи, покладені в основу цієї організації, і вважав, що достатню допомогу товариство Червоного Хреста може забезпечити лише в тому разі, якщо ця організація стане всенародною. У своїй промові А.І.Якобій навів дані про допомогу, надану Російським Товариством Червоного Хреста іншим країнам: Чорногорії, Сербії і Болгарії під час їх війни з Туреччиною [848].

Як землевласник та визнаний земський діяч, розуміючи злиденне становище селян, які примітивним способом обробляли землю і багато терпіли від частих неврожаїв, А. І. Якобій запропонував створити в селах для селян у складі земських установ сільськогосподарські організації, подібні до земських медичних організацій, в яких агрономи навчали б селян досконаліших методів обробітку землі. Всі міркування він виклав у великій статті, надрукованій у 1900 р. в журналі «Русская мысль» [849].

Харківський період життя А.І.Якобія, як і період перебування його в Казані, характеризувався не лише великою педагогічною і науковою роботою, але й активною громадською позицією. Учений був членом Харківського медичного товариства та Казанського товариства лікарів, на яких неодноразово виступав із доповідями. Зокрема, в 1885 р. на засіданні Харківського медичного товариства він виступив з доповіддю «Про профілактичні заходи щодо поширення сифілісу», яка містила великий матеріал про розвиток проституції в різних країнах.

На думку А.І.Якобія, основним джерелом поширення сифілісу були будинки розпусти, де інфікуються мешканці міста, а потім через них хвороба передається на села. У своїй доповіді він вважав за необхідне вивчити це питання і вжити відповідних заходів. Учений закликав лікарів взяти участь у цій важливій справі [852].

Великий статистичний матеріал А. І. Якобій зібрав у своєму дослідженні «До питання про вжиття заходів для припинення дифтериту в Харківській губернії». Дані стосуються періоду з грудня 1879 до жовтня 1880 р. Матеріал було зібрано по 11 повітах Харківської губернії. Для того, щоб цифрові дані

були вірогіднішими, А. І. Якобій зібрав відомості з найрізноманітніших джерел про захворюваність і смертність від дифтерії: а) повідомлення санітарних лікарів; б) матеріали лікарського відділення про рух інфекційних хворих; в) витяги з метричних книг про смертність та ін. У своєму дослідженні А. І. Якобій показав, що епідемія дифтерії почалася з 1878 р., проте вона не була вивчена і тривала в 1879 - 1880 рр. [854].

У 1889 р. А.І.Якобій провів велику роботу по вивченню комахи, шкідника хвойних лісів — *Fidonia peniaria* L. Цей шкідник нищив хвою дерев на величезних ділянках. Після ретельного дослідження вчений розробив низку заходів по боротьбі з цим шкідником.

Значний інтерес для науки становили його експедиції. Зокрема, в 1872 р. А.І.Якобій зробив поїздку в степи Західного Сибіру для дослідження причини чуми рогатої худоби. В ті часи це було складне і актуальне завдання. Потрібно було мати виняткову мужність, щоб зважитися на цю нелегку поїздку, яка вимагала тривалого перебування у важких умовах непорядкованого побуту і становила певну небезпеку для власного життя.

Свій науковий пошук А. І. Якобій розглядав як важливу державну справу. З цього приводу вчений писав: «Санітарне вивчення окраїн Росії є дуже важливим для державної адміністрації, бо найпросвіченіше керування може зміцнити добробут народу лише тоді, якщо урядові заходи ґрунтуються на точних об'єктивних даних і на знанні умов життя керованого народу. Все це тим більше стосується до киргизького народу, що він здатний до цивілізації і за ним слід визнати право на культурну майбутність» [855].

Цікаві також його записки про поїздку по Канінській тундрі. Цю подорож А. І. Якобій здійснив в 1890 р. у 63-річному віці, як і поїздку по Західному Сибіру, в дуже складних умовах.

А. І. Якобій так закінчує свої записки про поїздку по Канінській тундрі: «Культурні люди повинні усвідомити свій обов'язок вихователів тих, які ще не доросли до культурного віку. Що досі робилося несвідомо і тому часто більшою

мірою руйнівню, ніж продуктивно, те буде продовжено з щирим і свідомим співчуттям. Ось чого ми чекаємо від майбутнього» [858].

Вивченню становища народностей, які населяли окраїни Росії, присвячено значну частину досліджень А. І. Якобія. В цих роботах автор виступав не лише як учений, але й громадський діяч.

У цьому плані особливий інтерес становить доповідь А. І. Якобія, зроблена ним 12 березня 1893 р. в «Російському товаристві охорони народного здоров'я» на тему: «Угасання інородницьких племен Півночі». В ній викладено основні матеріали його досліджень у цій галузі. Ця доповідь містить ряд історичних фактів, які дозволяють здійснити порівняльний аналіз становища різних народностей, що жили на Півночі, в дореволюційній Російській імперії.

Дослідник з гіркотою робив висновок: «Користуючись дитячою фазою інородницького племені, ці вихідці (авантюристи, торгівці, промисловці, компанії тощо) спустошують інородницьку країну нерозважливими, невігідними для держави «хижацькими» прийомами експлуатації природних багатств її — хутрових звірів, пасовищ, лісів та ін. [857].

Роботи вченого вивчаються з великим інтересом, бо в них наводяться різноманітні дані про населення, включаючи найцікавіші перекази і сказання різних племен. Подорожі для вивчення санітарного стану різних народностей, або, як їх називав А. І. Якобій, етнографічні подорожі, він робив упродовж багатьох років, до кінця свого життя. Водночас чимало матеріалів учений не встиг через хворобу опублікувати.

Майже всі його праці і публічні доповіді пройняті високим гуманізмом і прагненням допомогти людям, які страждають.

Низка доповідей А.І.Якобія міститься в «Дневнике Казанского общества врачей [856; 859].

У ювілейному збірнику, присвяченому 50-річчю Харківського медичного товариства (1861 - 1911), наводиться коротка біографія А.І.Якобія, в якій зазначено: «А.І.Якобій брав діяльну і помітну роль у житті товариства,

працюючи в його комісіях і подаючи великі доповіді на загальні збори з багатьох актуальних питань» [774, с.23].

Як відзначалося вище, в 1885 р. професор А.І.Якобій повернувся в Казанський університет. Після від'їзду А.І.Якобія з Харкова кафедру гігієни зайняв його учень – видатний гігієніст І.П.Скворцов, який керував кафедрою до 1906 р.

Іринарх Поліхронович Скворцов народився в 1847 р. в Самарі, в родині священика і одержав освіту в духовній семінарії. У 1865 р. вступив на медичний факультет Казанського університету, який закінчив у 1871 р. зі званням лікаря [69, с. 78]. Впродовж 1871- 1892 рр. працював в Казанському університеті на різних посадах. У 1872 р. був відряджений на 1 рік до Петербурзької медико-хірургічної академії, де працював під керівництвом відомого вченого-гігієніста О. П. Доброславіна. В 1874 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Материалы для анатомии и гистологии сердца и его оболочек» [10, с. 142].

У 1875 р. І. П. Скворцов був обраний штатним доцентом кафедри гігієни в Казанському університеті. Починаючи з 1885 р. і впродовж майже 20 років І. П. Скворцов був ординарним професором Харківського університету та обіймав після повернення А.І.Якобія до Казанського університету посаду завідувача кафедри гігієни. За цей час І. П. Скворцов створив гігієнічну лабораторію, яка використовувалась як для проведення практичних занять з гігієни, так і здійснення наукових досліджень студентів, викладачів, дисертантів. За його ініціативою також була створена спеціальна бібліотека наукових праць з різноманітних питань сучасної гігієни [69, с. 78].

Під керівництвом професора І.П.Скворцова викладання гігієни відзначалось чіткою соціальною спрямованістю, що цілком відповідало особливостям розвитку гігієнічної науки того часу. Щодо визначення предмету гігієни, І.П.Скворцов вважав, що «гігієна займається не особистими інтересами, а суспільними, складаючи частину загальної науки про людину як цілісну систему з усіма її тілесними, розумовими і духовними якостями. Предметом

дослідження сучасної гігієни є вплив на людей як природи взагалі, так і тієї обстановки, яка історично вироблена самими людьми» [215, с. 186].

У 1906 - 1917 рр. працював професором кафедри гігієни в Київському університеті і одночасно був завідувачем санітарним відділом земської управи Київської губернії [21, с.114].

Широта й різнобічність наукових, педагогічних та громадських інтересів професора І.П.Скворцова знайшли відображення в його більш, ніж 150 наукових працях з питань гігієни, епідеміології, біології, анатомії, фізіології, педагогіки, організації медико-санітарної справи, курортології тощо. В одній із своїх праць І.П.Скворцов відзначав, що «будучи 22 роки університетським викладачем гігієни, постійно прагнув вивести її із вузьких рамок викладання на широку арену життя» [216, с. 187].

Чільне місце серед наукових публікацій І.П.Скворцова посів підручник «Основи гигиологии и гигиены» (1900), вихід якого став визначною подією в медичній науці. У цьому підручнику, як і у низці інших праць, він дав власну динамічну теорію сутності життя як цілостності людини та середовища. І.П.Скворцов визначив *гигіологію* – як науку, яка вивчає природні умови існування живих істот і *гигієну*, як науку, яка вивчає життя в штучних умовах середовища, створених самою людиною [10, с.142].

В цілому діяльність професора І.П.Скворцова характеризувалася експериментальним спрямуванням, будувалася на основі досягнень природничих наук [380, с. 197].

У вирішенні проблем профілактики І. П. Скворцов віддавав належне санітарному лікарю, земській медицині. Його доповідь про роль санітарного лікаря (1872) була однією із перших на початковому етапі зародження земської санітарної організації. До цієї проблеми він звертався неодноразово. У своїх працях учений указував на необхідність формування гігієнічного мислення в усіх лікарів-практиків [644]. Водночас він багато уваги приділяв підготовці саме санітарного лікаря. При цьому вважав доцільним після 4-х річного терміну загальномедичної підготовки пройти впродовж 2-х років спеціалізацію по

одному із 3 розділів: клінічному, гігієнічному і судово-медичному. В програмі підготовки лікарів він передбачав створення гігієнічних інститутів, які б могли більш широко розглядати людину і середовище як єдине ціле [643; 319, с. 44].

Основне призначення гігієни І.П.Скворцов убачав у наступному: «... гігієна займається не особистими інтересами, а суспільними, складаючи частину загальної науки про людське суспільство, і розглядає її як цілісну систему з усіма тілесними, розумовими і моральними якостями. Предметом дослідження сучасної гігієни є вплив на людей природи як взагалі, так і тієї обстановки, яка історично вироблена самими ж людьми» [645].

Погляди професора І. П. Скворцова щодо поліморфності факторів, які впливають на здоров'я людини і причин, що викликають хвороби, отримують подальший розвиток. Він розглядає значення різних факторів для здоров'я населення - природні і побутові (пора року, водопостачання, пости, звичаї тощо [319, с.45].

І. П. Скворцов один із перших вітчизняних учених, який відзначав фізіологічне і гігієнічне значення електричних властивостей повітря, висунувши при цьому гіпотезу про електричну сутність життя. Його динамічна теорія в застосуванні до медицини і гігієни була викладена в доповіді на гігієнічній секції X з'їзду російських природодослідників і лікарів у 1898 р. [198, с. 78].

Професор І. П. Скворцов звертав увагу і на питання щодо гігієнічного значення електродинамічних властивостей води, на електричні властивості одягу, будівельних матеріалів.

У своїх наукових працях І.П.Скворцов викладав незвичайні для того часу погляди на явища природи і їх вплив на організм людини, виходячи із позицій динамічної електромагнітної теорії. Його праця «Основы гигиологии и гигиены» (1900) зробила вагомий внесок у вчення про сутність життя як єдності людини і середовища.

Про те, яке значення мали праці І.П.Скворцова для подальших досліджень електромагнітних явищ в природі свідчать висловлювання ряду науковців. Зокрема, Е.М. Деларю в 60-х рр. ХХ ст. зазначав, що ідеї І.П.Скворцова

поєднуються з результатами сучасних космічних досліджень [198, с. 78-79]. А.Н. Сверчков підкреслював, що І.П.Скворцов «один із перших в Росії всебічно розвинув ідею про біологічне і гігієнічне значення електрики і особливо про електромагнітні фактори навколишнього середовища. Праці цього всебічно освіченого вченого, його гіпотези і пропозиції представляють значний інтерес і в наші дні» [632, с.81-83].

Ідеї І. П.Скворцова про біологічне і медичне значення електричних явищ отримали подальший розвиток. Особливо вагому роль мали наукові погляди І.П.Скворцова на творчість О.Л. Чижевського – відомого вченого в галузі фізики другої половини ХХ століття. З цього приводу в одній із своїх публікацій він зазначає: «Знайомство з працями І.П.Скворцова, І.Я. Кияниціна, В.Каспарі, А.П.Соколова і теорією будови атома Нільса Бора, працями Резерфорда, Макса Планка привели мене до деяких загальних висновків» [828, с. 57]. Як бачимо, в цьому списку І.П.Скворцов стояв на першому місці.

Таким чином, наукові ідеї І.П. Скворцова в галузі гігієни полягали у встановленні взаємодії космічних явищ і зовнішнього середовища землі та вплив їх на здоров'я людини. Він вважається засновником напряму в гігієні про вплив космічних явищ на здоров'я людини..

Подібно своєму вчителю А.І.Якобію, І.П.Скворцов здійснює чисельні експедиції в різні регіони країни з метою вивчення побуту та гігієни народів. Цей напрямок був характерним для школи Якобія – Скворцова [321].

І. П. Скворцов розвиває і актуалізує ідеї свого вчителя А.І.Якобія щодо щастя під кутом зору гігієни, виступаючи в якості філософа. Розглядаючи гігієну під загальнофілософським кутом зору, він зазначає: «гігієна дарує гармонію, щастя, любов» [319, с. 45].

Професор І.П.Скворцов приділяв велику увагу питанням психогігієни і її значення у вихованні молоді. Цій проблемі він присвятив такі праці, як «О воспитании с гигиенической точки зрения» та «О влиянии душевного состояния человека на происхождение, течение и исход болезней» (1880). [319].

Для І. П. Скворцова було характерним прагнення поєднувати практику з глибоким теоретичним усвідомленням, прагнення проникнути вглибину явища. Він активно боровся з епідеміями чуми, холери, тифозних епідемій та ін. [299, с. 40-41].

Під керівництвом І. П. Скворцова на кафедрі гігієни Харківського університету було виконано 4 кандидатських дисертації: М. Ф. Попова «О хлебе» (1887); Ш. Бурака «Исследование над действием злектричества на микробов» (1901); М. М. Лебедева «Опыт изучения в санитарном отношении быта сельскохозяйственных рабочих в районе свеклосахарного производства» (1901); С. Л. Трегубова «Опыт изучения в санитарном отношении быта железнодорожных служащих Курско-Харьково-Севастопольской железной дороги» (1904).

У 80 - 90-х рр. ХІХ століття до розробки гігієнічних проблем приєдналася низка професорів інших спеціальностей, опублікувавши чимало наукових розвідок. Зокрема, професору судової медицини Е.Ф.Белліну належали такі праці, як «Значення і оцінка деяких заходів в боротьбі з оточуючими нас інфекціями» (1884), «До питання про недостатність водопостачання м. Харкова» (1887), «Екскурсія в Україну. Санітарно-технічний нарис» (1890), «Новітні спостереження в галузі гігієни черевного тифу» (1890). Професор загальної патології С.Д.Костюрин опублікував низку праць, присвячених фізіолого-гігієнічній оцінці лазень, зокрема, «Матеріали щодо вивчення російської лазні» (1879), «Російські лазні і їх вплив на організм людини» (1883). Професор фармації А.Д.Чиріков працював над вивченням водопостачання Харкова і помістив у записках Харківського відділу Російського технічного товариства наступні праці: «Історія Харківського водопроводу і результати аналізів вод джерел, які живлять його», «Про водоносні яруси в ґрунті і результати дослідження води 3-го водоносного шару, який знаходиться під м. Харковом» (1882). На статтю приват-доцента кафедри дерматології В.І.Порай-Кошицю в журналі «Врачебное дело» був опублікований в 1870 р. відгук, де критикувалася система американських

залізнично-дорожніх компаній, які розцінювали безпеку руху з позицій комерційних інтересів. Йому також належала брошура «Громадсько-гігієнічні лазні і купальні в Харкові» (1881), в якій аналізувалися санітарні недоліки щодо обладнання лазень і купалень у дореволюційний період [215, с. 188].

Гігієнічній проблематиці в той час було присвячено низку дисертаційних досліджень. У 1887 р. Г.Святловський захистив дисертацію на тему «Матеріали до питання про санітарне становище російського селянства». Професор кафедри ортопедії і травматології С. Л. Трегубов у 1904 р. захистив дисертацію на тему «Досвід вивчення в санітарному відношенні побуту залізнично-дорожніх службовців в межах Курсько - Харківсько-Севастопольської залізничної дороги [215, с. 188].

Серед колег І. П. Скворцова слід виділити П. Н. Лащенкова і В. В.Фавра, які згодом стали видатними вченими-гігієністами і санітарними діячами. П. Н. Лащенков спочатку працював асистентом, а згодом приват-доцентом кафедри гігієни в 1899/1900 р., читав курс суспільної гігієни. Та обставина, що він одночасно був керівником міської санітарної організації м. Харкова, допомагали йому змістовні лекції з різноманітних питань санітарної і протиепідемічної роботи наповнювати яскравим прикладом практичної роботи.

В. В. Фавр, професор гігієни Харківського жіночого інституту, з 1905 р. після П.Н.Лащенкова очолив міську санітарну організацію, також читав курс суспільної гігієни. Зміст цього курсу включав питання комунальної гігієни, основи організації медико-санітарної справи і боротьби з епідеміями, які також доповнювалися спостереженнями з особистого досвіду вченого.

Слід також відмітити, що з 1872 р. при Харківському університеті існувало «Товариство наукової медицини і гігієни». В огляді «Учбові товариства і учбово-допоміжні заклади Харківського університету (під редакцією професора Д.Н.Багалія і професора Н.П.Осіпова, 1911) зазначалося, що це товариство не проявляло особливої активності і систематичності в роботі [215, с. 189].

Професор Степан Васильович Коршун (1868 - 1938) очолював кафедру впродовж 1908 - 1917 рр. У 1893 р. він закінчив медичний факультет Харківського університету зі званням лікаря, а в 1900 р. призначається лаборантом на кафедру гігієни, яку очолював тоді професор І. П. Скворцов. У 1903 р. С. В. Коршун захистив докторську дисертацію «О биохимической связи между токсинами и энзимами», а в 1904 р. отримав звання приват-доцента кафедри гігієни. За спеціальністю С. В. Коршун — мікробіолог, тому він водночас працював на кафедрі гігієни та в бактеріологічному інституті Харкова. Співробітниками С. В. Коршуна на кафедрі гігієни були М.М. Цехновіцер, М. З. Лук'янович та Я. М. Зільбер.

Професор Яків Михайлович Зільбер (1878 - 1941) працював на кафедрі гігієни спочатку як асистент, а з 1918 по 1922 р. — завідувачем кафедри. Багато років він керував лабораторією міської санітарної станції.

Розвиток учбово-методичної та науково-дослідної роботи кафедри гігієни в Харківському університеті в 20 - х рр. ХХ століття пов'язаний з діяльністю професорів А.А.Цветаєва та В.О.Углова [380].

Професор Аполлон Андрійович Цветаєв (1872 - 1937) завідував кафедрою гігієни в 1922 - 1925 рр. В основному його діяльність була присвячена питанням соціальної гігієни та організації охорони здоров'я. Ним опубліковано понад 60 робіт з різних проблем гігієни, зокрема проблем водопостачання, очищення населених міст та санітарної статистики.

Професор Володимир Олександрович Углов (1874 - 1942) очолював кафедру гігієни з 1927 по 1930 р. За сумісництвом В. О. Углов завідував санітарно-гігієнічним відділом санітарно-бактеріологічного інституту імені І. І. Мечникова. Водночас професор В. О. Углов багато уваги приділяв удосконаленню педагогічної й наукової діяльності кафедри й постійно поєднував педагогічну роботу з широкою громадською діяльністю.

Наукова діяльність В.О.Углова охоплювала широке коло проблем гігієнічної науки та практики. Ним опубліковано понад 100 наукових праць.

Об'єм і зміст лекційного курсу гігієни на кафедрі набув тієї широти і глибини, яка забезпечувала належну підготовку майбутніх фахівців. У лекціях висвітлювалися актуальні проблеми гігієнічної науки та практики, які безпосередньо відносилися до лікарської роботи та потреб практичної медицини. З принципово нових позицій викладалися такі питання, як планування міст, житлового будівництва, гігієни харчування та ін.

Учні і послідовники професора І.П.Скворцова сприяли вдосконаленню викладання гігієни на кафедрі, закладали основи диференціації гігієнічних знань.

Отже, вагомий внесок у розвиток вітчизняної гігієни, становлення і розвиток перших гігієнічних кафедр другої половини XIX ст. зробили вчені-гігієністи Харківського університету – А.І.Якобій та І.П.Скворцов. Їх слід вважати засновниками української гігієнічної науки, яка на той час стала експериментальною гігієною, а її фундаментом - розвиток природничих наук.

Формування наукових основ гігієни в Харківському університеті тісно пов'язане зі створенням кафедр на медичному факультеті. Розрізнені елементи гігієнічних знань почали формуватися в чітку систему одночасно зі створенням медичного факультету на «збірних» кафедрах вченими різних галузей медицини. Самостійна кафедра гігієни була створена в 1872 р., а її засновником став професор А.І.Якобій.

Утвердження суспільної гігієни в другій половині XIX століття – важливий крок у розвитку гігієнічної науки, а професор А. І. Якобій є одним із основоположників цієї науки.

Посібник професора А.І. Якобія «Курс суспільної гігієни» висвітлював розвиток гігієнічної науки та впровадження її в практику в другій половині XIX століття. Професором І.П.Скворцовим була вдосконалена методика викладання гігієни на кафедрі та посилена експериментальна складова наукової роботи. Його фундаментальна праця «Основи гігієнології і гігієни» вперше висвітлювала вчення про сутність життя як єдності людини і середовища, що

відіграло визначальну роль у розвитку гігієнічної науки на початку ХХ століття.

Послідовники та учні професора І. П. Скворцова в 20 - ті рр. ХХ ст. – Я. М. Зільбер, А. А. Цвєтаєв, В. О. Углов розширили обсяг і зміст гігієнічних знань, заклали основи диференціації гігієни на різні галузі – соціальної гігієни, комунальної, професійної, харчування та визначали напрям подальших досліджень з актуальних питань гігієнічної науки і практики.

4.3. Дослідження в галузі гігієни – важлива складова розвитку медичної науки в Новоросійському університеті (кінець ХІХ – початок ХХ століття)

У формуванні і розвитку гігієнічної науки кінця ХІХ – початку ХХ століття вагому роль відіграв Новоросійський університет, заснований 1 травня 1865 р. При його створенні планувалося відкриття медичного факультету, але у зв'язку з нестачею коштів розпочав роботу спочатку юридичний факультет, організація якого не вимагала дорогих клінік і лабораторій.

Важливу роль в обґрунтуванні необхідності створення в Одесі Новоросійського університеті відіграв М.І.Пирогов, попечитель Одеського учбового округу (1856-1858). Він указував на недоцільність Ришельєвського ліцею в Одесі та важливість відкриття університету з трьома факультетами (фізико-математичним, історико-фізіологічним і медичним). Свої аргументи М.І.Пирогов виклав у 1857 р. в доповідній записці на адресу Міністерства народної освіти. Важливим мотивом для відкриття медичного факультету, окрім його основної функції – підготовки лікарів для Новоросійського краю, було, як вважав М.І.Пирогов, і те, що Набережна Чорного моря, Крим і Кавказькі мінеральні води, могли бути досліджені силами вчених-медиків [385, 36-37]. У відкритті Новоросійського університету М.І.Пирогов убачав також розширення можливостей для залучення до навчання болгар, сербів, греків та

інших народів, що «послабило б вплив могутньої конкуренції Заходу на розум наших однодумців – слов'ян Балканського півострова» [536, с. 85].

Однак проект М.І.Пирогова про перетворення ліцею в університет здійснився лише через 10 років.

Новоросійський університет став центром освіти і розвитку науки на півдні Російської імперії. Ще до відкриття медичного факультету в Новоросійському університеті формувалися природничонаукові основи медичної думки. Саме тут працювали такі видатні учені, як І.І.Мечников, І.М.Сеченов, А.О.Ковалевський, Л.С.Ценковський, Н.А.Умов, А.В.Колосовський, В.В.Морковніков, їх учні і послідовники. Саме в цей час сформувалася перша наукова школа мікробіологів, засновником якої був Л.С.Ценковський (1822 – 1887). У період роботи в Новоросійському університеті (1865-1871) він відкрив явище симбіозу, зробив великий внесок у вивчення проблеми антагонізму мікроорганізмів і паразитарної теорії інфекційних хвороб. Ці відкриття дали змогу в подальшому розробляти профілактичні і протиепідемічні заходи щодо подолання інфекційних хвороб.

І. І. Мечников (1845-1916) – видатний учений, мікробіолог, зоолог, лауреат Нобелівської премії (1908). Працюючи професором зоології в Новоросійському університеті (1870-1882) розробив вчення про імунітет. У 1886 р. разом з М.Ф.Гамалією організував в Одесі першу бактеріологічну станцію. І. І. Мечников приділяв велику увагу популяризації знань, надаючи особливого значення практичному їх застосуванню. Зокрема, він підкреслював, що слід вивчати життя людини на основі здобутих наукою результатів, «думаючи, що в боротьбі з хворобами головну роль грають заходи профілактики і гігієни ...» [431, с.115].

Назріле питання про відкриття медичного факультету неодноразово піднімалося керівництвом університету перед Одеською міською думою, але впродовж кількох років тягнулися переговори щодо виділення земельної ділянки для будівництва приміщень факультету. І лише 5 вересня 1896 р. була проведена закладка фундаменту анатомічного корпусу. Медичний факультет

було засновано 1 вересня 1900 р., тобто через 35 років після створення університету. Не дивлячись на велике значення для вітчизняної медичної науки, його відкриття не було офіційно відзначено урядом і фактично відбулося на лекції з фізики, яку читав професор Ф.Н.Шведов [94]. Першим деканом медичного факультету став відомий учений в галузі патологічної анатомії, епідеміології і мікробіології, професор В.В.Підвисоцький (1857-1913).

З перших днів заснування медичного факультету створюється низка навчально-наукових підрозділів, першим серед яких стала кафедра анатомії, очолювана професором Н.А.Батужевом (1855-1917). Кафедра гігієни на медичному факультеті була створена лише в 1903 р. Оскільки вчених у галузі гігієни в цей період в Новоросійському університеті не було, на її завідування запрошується відомий на той час учений-гігієніст і педагог Г.В. Хлопін [200, арк. 40].

Після закінчення медичного факультету Московського університету Г.В.Хлопін під керівництвом відомого російського вченого - гігієніста Ф.Ф.Ерісмана підготував і успішно захистив у 1896 р. докторську дисертацію на тему «К методике определения растворенного в воде кислорода» [298, с. 37; 601, с. 32].

Закінчення двох факультетів – фізико-математичного в Петербурзі і медичного в Москві, в яких під керівництвом видатних учених Г.В.Хлопін набув глибокі знання в галузі хімії, фізіології і гігієни, практичний досвід його роботи в Пермській земській санітарній організації та науково-дослідна робота в Гігієнічному інституті Московського університету сприяли становленню його як видатного вченого-гігієніста.

У 1896 р. Г. В. Хлопіна було призначено екстраординарним професором гігієни, а в 1899 р. – ординарним професором у Юр'ївському (Дерптському, нині – Тартуському) університеті, де він працював до приїзду в Одесу [10, с.].

Молодий досвідчений професор мав за плечима 8 років професійної діяльності в Дерпському університеті і 5 років під керівництвом видатного вченого-гігієніста Ф.Ф.Ерісмана в Москві.

У 1915 р. Г.В.Хлопін у своїй промові, присвяченій пам'яті свого учителя - Ф.Ф.Ерісмана, порівняв Московський гігієнічний інститут з чудово обладнаним гігієнічним інститутом Новоросійського університету і позитивно відзивався про свій одеський період діяльності [601, с. 50].

За даними дослідниці Л.І.Грабовської, на кафедрі гігієни вже Одеського медичного інституту імені І.І.Мечникова в 50-х рр. ХХ ст. збереглося 63 предмети лабораторного обладнання, придбаного за часів завідування В. Г. Хлопіна. Вони впродовж багатьох років були потрібними і цінними не лише при викладанні гігієнічних дисциплін, але й для проведення різних досліджень [94; 93, с. 171-172].

Характерною особливістю в діяльності Г.В.Хлопіна і представників його наукової школи було постійне прагнення до вирішення на науковій основі практичних санітарних завдань. У своєму посібнику «Основи гігієни» він зазначав: «Наукова діяльність в стінах гігієнічних лабораторій набуває інтерес, глибокий зміст і значення лише тоді, коли вона застосовує свої методи досліджень для вирішення не тільки теоретичних проблем, але й життєвих завдань, дає раціональну основу мистецтву оздоровлення своєї країни і свого народу» [784, с. 504].

Наукові розробки Г. В.Хлопіна і його учнів широко впроваджувалися в практичну діяльність. Саме тому для нього стало правилом негайно відгукуватися на прохання і пропозиції щодо проведення санітарно-гігієнічних досліджень незалежно від масштабів і регіональних особливостей [48, с. 226].

Наукові дослідження Г. В. Хлопіна були присвячені проблемі гігієнічних досліджень, зокрема санітарно-гігієнічній оцінці вод річок, водоймищ, кам'яновугільних фарб тощо. У 1903 р. на V Міжнародному конгресі по прикладній хімії в Берліні він зробив доповідь на тему: «О действии каменноугольных красок на организм животных и человека». В 1904 р. під редакцією Г.В. Хлопіна виходить збірник праць гігієнічної лабораторії Новоросійського університету. В збірнику були опубліковані результати

досліджень, які проводилися під керівництвом Г. В. Хлопіна в Тарту (І.М.Брікмана) і розпочаті в Одесі (К.Е.Добровольського) [48, с. 228].

В Новоросійському університеті під керівництвом Г. В. Хлопіна продовжували напрям досліджень два асистенти, які приїхали разом з ним із Дерпту (Тарту) – К. Е. Добровольський (1867 – 1946) і А. І. Раммуль (1875 – 1949).

Дисертація К. Е. Добровольського була присвячена вивченню чутливості найбільш вживаних у санітарній практиці способів визначення кам'яновугільних фарб. Дисертація була успішно захищена в 1904 р. в Новоросійському університеті. В подальшому з 1914 по 1941 р. К.Е.Добровольський був завідувачем кафедри гігієни в Київському медичному інституті.

Інший учень Г. В. Хлопіна – А. І. Раммуль виконав роботу на тему: «Материалы к санитарной оценке некоторых систем центрального отопления и вентиляции», яка була успішно захищена ним в якості докторської дисертації в 1909 році. У цій роботі автор проаналізував план головної будівлі медичного факультету Новоросійського університету і подав короткий опис приміщення гігієнічної лабораторії. Згодом А. І. Раммуль поїхав до Естонії і з 1920 по 1940 рр. завідував кафедрою гігієни Тартуського університету [48, с. 228].

Слід зазначити, що Г. В. Хлопін приймав активну участь в організації протиепідемічних заходів. Він відвідав Поволжя і північно-західне узбережжя Каспійського моря для організації протичумних заходів. А в 1908 р. в складі спеціальної комісії проводив обстеження санітарного стану Волжських міст – Астрахані, Самари, Царицина і Саратова у зв'язку з загрозою холерної епідемії [48, с. 61].

Під час першої світової війни Г. В. Хлопін розгорнув багатопланову наукову роботу. Прямою відповіддю на нагальні вимоги життя були його дослідження дії отруйних газів і протихімічного захисту («протигазовій справі»), розпочаті ще в 1916 р. і продовжені вже в радянський час.

Вивчення дії отруйних газів на організм людини та розробка засобів протихімічного захисту були продиктовані застосуванням їх німцями в 1915 р. на військових фронтах Першої світової війни. У зв'язку з цим Г.В.Хлопін реорганізує лабораторію в Клінічному інституті в протигазову лабораторію Хімічного комітету при Головному артилерійському управлінні, де під його керівництвом проводилися експериментальні дослідження. А вже в 1918 р. було підготовлено 2 випуски праць протигазової лабораторії. В першому випуску містилося 50 праць, в другому – 25, з яких одна - «Про причини затрудненого дихання при користуванні вугільними респіраторами», виконана Г.В.Хлопіним [860, с. 11].

Окрім того, при кафедрі гігієни були організовані курси по протигазовій справі для громадянських і військових лікарів та студентів, випущені пам'ятки для унтер-офіцерів і солдат щодо користування протигазами. А в 1916 р. для лікарів і інструкторів був виданий посібник «Короткий опис дії отруйних засобів при використанні їх в бойових цілях на людину і тварин, способів захисту проти них і надання першої допомоги при отруєннях», в якому описувалися способи застосування отруйних речовин, приводилася їх класифікація та розкривався фізіологічний вплив на організм людини і тварин [601, с. 67].

Продовжуючи працювати в галузі протигазової справи, Г. В. Хлопін у 1922 р. створив протигазову лабораторію при Революційній військовій раді СРСР, де він виконав низку досліджень [601, с. 68]. А в 1924 р. здійснював керівництво по методиці досліджень сухих респіраторів у протигазових лабораторіях.

Підсумком багаторічної дослідницької роботи стала фундаментальна праця Г.В.Хлопіна «Військово-санітарні основи протигазової справи» (1925), в якій він узагальнив свій особистий та досвід учнів за 10 років – з 1916 по 1925 рр. [601, с. 69].

Президент АН СРСР А.П.Карпінський в 1930 р, відзначаючи наукову роботу Г.В.Хлопіна, відзначив, що він, займаючи професорські кафедри,

послідовно в декількох містах створив потужну школу гігієністів, які продовжували справу свого вчителя [305, с.3].

Слід відзначити, що за 44 роки наукової роботи Г. В. Хлопін опублікував 140 наукових праць. Під його керівництвом було виконано близько 50 дисертацій, видано більше 20 збірників наукових праць, 500 статей учнів і співробітників. Учні Г.В.Хлопіна постійно брали участь у вирішенні практичних питань по санітарному контролю за водопостачанням, очисткою і оздоровленням міст [48, с. 229].

В одному із рукописів Г.В.Хлопін зазначив, що з часу виходу першої публікації і до 1926 р. його праці були видані на 358, 5 друкованих аркушах, або на 5936 сторінках [601, с.36]. 29 грудня 1923 р. він склав свій бібліографічний нарис, в якому зробив аналіз праць, присвячених гігієнічній науці та різним її напрямам. За нашими підрахунками 21 публікація професора В.Г.Хлопіна була присвячена питанням водопостачання, 25 – санітарно-хімічним дослідженням різних речовин, 15 – протихімічному захисту, 12 – дослідженням гігієни харчування, 10 – питанням організації земства, 8 – громадським та історичним темам, 7 – шкільній гігієні, 6 – гігієні праці, в тому числі 4 праці гігієні розумової праці, 5 – епідеміології і мікробіології і т.д. Особливий науковий інтерес становлять праці В. Г.Хлопіна, присвячені експериментальним дослідженням, які складають майже третину всіх його публікацій.

Експериментальні дослідження в галузі гігієни Г.В.Хлопін розпочав ще в Пермській губернії, працюючи санітарним лікарем. У цей період він провів низку експериментальних робіт, які мали практичне значення. Серед них: «Про ядовиті властивості глиняного посуду»; «Досвід дослідження торфів Пермської губернії в санітарному відношенні»; «Результати дослідження семи зразків карболових мил» «Порівняльна оцінка бактеріологічного і хімічного способу дослідження води в санітарному відношенні»; «По поводу аналізу вод, зроблених в Пермській санітарній станції» та ін. [786, с.39].

Не менш важливою для характеристики санітарної діяльності Г.В.Хлопіна була його наукова робота, опублікована в серпні 1891 р. в журналі Російського товариства охорони народного здоров'я на тему - «Пермська санітарна лабораторія, її програма і місце в губернській санітарній організації», де автор чітко окреслив завдання охорони здоров'я, його практичних заходів та указав на важливість установлення тісного зв'язку між науковими закладами, вченими і організацією, яка здійснює профілактичну та санітарно-протиепідемічну роботу [601, с. 38].

В 1900 - 1902 рр. Г. В. Хлопін опублікував у Віснику загальної гігієни, судової медицини і практичної медицини (Москва, 1900) та Збірнику гігієнічної лабораторії Юр'ївського університету (Юр'їв, 1902) способи і описи приладів, необхідних для визначення кисню в газових сумішах [785; 629]. З цього приводу професор К. Леман в своєму посібнику про методи практичної гігієни, в другому виданні за 1901 р. писав: йодометричний спосіб визначення кисню в повітрі Г. В. Хлопіна, має велике майбутнє». [601, с.42].

Особливу і практичну значимість мало його дисертаційне дослідження на тему: «До методики визначення розчинного в воді кисню (порівняльна оцінка найбільш уживаних способів визначення розчинного у воді кисню», яку він виконав, як зазначалося вище, в Гігієнічному інституту Московського університету під керівництвом Ф.Ф.Ерісмана. У дисертаційній роботі висновках роботи Г.В.Хлопін робить важливий висновок про те, що кількість бактерій, що містяться у воді, не може бути показником її забруднення [776, с. 186].

Найбільш плідними в науковому плані були роки діяльності професора Г. В.Хлопіна в Юр'ївському та Новоросійському університетах.

Характеризуючи в цілому педагогічну діяльність професора Г.В.Хлопіна слід зазначити, що він прагнув прищепити студентам любов до гігієни шляхом постановки практичних завдань та проблемним і глибоким змістом своїх лекцій. З цього приводу один із його учнів П.І.Соколов так писав про Г.В.Хлопіна: «З перших слів він захоплював увагу своїх слухачів. Лекції його

були повні яскравих образів і глибоких узагальнень. Здавалося, що предмет протигазового захисту, який він читав, був одним із найважливіших і найцікавіших із усіх дисциплін» [656, с. 8].

У січні 1897 р. в актовій залі Юр'ївського університету Г.В.Хлопін прочитав вступну лекцію на тему «Гігієна і санітарія», в якій виклав погляди на розвиток гігієни як науки, вказавши на значення зовнішнього середовища і соціальних факторів для здоров'я людини.

Слід підкреслити, що твердження вченого про взаємозв'язок людини і факторів зовнішніх, соціально-економічних, які впливають на неї, були на той час новим, прогресивним явищем суспільної думки. Фізіологічний супровід гігієнічних досліджень пропонувався Г.В.Хлопіним як обов'язкова вимога комплексних досліджень, спрямованих на розробку і встановлення гігієнічних правил на експериментальному матеріалі, а не емпіричним шляхом, як робили до цього часу більшість гігієністів [601, с. 45].

Зразком експериментального принципу робіт Г.В.Хлопіна була праця по вивченню фарб. Автор експериментально на собаках і, навіть, деякими дослідями на собі, шляхом прийому внутрішньо, перевіряв вплив 50 різних фарб, що вживалися для підфарбовування іграшок і надання смаку харчовим продуктам. Ці дослідження дозволили йому визначити отруйні і підозрілі на отруйність фарби і запропонувати відповідні профілактичні заходи. Результатом таких експериментів була написана в 1902 р. монографія «Кам'яновугільні фарби, їх склад, властивості і дія на організм тварин» [778].

Низку наукових праць Г.В.Хлопін присвятив питанням гігієни харчування. В енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона він помістив наступні статті: «М'ясо», «Мед», «Мука», «Криниці» [783; 780; 782; 783]. В «Архіві Підвисоцького» і в журналі «Врач» була опублікована робота Г. В. Хлопіна «Штучно приготовлені сурогати білків і їх значення для харчування здорових і хворих», в якій він піддав критиці широке поширення закордонних продуктів харчування. У цих же виданнях була опублікована

робота Г. В. Хлопіна «Молоко і молочні продукти, як можливі переносники туберкульозу» [781].

Чисельні дослідження харчових продуктів, викликані необхідністю боротися з їх підробкою, що було поширеним явищем у тогочасній торгівлі з метою наживи, склали велику науково-теоретичну базу по виявленню фальсифікованих харчових продуктів і способах їх розпізнання. На сторінках цієї праці Г.В.Хлопін виклав шкідливі наслідки, спричинені фальсифікацією продуктів і способи боротьби з нею, а також указав на способи і методи визначення підробок харчових продуктів [786]. Такого гатунку праці в той час мали важливе значення в справі організації і проведення санітарного нагляду за харчовими продуктами в торгівельній мережі, на ринках, у громадських їдальнях.

Розвиток гігієнічної науки Г. В. Хлопін розглядав у тісному взаємозв'язку і взаємовпливові науково-дослідницької роботи та практики, їх підпорядкуванні завданням охорони здоров'я. Вчений був переконаний у тому, що в дослідженнях мають поєднуватися експериментальний аналіз і сувора наукова перевірка всіх фактів, які стануть основою для практичних заходів і появи нових наукових концепцій.

На особливу увагу заслуговує висунуте Г.В. Хлопіним положення про взаємозв'язок явищ та необхідність для гігієніста вивчення як самої людини, так і умов, які її оточують. Відповідно під зовнішніми умовами він розумів не лише оточуючу природу, а й культурну обстановку і соціальне середовище. «Виключити соціальний фактор – значить вийняти із гігієни душу», - підкреслював Г. В. Хлопін [601, с. 94].

Більшість викладених в наукових працях Г. В.Хлопіна положень широко застосовуються в сучасній як гігієні, так і медицині в цілому.

Гігієніст, на думку професора Г. В.Хлопіна, обов'язково мав оволодіти статистичними, фізико-хімічними і фізіологічними методами дослідження, необхідними для вирішення науково-практичних завдань. Водночас він указував на комплексний характер санітарно-гігієнічних досліджень. Це

положення неодноразово підкреслювалося в радянський період на Павловській фізіологічній сесії Академії наук СРСР в 1950 р. та з'їздах гігієністів.

Вагому наукову і практичну цінність мав підручник Г. В. Хлопіна «Основи гігієни» в двох томах, обсягом 505 сторінки 1-й том і 450 – 2-й том, над яким він працював з 1921 по 1923 рр. Ознайомившись із цією ґрунтовною науковою роботою вченого, слід вказати на велику енциклопедичність знань і ерудицію автора в усіх питаннях гігієни та його високу працездатність. Для порівняння: підручник загальної гігієни обсягом у 720 сторінок під редакцією С.В.Моїсеєва створювався колективом авторів у складі 7 осіб.

Після виходу 2-го тому «Основ гігієни» в журналі «Гигиена и эпидемиология» була поміщена рецензія професора А.Н.Сисіна, в якій він писав: «Вперше так вичерпно розроблено матеріал експериментальних досліджень, в той час, як в попередніх курсах гігієни використовувався в переважній більшості матеріал закордонних учених» [684, с. 34].

Слід погодитися з думкою рецензента, адже до видання посібника по гігієні під редакцією А.Н.Сисіна в 1933 р. [759], посібник Г. В. Хлопіна «Основи гігієни» залишався найпопулярнішим і найпоширенішим у товаристві лікарів.

В Одеський період наукової і педагогічної діяльності Г.В.Хлопіна визначився філософський, прогностичний підхід ученого до перспектив розвитку гігієни і значення санітарно-гігієнічних досліджень в житті суспільства. Ще на зорі сучасної гігієни Г.В.Хлопін звертав увагу на санітарну охорону водоймищ і, особливо прибережних вод Чорного моря [48, с. 230].

У 1899 р. Г. В. Хлопін брав участь у роботі комісії, створеної для з'ясування причин та розробки заходів щодо убезпечення р. Волги забрудненням нафтопродуктами, що завдавало шкоди рибним ресурсам ріки. У монографії «Загрязнения проточных вод хозяйственными и фабричными отбросами и меры его устранения» Г. В.Хлопін відзначає, що під забрудненням водойм слід розуміти не будь-яку зміну природних якостей води в результаті

спуску стоків, а лише те, що може нанести пряму, або опосередковану шкоду здоров'ю людей [48, с. 231].

Г. В. Хлопін на громадських засадах працював також у санітарній організації Одеси. В жовтні 1903 р. він обирається головою санітарного попечительства однієї із діляниць міста, до якої входив морський порт. До кола завдань попечительства входило вивчення санітарних потреб діляниці та вироблення практичних рекомендацій, адресованих міському громадському управлінню [48, с. 227].

У 1904 р. під редакцією професора Г.В.Хлопіна вийшов збірник праць гігієнічної лабораторії Новоросійського університету. В цьому ж році в «Известиях Одесской городской думы» була опублікована стаття Г.В.Хлопіна щодо реорганізації нагляду за проституцією в м. Одеса. Як представник підкомісії, працюючи над даним питанням упродовж п'яти місяців, він зробив доповідь, в якій пропонував зняти нагляд за проституцією з поліції і передати його міському управлінню та рекомендував закриття будинків розпусти в Росії [777].

З кінця 1904 р. Г.В.Хлопін назавжди переїздить до Петербурга, де працював на кафедрах гігієни в Жіночому медичному інституті та Військово-медичній академії.

Після від'їзду Г.В.Хлопіна до Петербургу кафедру гігієни в Новоросійському університеті очолив професор І.І.Киянин, де працював асистентом М.К.Доніч, який згодом став професором, відомим ученим-гігієністом.

Особливо активізувалася науково-дослідна робота кафедри гігієни після приходу М.М.Костяміна, який з 1914 р. по 1952 рр. був її завідувачем. Формування наукового світогляду Миколи Миколайовича Костяміна (1868 - 1958) – видатного вченого, гігієніста і педагога, відбувалося в стінах Петербурзького університету, де він упродовж 1885 – 1891 рр. навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Після закінчення Петербурзького університету вступив до Військо-медичної академії, яку

закінчив з відзнакою в 1896 р. Його вчителями були вчені зі світовим ім'ям - І.М.Сеченов, С.П.Боткін, О.П.Доброславін.

На формування М.М.Костямина, як гігієніста, великий вплив мав І.П.Павлов – учений в галузі фізіології. Приділяючи велику увагу проблемам гігієни, І.П.Павлов зазначав: « по-перше, тільки знаючи причину, можна діяти проти неї, а по-друге, - і це важливе – можна не допустити її до ... вторгнення в організм. Тільки знаючи причини хвороб, теперішня медицина перетворюється на медицину майбутню, тобто гігієну в широкому смислі слова» [10, с. 77].

Саме профілактичний напрям у медицині ліг в основу подальшої наукової і педагогічної діяльності М.М.Костямина. «Основною метою мого навчання було обрати собі таку спеціальність, яка б кожен день приносила практичну користь людям» - писав М.М.Костямин [353, с.1137].

У 1909 р. М.М.Костямин захистив докторську дисертацію на тему «Основи дослідження тканин під кутом зору гігієни». З 1911 по 1914 рр. працював у Петербурзькій Військово-медичній академії на посадах асистента, доцента та професора кафедри гігієни.

У Петербурзький період своєї діяльності М.М.Костямин опублікував низку робіт, присвячених гігієні одягу і санітарно-гігієнічній методиці дослідження тканин одягу: «Способи дослідження тканин одягу з погляду гігієни», «Гігієнічна оцінка тканин, застосовуваних у лікарнях», «Гігієнічна оцінка сукон і бавовняних тканин для армії», «До питання про визначення тепловтрат тканинами одягу в абсолютній мірі», «До питання про вибір тканин для білизни», «Про вибір тканин для армії», «Гігієна військового одягу» [244, с.8].

З метою ознайомлення з роботою закордонних гігієнічних інститутів М.М.Костямин у період 1911-1912 рр. перебував у науковому відрядженні в Німеччині та Австрії. Результати закордонного наукового відрядження були висвітлені в таких публікаціях, як «Звіт про закордонне відрядження» та «Про постановку в Німеччині справи організації і нагляду за водопостачанням і видаленням стічних вод» [244, с.7].

Особливий розквіт наукової, організаційно-практичної, громадської і педагогічної діяльності М. М. Костямина припадає на одеський період. У 1914 р, він був обраний завідувачем кафедри гігієни медичного факультету Одеського університету. При подальшій реорганізації медичного факультету в самостійний медичний інститут при радянській владі, М. М. Костямин продовжував керувати роботою кафедри безперервно до останніх днів життя.

З 1914 р., під час імперіалістичної війни, значно погіршилося санітарно-епідеміологічне становище країни, збільшилася захворюваність серед населення міст і сіл, а тому увага посилюється до підготовки кадрів з гігієни і епідеміології. У зв'язку з цим М.М.Костямин розробив проект програми з гігієни для російських університетів, де чільне місце відводив гігієні ремісничих і фабричних закладів, військ і тюрем. У 1916 р. актуальні проблеми викладання гігієни на медичних факультетах університетів він виклав у статті, опублікованій на сторінках журналу «Русский врач» [353].

З 1915 р. програма по гігієні була розширена за рахунок включення низки нових розділів: епідеміології, епізоотології, санітарної статистики з медичною поліцією [666]. У цей час до головних завдань гігієнічної науки належала розробка комплексу рекомендацій по оздоровленню умов життя населення, навколишнього середовища та організму людини. Цим питанням М.М.Костямин присвятив свою працю - «Гігієна, як основа особистого і суспільного добробуту».

Виступаючи за здоровий спосіб життя, М.М.Костямин присвятив деякі праці теоретичним основам фізичного виховання, які відображували концепцію І.П.Павлова щодо єдності організму і навколишнього середовища. Зокрема, у своїй статті «Керівні принципи фізичної освіти» він зазначав «Управляючи умовами зовнішнього середовища, умовами життя організму, включаючи і соціально-економічні, можна в певному напрямку змінити і створити певні якості організму» [10, с.159-160]. Підкреслюючи значення фізкультури в загальному комплексі заходів гігієни, автор відзначив це у своїй роботі «Фізкультура і гігієна».

Під керівництвом професора М.М.Костямина на кафедрі гігієни досліджувалися актуальні проблеми шкільної гігієни, зокрема, вивчалось учбове навантаження школярів, гігієна дитячої праці в майстернях, втомі і відпочинок підлітків.

Професор М.М.Костямин приділяв велику увагу також питанням гігієни харчування. Його перу належали такі праці, як «Гігієна харчування», «Санітарно-харчове товарознавство», «Біологічний спосіб визначення доброякісного борошна», «Про методи санітарно-гігієнічних досліджень харчових продуктів», «Про гігієну в холодильній справі», «Про гігієнізацію в консервній справі» та ін.

Не залишилися поза увагою М. М. Костямина питання комунальної гігієни. Під його керівництвом вивчався тепловий режим в новобудовах, а також забруднення атмосферного повітря в м. Одеса. Відзначаючи важливість житлового будівництва і теплового режиму в новобудовах, автор провів експериментальне дослідження, яке оприлюднив у роботі «Про вивчення теплового режиму по будинках новобуду». У зв'язку з розвитком авіації і доборою осіб для неї автор склав «Анкету-інструкцію по обстеженню пілотів» [244, с.10].

Після революційних подій 1917 р. перебудовується наукова і педагогічна робота кафедри гігієни Одеського медичного інституту. Викладання гігієни підпорядковувалося профілактичному напрямку медицини та матеріалістичним уявленням про світобудову.

У зв'язку з організацією в 1925 - 1926 рр. в Одеському медичному інституті лікувально-профілактичного, педіатричного і санітарно-гігієнічного напрямів гігієна стала викладатися з урахуванням особливостей кожного профілю. В подальшому вдосконаленні структури медичного факультету, були створені самостійні гігієнічні кафедри санітарно-гігієнічного факультету, які почергово очолювали співробітники кафедри загальної гігієни (професори А.І.Бурштейн і Я.Б.Різнюк, доцент Н.С.Желязнякова) [666, с. 206].

Схема підготовки вітчизняних лікарів санітарно-гігієнічного профілю в 1920-ті рр. подається в додатку ІІ.

Отже, вченими гігієни Новоросійського університету в кінці ХІХ – на початку ХХ століття були закладені наукові основи таких профілактичних напрямів у медицині, як комунальна гігієна, харчування, військова гігієна, шкільна тощо. Вчені-гігієністи в наукових розробках, з одного боку, застосовували найновіші досягнення європейської гігієнічної науки, з іншого, – враховували регіональні, історичні, культурні, природні особливості, які впливали на умови життя і праці багатонаціонального населення Російської імперії. Відкриття і наукові здобутки вчених кафедри гігієни Новоросійського університету впроваджувалися в практичній медицині, а дослідники-експериментатори брали безпосередню участь у розв’язанні нагальних потреб соціального здоров’я.

Висновки до розділу 4

Отже, відкриття кафедр гігієни в університетах зумовлювалося реальним станом соціально-економічного життя Російської імперії: зростанням виробництва, населення міст, поширенням епідемії тифу, чуми, холери, сибірської виразки та інших захворювань, що забиравало життя в окремі періоди до 50% хворих. Епідемії завдавали великих економічних збитків економіці Російської імперії, породжували неспокій у містах і селах різних регіонів держави, загострювали політичну ситуацію в країні.

Важливу роль у становленні і розвитку гігієнічної науки відіграли кафедри університетів Російської імперії. Недивлячись на існуючі соціально-економічні та політичні перешкоди, Київський університет св. Володимира став лідером розвитку вітчизняної гігієнічної науки, створивши в 1865 р. першу в Російській імперії кафедру гігієни. Згодом вони відкрилися в Петербурзькій медико-хірургічній академії та інших вузах Росії.

Кафедри в своєму становленні і розвитку пройшли декілька етапів: від перехідного – проголошення утворення та штучного об'єднання в одному структурному підрозділі дисциплін різних галузей медичної науки, до власне гігієнічної кафедри з набором навчальних курсів, які в деякому зміненому вигляді дійшли до наших днів та укомплектовувалися фахівцями-гігієністами.

Створення кафедр гігієни базувалося на найновіших досягненнях зарубіжної медицини. Завідувачі кафедр та провідні викладачі стажувалися в найвідоміших наукових центрах Франції, Німеччини, США, де переймали науковий досвід та організаційні засади розбудови санітарно-гігієнічної справи, які запроваджували на батьківщині.

Зусиллями кафедри гігієни Київського університету св. Володимира та професора В. А.Суботіна у гострих дискусіях серед наукових кіл гігієна вирізнялася в самостійну наукову галузь про здоров'я і профілактику захворювань. Важливим явищем наукового життя став вихід у світ низки підручників і посібників з гігієни Ф.Ф.Ерісмана, О. П.Доброславіна, В.А.Суботіна, які довгий час залишалися методологічним і методичним супроводом навчального процесу, сприяли якісній підготовці лікарів-гігієністів на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. «Курс гігієни» В.А.Суботіна став базовим і використовувався впродовж десятиліть лікарями Російської імперії. У своїх наукових поглядах В.А.Суботін близько підійшов до сучасного визначення значення соціальних факторів для вирішення актуальних завдань громадської гігієни.

У Київському університеті св. Володимира та Новоросійському (Одеса) були започатковані повторювальні курси для лікарів, на яких поглиблювалися знання з соціальної гігієни, вдосконалювалися їхні фахові уміння і навички, демонструвалися найновіші вітчизняні і зарубіжні методики профілактики захворювань. Помітну роль у появі повторювальних курсів для лікарів – праобразу майбутніх курсів підвищення кваліфікації медичних працівників – відіграли професори Київського університету св. Володимира В.Д.Орлов та О.В.Корчак-Чепурківський, яким належить підтверджена часом ідея створення

регіональних центрів перепідготовки і підвищення кваліфікації лікарів санітарно-епідеміологічного та інших профілів.

Учені - лікарі Харківського університету, зокрема І. П. Скворцов, зробили важливі наукові відкриття, які базувалися на визнанні фактору взаємодії космосу і землян, електромагнітних процесів і людського організму, а також впливу матеріалів, з яких збудовані помешкання і виготовлений одяг на здоров'я людини. Вченим удалося застосувати найновіші відкриття в фізиці, хімії, біології для розв'язання важливих як наукових, так і практичних завдань медицини. Ідеї І.П.Скворцова про біологічне і медичне значення електричних явищ мали планетарне значення. Наукові погляди І.П.Скворцова вплинули на творчість О.Л.Чижевського – відомого-вченого в галузі фізики другої половини ХХ ст.

Помітна роль у становленні і розвитку гігієни, як науки, належить Новоросійському університету, який став далеко відомим завдяки науковій школі професора Г.В.Хлопіна, виявленню властивостей води як фактору поширення інфекційних хвороб, а також започаткуванню її фізико-хімічних досліджень. Своєчасними і соціально значимими виявилися дослідження, які розкривали механізм дії отруйних газів на організм людини, що застосовувалися кайзерівською Німеччиною в Першій світовій війні. Завдяки дослідженням Г. В.Хлопіна та його учнів уже до 1917 р. були закладені наукові основи санітарно-хімічного захисту населення, розроблені інструкції і посібники по захисту людини від отруйних газів та наданню першої медичної допомоги.

Фізіологічний супровід гігієнічних досліджень пропонувався Г.В.Хлопіним як обов'язкова вимога комплексних досліджень, спрямованих на розробку і встановлення гігієнічних правил на еспериментальному матеріалі, а не емпіричним шляхом, як робили до цього часу більшість гігієністів світу.

Вченими Новоросійського університету (Г.В.Хлопін та його наукова школа) були розроблені методи визначення якості харчових продуктів, розпізнання фальсифікованих, шкідливих для здоров'я людини білкових

добавок у продовольчій групі товарів, визначено їх руйнівний вплив на організм людини. Дослідниками-гігієністами започатковані наукові та організаційні засади санітарного нагляду за продуктами харчування в торгівельній мережі, на ринках, в громадських харчевнях тощо. Вчені А.І.Раммуль, І.Д.Купцис, Г.В.Хлопін актуалізували вивчення проблеми забруднення рік міськими стоками та промисловими хімічними викидами, розробили методики очищення водних артерій, які слугували джерелами водопостачання міст, а також низку санітарно-організаційних заходів по упередженню забруднення водоймищ нафтопродуктами, хімічними відходами промислових підприємств. Випереджаючи час, учені Новоросійського університету сформувавши важливі складові сучасних екологічних підходів до збереження довкілля.

Професором Г.В.Хлопіним були проведені наймасштабніші на той час дослідження, які не мали аналогів у світовій практиці, по захворюваності дітей шкільного віку, заклавши підвалини нового напрямку в медицині – шкільної гігієни. Наукові результати знайшли міжнародне визнання, за що вченого відзначила педагогічна Академія Ліги освіти Франції.

Одеським ученим (М.М.Костямин та ін.) належать лідерські позиції в розробці актуальних проблем військової гігієни – дезинфекції, одягу військовослужбовців, харчування, а також впливу фізичної культури на здоров'я людини. Важливою складовою наукового пошуку вчених медичного факультету Новоросійського університету стало вивчення теплового режиму в помешканнях одеситів, приміщеннях громадського призначення, атмосферного стану міста. У чисельних наукових працях викладачів кафедри гігієни Новоросійського університету закладалися наукові, навчально-методичні основи комунальної гігієни.

Багатогранна діяльність учених-лікарів Новоросійського університету заклала теоретичні підвалини сучасної гігієни як науки та її прикладну спрямованість.

РОЗДІЛ 5

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА ВЧЕНИХ-ГІГІЄНІСТІВ УАН- ВУАН-АН УРСР

5.1. Наукова і організаційна робота академіка О.В.Корчак-Чепурківського в УАН- ВУАН-АН УРСР

Політична та громадська активність української інтелігенції у 1917-1918 рр. не могла не відбитися на діяльності Українського народного товариства (УНТ), яке в Центральній Україні продовжувало залишатись головною науковою інституцією, спрямованою на розробку питань національної науки та культури. Ті часи відзначилися не лише суспільно-політичними катаклізмами, але й суттєвими змінами в системі організації науки. УНТ першим серед численних товариств виступило з ідеєю про створення Української Академії наук. Це питання виносилося двічі: на загальних зборах 29 березня 1917 р. і на об'єднаному засіданні секцій товариства 8 липня [712, с. 133].

До видатних учених, котрі зробили вагомий внесок у розвиток профілактичної медицини як одного з наукових напрямів УАН – ВУАН – АН УРСР належав Овксент Васильович Корчак-Чепурківський. Учений пройшов складний трудовий шлях від земського лікаря до академіка. Практична робота О.В.Корчак-Чепурківського як земського лікаря та його педагогічна діяльність у Київському університеті св. Володимира вже нами висвітлена в другому і четвертому розділах дисертаційного дослідження, тому зупинимося на його науковій роботі в академічній установі.

Слід зазначити, що О.В. Корчак-Чепурківський був безпосередньо причетним до перших спроб створення Української Академії наук, оскільки входив до спеціальних комісій для вироблення її статуту ще за часів Центральної Ради й Гетьманату, але став її академіком лише в 1921 р. [483].

Незважаючи на несприятливі умови для ведення наукової роботи, О.В. Корчак-Чепурківський значну увагу приділяє в цей час створенню української медичної термінології, розуміючи її вагомe значення для подальшої розбудови медичної науки й практики в Україні. Зокрема, під час головування в медичній секції УНТ він очолює редакційну комісію для розробки української медичної термінології. У зв'язку з цим переглядає, остаточно впорядковує і готує до друку «Російсько-український медичний словник» М. Галина, надрукований 1918 р. в «Українських медичних вістях», а вже в серпні 1920 р. виходить цей словник окремим виданням [712, с.134].

Опублікований словник М. Галина завдяки зусиллям О. В. Корчак - Чепурківського та його комісії започаткував створення української науково-медичної літератури в Наддніпрянській Україні, що було зумовлено нагальними вимогами часу, а саме: становленням національної науки, що потребувала негайного видання матеріалів наукової термінології українською мовою для забезпечення навчальних закладів.

Починаючи з 1920 р., О. В. Корчак-Чепурківський керував роботою медичної секції УНТ, яка на 1 квітня 1921 р. нараховувала 49 членів. За перше півріччя 1921 р. медичною секцією було проведено 12 засідань, на яких заслухано 16 наукових доповідей. Зібрання об'єднувало велике коло медичних працівників для обговорення актуальних питань хірургії, офтальмології, неврології, гігієни, епідеміології, експериментальної медицини. За поданням голови медичної секції Київський губернський відділ охорони здоров'я розпочав роботу по заснуванню інституту боротьби із злоякісними пухлинами. Незважаючи на несприятливі умови в державі, у медичній секції працювали бібліотечна та редакційно-видавнича комісії, велася робота по розробці української медичної термінології. 31 червня 1921 р. УНТ було ліквідовано, а всі його секції приєднані до Української Академії наук, де й продовжилася плідна праця медичної секції під головуванням О.В. Корчак-Чепурківського [712, с. 134; 483, с. 94; 60].

Слід нагадати, в перші роки становлення радянської влади українська наукова інтелігенція перебувала в тяжкому матеріальному становищі, зазнавала політичного переслідування, морального приниження, соціально-психологічного тиску. До того ж, в Україні в 1921-1922 рр. панував голод [89, с.716].

За таких несприятливих обставин на загальному засіданні УАН 7 березня 1921 р. більшістю голосів першим із медиків України було обрано академіком О.В. Корчак-Чепурківського. З цього часу розпочався новий етап у його житті [7, арк 72]. Напередодні цієї події радянською владою в 1921 р. було прийнято новий статут Української Академії наук, який передбачав розвиток деяких напрямів, зокрема, народного господарства, педагогіки та медицини [806, арк. 170].

О.В. Корчак-Чепурківський поринув у академічну роботу: спочатку тимчасово завідував Мікробіологічним інститутом, а з 16 травня 1921 р. очолив Інститут експериментальної медицини та епідеміології, основним завданням якого було вивчення санітарного стану України та збір санітарно-статистичного матеріалу з офіційних джерел. Водночас існування Інституту було нетривалим – через скорочення штатів Академії в 1922 р. він припинив свою діяльність [558, с.34; 575; 806, арк. 21; 805, арк. 17].

Таким чином, саме академіку О.В. Корчак - Чепурківському належить перша спроба організації Інституту експериментальної медицини в Україні.

Згідно із загальним планом радянської реорганізації наукової роботи в Україні 1 червня 1921 р. УАН і УНТ були реорганізовані у Всеукраїнську Академію наук. До відділів ВУАН із УНТ перейшли всі секції та штатні працівники [712, с. 138; 792, с. 169].

Водночас радянською владою на базі академічних установ засновувалися науково-дослідні кафедри. Вони мали велике значення в організації науки в Радянській Україні і стали основою для формування науково-дослідних інститутів сучасного типу. Одним із таких підрозділів була кафедра народного

здоров'я, гігієни та санітарії при ВУАН, яку в 1921 р. організував і очолив академік О.В. Корчак-Чепурківський [281, арк. 82].

Основними теоретичними завданнями новоствореної кафедри О.В.Корчак-Чепурківський вважав, по-перше, вивчення причин, характеру та поширення різних захворювань, особливо інфекційних і соціальних, дослідження рівня та причин смертності в Україні; по-друге, наукову розробку способів профілактики та боротьби з інфекційними та соціальними хворобами. Для досягнення поставлених завдань збирався медико-статистичний матеріал, який відслідковував розвиток інфекційних хвороб і повторюваність епідемій.

Науково-практична діяльність кафедри спрямовувалася на створення спеціальної медичної україномовної літератури, зокрема, написання підручника із загальної гігієни для середніх і вищих медичних навчальних закладів і складання повного медичного термінологічного словника, російсько-українського й українсько-німецького медичних термінологічних словників, а також на участь у редагуванні відділом епідеміології журналу Київського медичного інституту «Українські медичні вісті» та журналу Народного комітету охорони здоров'я «Вісник соціальної медицини і гігієни» [68; 712, с. 139].

Перший рік свого існування кафедра народного здоров'я, гігієни та санітарії перебувала в дуже скрутному становищі у зв'язку з відсутністю відповідних приміщень, фінансування та нестачею наукових кадрів. Отже, уся робота кафедри виконувалася лише одним працівником – академіком О.В. Корчак-Чепурківським, оскільки іншого наукового чи технічного персоналу в штатах кафедри не було затверджено [712, с.139].

Умови життя О.В. Корчак - Чепурківського, як і всіх співробітників ВУАН, не були кращими за умови їхньої праці. До економічних труднощів, які переживала вся країна, додався штучний нечуваний голод в Україні, спричинений грабіжницькою політикою радянської влади в 1921-1922 рр. У праці І. Герасимовича «Голод на Україні» вказана цифра – 6 млн. українців, винищених голодом [88, с.160].

Українці, що проживали за межами своєї Батьківщини, не могли залишитись осторонь цієї біди, а тому для надання матеріальної допомоги голодуючому населенню українською громадою у Відні в квітні 1921 р. був організований комітет «Голодним України». У Чехословаччині Український Вільний університет, де в еміграції на той час працював М. Галін, надавав матеріальну допомогу Українській Академії наук у Києві. Гуманітарна допомога також надходила з Галичини. Закордонна допомога впродовж 1921-1922 рр. прибувала на ім'я академіка О.В. Корчак-Чепурківського та професора Е. Тимченка, що були членами групи допомоги голодуючим, організованої при Українській Академії наук [88, с.262-263; 712, с. 140]. Згодом О.В. Корчак-Чепурківський був несправедливо покараний владою за цю добродійну діяльність.

До всіх вищезгаданих негараздів додалися ще й дуже відчутні принципові зміни у ставленні держави до інтелігенції, що полягали в прагненні влади здолати та підкорити представників «буржуазної» науки. У зв'язку з цим посилювалося переслідування наукової інтелігенції в країні. Ці дії були зумовлені рішеннями XII конференції комуністичної партії (більшовиків), яка вимагала посилити наступ на опозиційні партії й течії та вперше прирівняла до них безпартійну інтелігенцію. Сьогодні відомі сфабриковані керівниками Народного комісаріату внутрішніх справ кримінальні звинувачення наукової інтелігенції у змовах і участі в антирадянських організаціях, керованих із-за кордону. Академічна інтелігенція ВУАН за тих умов також стала об'єктом жорстокого переслідування з боку партапарату Центрального Комітету комуністичної партії (більшовиків) України як осередок української буржуазної культури та політики [308, с.95; 712, с. 140].

Не оминули переслідування й академіка О.В. Корчак-Чепурківського. У зв'язку з цим 16 серпня 1922 р. було заведено слідчу справу за звинуваченням його в контрреволюції [807, арк.2]. Підстав для арешту вченого на той час було аж занадто багато: членство в урядах П. Скоропадського та Директорії; закордонне листування з товаришами-емігрантами щодо комплектації

професорсько-викладацького складу першого українського медичного факультету та налагодження постачання матеріальної допомоги голодуючим України, а саме головне – приналежність до «старої буржуазної професури». Уся його робота, спрямована на покращення добробуту простого народу та розвиток культури і науки України, новою владою розцінювалися, як руйнівна антирадянська діяльність. Під час арешту академіка було вилучено як основний речовий доказ лише його листування на п'яти аркушах, у яких йшлося про заміщення професорських вакансій на медичному факультеті української лектури [807, арк. 6]. Після першого і єдиного допиту О.В. Корчак - Чепурківського відразу ж було визнано винним у контрреволюційній діяльності та винесено постанову про його утримання під вартою [807, арк. 8 - 11]. 5 грудня 1922 р. цей вирок було змінено на вигнання академіка з країни терміном на 3 роки до м. Штетин, що в Німеччині [807, арк. 17]. Однак і це рішення було змінено у зв'язку з тим, що арештант не мав фінансової можливості для виїзду за кордон, йому в адміністративному порядку було присуджено вислання за межі України до В'ятки (Кіровська область Росії) терміном на 3 роки. Проте академічна громадськість піднялась на захист свого колеги. У зв'язку з цим ВУАН неодноразово зверталась до влади з клопотаннями про повернення академіка О.В. Корчака-Чепурківського до Києва [284, арк.1; 285, арк.1]. У січні 1924 р. слідчу справу академіка було переглянуто і постанову скасовано. Він отримав дозвіл повернутися до Києва. У цей же час з нього було знято обмеження на наукову та громадську діяльність [286, арк.1; 7, арк.1].

Слід відзначити, що саме ці факти були зафіксовані нами і вперше дали вичерпну відповідь на питання щодо перебування О.В. Корчак-Чепурківського за межами України впродовж 1922-1923 рр. у той час, як у працях сучасних відомих істориків гігієнічної науки – Я. Ганіткевича [83, с. 22], Ю.І. Кундієва, О.П. Яворовського, І.М. Трахтенберга, І.М. Сахарчука [392, с. 39; 391, с.77] та В.Ф. Москаленка [440] ці дані відсутні.

Перебуваючи на засланні, О.В. Корчак-Чепурківський продовжував працювати, зокрема, над перекладом медичної номенклатури з англійської

мови. Повернувшись до Києва, він відразу ж здав до друку книгу «Міжнародня номенклатура причин хвороб та смерті», що вийшла в світ того ж 1924 р. [326]. Слід відмітити, що О.В. Корчак-Чепурківський був першим у Радянській Україні науковцем, який започаткував серію публікацій у галузі національної статистичної термінології [712, с. 141].

У листопаді того ж року ВУАН виділила для кафедри народного здоров'я, гігієни та санітарії приміщення з однієї кімнати на бульварі Шевченка, № 14. У цій кімнаті О.В. Корчак-Чепурківський розташував єдину установу при кафедрі – кабінет профілактичної медицини й епідеміології. На основі зібраної інформації щодо дитячих епідемій в Україні О.В. Корчак-Чепурківський виступив із доповіддю на IV з'їзді бактеріологів та епідеміологів, а також опублікував працю «Охорона здоров'я» та здав до друку книгу «Їжа та здоров'я людини» [248, с.51].

Упродовж 1926-1927 рр. матеріальні умови кафедри дещо покращилися. Завдяки зусиллям О.В. Корчака-Чепурківського були виділені невеликі кошти від Укрголовнауки та Всесоюзного фонду [804, арк. 1]. Унаслідок уведення до штату кафедри одного науково-технічного та двох нештатних співробітників помітно посилилась і її діяльність. О.В. Корчак-Чепурківський, як невтомний організатор також пропонував Укрголовнауці створити при його кафедрі науковий інститут охорони народного здоров'я, однак ця пропозиція не була задоволена [250, с.113-114; 712, с.142].

У 1928 р. до кафедри О. В. Корчак-Чепурківського було передано комісію курортів України, яка займалася науковим вивченням курортної справи в Україні з метою можливої її раціоналізації [288, с. 339].

На початку 1929 р. при кафедрі народного здоров'я, гігієни і санітарії за сприяння О.В. Корчак-Чепурківського було засновано кабінет санітарної статистики з одним штатним науковим співробітником – Юрієм Корчак - Чепурківським. Робота цього кабінету впродовж 1929-1930 рр. полягала у вивченні смертності в Радянській Україні, зокрема, було складено нові таблиці смертності та тривалості життя за 1925-1926 рр. [336], де вперше подавалася

смертність немовлят першого місяця життя. Одночасно вивчалось питання шлюбності та репродуктивної функції жінок. Для вивчення цієї проблеми було опрацьовано перепис населення 1926 р. і складено низку демоетричних таблиць щодо одруження і смерті дівчат, шлюбності та репродуктивної функції жінок Радянської України в 1927-1928 рр. [291, с.222-223].

Соціальні дослідження кабінету були спрямовані на вивчення гігієни праці шахтарів та їх смертності в Українській Соціалістичній Радянській Республіці. У липні того ж року О.В. Корчак-Чепурківський у складі делегації ВУАН відвідав м. Сталіно, щоб особисто вивчити умови праці шахтарів. У свої 72 роки він спускався в шахти та знайомився з підземною роботою гірників. Такі дії академіка викликали високу повагу серед шахтарів, які надали йому звання «Почесного шахтаря» і вручили шахтарський обушок [549, с.35].

У цьому ж році за ініціативою О.В. Корчак - Чепурківського при кафедрі було організовано музей гігієни та санітарії, який нагромаджував інформацію про організацію системної роботи щодо збирання санітарно-гігієнічних даних. О.В. Корчак-Чепурківський покладав на музей завдання сприяння розвитку нових напрямів науково-дослідної роботи в галузі профілактичної медицини та популяризації гігієнічних знань [291, с.223].

Згідно з «Планом Народного Комісаріату освіти УСРР щодо реорганізації мережі науково-дослідних установ» у 1930 р. кафедру народного здоров'я, гігієни і санітарії було перейменовано на кафедру санітарії і гігієни. За сприяння О.В. Корчак-Чепурківського при кафедрі утворився кабінет шкільної гігієни, який займався вивченням санітарного стану шкіл м. Києва та проводив дослідження поширення шкідливих звичок серед школярів [417].

У зв'язку з реорганізацією в 1934 р. ВУАН в АН УРСР кафедру санітарії та гігієни із санітарно-демографічним та санітарно-статистичним кабінетом було об'єднано з Інститутом демографії, завідувачем санітарно-демографічним та санітарно-статистичного відділу Інституту було призначено академіка О.В. Корчак-Чепурківського. Після цієї реорганізації Інститут демографії було

перейменовано на Інститут демографії і санітарної статистики. Директором призначено академіка М.В. Птуху [711].

У 1921 р. при ВУАН була створена кафедра народного здоров'я, гігієни і санітарії, організатором якої був академік О.В. Корчак-Чепурківський – епідеміолог і гігієніст. Одночасно з керівництвом кафедрою народного здоров'я, гігієни і санітарії ВУАН О.В. Корчак-Чепурківський керував у 1927- 1929 рр. науково-дослідною кафедрою теоретичної медицини. Вона була створена наприкінці 1925 р. постановою Укрголовнауки на чолі з М. Нещадименком. Кафедра у процесі науково-дослідної роботи здійснювала підготовку молодих науковців у галузі теоретичної, експериментальної та профілактичної медицини. О.В. Корчак-Чепурківський на цій кафедрі завідував секцією гігієни та епідеміології, а його учень професор В. Я. Підгаєцький – секцією гігієни та фізіології праці [83].

За збігом об'єктивних і суб'єктивних обставин О.В. Корчак-Чепурківському довелося очолювати низку різних інституцій ВУАН. Зокрема, до Фізично-математичного відділу ВУАН перейшла з УНТ медична секція, довічним головою якої був О.В. Корчак-Чепурківський [483]. Відкриті наукові засідання цієї секції об'єднували українські медичні сили Києва. Головним завданням медичної секції О.В. Корчак-Чепурківський визначив підготовку наукових доповідей, рефератів про наукові з'їзди, що відбувалися як у межах СРСР, так і за кордоном, демонстрування хворих, нових наукових приладів, препаратів тощо. Діяльність цієї секції висвітлювалася як у місцевих, так і в закордонних медичних часописах, а також у «Збірнику Медичної секції», випуск якого у 1922 р. за браком коштів було припинено на п'ятому виданні [288, с. 186; 60].

У ВУАН педагогічну науку репрезентувала науково-педагогічна комісія, яку очолював з 1 червня 1921 р. О.В. Корчак-Чепурківський. При ній працювала секція охорони здоров'я дітей з Інститутом фізичної культури та допоміжними установами при них: анатомо-антропологічним кабінетом, лабораторією біохімії, лабораторією фізіології, кабінетом гігієни виховання та

праці, музеєм фізичної культури, антрополого-соціологічним кабінетом і бюро евгенетики. Впродовж 1926 р. з метою одержання консультацій бюро відвідали понад 800 учителів та студентів [288, с. 519].

Для дослідження історії розвитку освіти в Україні О.В. Корчак - Чепурківським уперше було створено секцію історії освіти в Україні. На її засіданнях заслуховувалися доповіді про організацію досліджень з історії освіти, вироблено інструкції для складання реєстру карток з історії освіти для систематичної бібліографії, затверджено план нагромадження матеріалів і розпочато їх збирання, а також секцією було створено архів з історії просвітянського руху в Україні за 1917-1920 рр. та ін. [288, с. 519].

У зв'язку з радянською реформою освіти О.В. Корчак-Чепурківським було засновано секцію вищої освіти. Серед основних питань секції вищої освіти стояло питання реформи вищої школи в Україні та введення дисциплін українознавства у всіх вищих школах республіки. З цією метою секція виробила детальні програми цих дисциплін [288, с. 519].

Унаслідок скорочення штатів Академії в 1922 р. і браком технічних засобів дещо обмежилася робота науково-педагогічної комісії. Проведені нею відкриті засідання, яких за той рік було п'ять, збирали повні аудиторії, що засвідчувало великий інтерес до педагогічних питань серед громадян. Керівниками секцій комісії були В. Підгаєцький, О. Музиченко, С. Пастернак, О. Яната [288, с. 519].

Незважаючи на всі негаразди та завдяки організаційним здібностям О.В. Корчак-Чепурківського, науково-педагогічна комісія брала участь у роботі Київської педологічної станції, III Всеукраїнської конференції педагогічної освіти (1924 р.); організувала педагогічно-термінологічну комісію в складі Інституту наукової мови для створення словника педагогічної термінології [248].

У 1924 р. О.В. Корчак-Чепурківський на загальних зборах ВУАН ставив питання про створення Науково-педагогічного товариства з метою організації навколо науково-педагогічної комісії людей, які були б зацікавлені

дослідницькою розробкою питань педагогіки. Він підготував статут цього товариства, що був затверджений спільним зібранням Академії 25 квітня 1925 р. [286, арк. 124].

Під головуванням О.В. Корчака-Чепурківського Науково-педагогічне товариство в складі 208 членів зібрало навколо себе всі визначні й активні педагогічні сили Києва. За чотири роки роботи Товариство зі своїми дев'ятьма секціями й комісіями провело 150 засідань, на яких було прочитано 100 доповідей, друкованих у «Записках Науково-педагогічного товариства». На засіданнях цього Товариства О.В. Корчак-Чепурківський виступав із доповідями епідеміологічного та соціально-гігієнічного спрямування [250, с.30].

Завдяки талановитому керівництву О.В. Корчак - Чепурківського Товариство активізувало діяльність численних провінційних наукових товариств, які об'єднали на місцях усіх тих, хто цікавився наукою. Серед членів цих товариств були як відомі науковці – професори Д.І. Яворницький і В.О. Пархоменко з Дніпропетровська та професор М.Є. Слабченко з Одеси, так і науковці-початківці, які допомагали під час наукових експедицій і досліджень у своїх місцевостях, готували себе до наукової роботи [288, с.510].

У зв'язку з процесом СВУ Науково-педагогічне товариство було ліквідоване 1929 р. за рішенням партійного осередку на листопадовій сесії Ради ВУАН [291, с.511].

30 березня 1925 р. О.В. Корчак-Чепурківський очолив комісію краєзнавства, що була створена в листопаді 1922 р. [287, с.165]. Комісія вивчала стан краєзнавчої роботи в Україні, займалась організацією та об'єднанням місцевих краєзнавчих установ Києва та різних регіонів республіки.

За керівництва комісією академіка О.В. Корчак-Чепурківського продовжувалося вивчення стану краєзнавчої роботи в Україні, складався показник краєзнавчих організацій, надавалися поради в справі організації краєзнавчих осередків та з інших питань групі краєзнавців м. Переяслава (нині Переяслав-Хмельницький), Олевська, Сосниці та ін. На замовлення Держплану

для Всесоюзного з'їзду з вивчення продуктивних сил народного господарства України комісією було підготовлено доповідь про стан вивчення й охорони природи та мисливського господарства України. Комісія об'єднувала та координувала діяльність близько двохсот краєзнавчих інституцій на території України та за її межами [288, с. 516-517].

На початку 30-х р. ХХ ст. плідна співпраця народознавчих установ ВУАН із місцевими краєзнавцями вочевидь не влаштувала вищі партійні радянські кола. Комісію краєзнавства після численних «чисток» було ліквідовано 13 лютого 1934 р., а більшість її співробітників зазнали жорстоких переслідувань і репресій [291, с.490].

У 1928 р. на О.В. Корчак-Чепурківського тимчасово було покладено обов'язки неодмінного (тепер – вченого) секретаря Президії ВУАН, а з 1929 р. по 1934 р. його обрано неодмінним секретарем [7, арк. 3]. Неодмінний секретар був фактично другою особою після Президента ВУАН, він мав широке коло повноважень. Кандидатуру на цю посаду затверджував уряд [232, с. 37].

Надаючи великого значення розвитку видавничої справи, Президія Академії наук УСРР залучала до керівництва науковим виданням книг тільки відомих учених. Із 1927 р. другим керівником редакційно-видавничої комісії Академії став академік О.В. Корчак-Чепурківський, що в черговий раз підкреслило його вагомість як вченого.

За його керівництва комісія в 1928 р. була перетворена в Редакційно-видавничу колегію АН УСРР: видавництво «Наукова думка» виділено в самостійну академічну установу. У 1928-1932 рр. вийшло у світ 351 видання загальним обсягом 3767 друкованих аркушів, значно зріс випуск монографічної літератури та тематичних збірників. За цей період було видано низку праць, що стали фундаментом української науки, мають вагоме значення для багатьох галузей сучасних знань [289, с.376; 290, с.652].

У 1928 р. О.В. Корчак-Чепурківський організував власний науковий друкований орган Академії – «Вісті Всеукраїнської Академії Наук» – і був його редактором до 1931 р. [324, с.1; 529, с.1].

Водночас академік О.В. Корчак-Чепурківський очолював редакції наукових видань, як «Українські Медичні Вісті», «Український Медичний Архів», «Профілактична медицина», «Большая медицинская энциклопедия» та брав участь у складанні «Словника української наукової мови» [250, с. 56, 120].

Незважаючи на велику завантаженість, О.В. Корчак - Чепурківський продовжував працювати над українською медичною термінологією. Результатом цієї роботи стало створення першої в історії української класифікації хвороб – «Номенклатури хвороб: Латинсько-українські назви хвороб та російський покажчик до них», яка була надрукована в журналі «Українські медичні вісті» в 1926 р. [330]. У 1927 р. вийшло друге її видання, розширене та виправлене автором – «Міжнародна номенклатура хвороб і причин смерті» [331]. До неї увійшли 1663 назви хвороб, детально описано 12 видів ран і подано російський покажчик хвороб [391].

Отже, велика заслуга О.В. Корчак - Чепурківського перед українською наукою полягає в тому, що значна частина українських і латинських термінів, уперше впроваджених ним у номенклатуру хвороб, залишились уживаними й донині та створили основу української медичної термінології.

У 1927 р. вийшла з друку книга О.В. Корчак-Чепурківського «Їжа та здоров'я людини. Головні основи фізіології та гігієни щодо живлення та харчування», яка була дозволена Державним Науково-Методологічним Комітетом Наркомосвіти УСРР як бібліотечний посібник для учнів, де автор науково обґрунтував енергетичний та хімічний склад добового раціону для людей різних спеціальностей, а також ознайомив читачів із вегетаріанством та його значенням для харчування та здоров'я людини [325; 712, с.151].

На той час це був перший український посібник із гігієни харчування, яким користувалися студенти медичних закладів, доки його не вилучили з медичних бібліотек у 30-х р. ХХ ст. [83, с.23].

Нагадаємо, що МОН України в 2003 р. було впроваджено в навчальний процес загальноосвітню дисципліну «Основи валеології», до якої увійшли також знання з основ здорового способу життя, що були викладені

О.В. Корчак - Чепурківським ще в 1927 р. у посібнику «Їжа та здоров'я людини».

У 1928 р. О.В. Корчак-Чепурківський опублікував статтю «Основні етапи будівництва та розвитку вищої медичної школи в Києві за перше десятиліття Радянської влади на Україні», у якій зробив історичний огляд розвитку української вищої медичної освіти з глибоким знанням справи, оскільки був її безпосереднім творцем. Одночасно з викладом історичних фактів він звинувачував русифікаційну політику чинного уряду в повільному утворенні української вищої медичної школи, що на той час було досить сміливо й небезпечно [332; 712, с.152].

На основі проведених санітарно-статистичних досліджень на кафедрі народного здоров'я, гігієни і санітарії О.В.Корчак-Чепурківським і його сином Ю.О. Корчак-Чепурківським були опубліковані монографії «Демографія України», «Людність України», «Шлюбність людності на Україні», «Матеріали щодо природного руху людності України. 1867-1914 рр.» та «Матеріали по санітарній статистиці України. 1877-1914 рр.», що стали першою в історії перевіркою зведених даних офіційної дореволюційної статистики за весь час її існування [288, с.338].

У демографічному збірнику Інституту демографії та санітарної статистики публікуються роботи О.В. Корчак-Чепурківського, де аналізується смертність населення України за часів радянської влади 20-30-х р. ХХ ст. Робота «Місто і село у смертності Наддніпрянської України» на той час мала досить сміливий націоналістичний характер. Автор нарікав на тому, що йому, як «дослідникові-українцеві», не вдалося зробити повне дослідження, яке б висвітлювало життя всього українського народу, оскільки український народ тривалий час не жив у межах однієї держави, навіть за радянської влади. Автор сміливо критикував діяльність чинного уряду, зокрема, зауважував, що радянська влада з її централістичними й монополістичними тенденціями не сприяла поглибленню наукової роботи, а політизувала її [327].

У праці «Природний рух населення України до другої п'ятирічки», опублікованій у 1927 р., О.В. Корчак-Чепурківський всіляко намагався показати причини смертності дітей в СРСР. При цьому він нарікав на те, що не зміг достеменно цього зробити, оскільки в країні на той час не реєстрували смертність дітей першого року життя. На основі його досліджень був зроблений сміливий висновок про наближення Радянської України за рівнем смертності дітей і підлітків до малорозвинених країн світу [334; 712, с.153].

У 1930 р. була опублікована праця О.В. Корчак-Чепурківського «Проблема розмноження населення в умовах соціалістичної зміни побуту», а також за його ініціативи – монографія Ю.О. Корчак-Чепурківського «Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923-1929 рр.» [335]. У цій роботі вперше було подано детальний аналіз смертності населення Києва, Харкова, Одеси та Дніпропетровська. Названі наукові роботи правдиво висвітлювали демографічні наслідки голоду 1921-1922 рр. в Україні. Потрібно було мати велику наукову відданість та мужність для оприлюднення таких висновків.

У 1929 р. в ході сфабрикованого правлячим режимом процесу СВУ медична секція ВУАН була визнана осередком контрреволюції. Її членів, учнів О.В. Корчак-Чепурківського, В.В. Удовенка та В.Я. Підгаєцького було заарештовано, засуджено та страчено, а М.А. Кудрицького засуджено умовно [83].

В суспільстві сталінський режим сіяв недовіру і ненависть до старих «спеців» та інтелігенції в цілому, посилював протистояння між робітниками, представниками інтелектуальної праці, сіялася неповага до інтелекту, інтелігентності, людської гідності. Жертвами таких настроїв нерідко ставали лікарі. Народний комісар охорони здоров'я М. О. Семашко в «Известиях» наводив у 1928 р. приклад, коли «робітник М.Фролов побив лікаря Гриншпуна за відмову видати посвідчення про хворобу для звільнення від військової служби» [452, с.20].

Таким чином, тоталітарний режим у 1929-1930 рр. фактично знищив наукову гігієнічну школу О.В. Корчак - Чепурківського.

У 1932-1933 рр. в Україні гинули мільйони людей від голоду. Трагічність цієї події поглиблювалася тим, що це мало місце в країні, яка славилася як житниця Сходу Європи, навіть вивозила харчові продукти на Захід. Голод був спричинений не якимись природними стихіями, такими як повінь і посуха чи історичними катаклізмами, такими як війна, а був свідомо спланований і послідовно проведений комуністичним урядом. Ця катастрофа сталася не в якійсь далекій, мало відомій стороні, а в європейській країні [89; 712, с.155].

Радянська влада в роки страшного голодомору 1932-1933 рр. та після нього була зацікавлена не у вивченні об'єктивних демографічних процесів, а навпаки, у їх приховуванні та перекручуванні, а головне – у приховуванні злочинної політики уряду проти народу України [599, с.108-111]. У зв'язку з цим у травні 1934 р. за вказівкою партійних органів президія ВУАН ухвалила постанову про об'єднання Інституту демографії і кафедри санітарії і гігієни із санітарно-статистичним кабінетом та перетворення їх в Інститут демографії і санітарної статистики, керівником якого було призначено академіка М.В. Птуху, а О.В. Корчак-Чепурківського було переведено на посаду завідувача відділу санітарної статистики цього інституту, яку він обіймав до 1938 р. [82; 712, с. 155].

Поряд з описаною вище академічною роботою О.В. Корчак-Чепурківський займався і громадською діяльністю, зокрема, за період 1925-1934 рр. був членом Київської міської ради та її президії, делегатом X окружного з'їзду рад робітничих та селянських депутатів, членом делегації X Всеукраїнського з'їзду цих же депутатів, делегатом II Всесоюзного з'їзду наукових робітників, членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, членом правління Українського Червоного Хреста в Києві, членом Наукової ради Народного Комісаріату Охорони Здоров'я, членом Київського бюро секції наукових робітників, членом Центральної ради секції наукових робітників, членом секції наукових робітників Київської спілки Робос, членом

Київського відділу Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву СРСР [7, арк. 3; 186, арк. 75-76].

З 1938 р. у зв'язку зі злиттям інституту демографії з інститутом економіки та передачею відділу санітарної статистики до Наркомздорів'я, О.В. Корчак-Чепурківський до 1945 р. працював консультантом Інституту клінічної фізіології Академії наук УРСР і виконував громадські доручення Академії [7, арк. 47, 51]. З того часу наукові праці вченого не публікувалися, оскільки радянською владою була надана негативна характеристика О.В. Корчак - Чепурківському – активний український націоналіст.

Перебуваючи на посаді директора Санітарного Департаменту Міністерства народного здоров'я і опікування, О.В.Корчак-Чепурківським була складена загальна програма роботи відділів (санітарно-гігієнічного, санітарно-протиепідемічного, санітарної просвіти та фізичного розвитку). Програма зберігається в фонді ЦДАВО (додаток К).

Під час Великої Вітчизняної війни О.В. Корчак-Чепурківський евакуйовується разом з Інститутом фізіології до м. Уфи [7, арк. 53].

Після усунення від активної академічної та громадської діяльності вчений морально розчавлений сталінським тоталітарним режимом, самотньо доживав своє життя, втративши сина, своїх учнів, друзів-однодумців. Забуття в порівнянні з усіма негараздами, що з ним траплялись раніше, – це була найбільша трагедія його життя. За цей час про нього згадали лише кілька разів: уперше – в жовтні 1944 р. у зв'язку з 25-річчям з дня заснування Академії наук УРСР – нагородили за видатні заслуги в галузі розвитку радянської науки, культури й техніки та за виховання висококваліфікованих кадрів – наукових працівників – орденом «Знак Пошани», вдруге – у 1945 р. нагородили медаллю за «Доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», втретє – у вітальній статті колег-академіків з нагоди його 90-річчя від дня народження у «Віснику АН УСРР» [304, с.18-20; 7, арк. 34].

Отже, академічний період у житті О.В. Корчак-Чепурківського характеризується значними досягненнями в організації науково-дослідних та

видавничих установ ВУАН, які відіграли провідну роль у розвитку в Радянській Україні 20 – 30 - х рр. ХХ ст. медицини, педагогіки, краєзнавства, антропології, ботаніки, географії, геології, економічної географії, етнографії, статистики, демографії, а деякі з цих установ шляхом багаторічних перетворень стали науково-дослідними інститутами НАН України. Результатами дослідної роботи академіка є численні праці в галузі гігієни, медичної термінології, санітарної статистики, демографії та історії організації української вищої медичної школи, які стали помітним явищем наукового життя не лише з моменту їх публікацій, а не втратили своєї актуальності сьогодні.

5.2. Грані наукового пошуку професора В. Я. Підгаєцького

Досліджуючи внесок видатних учених-гігієністів в становлення Української академії наук, заснування наукових шкіл, ми, водночас усвідомлюємо визначальну роль особливостей у розвитку окремих галузей гігієнічної науки. В цьому контексті стає зрозумілою актуальність об'єктивного дослідження діяльності професора В.Я. Підгаєцького – директора Інституту фізичної культури ВУАН, засновника першої наукової школи в галузі професійної гігієни в Україні.

В. Я. Підгаєцький потрапив до штатних працівників УАН у 1920 році, коли йому виповнилося 30 років, а в минулому був нелегкий життєвий і творчий шлях.

Народився Володимир Підгаєцький у 1889 р. у м. Кам'янці-Подільському в сім'ї вчителя Якова і Ганни Підгаєцьких. У сім'ї шанували народні традиції, українську культуру, спілкувалися рідною мовою. Після переїзду сім'ї до Острогожська, В. Я. Підгаєцький здобув гімназійну освіту. Закінчивши в 1908 році гімназію, він вступив до Петербурзької Військово-медичної академії. Перебуваючи в російському середовищі, продовжував цікавитися українською культурою, творами Т. Шевченка, П. Куліша та інших, зібрав бібліотеку українських книг, приятелював з українськими студентами [182, арк. 1; 34].

У 1913 р. В. Я. Підгаєцький закінчив навчання в академії і розпочав практичну діяльність на посаді військового лікаря Амурської річкової флотилії, яка базувалася в Благовіщенську. В той час на Далекому Сході було багато переселенців з України, вони створили українські поселення — Зелений Клин. Переїхавши туди, В. Підгаєцький не стояв осторонь життя української громади. Про це свідчить такий факт: у 1914 р. він організовує урочисте святкування 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Проте незабаром його знову переводять на посаду військового лікаря Балтійського військово-морського флоту. Деякий час сім'я проживала на приватній квартирі в Гельсінгфорсі. Там і застав їх початок Першої світової війни [182, арк. 1; 392, с.48; 209, с.13].

Після розпаду Російської імперії В. Я. Підгаєцький з сім'єю повертається до Києва. Відразу ж стає активним учасником національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. та бере участь у відновленні Української державності. Він стає членом партії українських соціал-демократів (УСДРП), його обирають до складу Центральної Ради України [194, арк. 129]. У 1918 році В.Я. Підгаєцький стає членом Ради Всеукраїнської спілки лікарів, а в 1919 р. - членом Центрального бюро Всеукраїнської спілки вчителів.

У червні 1919 р. В. Я. Підгаєцького обирають професорським стипендіатом Українського державного університету, в якому він, перебуваючи на посаді приват-доцента кафедри загальної та соціальної гігієни медичного факультету, починає читати курс гігієни [194, арк. 130]. У цьому ж році він друкує свої перші наукові статті «Охайність шкільних приміщень» та «Шкільні колонії влітку 1919 р.» в органі Всеукраїнської учительської спілки «Вільна українська школа» [846, с. 264]. Його увагу також привертають питання гігієни праці, зокрема в сільському господарстві, питання наукової організації праці тощо [84; 392, с. 107].

З встановленням радянської влади і заснуванням на базі Українського державного університету Інституту народної освіти в 1920 р. В.Я. Підгаєцького призначають заступником декана факультету професійної освіти, де він

працював на посаді професора і читав курс шкільної та соціальної гігієни [153, арк. 2].

У 1920 р. при ВУАН створюється Науково-дослідний інститут фізичної культури. За пропозицією академіка О.В.Корчак-Чепурківського, очолити його було запропоновано в 1921 р. професору В.Я. Підгаєцькому. На цій посаді В. Я. Підгаєцький виявив себе не лише здібним організатором, а й талановитим дослідником-експериментатором [392, с. 50].

На початок 20-х рр. ХХ століття припадає становлення ВУАН, яка інтенсивно розвивалася і поповнювалася новими науковими кадрами. Вже в 1923 р. у її складі функціонувало 35 наукових установ, у тому числі 20 науково-дослідних кафедр. Серед останніх була і кафедра медицини, яку очолював професор М.С.Волкович, а керівниками секцій були Ф.Г.Яновський, Ф.Г.Писемський, В.Я.Підгаєцький [250, с. 24, 29]. На цей час в Академії працювало 37 академіків, 111 штатних та 275 позаштатних наукових співробітників [392, с.107; 1, с.30].

Як відомо, кожний окремий напрям досліджень в Академії очолював учений певної галузі, а для проведення досліджень під керівництвом провідних учених створювалися наукові установи. У 1920 р. при ВУАН було засновано Інститут фізичної культури у складі двох постійних позаштатних наукових співробітників (професорів М. А. Кудрицького і С. Ю.Ярослава) та трьох тимчасових докторів – П. Н. Куницького, В. М. Марича та П. Д. Марчука. Посада ж керівника Інституту залишалася ще вакантною [442, с.181]. У 1921 р. його директором призначається професор В.Я. Підгаєцький [392, с.107].

До основних завдань Інституту фізичної культури входило вивчення проблем фізичної культури УСРР, дослідження фізичного розвитку дітей і підлітків в навчальних закладах, спортклубах та встановлення фізіологічних особливостей організму дітей при дозуванні фізичного навантаження, розробка навчальних програм з фізичного виховання, розв'язання фізіологічних та гігієнічних проблем НОП (наукової організації праці) [209, с. 16].

В 1921-1924 рр. очолюваний В. Я. Підгаєцьким Інститут фізичної культури розбудовує свою структуру та суттєво поживляє науково-дослідну роботу, поповнивши кадровий склад молодими талановитими вченими. Про це свідчать наступні дані: якщо в 1920 р. структура Інституту складалася з трьох підрозділів, то у 1923 р. - з семи: анатоμο-антропометричного кабінету, лабораторії гігієни, музею фізичної культури, лабораторії біохімії, фізіологічної лабораторії, лабораторії праці, кабінету антропосоціології та євгеніки [246, с. 77].

Кабінет антропосоціології та євгеніки (завідувач - доктор Сисак, а доки він перебував у закордонному відрядженні, обов'язки завідувача виконував В. Я. Підгаєцький) займався проблемами євгеніки, медичної генетики та поширенням серед населення знань про спадкові захворювання.

Співробітники Музею фізичної культури (завідувач - В. Сарнавський) розробляли навчальні програми з фізичного виховання для трудових шкіл, які розглядалися і затверджувалися на засіданні Науково-педагогічної комісії; організовували екскурсії до музею для учнів та вчителів місцевих шкіл і читали їм лекції [209, с.16; 392, с. 108-109].

Таким чином, на початку 20-х років ХХ століття з ініціативи професора В.Я. Підгаєцького і під його керівництвом в Інституті фізичної культури, який став однією з вагомих наукових ланок ВУАН, розгорнулося вивчення широкого спектру актуальних питань гігієнічної науки: фізичного виховання, євгеніки та медичної генетики, м'язової діяльності, процесів втоми, біохімії вітамінів, наукової організації праці тощо.

Велику організаційну роботу професор В. Я. Підгаєцький поєднував з багатогранною науковою. У перші роки завідування Інститутом фізичної культури вчений публікує десять статей і брошур, присвячених широкому спектру питань гігієнічної науки. Особливу увагу В. Я. Підгаєцький приділяє новій на той час галузі наукових знань - євгеніці та медичній генетиці [211, с. 12; 73, с. 204].

Спираючись на деякі ідеї Ф. Гальтона та на досягнення вчених інших галузей знань (санітарної гігієни, демографічної статистики, біохімії, фізіології), професор В.Я. Підгаєцький, очоливши Інститут фізичної культури ВУАН, розпочав на основі зібраних даних теоретично обґрунтовувати окремі аспекти евгеніки та медичної генетики. Його ідеалом, як свідчать наукові праці цього періоду, була фізично здорова людина, захищена від шкідливих впливів урбанізованої цивілізації. Водночас у працях професора В.Я. Підгаєцького 1922-1923 рр., присвячених евгенічній проблематиці, відчувається помітний вплив ідей Ф. Гальтона. Вони мають бути детально проаналізовані і належним чином оцінені українськими вченими-генетиками [392, с.108].

Враховуючи значення генетичного фактору у процесі відтворення здоров'я сучасної людини, спробуємо проаналізувати окремі праці В. Я. Підгаєцького. У статті «Роль і сучасні завдання фізичної культури», надрукованій у «Київському медичному журналі» (1922, №6) В. Я. Підгаєцький, характеризуючи стан розвитку сучасного суспільства (вужький розподіл праці, урбанізація міст, забрудненість довкілля, зниження якості їжі тощо), підкреслює, що ці цивілізаційні процеси деформуюче впливають «на усі боки життя людини», руйнують «гармонійність у розвитку і роботі її тіла», виснажують «її нервово-психічну систему», змінюють поведінку людини як члена суспільства, тому вона «не може зберегти ознак, що набула від предків» і є менш стійкою біологічною істотою [541, с.16]. Надзвичайно негативний вплив на популяційні процеси справляють війни, революції, голод. «Війна, - пише вчений, - знищила більш активні, моральні, інтелектуально сильніші екземпляри і залишила менш цінні, на війні гинули більше герої, ніж боягузи і злодії, що ховались по обозах, більш гинуло і освічених, ніж неосвічених...» [392, с.111].

Щоб змінити демографічну ситуацію на краще, в основі евгенічної політики, на думку вченого, має лежати «підключення про фізичний розвиток, виховання фізичних здібностей, виправлення помилок у розвитку» молодого покоління. «Тільки невсипущою працею по догляду та плеканню фізичного

розвитку молодих знесилених поколінь, - пише В. Я. Підгаєцький, - тільки шляхом настирливого розвитку тих малопомітних ознак, у першу чергу щодо фізичної будови, яку сучасні діти відібрали у спадок від своїх менш розумних в біологічному відношенні батьків, тільки при умові безперервної активної роботи по виправленню усіх хибних відмін у розвитку... можна сподіватися на те, що наша молодь, ближчі наступні покоління з меншою неприємністю для себе, з більшою користю для суспільства та виду розвиватимуться і житимуть» [540, с.19].

З метою оздоровлення післяреволюційного покоління українців у статті пропонується здійснити низку першочергових заходів, в основі яких мають лежати такі чинники, як раціональне харчування людини; створення належних гігієнічних умов вдома, в школі та установах фізичної культури тощо [392, с. 112]. Розроблена професором В. Я. Підгаєцьким схема щоденних заходів з фізичної культури серед широких верств населення була покладена в основу книги «Фізична культура. Вправне володіння тілом» (Київ, 1923) [549].

Питанням євгеніки В. Я. Підгаєцький присвятив такі праці, як от: «Расово-гігієнічна та соціальна роль фізичної культури», «Спадковість та євгеніка». Остання була надрукована як додаток до журналу «Шлях освіти» (1923) і 1924 р. видана окремою книгою у Харкові під назвою «Євгеніка, або наука про поліпшення майбутніх поколінь» [392, с.114]. У цій праці професор В.Я. Підгаєцький, спираючись на відкриті чеським вченим-природознавцем Г. Менделем (1865) закономірності передавання спадкових ознак та ідеї Ф. Гальтона про можливість поліпшення успадкованих ознак предків, розкриває глибинну сутність вчень всесвітньо відомих дослідників, показує якого розмаху набули євгенічні знання у світі. На запитання, чи можливо це здійснити практично, вчений-гігієніст дає наступну відповідь: «Коли людині пощастило поліпшити природжені ознаки у тварин, то нема підстав гадати, що їй це не пощастить і відносно себе. Тільки треба знати, що саме в цьому відношенні треба робити. Євгеніка дає на це відповідь» [542, с.21].

У заключній частині брошури В. Я. Підгаєцький пропонував організувати в Україні осередки наукової роботи з проблем евгеніки - інститути, лабораторії, товариства і т. п.

За свідченням автора, цю роботу в Києві розпочала секція евгеніки Інституту фізичної культури ВУАН у складі професора В.Я. Підгаєцького та доктора М.С.Сисилета з 1921 р. До 1923 р. завершився перший, підготовчий та популяризаційний період діяльності секції евгеніки і вона приступила до збирання анкетного матеріалу про спадковість серед мешканців Києва і серед сільського населення регіонів України та до розробки в лабораторних умовах літературних й історичних матеріалів про спадковість, з інструкцією щодо її заповнення. Секція розміщувалась на вулиці Кудрявській, 10 (кімната № 5), де завідувач секції професор В. Я. Підгаєцький щоденно з 16-ої до 17-ої години консультував відвідувачів [542, с.23].

Результати роботи лабораторій гігієни та праці, якими завідував В. Я. Підгаєцький, також були узагальнені в наукових працях - «Фабрична гігієна» (1923) та «З приводу впливу умов виробництва на інтенсифікацію праці», перша частина якої побачила світ теж у цьому році, з'явившись на сторінках «Наукових записок» (Т. I., 1923) київських науково-дослідних кафедр. У повному обсязі вона була опублікована в збірнику «Наука на Україні» (К., 1923) під дещо зміненою назвою - «Вплив умов праці на інтенсифікацію виробництва» [392, с.115].

У статті підняті актуальні на той час питання професійної гігієни, особливо глибоко обгрунтовані проблеми сутності праці, її ролі у життєдіяльності людини, визначено критерії оцінки впливу праці на інтенсифікацію виробництва та на здоров'я працюючих. Кожний вид праці, зазначає вчений, складається з кількох форм руху, які можна умовно визначити за такою схемою: виробництво, професія, спеціальність, операція, прийом, рух макроскопічний, рух мікроскопічний [392, с.115; 539, с.147].

Слід відзначити, що в Інституті фізичної культури систематично влаштовувались відкриті (прилюдні) засідання і конференції, на яких

співробітники лабораторій, кабінетів і Музею фізкультури доповідали про результати експериментальних досліджень, виступали з науковими доповідями [322, с.205]. У 1923 році, наприклад, відбулося 12 таких засідань і одна наукова конференція. Співробітники Інституту підготували до друку збірник наукових праць [246, с. 78]

Наукові ідеї, які генерував очолюваний професором В.Я.Підгаєцьким Інститут, послідовно втілювалися в життя. Так, з метою поширення ідей фізичної культури вчені Інституту підтримували тісні контакти з вищими навчальними закладами Києва, трудовими школами, робітничими та піонерськими клубами, військовими частинами, виступаючи перед їхніми колективами з лекціями, бесідами, або друкуючи на сторінках їх видань результати своїх досліджень [392, с.116; 543].

Інститут фізичної культури ВУАН надавав консультативну допомогу Вищій раді фізичної культури при ВУЦВК УСРР, освітнім та санітарно-просвітницьким закладам Народного комісаріату освіти Наркомату охорони здоров'я УСРР, культурно-спортивним відділам і товариствам профспілок, партійним і комсомольським організаціям у розробці матеріалів методичного характеру, планів та положень щодо розвитку фізичного виховання серед усіх вікових груп населення України. Це сприяло створенню розгалуженої мережі відділів і спортивних секцій при губернських і окружних радах фізичної культури. В країні набував широкого розмаху спортивний рух за фізичне оздоровлення мас [392, с. 116].

У вищих навчальних закладах відкривались кафедри фізкультури. При робітничих клубах і школах споруджувались спортивні майданчики, облаштовувались гімнастичні зали [547]. Усе це, як відзначалось у матеріалах Вищої ради фізичної культури при ВУЦВК України, вже ні у кого не викликало заперечень щодо гасла «Здоров'я робітників СРСР є основою продуктивності праці, основою культури країни, основою військової могутності СРСР» [802, арк. 26].

Діяльність Інституту фізичної культури була багатоплановою. Тому, оцінюючи його роль під кутом зору генерування актуальних наукових ідей та практичного їх значення, не можна обійти увагою проблеми наукової організації праці - їх генерували в лабораторії гігієни та праці. Саме у науковій тематиці цих лабораторій переважали дослідження, спрямовані на розв'язання гігієнічних і фізіологічних проблем наукової організації праці (НОП) [392, с. 117].

Тому на базі лабораторії праці Інституту у серпні 1923 р. з ініціативи професора В.Я. Підгаєцького була заснована дослідна (в той час називалася «досвідна») станція з наукової організації праці в сільському господарстві при Київському губвідділі профспілки «Всеробітземліс». Вона була однією з перших установ на теренах колишнього СРСР і Європи після Помрицького (Німеччина) Інституту сільськогосподарської праці, заснованого у 1919 р., що розпочав науково-дослідну роботу в 1923 р., практично водночас з Київською досвідною станцією [843, с. 80].

Дослідна станція з наукової організації праці, як свідчить її програма, вивчала проблеми сільськогосподарської праці; розробляла питання гігієни і фізіології праці сільськогосподарських робітників у контексті безпеки; досліджувала проблеми нормалізації праці людини у зв'язку з її технізацією; займалася питаннями реорганізації сільського господарства на засадах наукової організації праці (НОП) [392, с.118; 802, арк. 105-109].

У 1923 р. професор В.Я. Підгаєцький, не дивлячись на завантаженість організаційними справами, пов'язаними з роботою станції, виступив на семінарі з двома доповідями: «Криза сучасної НОП» і «Елементи доктрини наукового управління» [801, арк. 3 зв.].

Як директор Інституту фізичної культури ВУАН і завідувач Київської дослідної станції НОП в сільському господарстві, професор В.Я.Підгаєцький підтримував тісні зв'язки з всесоюзними установами, організаціями і закладами. У 1923 р. він часто відвідував Москву, зокрема лише в серпні-жовтні цього року вчений тричі виїздив до столиці з експонатами, виготовленими в

лабораторіях Інституту фізичної культури ВУАН. Експозиція з успіхом демонструвалася на Всесоюзній сільськогосподарській виставці і отримала високу оцінку та Диплом вдячності [392, с.118; 246, с. 77].

Завдяки науково-дослідній роботі в галузі гігієни праці професору В. Я. Підгаєцькому вдалося створити не лише медичну, але й агрономічну наукові школи, які за методологією та методичним рівнем досліджень не поступалися, а в багатьох питаннях випереджали італійські, німецькі та польські університети. Завдяки нагромадженому досвіду, здобутому внаслідок наукових досліджень в лабораторії праці і Інституту фізичної культури, Київської дослідної станції з вивчення сільськогосподарської праці та лабораторії кафедри професійного гігієни Київського медичного інституту професор В. Я. Підгаєцький створив власне оригінальне вчення про наукову організацію праці (НОП) у сільському господарстві. Фізіолого-гігієнічне обґрунтування і запровадження вченим індивідуальних оздоровчих і захисних заходів сприяло забезпеченню не лише підвищенню продуктивності праці сільськогосподарських робітників, але й зниженню виробничого травматизму та зменшенню випадків професійної і загальної захворюваності [392].

Професор В. Я. Підгаєцький один із перших серед вітчизняних учених-гігієністів дав детальну характеристику виробничого травматизму в основних галузях промисловості і сільському господарстві України, Росії і деяких країнах Європи наприкінці XIX – початку XX століття. У навчальному посібнику «Гігієна праці» він класифікував характерні причини та наслідки виробничого травматизму [544].

Слід також підкреслити, що професором В.Я.Підгаєцьким вперше дано кількісну і якісну гігієнічну оцінку пилового фактора на сільськогосподарських роботах при обмолочуванні зернових культур, визначено високий ступінь його небезпеки щодо виникнення професійної патології і виробничого травматизму. Окрім того, він створив оригінальну модифікацію чоловічого і жіночого захисного костюма, який успішно пройшов

випробування у 1925-1926 рр. і використовувався у вітчизняних господарствах [392].

Як бачимо, наукові погляди на організацію праці у сільському господарстві, розроблені професором В. Я. Підгаєцьким, були визнані не лише вітчизняними, але й багатьма європейськими вченими-медиками. Наукова обґрунтованість суджень вченого не втратила своєї актуальності і у наш час. Науково-дослідна та організаційна робота професора В. Я. Підгаєцького дала можливість не лише розв'язувати важливі на той час народногосподарські проблеми, а й слугувала поштовхом для розвитку вітчизняної медицини праці, аграрної справи і техніки безпеки в сільському господарстві. Успішний розвиток започаткованих Інститутом наукових напрямків досліджень, особливо в галузі наукової організації праці в сільському господарстві, та їх оприлюднення сприяли визнанню професора В. Я. Підгаєцького в широких колах наукової громадськості.

У 1923 р. основним місцем роботи професора В.Я. Підгаєцького стає Київський медичний інститут. У цей час за ініціативою академіка О. В. Корчак-Чепурківського була створена кафедра професійної гігієни, на яку він рекомендував свого учня – В.Я.Підгаєцького [209, с. 17; 22, с.77].

Працюючи на посаді завідувача кафедрою професійної гігієни в Київському медичному інституті, В.Я.Підгаєцький за сумісництвом продовжує здійснювати керівництво Інститутом фізичної культури ВУАН. Про це свідчать щорічні «Звідомлення ВУАН» та «Записки історично-філологічного відділу АНУ». Різниця полягала лише в тому, що до 1924 р. Інститут фізичної культури функціонував як самостійна структурна одиниця при Науково-педагогічній комісії ВУАН, а, починаючи з 1924 р., його було об'єднано із секцією охорони здоров'я дітей. [208, с. 604; 392, с. 119; 250, с. 24].

Водночас і у складі секції охорони здоров'я дитини Інституту фізичної культури В. Я. Підгаєцький продовжував досліджувати раніше розпочату тематику, але дещо у звуженому вигляді. Так, із «Звідомлення ВУАН у Києві за 1926 рік» видно, що співробітники секції охорони здоров'я дитини з Інститутом

фізичної культури розробляли термінологію фізичної культури, збирали й опрацьовували матеріали про народні ігри, готувалися до участі у II Всеукраїнській науковій конференції з фізичної культури (перша відбулася у 1925 р. - Авт.). А із «Звідомлення...» за 1927 рік довідуємось, що їхня тематика дещо розширилась і охоплювала такі проблеми: санітарно-гігієнічна характеристика занять з фізкультури у трудовій школі; навантаження роботою дітей у Першій трудовій школі; санітарні умови у спальнях дитячого будинку молодшого віку; електроергограма як метод вивчення втоми; санітарна характеристика сільськогосподарської праці та методи викладання й контролю знань у вищій школі. У 1927 р. в Інституті фізичної культури відбулося 8 прилюдних засідань з доповідями [392, с.119; 250].

Це є свідченням того, що Інститут фізичної культури і у складі секції охорони здоров'я дитини продовжував розробку актуальних проблем, пов'язаних зі здоров'ям людини. Про ефективність роботи Інституту цього періоду говорить також його видавнича діяльність. Так, у 1927-1928 роках один лише професор В. Я. Підгаєцький опублікував 14 наукових робіт [283, арк. 67; 392, с. 119]. Всього з-під пера вченого-гігієніста вийшло понад 70 наукових праць.

Наукові праці професора В. Я. Підгаєцького друкувались у багатьох видавництвах, збірниках, журналах (досить часто з позначкою - «Інститут фізичної культури ВУАН»): «Время» (Москва); «Лесовод» (Москва); «Сельскохозяйственная жизнь» (Москва); «Ленинградский медицинский журнал», «Киевский медицинский журнал», «Агроном» (Київ); «Вісті ВУАН»; «Вестник физической культуры» (Харків); «Красный спорт» (Київ); «Земельник» (Харків); «Наука на Україні» (Київ); «Профилактическая медицина» (Харків); «Освіта Донбасу» (Луганськ); «Українські медичні вісті» (Київ); «Die Landarbeit» (Німеччина) тощо [209; 392, с. 120] .

Професор В.Я.Підгаєцький брав активну участь у численних регіональних, всеукраїнських, всесоюзних та міжнародних з'їздах, конгресах, конференціях [847, с.237]. Цьому значною мірою сприяв високий авторитет

ВУАН, співробітником якої був учений-гігієніст. З цього приводу в 1926 р. академік А.Ю. Кримський констатував у «Огляді видавничої діяльності ВУАН за десять літ (1918- 1928)», що Академія наук України регулярно обмінювалась досвідом із 154 установами за кордоном, 82 всесоюзними та 122 українськими [246; 250, с. 24, 29].

Проте політичні події кінця 20-х - початку 30-х років ХХ ст., що розгорнулися в Україні, порушили стабільне життя ВУАН. В результаті сфабрикованої ДПУ справи «Спілки визволення України (СВУ)» частина вчених Академії, у тому числі вчені-лікарі медичної секції ВУАН А. Барбар, М. Кудрицький, В. Підгаєцький, В.Удовенко були репресовані. Як наслідок репресій, окремі підрозділи медичної секції були ліквідовані або перепрофільовані на іншу тематику. Припинив своє існування як структурна одиниця ВУАН Інститут фізичної культури, очолюваний професором В.Я. Підгаєцьким з 1921 по 1929 роки [392, с. 120].

Інститут фізичної культури досліджував широкий спектр проблем фізичної культури у контексті культури українського суспільства, що включали систему фізичного і санітарно-гігієнічного виховання та матеріальних засобів, необхідних для поліпшення підірваного воєнно-революційними катаклізмами і голодом 1920-1921 рр. стану здоров'я людей.

Як зазначалося вище, на початку 20-х рр. ХХ століття розпочалася реорганізація вищої школи, кілька разів змінювали її статус та керівників. Найважчим був 1920/21 навчальний рік, коли в Україні посилювався голод, лабораторії та клініки майже не опалювалися, припинилося матеріальне постачання, постійно бракувало коштів. [22; 842].

У перші роки свого існування кафедра гігієни праці, яку очолював В.Я.Підгаєцький, розташовувалася в напівпідвальному приміщенні головного (червоного) корпусу університету з вікнами у парк. Крім того, завідувач кафедри мав ще кабінет на вул. Рейтарській, 10. Професора В. Я. Підгаєцького запрошують організувати лабораторію гігієни праці в Інституті фізичної культури, лабораторію наукової організації праці в сільському господарстві.

Він багато і плідно працює, видає близько 10 посібників, публікує численні статті.

У 1925 р. виходить його велика праця В. Я. Підгаєцького «До характеристики харчування робітників на сільгоспах У.С.С.Р. 1923 - 24 р.», в якій він розкриває важливе соціально-гігієнічне значення проблеми харчування, подає зарубіжні дані про харчування і його норми у людей, про кількісну залежність продуктивності праці від раціону. В статті наведено також власні дані, отримані влітку 1924 р. за допомогою 47 анкет (у кожній 36 питань) у 4-х господарствах об'єднання цукротресту. Матеріали подані в 6 таблицях, містять загальну характеристику харчування сільськогосподарських робітників, співвідношення тваринних і рослинних продуктів, норми окремих харчових продуктів у обстежених господарствах [392].

У статті «Заходи до оздоровлення праці при молотьбі» В. Я. Підгаєцький характеризує різні категорії сільськогосподарських робітників, насамперед тих, хто обслуговував парові молотарки (40-80 осіб на парову машину). Він оприлюднює дані хронометражу, характеристику рухів, зусиль, результати динамометрії до і після зміни та ін.

Навесні 1925 р. професор В. Я. Підгаєцький, разом з українськими вченими-медиками - О. Пучківським, П. Кучеренком, М. Левітським, М. Нецадименком, В. Удовенком, М. Стражеском та іншими, бере участь у виданні українсько-російського журналу «Київське медичне життя», органу Київського єдиного наукового медичного товариства.

У 1926 р. В. Я. Підгаєцький відправляється в наукове відрядження до Німеччини, Італії та Польщі з метою ознайомлення з досягненнями зарубіжної медицини та перейняття досвіду в галузі гігієни праці. А вже в 1928 р. він видає в Києві працю «Санітарна характеристика сільськогосподарських робітників (санітарні норми, напрямки та методи дослідження). Звіт за наукове відрядження до Німеччини, Італії та Польщі, 1927 р.». На той час (1926 р.) професор В.Я. Підгаєцький мав уже 37 опублікованих праць, з них три —

німецькою мовою у міжнародних виданнях, одна — білоруською мовою, найбільше публікацій (17) — українською мовою [392].

Про високу активність професора В.Я. Підгаєцького як вченого і педагога, його працелюбність і високу працездатність свідчить та обставина, що впродовж трьох місяців 1927 р. він виступав з доповідями за матеріалами відрядження за кордон у 15 організаціях і установах [392].

У 1928 р. Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво «Радянський селянин» у Харкові видало тиражем 3 000 примірників книги професора В.Я. Підгаєцького «Гігієна сільськогосподарської праці. Науково-популярний нарис», яку Державний науково-методологічний комітет Наркомосвіти УСРР дозволив для користування як посібник для сільськогосподарських та педагогічних ВУЗів. На початку книги подана присвята автора: «Любому батькові Якову Павловичу Підгаєцькому, що 50 років вчителює на Україні, присвячую цю книгу» [545]. В книзі оприлюднені дані про зайнятість у різних галузях господарства в 5 країнах, зокрема в Україні 75% робітників зайняті в сільському господарстві, тоді як у Франції – 40 %, Англії - 10,4% [392].

У 1929 р. в журналі «Українські медичні вісті» професор В.Я. Підгаєцький опублікував велику підсумкову статтю «Робота катедри професійної гігієни Київського медичного інституту за 1923 - 1929 роки», з якої дізнаємося, що структурний підрозділ сформувався в 1922 р., першим у СРСР, на базі гігієнічної лабораторії Українського державного університету. Загальний курс викладали студентам 4-го курсу, спеціальну частину — студентам 5-го курсу (по 4 години на тиждень). Основне завдання навчального плану мало досягатися шляхом поєднання загальнобіологічної та суспільної освіти майбутнього лікаря. [392; 842].

Важливою ланкою діяльності кафедри була науково-дослідна робота, в якій брали участь як штатні, так і позаштатні працівники, аспіранти, екстерни. Із самого початку свого існування (1925 р.) кафедра стала базовою для секції працезнавства та професійної гігієни Науково-дослідної кафедри медицини ВУАН. Результати наукових досліджень кафедри апробувалися на

регіональних, всеукраїнських, всесоюзних та міжнародних з'їздах і конгресах, а також на засіданнях Науково-дослідної кафедри теоретичної медицини ВУАН, секції працевзнавства, на зібраннях медичної секції ВУАН, товариства профгігієністів при ВУАН. Професор В.Я. Підгаєцький виступав з доповідями на II Всесоюзній конференції НОП у Москві (1924 р.), IV Всеукраїнському з'їзді бактеріологів, епідеміологів і санлікарів у Києві (1924 р.), I Всеукраїнському з'їзді у справі розвитку продукційних сил у Харкові (1924 р.), I (1924 р.) та II (1927 р.) Всесоюзних профгігієнічних з'їздах у Москві, Всесоюзному з'їзді бактеріологів, епідеміологів і санлікарів у Одесі (1926 р.), XI З'їзді гігієністів у Ленінграді (1928 р.) та ін. Кафедра готувалася до участі в V Міжнародному конгресі з питань профтравматизму та профпатології в Будапешті та в Міжнародному психотехнічному конгресі в Утрехті (1928 р.) [423; 392].

Наукові дослідження кафедри публікувалися в журналах «Українські медичні вісті», «Профілактична медицина», «Гигиена труда», «Московский медицинский журнал» та ін., а також у німецькій пресі. Обсяг збірника праць в 1925-1926 рр. становив близько 10 друкованих аркушів [663, с.280-289; 423].

До наукової школи, заснованої професором В.Я.Підгаєцьким входили його учні, аспіранти. Зокрема, М. Кудрицький (у 1930 р. засуджений по справі СВУ разом зі своїми колегами), С. Драпалюк, В. Лебедів, М. Лазаркевич, М. Вітте (пізніше професор-фізіолог Вінницького медичного інституту), С. Шаравський, І. Петренко та ін. Його учні виконали низку наукових праць, наприклад: С. Драпалюк — «До питання про професійну гігієну як гігієну конституційну» (УМВ, 1925 р.) та «Дослідження стомленості у жінок при фізичній роботі в зв'язку з конституцією організму» (УМВ, 1926 р.); аспірант В. Лебедів — «До питання про характеристику фізичного розвитку студентів Київського медичного інституту» (УМВ, 1925 р.), «До методики дослідження пороху» (УМВ, 1925 р.) та «Про гігроскопічність промислового пороху» (УМВ, 1926 р.); М. Вітте — «Фізичний розвиток сільськогосподарських робітників» (УМВ, 1926 р.); молодший асистент М. Лазаркевич — «Звідомлення про практично-дослідчу роботу лабораторії при кафедрі професійної гігієни КМІ за

1925/26 р.» (УМВ, 1926 р.). В Інституті фізичної культури при УАН під керівництвом В. Підгаєцького була виконана робота лікаря М. Сисака «Про гнізда полідактилії на Полтавщині» (УМВ, 1925 р.), в якій описані випадки багатопалості, подані схеми успадкування цієї патології у різних родин [392, с. 80].

Науково-дослідну роботу кафедри професор В. Підгаєцький спрямовував, насамперед, на розв'язання актуальних проблем охорони праці. Він створив науково-дослідну філію Київської інспектури охорони здоров'я (1927), налагодив співпрацю кафедри зі спілкою „Медсантруд" та її лікарською секцією, науково-консультаційним бюро, організував при відділах праці лабораторії профгігієни.

Навесні 1929 р. сім'я Підгаєцьких переїхала до нового помешкання по вул. Пушкінській 7/5. А вже в жовтні 1929 р. професора заарештували. Судили В. Я. Підгаєцького за сфабрикованою ДПУ справою СВУ в квітні 1930 р. в залі Харківського оперного театру в числі 45 провідних представників української інтелігенції. 3 листопада 1937 р. професора В. Я. Підгаєцького розстріляли [192, арк. 066]. Могила його, звичайно, невідома. За деякими усними переказами групу засуджених, серед яких був і В. Я. Підгаєцький, потоплено на баржі „Клара Цеткін" у Білому морі. За новішими даними, їх таємно розстріляли в лісах Сандормоху біля Медвежегорська, де нещодавно виявлено захоронення 8 000 жертв комуністичного терору. Найбільш імовірно, що там спочивають останки Володимира Підгаєцького [194, арк. 143]. Так завершилося життя видатного українського вченого, педагога і дослідника, засновника першої української школи гігієністів праці.

У 1989 р. В. Я. Підгаєцького реабілітовано Верховним судом УРСР.

Таким чином, науково-організаційна робота професора В. Я. Підгаєцького в 20-х роках ХХ століття була важливою і невід'ємною складовою розбудови УАН- ВУАН. Очолюваний ним Інститут фізичної культури став однією з провідних наукових ланок ВУАН, дослідницька діяльність якого спрямовувалася на вивчення актуальних на той час проблем фізичного

виховання, євгеніки та медичної генетики, наукової організації праці тощо. Професор В.Я. Підгаєцький став засновником першої наукової школи українських учених у галузі гігієни праці.

5.3. Дослідження професора М. А. Кудрицького в галузі шкільної гігієни (1919 - 1929 рр.)

В останні роки серед дослідників зріс інтерес до інтелектуальної історії, її «людського виміру», інтелектуальної біографії, впливу соціального середовища на творчу діяльність учених тощо [445; 729].

Біографічний вимір дозволяє відтворити індивідуальну долю людини (вченого), її міжособистісні зв'язки і неперервний рух своїм життєвим шляхом. Окрім того, він допомагає визначити постаті «першого» та «другого плану» («рядових науки», які старанно і скромно працюють у тіні геніїв чи корифеїв). «Обличчя науки, — пише херсонський історик В.М. Андреев, — визначається не лише її «першими», всім відомими діячами, які висувають власні концепції, створюють наукові школи і напрямки, працюють на керівних посадах у навчальних та наукових закладах. Без учених «другого плану» неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками й опосередкуваннями. Ідеться про людину, яка перебуває за межами кола перших осіб історичної драми та відомої номенклатури визначних особистостей, які відіграють перші ролі і заповнюють собою простір так званої Великої історії» [3, с. 102; 845, с.7].

До постатей з метафоричною назвою вчений «другого плану», «рядовий науки», який працював у тіні таких визначних учених української медичної науки, як О.В. Корчак-Чепурківський, О.І. Крупський, А.Н. Колесницький, М.А. Рубисів, В.Я. Підгаєцький, О.Г. та Є.Г. Черняхівські, М.П. Нещадименко, А.І. Собкевич, О.М. Тижненко, В.В. Удовенка та ін., можна справедливо віднести лікаря, педагога і вченого-гігієніста М.А. Кудрицького. Обіймаючи

посаду вченого секретаря медичної секції ВУАН, він тісно співпрацював з ними, знав багато про їх уподобання, наукові досягнення, моральні якості, політичні симпатії та антипатії тощо. Він разом з групою вчених-медиків (А. Барбарем, В. Підгаєцьким, В. Удовенком, О. Черняхівським) звинувачувався у приналежності до сфабрикованої каральними органами антирадянської націоналістичної «Спілки Визволення України» (СВУ) [845, с. 7].

Народився Микола Антонович Кудрицький 21 листопада 1883 р. у селі Новоселиця Чигиринського повіту (нинішня Черкаська область) Київської губернії у родині священика [845, с.10; 845].

У 1904 році після закінчення духовної семінарії, М. А. Кудрицький поступив на медичний факультет Томського університету. Навчаючись в університеті, брав участь у революційному русі, зокрема в 1905-1907 рр. З його «Короткої автобіографії» довідуємося, що в 1905 р. у сутичках з томською поліцією він отримав своє перше бойове хрещення - «був поранений» [196, арк. 119].

Слід також зазначити, що українські студенти Томська пильно стежили за подіями, які відбувалися в культурно-національному житті на терені України. Як відомо, в багатьох регіонах Російської імперії, напередодні і під час революції 1905-1907 рр. активізувався національно-визвольний рух. Це змусило царський уряд переглянути політику щодо української мови і культури в цілому. Він урахував вимоги української та російської демократичної інтелігенції надати українській мові права вільного розвитку і в 1906 р. скасував цензурні обмеження щодо її вживання. Навесні 1907 р. курс української літератури українською мовою вперше прочитав у Новоросійському (Одеському) університеті приват-доцент О.С. Грушевський (брат М.С. Грушевського). Восени того ж року професори А. М. Лобода, В.М. Перетц читали подібний курс в київських вузах, а професор М. Ф. Сумцов (український фольклорист, етнограф, літературознавець і прогресивний громадський діяч) - у Харківському університеті. Лекції з історії України

читались у стінах Харківського історико-філологічного товариства, головою якого був також М.Ф. Сумцов [441, с.47; 845].

Томські студенти-українці активно реагували на події суспільно-політичного життя. Про це свідчить, зокрема, вітальний лист, надісланий професору М.Ф. Сумцову від їхнього імені М. А. Кудрицьким: «Ваші виступи з лекціями рідною мовою підтримують нас, надають нам сили і бадьорості. Нехай же Ваші ці виклади пробуджують у слухачів любов до рідного краю й убогого люду і бажання жити власним життям за власною думкою на добробут рідної Вкраїни» Виявлений оригінал цього листа зберігається в Центральному державному історичному архіві України (фонд № 2052) [195, арк. 37; 196, арк. 119]

Перебуваючи на посаді земського санітарного лікаря, М. А. Кудрицький залучається до наукової роботи. В 1913 р., він долучився до роботи в медичній секції Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, до складу якої міг вступити кожний бажаючий лікар-українець без урахування політичних поглядів. За дорученням секції М. А. Кудрицький упорядковує українську медичну термінологію [195, арк. 83, 141].

З 1914 року в житті 32-річного М. А. Кудрицького розпочинається новий період. У 1915-1917 рр. він працював військовим лікарем на фронтах Першої світової війни та брав активну участь в українському революційному русі, а згодом (1917-1920 рр.) – виступає поборником українського національного відродження [845].

Процеси українізації, що відбувалися в російській армії, не могли залишити осторонь і військових лікарів-українців, які гуртуватися навколо питання розбудови охорони здоров'я «на українському ґрунті». З ініціативи Центральної Ради було вирішено скликати в Києві Всеукраїнський з'їзд лікарів. У роботі з'їзду взяв участь М. А. Кудрицький. Зібрання відбулося в будинку Педагогічного музею 12 жовтня 1917 р. На форумі М. А. Кудрицький виступив з доповіддю «Справа розповсюдження гігієнічних відомостей на Україні» [80, с.77; 845].

Згодом, 16 жовтня 1917 р., М. А. Кудрицький виступив з цією ж доповіддю на Крайовому медично-санітарному з'їзді України, скликаному Генеральним секретаріатом внутрішніх справ. На з'їзд були запрошені представники земських, міських, відомчих та громадських організацій дев'яти губерній України.

У добу національно-визвольних змагань М. А. Кудрицький, як представник свідомої української інтелігенції, поєднував громадсько-політичну діяльність з професійною. Численні документи вказують на те, що у 1918 - 1920 рр. він працював штатним лікарем Українського Червоного Хреста, санітарним лікарем Київського повітового земства, дитячих притулків, шкіл, технікумів, вузів, кооперативних, освітніх, лікарських та інших організацій і спілок [195, арк. 41, 46, 139; 797, арк. 3].

У 1918 р. Українська спілка лікарів була перетворена у Всеукраїнську спілку лікарів (ВСЛ). У перші роки національно-демократичної революції ВСЛ стала виконувати роль організатора перебудови медичної справи, пристосовуючи стару російську систему охорони здоров'я до нових умов життя, тобто її українізувала, що, по-перше, позначилося на організаційних формах і, по-друге, на персональному складі працівників медичних закладів. М.А. Кудрицький був одним із активних учасників об'єднавчих процесів у Всеросійській спілці лікарів, відвідуючи її загальні зібрання [195, арк. 184; 209]. Доклав зусиль учений і до реорганізації ВСЛ в 1921 р. в медичну секцію ВУАН.

У часи відродження української державності М.А. Кудрицький одночасно з роботою у ВСЛ і кооперативних організаціях виконував обов'язки штатного санітарного лікаря дитячих притулків, якими опікувався Український червоний хрест (УЧХ) (виник у 1919 р.). Головним його ініціатором, організатором і діячем був доктор Д.Г. Златківський. Членом правління цієї організації став і М.А. Кудрицький, а його колегами по роботі були К. Рубисів, Г.Г. Холодний та інші [195, арк. 33, 46]. У часи політичної нестабільності, зміни влади, УЧХ був єдиною організацією, яка підтримувала функціонування лікарняних

закладів Києва. Діяльність організації вже тоді мала загальнодержавне значення [845].

Говорячи про причетність М.А.Кудрицького до політики українізації, слід урахувати ті зміни, які відбулися у внутрішній політиці Радянської держави. У травні 1924 р. Всеукраїнська конференція КП(б)У прийняла «Відозву до української інтелігенції», де йшлося про повернення на батьківщину науково-творчої інтелігенції, яка емігрувала та її участь в розбудові нового життя. Тисячі патріотів, пишуть Д. Архирейський і В. Ченцов, повірили «Відозві» і, мов метелики на вогонь, поверталися в Україну, де на ґрунті «українізації» створювалися передумови для розвитку національної думки і культури [8, с. 29; 845]. Повірила їй і частина наукової медичної інтелігенції, яка повернулася в Україну (доктор Шаховський та інші).

Отже, саме «українізація», так само як і нова економічна політика, стали причиною того, що чимало представників української інтелігенції, так само як і М.А. Кудрицький, почали змінювати своє ставлення до радянської влади, повертаючись до неї обличчям.

Головною ареною боротьби за реалізацію цієї політики для українських вчених-медиків, які разом з М.А. Кудрицьким працювали в медичній секції ВУАН, став Київський медичний інститут. Вони його вирішили перетворити у зразковий український вищий медичний заклад. Її чудово описав (щоправда з комуністичної точки зору) у своєму зверненні до ЦК ВКП(б) тодішній ректор-комуніст Л.М. Левитський, який очолював цей навчальний заклад упродовж п'яти з половиною років (15.12.1921 - 1.04.1927). «Ця боротьба, - пише він, - докорінно паралізувала будь-яку творчу роботу і заважала проведенню реформи вищої школи, спрямованої в основному на ліквідацію дореволюційної буржуазної автономії вищої школи» [845; 440, с.178-179].

На час національно-визвольних змагань припадає початок педагогічної та наукової діяльності М.А. Кудрицького. Відомо, що національне культурне будівництво, яке стало основою внутрішньої політики Центральної Ради, розпочалося в несприятливих умовах, пов'язаних із відсутністю в Російській

імперії української середньої вищої освіти. Тому починати будувати систему національної освіти доводилось з нуля. До того ж йшов четвертий рік війни, і спроби здійснення перетворень, підкреслюють автори фундаментальної праці «Нариси історії української інтелігенції», наштовхувались на елементарні організаційні та матеріальні перешкоди. Та був і позитивний момент - велика соціальна активність інтелігенції. Саме її бурхлива громадська діяльність спричинила перші позитивні зрушення на ниві культури [845; 441, с. 85].

На початку березня 1917 р. у Києві організовується Українське товариство шкільної освіти, яке очолив відомий громадський діяч, педагог І.М.Стещенко. Метою товариства стало створення української школи - народної, середньої та вищої. Перша українська гімназія (в документах вона фігурує під назвою «Перша трудова українська школа імені Т.Г. Шевченка»- Авт.) була відкрита у Києві 18 березня. У ній працювали два підготовчих та 1-3 класи. Її директором став випускник Київської духовної академії, відомий літературний критик, педагог, а згодом голова науково-педагогічної комісії ВУАН Володимир Федорович Дурдуківський. За прикладом Києва до початку навчального року відкрилося 53 українські середні школи [441, с. 85].

Саме з першою українською трудовою школою та з Українським товариством шкільної освіти тісно пов'язана наукова робота М. А. Кудрицького.

У своїх спогадах він писав: «Мій зв'язок з цією школою був на ґрунті виховання моєї дочки в ній. Національно-український напрям школи відповідав моєму бажанню дати дочці українське виховання» [845; 195, арк. 118]. Можливо, таке близьке знайомство зі школою, високий рівень викладання предметів та виховної роботи наштовхнули лікаря-гігієніста випробувати свої сили в царині педагогіки.

В умовах дефіциту педагогічних кадрів для українських шкіл у травні 1917 р. шкільна комісія Центральної Ради прийняла рішення про викладання українською мовою в усіх навчальних закладах [441, с. 85]. М. А. Кудрицький, який вільно володів українською і російською та читав німецькою і польською

мовами, почав викладати шкільну гігієну на курсах дошкільного виховання (1918-1919 рр.) [797, арк. 1, 1зв].

В 1919 р. за пропозицією професора В.Я. Підгаєцького М. А. Кудрицький залучається до роботи Всеукраїнської учительської спілки (утворена в травні 1917 р.- Авт.), яка видавала свій журнал «Українська школа». Тут для педагогів він читав спеціальний курс лекцій «Анатомо-фізіологічні особливості дитячого організму», а також з проблем фізичного виховання в школі. При учительській спілці була організована також секція фізичного виховання [845; 195, арк. 47].

Як уже відзначалося в 1918 р. медична секція була реорганізована в «Спілку лікарів-українців», в якій активно працювали відомі вчені-лікарі Б. Матюшенко, О. Корчак-Чепурківський та ін. В кінці 1920 р. за пропозицією О. Корчак - Чепурківського і О. Черняхівського було перейменовано «Спілку лікарів-українців» в Медичну секцію ВУАН, яка стала працювати за статутом наукових товариств при академії, колишніх секцій Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка [195, арк. 85; 209]. Це значно звужувало діяльність Спілки, але, водночас захищало її від безпосереднього контролю з боку адміністративних органів.

До складу президії медичної секції, членом якої став М. А. Кудрицький входили: О. Корчак-Чепурківський, О. Крупський, М. Нецадименко, К. Рубисів, О. Черняхівський, Є. Черняхівський. Але склад її був непостійним і часто змінювався. Активними учасниками Медсекції ВУАН були: А. Барбар, А. Колесницький, П. Кучеренко, М.Л. Левитський, Тижненко, В. Підгаєцький, В. Удовенко та ін. [195, арк. 189].

Слід зазначити, що на засіданнях секції М. А. Кудрицький неодноразово виступав з доповідями: «Полігландулярна недостаточність та полісерозит на ґрунті спадкових пранців (сифілісу)», «Роль та значення Медичної секції поруч з нашими медичними організаціями Києва» та ін. [845; 80, с. 78]. Водночас у складі термінологічної комісії, очолюваної професором О.Черняхівським, працює над укладанням українського медичного словника.

М. А. Кудрицький брав активну участь у роботі медичної секції ВУАН. Його обирають другим секретарем і скарбником секції (першим був І. А. Кореневич), а в 1923 р. - членом президії (поруч з Ю. Вороним і В. Ельбергом) [195, арк. 87].

У 1919 - 1923 роках в тогочасних журналах з'являються перші статті М. А. Кудрицького: «Опікування інвалідів» («Журнал Міністерства народного здоров'я», 1919); «Прищеплювання при заразних недугах» («Українські медичні вісті». - 1919. - Ч. 19-20); «Фізичне виховання в школі» («Вільна українська школа». - 1920. - № 1-3). У цих виданнях науковець-гігієніст друкує рецензії та реферати на фахову літературу [797, арк. 1, 2 зв.].

З 1924 р. професор В.Я. Підгаєцький залучає М. А. Кудрицького до роботи в очолюваний ним Інститут фізичної культури ВУАН. Він стає також позаштатним членом Науково-педагогічної комісії ВУАН та Науково-педагогічного товариства [845; 250, с. 29].

Вчені цих академічних підрозділів вивчали проблеми розвитку української школи, розробляли термінологію фізичної культури, збирали й опрацьовували матеріал про народні ігри, укладаючи для цього відповідні анкети та організовуючи кадри кореспондентів на місцях [249, с. 24]. У цей період, зазначає М.А.Кудрицький, «остаточно з'ясувався мій науково-педагогічний шлях - шкільна гігієна з фізкультурою; мої наукові інтереси були зв'язані з Педкомісією. Керівники комісії були мені близькі люди: Корчак-Чепурківський, Підгаєцький». І далі: «На мою думку, Комісія та Товариство робили велику національну справу, гуртуючи українських педагогів для вивчення проблем української школи» [195, арк. 58].

За дорученням професора В. Я. Підгаєцького М.А. Кудрицький упродовж 1925-1926 навчального року проводив наукові дослідження на базі 1-ої трудової школи імені Т. Г. Шевченка. До кола його наукових інтересів відносилися проблеми працездатності учнівського організму, санітарно-гігієнічні характеристики занять фізичною культурою, санітарні умови в спальнях дитячого будинку та школярів молодшого віку, методи викладання й контролю знань тощо. З результатами цих досліджень М. А. Кудрицький

знайомив педагогів і батьків, виступаючи перед ними з повідомленнями й доповідями [845].

М. А. Кудрицький першим серед учених-гігієністів дослідив проблеми шкільної гігієни, зокрема, відповідність хронологічного віку київських школярів стану їх фізичного і психічного розвитку, а також впливу на психофізіологічний розвиток дітей занять фізичною культурою, передбачених шкільною навчальною програмою.

У експерименті з вивчення фізіологічного впливу занять фізичною культурою на організм дітей та їх працездатність, який проводився на базі 1-ої Київської трудової школи імені Т. Г. Шевченка навесні 1926 року під безпосереднім керівництвом проф. В.Я. Підгаєцького, брали участь 38 учнів (17 хлопців і 21 дівчина) віком від 13 до 15 років. Одержані М. А. Кудрицьким дані показали, що за показником фізіологічного віку значна частина дітей у 1-ій трудовій Київській школі не відповідала їхньому вікові. Так, лише у 7 з 15 обстежених хлопців (46,6 %) та у 4 з 15 обстежених дівчат (26,7 %) фізіологічний вік відповідав хронологічному. У 4 обстежених хлопців та дівчат (відповідно 26,6 % і 26,7 %) фізіологічний вік був нижче хронологічного. У решти дітей (4-х хлопців і 7 дівчат) (відповідно 26,8 і 46,6 %) фізіологічний вік перевищував хронологічний [845].

Запропоновані професором М.А.Кудрицьким у 20-х рр. ХХ ст. методики дослідження по відповідності хронологічного віку школярів рівню їхнього біологічного розвитку з урахуванням сучасних надбань науки впроваджені й удосконалені лабораторією діагностики здоров'я Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, що знайшло відображення в низці публікацій автора.

У результаті проведених фізіолого-гігієнічних досліджень занять фізичною культурою в 1-й Київській школі імені Т. Г. Шевченка М. А. Кудрицьким були сформульовані наступні висновки:

1. З фізіолого-гігієнічної точки зору побудову діаграм занять ФК (на підставі детального хронометражу), необхідно здійснювати з урахуванням як тривалості вправ, так і напруженості окремих фізичних вправ.

2. Для кожної вікової групи розробити нормативи щодо інтенсивності окремих форм фізичної культури з урахуванням стану їх фізичного розвитку.

3. Критерієм поділу дітей на групи для занять фізкультурою мають бути показники фізіологічного віку, але для кожної місцевості необхідно розробити свої норми зросту та ваги дітей різного хронологічного віку.

4. При проведенні занять з фізичної культури слід ураховувати фізичні параметри повітря — температуру, вологість, швидкість руху.

5. Для оцінки дуже важливих для вправ фізичних властивостей повітря (його температури, вологості і рухів) доцільно в школах застосовувати кататермометри [387, с.86].

Після публікації праці ім'я М.А. Кудрицького стає відомим широкому науковому колу України, його запрошують на конференції і наради, присвячені проблемам шкільної гігієни та фізичної культури, зокрема, в 1927 році він виступає з доповіддю на Всеукраїнській нараді з питань фізичної культури в Харкові [80, с. 78; 845].

Особливо науково продуктивним для М.А. Кудрицького видався 1927 рік. Уже в другій половині 1927 р. виходить у світ книга «Здорове й хворе людське тіло» (обсягом 219 с), котра була видана у друкарні Київської філії Книгоспілки тиражем 5000 примірників. Видання було рекомендовано науково-методичним комітетом Наркомун освіти УСРС по секції соціального виховання як посібник для установ Соцвиху. Книга призначалася для учнів старших класів тогочасних загальноосвітніх шкіл, профтехнікумів та шкіл фабзавуча і була розрахована на попередню ознайомленість молоді з основами хімії, фізики, природознавства - предметів, які викладалися в початкових школах.

Як відзначав автор, «... уся чинність тіла відбувається завдяки тим же силам, що і в машинах. Сили ці можна виміряти, використовувати, збільшувати й зменшувати. Сукупність цих сил і є те, що раніше звали душею...» [388, с. 6].

М. А. Кудрицький навчальний матеріал книги виклав і скомпонував не за анатомо-фізіологічним принципом, а на основі розгляду і аналізу окремих функції людського тіла, які в книзі названі тогочасними термінами «явища чинності тіла» [845]. Наприклад, функція руху тіла та його частин розглядалася під кутом зору біомеханіки кістяка суглобів і м'язів. Учений відзначав, що людську машину-тіло збудовано з такого матеріалу і так доцільно в ній сполучено окремі його частини, що воно проводить так багато різноманітних і складних рухів, які не може здійснити жодна найдосконаліша машина [388, с. 6].

Книга була позитивно оцінена науково-педагогічною громадськістю. Підкреслюючи актуальність і важливість цієї праці, професор-гігієніст В. В. Удовенко у своїй рецензії писав: «Книга написана як підручник для учнів старших груп шкіл соціального виховання... Автор дає основні поняття будови, фізіології та гігієни..., матеріал викладено за окремими функціями: рух, живлення, кровообіг, дихання, видільна функція, керування життям організму - функція нервової системи, праця людини... До кожного розділу додані низки практичних вправ та гігієнічних порад» [80, с. 79].

Врахувавши позитивну реакцію фахівців, учителів та молоді на книгу, М.А. Кудрицький вирішує переслати її за кордон «з надією, що... підручник гігієни для шкіл може поширитись і в українських школах за кордоном» [195, арк. 73].

Як відомо, в 1920-ті роки ВУАН систематично обмінювалася кореспонденцією і науковою продукцією зі 154 закордонними науковими установами, 82 Всесоюзними і 122 українськими. Цей факт підтверджує академік А. Кримський в «Огляді видавничої діяльності ВУАН за 10 літ (1918-1928)» [282, арк. 9]. М.А. Кудрицький також скористався міжнародними контактами для поширення своїх наукових поглядів. У 1927 р. він пише листа

Б. Матюшенку, який видавав у Празі український медичний журнал і разом з ним надсилає йому свою книгу. У листі-відповіді той радить послати книгу у львівське Українське педагогічне товариство. Львівське педагогічне товариство, ознайомившись з посібником, дало ухильно-негативну відповідь, у якій говорилося, «що книжка добра, дуже потрібна, але в українських школах Галичини - Польщі вона не може бути за підручник, бо зміст її - на суто матеріалістичному ґрунті» [195, арк. 73.].

Як позаштатний науковий співробітник ВУАН, М. А. Кудрицький увесь час плекав надію отримати штатну посаду в Академії. Проте такої посади йому не знайшлося. Тому, починаючи з 1928 р., він послаблює зв'язки з головною науковою установою Радянської України і веде пошуки постійної роботи, яка б дала можливість реалізувати фахову підготовку [196, арк. 1, 86].

Задовго до пошуків постійного місця роботи за фахом М. А. Кудрицький проводив профспілкову роботу в місцевкомі Київського медінституту та в Київській секції наукових працівників, як член профспілки Робоса (членський білет № 18850) [797, арк. 1]. Навесні того ж 1928 р. у М.А. Кудрицького з'явилася нагода отримати постійну роботу за фахом в Інституті охорони здоров'я дітей і підлітків. Після перевірки комісією Наркомату охорони здоров'я УСРР роботи цього науково-дослідного інституту було прийнято рішення про зняття з посади його директора Писаревої. Розглянувши на засіданні Науково-педагогічної комісії ВУАН це питання, вирішено було рекомендувати на посаду директора, або заступника НДІ охорони здоров'я дітей і підлітків кандидатуру М.А. Кудрицького. «Мені персонально, - пише він, - посада в Інституті ОЗДП була потрібна, як рибі вода, бо я в Києві не мав ніде відповідних умов (лабораторії та ін.) для моєї науково-дослідної роботи...» [197, арк. 156]. Комісія доручила також академіку О. Корчаку-Чепурківському і професору В.Я. Підгаєцькому з приводу кандидатури М.А. Кудрицького провести переговори із заступником Наркома охорони здоров'я Нагорним. У зв'язку з цим Нагорний заявив, що участь М. Кудрицького, як єдиного в Києві науковця з проблем шкільної гігієни, в Інституті бажана, але директором даної

установи має бути комуніст, а посада його заступника штатним розкладом непередбачена. Проте, пообіцяв, коли буде призначено нового директора, то якусь посаду в Інституті знайдуть і М.А. Кудрицькому. Ця справа завершилася позитивно лише 1 січня 1929 р. М. А. Кудрицький узяв участь в оголошеному НКОЗ УСРР конкурсі і одержав посаду завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем шкільної гігієни Інституту охорони здоров'я дітей і підлітків. Тут він розгорнув свою науково-дослідницьку роботу [845].

Працюючи одночасно як науковий співробітник кафедри народного здоров'я ВУАН, він 22 березня 1929 р. на загальних зборах Медичної секції академії обирається до ревізійної комісії (головою секції тоді став академік Д. К. Заболотний) [80, с.79; 845].

У тому ж 1929 р. М. А. Кудрицький вирішує залишити посаду старшого асистента кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту і перейти на роботу в інший вуз, де його пообіцяли обрати професором. Таке рішення він приймає лише після того, коли стало зрозумілим, що в найближчі роки кафедра шкільної гігієни, яку намагалися організувати академік О. В. Корчак-Чепурківський і професор В. Я. Підгаєцький при Київському медінституті і яку б він міг очолити, відкрита не буде. У зв'язку з цим слід підкреслити, що самостійна кафедра гігієни дітей та підлітків у складі санітарно-гігієнічного факультету Київського медичного інституту була створена лише в 1935 році [392, с. 79].

У 1920 / 21 навчального року основним місцем роботи М. А. Кудрицького був Київський медичний інститут. У цьому вищому навчальному медичному закладі він обіймав посади: ординатора та молодшого асистента кафедри спеціальної патології та терапії (1920-1923 рр.); в 1923 -1928 рр. старшого асистента кафедри професійної гігієни.

Анкетні дані М.А.Кудрицького свідчать, що впродовж 1920-1923 рр. він викладав у Київському педагогічному технікумі імені Грінченка, де в різний час організаторами і діячами цього навчального закладу були відомі українські педагоги Дога, Іваниця, Шило. Викладання тут проводилося лише українською

мовою. Технікум готував вчителів для села. Усе це, відзначав М. А. Кудрицький, «задовольняло мене цілком» [195, арк. 142; 797, арк. 1].

У жовтні 1923 р. його обирають на посаду старшого асистента першої в колишньому Радянському Союзі кафедри професійної гігієни [392, с. 76].

За складом кафедра професійної гігієни на той час була малочисельною. Окрім М. А. Кудрицького, входили два асистенти - лікар В. О. Лебедев і хімік Лазаркевич, а також лаборант - лікар С. Драпалюк. З 1925 р. до роботи в науковій лабораторії кафедри долучилися три аспіранти: лікарі Вітте, Гельфонд та Паламарчук. Вони займалися не лише науковими дослідженнями, а й готували лабораторні заняття і проводили семінарські та підготовчі курси [845].

Згідно з навчальним планом у ті роки в Київському медичному інституті професійну гігієну викладали на 4 курсі медичного факультету й на 5 курсі одонтологічного факультету - загальну частину професійної гігієни з так званим профілактичним ухилом, а в секціях санітарно-гігієнічній та охматдиту – її спеціальну частину [797, арк. 1 зв.]. Профілактичний ухил за змістовною компонентою становив саме загальну частину професійної гігієни, яка викладалась на 5-му курсі одонтологічного факультету. Тут професійна гігієна була основним фаховим предметом, мала інший зміст та завдання, ніж на лікувальному факультеті, і була спрямована на профільну підготовку лікаря-профілактика на базі загальнотеоретичної, загальнобіологічної і загальноклінічної підготовки. Майбутній лікар-профілактик мав опанувати усі три блоки навчальних питань [392, с.78; 209].

Працюючи старшим асистентом кафедри професійної гігієни, М. А. Кудрицький читав не лише лекційний курс з основ професійної гігієни, а й проводив семінарські та лабораторні заняття зі студентами. Це обумовлювалось, насамперед, тим, що силами одних лише молодших асистентів та аспірантів неможливо було на належному теоретичному рівні забезпечувати навчальний процес при великій кількості семінарських груп. Фактичні дані свідчать, що через кафедру зі штатом від 5 до 8 осіб (разом з

аспірантами в 1923-1929 рр.) проходила велика кількість студентів 4-5-х курсів: за роками відповідно 780, 610, 560, 380, 250 [845; 546].

Водночас з постійною роботою в КМІ М. А. Кудрицький працює за сумісництвом в Київському кооперативному інституті (1925-1926 рр.), на курсах удосконалення при Київському науково-дослідному інституті удосконалення лікарів, санітарних лікарів при Київському інституті народної освіти (1926-1928 рр.), художньому (1928-1929 рр.) інститутах [797, арк. 1; 195, арк. 48, 61, 70; 196, арк. 120]. У цих навчальних закладах він викладає курси соціальної гігієни виховання, основ професійної та шкільної гігієни. Для проведення лабораторних практикумів на курсах вдосконалення санітарних лікарів він разом з іншими співробітниками кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту організовує при гігієнічній лабораторії хімічний, фізіологічний та антропометричний відділи, а також кабінет професійних хвороб і профвідділ. Але через брак коштів і кадрів вищої кваліфікації це питання так і залишилось не вирішеним [845; 392, с.79].

Роботу М. А. Кудрицького за сумісництвом, на наш погляд, можна пояснити низкою причин: вакансіями посад викладачів з шкільної гігієни; високою кваліфікацією вченого (мав пропозиції в багатьох навчальних закладах і установах), але, насамперед, важким матеріальним становищем. Незадовільні матеріально-побутові умови, можливо навіть хронічне недоїдання, призвели до того, що в 1923 р. він захворів на туберкульоз легенів і впродовж місяця змушений був лікуватися в Гурзуфі (Крим) [195, арк. 60]. Утримувати родину з п'яти осіб на одну заробітну платню вченого було нелегко. Постійний, нехай і невеликий приробіток, який давало сумісництво, був умовою виживання багатодітної родини. Як правило, М. А. Кудрицький влаштовувався за сумісництвом на 0,25 ставки, що додавало до бюджету сім'ї від 18 до 50 крб. Наприклад, 25 крб., як суміснику платили в Київському інституті народної освіти, де він працював на 0,25 ставки старшого викладача. А в кооперативному інституті він отримував за місяць 18 крб. [195, арк. 47, 60].

Про це свідчить виявлена в архіві характеристика М.А.Кудрицькому, підготовлена партійним осередком. У ній повідомлялося, що М. А.Кудрицький «ординатор при кафедрі спеціальної патології і терапії. В політико-суспільному житті нічим себе не проявив. Хороший педагог. Відзначається професіональністю та енергією. Відношення до реформи і до нових методів викладання позитивне. Подає деякі надії на майбутнє як вчений. У матеріальному відношенні має бути віднесений до категорії вкрай нужденних.» [797, арк. 4]. Під документом (не датованим) нерозбірливі підписи секретаря політкому (пізніша назва «парткому») і секретаря партосередку медінституту. Верх характеристики зрізано, як невеликий аркуш наклеєно на внутрішньому боці папки, в якій зберігається «Особова справа» М.А. Кудрицького [845].

З якою метою була підготовлена характеристика на безпартійного викладача-медика, знаючи перебіг тогочасних подій можна зробити припущення. Відомо, що в липні-серпні 1923 р. Київське ДПУ заарештувало кілька десятків осіб за підозрою в членстві в шпигунській підпільній організації «Центр дії». З цього приводу київський кореспондент інформував органи державної безпеки в Харкові (тодішня столиця УСРР): «16 серпня проведені арешти серед київської інтелігенції. Заарештовані професори медичного інституту Кримов і Тітов, викладачі і асистенти того ж інституту Бочварьов, Рожановський, Кістяковський, Деларю, Кураєва... Через кілька днів - «додатково» - професор медичного інституту Вашетко...» [392, с.54]. Згодом, уже в ході слідства, їх звільнили. Звісно, кореспондент перераховує лише частину, а не всіх заарештованих учасників вигаданого ДПУ «Центру дій». Водночас, інші документи, зокрема свідчення самого М. А. Кудрицького, говорять про те, що серед заарештованих лікарів у справі «Центру дій», був і він. Зокрема, в протоколі допиту від 5.10.1929 р. вказано: «Був заарештований ДПУ один раз в 1923 р., але з'ясувалась моя непричетність до контрреволюційної організації і я був звільнений» [195, арк. 62].

Отже, можна припустити, що характеристика на ординатора М. А. Кудрицького була написана напередодні судового процесу «Центр дії» (1923 р.) на вимогу ДПУ.

Водночас, у даному випадку нас зацікавила в характеристиці не політична її складова, а оцінка М. А. Кудрицького як педагога і вченого. Мабуть, людина, яка готувала характеристику, непогано орієнтувалась у педагогічній діяльності М.А.Кудрицького і, навіть, передбачливо, хоча з відтінком сумніву («деякі надії») визначила його перспективи як науковця. І не помилилась.

15 березня 1929 р. органами ДПУ УСРР М. А. Кудрицького було заарештовано. Колобов пред'явив професору М. А. Кудрицькому ордер за № 4449 від 14.08.1929 на проведення в квартирі, де мешкала сім'я Кудрицьких (Київ, вул. Толстого, 35, кв. 4), обшуку та арешту її господаря [197, арк. 1]. Звертає на себе увагу номер ордера, який є свідченням того, що до середини вересня 1929 р. органами ДПУ вже було заарештовано 4449 осіб [845].

Спеціальною постановою, датованою тим же числом, слідчу справу М. А. Кудрицького (№ 457) доручено було вести уповноваженому ДПУ Правдіну. Для вченого-гігієніста арешт виявився несподіванкою. У своїх свідченнях він про це напише так: «Я особисто... зовсім не сподівався свого ув'язнення; тим більше, що Підгаєцький, з яким у мене було найбільше спільного в громадсько-політичній роботі не був (ще не був - Авт.) ув'язнений» [195, арк. 121].

Слід нагадати, що 15 листопада 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління при Раді Народних Комісарів СРСР. Воно мало сконцентрувати свої на «боротьбі з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом». Літом 1924 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР затвердили положення про ДПУ УСРР [845].

Зрозуміло, що ДПУ і його підрозділи на місцях, звертали неабияку увагу на інтелігенцію, насамперед стару дореволюційну, яка, на думку представників каральних органів, була потенційно небезпечною для радянської влади. Тому ще задовго до судового процесу «СВУ» на всіх колишніх учасників

національно-визвольних змагань та відродження української державності була зібрана детальна інформація, в тому числі на лікарів, особливо тих, які брали активну участь у розбудові національної системи охорони здоров'я. Серед них, як указувалося вище, був і М.А. Кудрицький [845].

Відповідаючи на питання, чому М. А. Кудрицький був заарештований в числі перших учених-лікарів, які працювали разом з ним в медичній секції ВУАН, слід звернути увагу на таку обставину. Серед представників органів безпеки були непогані не лише психологи, але й аналітики. Зібравши інформацію на вчених-лікарів, і ретельно проаналізувавши її, вони не могли обійти увагою М.А. Кудрицького. Його персону для чекістів була «цікавою і навіть ідеальною» з багатьох сторін. Працівники ДПУ звернули увагу, насамперед, на найбільш вразливі сторінки його життя та нечітку визначеність ідейних поглядів і переконань. Ці дані свідчили, що він водночас православний віруючий (за плечима духовна семінарія і сан священника) і атеїст (критикує українську церкву, «яка вже давно віджила свій вік» [195, арк. 167], інтернаціоналіст (як лівий соціал-демократ прихильно ставиться до ідей В. Винниченка і рятує в Черкасах від розправи петлюрівцями і німцями більшовиків) і націоналіст («свідомий українець», який виступає проти насадження владою в закладах культури, особливо, охорони здоров'я, неукраїнських елементів). До того ж, працюючи в найвищій науковій установі України, науковець-гігієніст без високих звань і титулів, обіймав посаду секретаря медичної секції. А якщо так, то без його участі не обходиться жодне засідання секції. Він знає все і всіх. На нашу думку, саме це стало головною причиною, яка спонукала органи держбезпеки звернути пильну увагу на секретаря медсекції і саме з цього розпочати масові арешти. Їх розрахунок, мабуть, полягав у тому, щоб спробувати завербувати вченого, який мав широкі зв'язки з провідними науковцями-лікарями. На випадок не здійснення цих планів, слідчі ДПУ методами тиску та аргументовано продуманих питань сподівалися змусити підозрюваного давати ті свідчення, які влаштовували б виконавців сфабрикованої справи [845].

Володіючи детальною інформацією про кожного співробітника ВУАН, насамперед М. А. Кудрицького, досвідченому слідчому Правдіну (мабуть, він працював під псевдонімом, оскільки в усіх протоколах відсутні ініціали і власноручні підписи), який вів досудові справи й інших вчених, зокрема професора В. Я. Підгаєцького, не становило великих труднощів, щоб за допомогою наперед заготовленого плану та вміло побудованого слідства змусити заарештованих давати потрібні свідчення. Всі допити переслідували одну мету: довести існування в Академії наук «Спілки визволення України» та причетність до неї провідних учених медичної секції, які були членами її президії.

Нагадаємо, в наукових публікаціях останнього часу, насамперед, у працях вчених В. Пристайка та Ю. Шаповала, на основі аналізу низки архівних кримінальних справ, переконливо доведено, що «Спілки визволення України» як організації взагалі ніколи не існувало, а саму справу СБУ фальсифікувало ДПУ [570, с. 73].

Серед 45 осіб, яких судили, були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вищих навчальних закладів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог, 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператорів, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних, в т.ч. вчені-медики Київського медінституту А.О. Барбар, М.А. Кудрицький, В.Я. Підгаєцький, В.В. Удовенко, працювали в системі ВУАН. 31 особа колись входила до різних українських політичних партій, один був прем'єр-міністром, два - міністрами уряду Української Народної Республіки, шестеро - членами Центральної Ради. Між підсудними були дві особи єврейського походження, а також три жінки [832, с. 18; 845]. Ці дані свідчать, що судили саме представників української інтелігенції.

У 1969 р. Верховним судом УРСР М.А.Кудрицького було реабілітовано, але в зв'язку з репресіями вченому не вдалося до кінця реалізувати свої наукові плани.

Отже, науково-дослідна робота М.А.Кудрицького в 20-х рр. ХХ століття в академічних установах характеризувалася впровадженням нового напрямку в гігієнічній науці – шкільної гігієни. Його наукова спадщина свідчить про те, що в цій галузі М.А.Кудрицький був один із перших українських учених-гігієністів, піонером у дослідженні такої проблеми шкільної гігієни, як відповідність хронологічного віку київських школярів стану їх фізичного і психічного розвитку, а також впливу на психофізіологічний розвиток дітей занять фізичною культурою, передбачених шкільною навчальною програмою. Начальний посібник М. Кудрицького «Здорове й хворе людське тіло» був першою спробою у створенні вітчизняного підручника зі шкільної гігієни, який користувався впродовж кількох років популярністю, як серед науковців, так і учнівської та студентської молоді.

5.4. Пріоритетні наукові напрями професора В. В. Удовенка в медичній секції ВУАН (1920 - і рр.)

Серед видатних учених, які зробили вагомий внесок у розвиток української медичної науки на особливу увагу заслуговує незаслужено забутий український гігієніст, професор Володимир Васильович Удовенко, член президії медичної секції ВУАН, засуджений у сфабрикованому процесі СВУ та розстріляний більшовиками у 1937 р.

Професор В. В.Удовенко належав до когорти тих учених, прихильників національної ідеї, які присвятили своє життя відродженню української гігієнічної науки кінця ХІХ – початку ХХ століття. Народився Володимир Васильович Удовенко 9 липня 1881 р. у Києві в родині службовців. Його батько Василь Удовенко був старшим бухгалтером київських головних майстерень. Навчався в Київській 4-й гімназії. Ще в юнацькі роки почав цікавитися релігійними і національними питаннями, бував на нелегальних зібраннях „Українського клубу" в професора Антоновича, на вечірках у М. Лисенка [193, арк. 125-131].

Упродовж 1900-1907 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету св. Володимира [436, с. 253; 153, арк. 1-3]. В студентські роки брав активну участь у громадському житті університету, був членом «Ради студентських представників», членом та головою видавничої студентської комісії, заступником старости курсу. В цей час з'являється перші наукові праці В.Удовенка [156, арк. 1-3; 190, арк. 009; 192, арк. 066]. Зокрема, в праці “Отчет о деятельности холерного отделения Киевской больницы для чернорабочих в 1907 г.” В. Удовенко дає ґрунтовний аналіз епідемії холери, яка була поширена серед киян в 1907 році і робить висновок щодо заходів, яких потрібно вжити по боротьбі з холерою та запобіганню великих епідемій. Під час навчання та перші 2 роки після отримання диплому, В.В.Удовенко працював у київській “лікарні для чорноробчих” [190, арк. 125-131].

Після закінчення університету В.В. Удовенко працював спочатку земським лікарем у Бердичівському повіті, згодом, у 1912 - 1913 рр. - санітарним земським лікарем. У цей час з'являється низка його наукових праць, присвячених різнобічним питанням гігієни та епідеміології, де аналізується стан щеплення проти віспи, забезпечення медикаментами земських медичних установ та ін. В.В.Удовенко розробляє проект реорганізації лікарських дільниць в Бердичівському повіті, приймає участь в діяльності Пироговського товариства [156, арк. 009-010; 190, арк. 009, 168-170].

Працюючи земським санітарним лікарем, В.В.Удовенко приділяв велику увагу формуванню теоретичних засад санітарно-епідеміологічної організації. Стан земської медицини Бердичівського повіту В.В.Удовенко узагальнив у праці «Короткий огляд земської медицини і діяльності лікарських дільниць в Бердичівському повіті Київської губернії за 1911 рік» [749; 109, с.138].

У 1913 р. В.В.Удовенко переїхав до Києва на посаду санітарного земського лікаря Київського повіту, а згодом його переводять помічником завідувача губернським санітарним бюро Київської області [158, арк. 1-3]. В цей час він залучається до роботи Пироговського товариства лікарів, його з'їздів. Нагадаємо, що згодом керівництво Пироговського товариства в Москві

виступило з різкою критикою більшовицького перевороту 1917 р. і, закликала всіх лікарів не підтримувати нову владу [85, с. 56; 589, с.232].

В роки першої світової війни В. Удовенко був мобілізований на фронт і в 1915-1917 рр. служив військовим лікарем [156, арк. 1-3; 159, арк. 1-3; 190, арк. 162-166].

Під час Української національної революції багато зусиль доклав становленню української державності. У цей час зближується з доктором Борисом Матюшенком, стає завідувачем санітарно-статистичного відділу медично-санітарної управи Генерального секретаріату внутрішніх справ. Гнітюче враження на нього справляють події громадянської війни, захоплення у січні 1918 р. Києва формуваннями Муравйова [84; 190, арк. 162-166].

Слід відзначити, що науковою роботою В.В.Удовенко займався і у військовий час, зокрема проводив аналіз гігієнічного забезпечення військ. Аналізуючи такі друковані праці В.В.Удовенка, як «Программа деятельности санитарного врача в Бердичевском уезде», «Объединение деятельности организаций, ведающих санитарным делом на Юго-Западном фронте», «Врачебно-санитарные вопросы на I Бердичевском уездном земском собрании», «Совещание бактериологов и представителей врачебно-санитарных организаций по вопросам борьбы с заразными болезнями в связи с военным временем 28-30 декабря 1914 г. в Москве», професор М.П. Вашетко зазначає: «...лікар Удовенко виявив себе як чудовий фахівець і великий адміністратор» [156, арк. 1-3].

У період Гетьманату та Директорії В. В. Удовенко працював помічником директора (віце-директором) санітарного департаменту в Міністерстві народного здоров'я та опікування. Після повалення УНР у 1919 р. його, як фахівця, призначають завідувачем санітарно-епідеміологічного відділу Народного комісаріату охорони здоров'я. З осені 1919 р. до весни 1920 р. перебував у брата в Одесі, працював в обласній комісії по боротьбі з епідеміями та в губернському здороввідділі [86, с. 57].

У 1920 р. на запрошення Київського губздороввідділу В.В.Удовенко переїздить до Києва і обіймає посаду завідувача санітарним відділом.

Науково-педагогічна діяльність В. В.Удовенка розпочинається на посаді асистента кафедри гігієни української лектури Київського медичного інституту, яку очолював на той час відомий вчений-гігієніст, епідеміолог, професор О.В. Корчак-Чепурківський [86; 548].

У 1921 році в Києві було організовано курси для підготовки санітарних лікарів. Враховуючи великий досвід організаційної і практичної роботи санітарного лікаря та педагогічну діяльність, В.В. Удовенка запрошують для викладання організації медико-санітарної справи та методів гігієнічних досліджень. Незабаром педагогічний колектив обирає В.В. Удовенка головою Ради вищезгаданих курсів [156, арк. 1-3].

Слід також відзначити, що В. В. Удовенко вів активну педагогічну діяльність і в навчальних закладах немедичного профілю. Він викладав гігієну в кооперативному та вечірньому технікумах, політехнічних курсах та архітектурному факультеті художнього інституту. В 1921 р. В.В. Удовенка обрано доцентом і призначено завідувачем кафедрою гігієни на санітарно-технічному відділі КПІ [156 арк. 1-3; 192, 073]

Водночас із практичною роботою на посаді завідувача центральної санітарної лабораторії губздороввідділу, завідувача санітарної лабораторії Південно-західної залізниці, Володимир Удовенко здійснює плідну наукову роботу. У 1923 р. його обирають професором кафедри гігієни Київського медичного інституту [85; 409, с. 116].

Аналізуючи наукову роботу та педагогічну діяльність В.В. Удовенка на посаді завідувача кафедрою загальної гігієни, професор М.П.Нещадименко зазначав: « ...приват-доцент Удовенко В.В. має повне ознайомлення з гігієною та володіє добре її методикою щодо лабораторної роботи, так і інших методів у цій галузі, а також взагалі в курсі справ санітарії, педагогічний стаж у нього досить великий» [159, арк. 1-3]. Організаційні здібності В.В.Удовенка М.А.Кудрицький охарактеризував так: «Удовенко дуже діловита і працююча

людина, весь час користується впливом в адміністративних колах КМІ, бере активну участь в різних комісіях» [195, арк. 118].

У 1928 р. В.В.Удовенко стає дійсним членом науково-дослідної кафедри теоретичної медицини ВУАН, керує науковими роботами в Інституті гігієни праці. Під керівництвом професора В.В.Удовенка розвиваються наукові дослідження в галузі гігієни води і водопостачання, розробляються гігієнічні способи очищення та знезараження води, вивчаються проблеми гігієни житла, переважно сільського. Результатом наукової роботи кафедри стає видання в Державному видавництві України в Харкові книги Володимира Удовенка «Житло та здоров'я» (серія медичної науково-популярної бібліотеки) [86, с. 58].

У 1925 р. професор В. В. Удовенко взяв участь у виданні українсько-російського журналу Київського єдиного наукового медичного товариства «Київське медичне життя». Разом із професорами О. Черняхівським, П. Кучеренком, М. Левитським, О. Тижненком, М. Стражеском та ін. стає засновником і членом редколегії журналу Київського медичного інституту, зокрема відділу гігієни [84].

На сторінках першого випуску «Українських медичних вістей» В.В.Удовенко публікує велику статтю «Завдання профілактичних дисциплін в системі вищої медичної освіти та стан гігієнічних катедр за матеріалами Всесоюзних нарад цих катедр» (1925). Наступного року він виступає в цьому ж журналі зі статтями «Загально-санітарні питання на X Всесоюзному з'їзді бактеріологів, епідеміологів і санлікарів (Одеса, 1926)», «Г.В. Хлопін як учений», дає рецензію на книгу О. Марзеєва «Жилища и санитарный быт сельского населения Украины» (Харьков, 1927). В останній він зазначає, що деякі дані не зовсім задовільні, невдало визначені групи будівель, є недоліки в трактуванні плану хат, однак, разом з тим є й цінні цікаві матеріали, з якими можна щиро вітати автора. Наприкінці рецензії В.В. Удовенко ставить запитання: «Чи не природніше було книжку про санітарний стан української хати, написану українським санітарним робітникам, видати українською мовою?» [85, с.59].

У 1928 р. виходить у світ велика праця професора В. В. Удовенка «Повітропроникальність глиняних матеріалів, уживаних на українське селянське житлове будівництво». У цій праці він провів систематичне вивчення різних глиняних матеріалів, пористого одеського вапняку та цегли як основного матеріалу селянського житлового будівництва [409, с. 116; 552, с. 40, 102].

Професор В.В.Удовенко широко пропагував гігієнічні знання серед населення, випустивши 8 науково-популярних видань [191, арк. 169]. Його перу належить понад 75 наукових праць. Багато з них мали новаторський характер. Дві об'ємні праці - підручник з загальної гігієни в 2-х томах (у співавторстві з О.В.Корчак-Чепурківським) та рукопис монографії «Гігієна села» не побачили світ в друкованому вигляді [157, арк. 112.]. Підготовлений до друку рукопис монографії «Гігієна села» обсягом біля 100 сторінок містив 9 розділів, в яких висвітлювалися санітарно-гігієнічні умови життя і побуту селян, гігієна сільськогосподарської праці, водозабезпечення та ін. [156, арк. 10; 109, с.141].

Одним із основних напрямів науково-дослідної роботи професора В.В. Удовенка була розробка питань гігієнічного забезпечення сільського життя. Вивчаючи з гігієнічної точки зору нові аспекти сільського житлового будівництва, В.В.Удовенко вивчив у цілому всі гігієнічні особливості способів сільського житлобудівництва, насамперед в Україні. Він розробив методику дослідження вентиляційних властивостей будівельних матеріалів, на основі яких встановив властивості широкого спектру сільських будівельних матеріалів та конструкцій, що застосовувались в той час на терені України [191, арк. 169; 109, с. 141].

Як досвідчений науковець і фахівець-лікар, професор В. В. Удовенко часто виступав з рецензіями на різні наукові праці. Так, зокрема, в рецензії на книгу інженера П. Терпило «Наука про вітаміни та розумне харчування» (Київ, 1928) він зауважує низку неточностей і помилкових тверджень, які допустив автор — неспеціаліст у галузі харчування. В рецензії на працю доктора М. А. Кудрицького «Здорове і хворе людське тіло» (Київ, 1927).

В. В. Удовенко підкреслює значення книги як підручника для учнів старших груп шкіл соціального виховання, наголошує на доданих до викладу практичних вправах та гігієнічних порадах [85, с. 60].

За неповний 1929 рік, який йому довелося ще працювати, професор В.В.Удовенко публікує статтю „Санітарні питання па II (XIV) Всесоюзному водопровідному та санітарно-технічному з'їзді (Харків, 1927)", рецензії на книгу Г. В. Хлопіна „Методы санитарных исследований" (Ленінград, 1928) та на перший випуск нового московського журналу „Гигиена и эпидемиология" (1929, № 1). Цього ж року він входить до складу ради Медичної секції ВУАН. На Краєвій санітарній нараді його обирають головою комісії для реалізації програми санітарного обстеження містечок України [85, с.61].

Методологічний досвід викладання профілактичних дисциплін доповідався завідувачем кафедри гігієни КМІ проф. В.В. Удовенком на Всесоюзних нарадах гігієнічних кафедр в Москві та Ленінграді в 1924-1927 роках [191, арк. 169].

Водночас слід відзначити, що далеко не всі результати гігієнічних досліджень тоталітарний режим дозволяв публікувати. Статистичне, а особливо соціально-гігієнічне вивчення умов життя того часу, захворюваності, смертності, харчування виявляли жалюгідний стан життя населення України, про що неодноразово писали лікарі-українці. Чи не в цьому криється причина того, що комуністичний режим, засекретивши в 1928 р. усі медико-статистичні дані про захворюваність і смертність населення, незабаром усунув усіх відомих українських професорів-гігієністів: В. В. Удовенка та В. Я. Підгаєцького заарештували і розстріляли, О. В. Корчака-Чепурківського відсторонили від наукової роботи. [15, с.122-124].

У 1929 р. ДПУ заарештовує професора В. В. Удовенка в сфабрикованій справі СБУ. За кілька тижнів допитів слідчі добиваються потрібних їм свідчень. Його, як і інших лікарів-вчених, звинувачували в сфабрикованому «медичному терорі». Прокурор Ахматов на суді в Харківському оперному театрі говорив: «Було дуже важко питати професорів, культурних діячів,

відомих медиків, чи вважають вони за можливе застосовувати до політичних супротивників «медичний терор»... Цинічно казали вони про використання медичної науки на знищення творців пролетарської революції. ... Лікарі — члени „СВУ” — не розуміли, як можна лікувати хворих комуністів, коли вони „згубили неньку — Україну» [571, с. 46].

Професора В. В. Удовенка засудили на 8 років ув'язнення та на 3 роки позбавлення громадянських прав. У витягу з вироку в справі В. В. Удовенка, зробленому 26 серпня 1936 р., читаємо: «Удовенко Владимир Васильевич, 49 лет, сын служащего, бывший вице-директор департамента министерства здравоохранения при гетьмане; быв. служащий земской управы у Деникина, научный работник ВУАН, профессор Киевского медицинского института, не судился, что он: а) являлся активным членом СВУ; б) захвативши в свои руки президиум Медсекции ВУАН и претворив её в центр СВУ, проводил сам по директивам СВУ к-р деятельность согласно программы и основных заданий СВУ, вместе с другими подбирали и выковывали молодые кадры врачей на селе для подготовки свержения соввласти, вместе с тем широко распространяли антисемитизм в своей организации. Разработавши план своей к-р деятельности, давал указания врачам во время лечения больных коммунистов не оказывать медицинской помощи, а проводить метод медицинского террора. Пр. пр ст. 54 - 11-2" [193, арк. 322-323; 435, с. 48].

Отримавши вирок суду, професор В. В. Удовенко відправляється в північні концтабори ГУЛАГу у горезвісний СЛОН — Соловецький табір особливого призначення. За спогадами Семена Підгайного, В. Удовенко, разом із іншими вченими, засудженими у справі СВУ, перебував в одному з таємних ізоляторів — „Савватієвському”, до якого доступ було суворо заборонено. Проте як лікаря його інколи відпускали з ізолятора. С. Підгайний згадував: «Вістки з Савватієвого, як правило, до Кремля приносили проф. Барбар і проф. Удовенко, що, будучи лікарями, час від часу прибували до соловецького лазарету на лікарські консультації в санітарній частині острова. Хоч як пильно за цими лікарями слідкували, проте від них завжди можна було довідатись, що робиться

і як живуть наші колеги... Вчений дожив до кінця „терміну“. Та не такою була комуністична репресивна система, щоб дозволити розумним, чесним, з незалежними поглядами, та ще й українцям вийти на волю, розповісти правду про оспівувані будови комунізму» [548].

24 листопада 1961 р., уже після засудження культу особи Сталіна і репресій того часу, син вченого Всеволод Удовенко (до речі, також лікар; у 60-х роках працював у м. Шатура Московської області) звернувся з листом до голови Комітету партійного контролю при ЦК КПРС М. Н. Шверника, в якому писав: «Тепер, після XXII з'їзду КПРС, коли восторжествували ленінські принципи і норми партійного життя, я вважаю своїм обов'язком вияснити долю батька, оскільки з думкою, що він був ворогом народу, мені важко погодитися». Відповідь заст. Прокурора Української РСР І. Ардеріхіна і заст. нач. відділу з нагляду за слідством в органах держбезпеки Г. Малого від 28 липня 1962 р. була короткою: «Жалобу Удовенко В. В. оставить без удовлетворения, о чем ему сообщать. Дело возвратить в УЛО КГБ при СМ УССР для хранения» [495, с. 47]

Лише в 1989 р. було встановлено обставини масового знищення ув'язнених ГУЛАГу. На честь 20-ої річниці жовтневого перевороту Єжов видав наказ про масові розстріли ув'язнених за „контрреволюційну діяльність“. Соловецькій в'язниці він виділив ліміт для розстрілів — 1200 осіб! У довідці на Володимира Удовенка, яку в жовтні 1937 р. видали начальник Соловецької в'язниці ГУГБ старший майор держбезпеки Апетер та помічник начальника в'язниці капітан держбезпеки Раєвський, після повторення звинувачення з 1930 р., сказано: «Враждебно настроен против мероприятий партии и сов. правительства, вращается среди осужденных троцкистов, с которыми разделяет к-р взгляды». Цього вистачило, щоб замість відпустити В. В. Удовенка після закінчення терміну, його розстріляли. Такий трагічний фінал українського вченого –гігієніста [193, арк. 322-323; 495, с. 47, 366].

Документи архівно-слідчої справи В. В. Удовенка ще раз переконують нас у глибоко усвідомленому служінні вченого своєму народу, в його визначній подвижницькій місії в сфері громадського здоров'я [190, арк. 136].

Кафедрою загальної гігієни після арешту професора Володимира Удовенка короткий час завідував професор Федір Баштан, але незабаром кафедру передали професору Костянтину Ерастовичу Добровольському, випускникові Московського університету. Зрозуміло, українську мову з кафедри витіснили, як і будь-які прояви «націоналістичного» духу, тобто української національної свідомості, прагнення розвивати українську національну гігієнічну школу. Так тоталітарний режим нищив молоді пагони української медичної науки, знищував репресіями засновників наукових медичних шкіл, адміністративними командними заходами намагався стерти з нашої історії пам'ять про них, їхні імена та науковий доробок. Десятиліттями комуністична пропаганда переконувала нас, що в Україні не було наукових шкіл, характерних напрямків у медицині [85, с. 65].

Про В. В. Удовенка як видатного вченого і свого вчителя згадує В. Плющ (1975), характеризуючи його як блискучого педагога, українського громадського діяча [522, с. 40, 102, 149.].

У незалежній Україні справу професора В.В. Удовенка переглянуто. У висновку реабілітаційного відділу СБУ зазначено, що Володимир Удовенко був репресований на основі оперативних матеріалів. Попереднє слідство по справі не проводилося, обвинувачення В. В. Удовенку не пред'являли і його не допитували. Доказів здійснення В. В. Удовенком контрреволюційних та інших злочинних дій у справі немає. Рішенням Генеральної прокуратури України 22 березня 1996 р. В. В. Удовенко реабілітований [193, арк. 322-323; 85, с. 66].

Така трагічна доля українського вченого-гігієніста, одного із будівничих медичної науки. В. В. Удовенко загинув у розквіті творчих сил, арештований на 48-му році життя, тільки 6 років попрацювавши завідувачем кафедри. Водночас сьогодні потребує подальшого дослідження становлення і розвиток наукової школи професора Володимира Васильовича Удовенка.

Отже, організаційна діяльність професора В.В.Удовенка була спрямована на створення українського медичного факультету, кафедр гігієни в Київському медичному та Київському художньому інститутах, роботі на керівних посадах у Міністерстві народного здоров'я УНР та медичній секції ВУАН.

В Інституті гігієни праці професор В. В. Удовенко створив наукову школу вчених-гігієністів у галузі гігієни води і водопостачання, гігієни житла.

Учений-гігієніст В. В. Удовенко – один із засновників українського медичного часопису «Українські медичні вісті», автор низки наукових праць, які відіграли важливу роль в подальшому розвитку вітчизняної гігієни.

Висновки до розділу 5

Отже, на тлі соціально-політичних змін 20-х рр. ХХ ст. поступальний розвиток профілактичної медицини відбувався завдяки науковому, організаційному, педагогічному внеску великої когорти видатних учених, засновників нових напрямів у медицині, наукових шкіл, колишніх земських лікарів і членів наукових медичних товариств.

Серед учених, які залишили помітний слід у становленні радянської профілактичної медицини О.В.Корчак-Чепурківський. Талановитий учений і неординарна особистість О.В.Корчак-Чепурківський у різний час очолював медичну секцію УНТ, Мікробіологічний інститут, Інститут експериментальної медицини та епідеміології, кафедру народного здоров'я, гігієни та санітарії ВУАН, санітарно-демографічний та санітарно-статистичний відділ Інституту демографії, науково-дослідну кафедру теоретичної медицини, науково-педагогічне товариство тощо.

Зусиллями вченого та його соратників-лікарів була створена спеціальна медична україномовна література, підручники по загальній гігієні для середніх і вищих медичних навчальних закладів, повний медичний термінологічний словник, засновані спеціалізовані видання – «Українські медичні вісті», «Вісник соціальної медицини і гігієни» та ін., перекладено з англійської мови і

видруковано «Міжнародну номенклатуру причин хвороб та смерті». О.В.Корчак-Чепурківський став основоположником і першим редактором нинішнього «Вісника НАН України».

Помітний внесок ученого у вивчення дитячих інфекційних хвороб, організацію санітарно-профілактичної роботи серед неповнолітніх.

Упродовж 1929-1930-х рр. О.В.Корчак-Чепурківським було складено нові таблиці смертності та тривалості життя в УСРР за 1925-1926 рр., де вперше подавалася смертність немовлят першого місяця життя. Учений підготував низку демографічних таблиць щодо одруження і смертності дівчат, шлюбності та репродуктивної функції жінок Радянської України в 1927-1928 рр.

Вагомий доробок О.В.Корчак-Чепурківського у вивченні гігієни праці шахтарів, шкільної гігієни, стану санітарно-курортної справи в УСРР. Видатний учений сприяв розвитку вітчизняного краєзнавства, антропології, географії, геології, економічної географії, етнографії на терені України в 1924 - 1934 рр.

Видрукований у 1927 р. О.В.Корчаком-Чепурківським посібник для учнів «Їжа та здоров'я людини. Головні основи фізіології та гігієни щодо живлення та харчування» випередив час. Його ідея збереження і зміцнення здоров'я людини, як пріоритетне освітнє завдання, була визнана і оприлюднена в 1981 р. на Мадридській конференції міністрів охорони здоров'я європейських країн. Згодом у 1988 р. - Комітетом міністрів держав - членів Ради Європи, було запропоновано впровадити в освітній процес навчальний курс з охорони здоров'я.

До когорти видатних учених сучасності слід віднести В.Я.Підгаєцького – директора Інституту фізичної культури ВУАН, засновника першої наукової школи професійної гігієни в УСРР. Інститутом, який очолював В.Я.Підгаєцький, було багато зроблено для дослідження фізичного розвитку дітей і підлітків в навчальних закладах, спортклубах та виявлення фізіологічних особливостей організму дітей при дозуванні фізичного навантаження, розроблені і запропоновані навчальні програми з фізичного

виховання, запроваджені методики врахування фізіологічних та гігієнічних потреб як компоненти наукової організації праці.

Наукове опрацювання В. Я. Підгаєцьким євгенічної проблематики у поєднанні з фізичним вихованням стало могутнім чинником фізичної підготовки післяреволюційної молоді, масового розвитку фізкультури і спорту в Радянській Україні напередодні великих доленосних випробувань – Другої світової війни. Наукова і педагогічна діяльність В. Я. Підгаєцького доповнювалася невичерпними організаційними зусиллями вченого, спрямованими на відкриття у вищих навчальних закладах кафедр фізичної культури, в робітничих клубах і школах – спортивних майданчиків, гімнастичних залів, у державних закладах – постійно діючих курсів з підготовки спеціальних санітарних лікарів (шкільно-санітарних, охматдитячих, робмедівських тощо), а в центральному апараті Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР нового органу – інспекції з розвитку фізичної культури в губерніях.

В. Я. Підгаєцький створив оригінальне вчення про наукову організацію праці в сільському господарстві. Фізіолого-гігієнічне обґрунтування вченим індивідуальних оздоровчих і захисних методик сприяло не лише підвищенню продуктивності праці в сільському господарстві, а й зниженню виробничого травматизму та зменшенню рівня професійної і загальної захворюваності. Наукові основи організації праці в сільському господарстві, запропоновані В.Я.Підгаєцьким, були визнані не лише вітчизняними, а й європейськими вченими-лікарями.

Професор В. Я. Підгаєцький створив потужну наукову школу (М. Кудрицький, С. Драпалюк, В. Лебедев, М. Лазаркевич, М. Вітте, С. Шаравський, І. Петренко та ін.), яка продовжила науково-дослідну справу видатного вченого в галузі гігієни праці, фізичного здоров'я різних категорій працюючих, впливу виробничих факторів на стан здоров'я робітників та селян.

Керований В. Я. Підгаєцьким Інститут фізичної культури став провідною ланкою ВУАН у розгортанні наукових досліджень з актуальних питань

гігієнічної науки: фізичного виховання, евгеніки, медичної генетики, фізіології м'язової діяльності, процесів втоми, біохімії вітамінів, наукової організації праці тощо. Ідеал ученого, яким має бути людина – фізично здорова, захищена від шкідливих впливів урбанізованої цивілізації, одноманітної механічної праці, забрудненого довкілля, надмірного шуму, шкідливих впливів алкоголю і тютюнопаління має актуальне значення і в наші дні, коли помітно загострилася екологічна ситуація, збільшується захворюваність на СНІД, стрімко поширюються в суспільстві шкідливі звички серед підлітків і жінок, посилюється стресовий вплив сучасного інформаційного світу.

Розроблені в 20-х рр. ХХ ст. професором В. Я. Підгаєцьким проблеми евгеніки і спадковості, актуальні і сьогодні для планування сім'ї, репродуктивного здоров'я, медико-генетичного консультування, спрямованих на відтворення здоров'я та забезпечення повноцінного генетичного фонду нації.

До плеяди вчених «другого плану», які відіграли важливу роль у розвитку української школи гігієністів належить професор М.А.Кудрицький. Учений активно співпрацював з Українською спілкою лікарів, яка відіграла важливу роль у об'єднанні лікарів - українців навколо реформи медичної галузі в 1918 р., а в 1920-х рр. був послідовним прихильником політики українізації, як і десятки національно свідомих учених-лікарів, прагнув перетворити Київський медичний інститут у зразковий український вищий медичний заклад.

Плідною була робота М. А. Кудрицького в медичній секції ВУАН, де він працював разом з відомими вченими О.В.Корчак-Чепурківським, М.Нещадименком, О.Черняхівським та ін. За участю М.А.Кудрицького укладається український медичний словник, виходить у світ низка публікацій з актуальних питань опіки інвалідів, фізичного виховання в школі, профілактики інфекційних хвороб, невідкладної медичної допомоги тощо.

М. А. Кудрицький здійснив низку актуальних наукових досліджень з санітарно-гігієнічних аспектів фізичної культури, санітарних умов дитячих

будинків, факторів, що впливають на працездатність організму учнів тощо. Досі залишаються актуальними наукові висновки М. А. Кудрицького про відповідність хронологічного віку школярів стану їхнього фізичного і психічного розвитку, а також впливу на психофізичний розвиток дітей заходів з фізичної культури, передбачених шкільною навчальною програмою. У своїх дослідженнях учений акцентував увагу на впливі фізичної культури на організм дитини як такий, що спрямований на поліпшення функції як організму в цілому, так і окремих його органів і систем.

Помітним науковим доробком ученого став вихід у світ в 1927 р. книги «Здорове й хворе людське тіло», яку автор присвятив гігієнічному вихованні української молоді, що базується на знаннях про будову людського тіла і функціонування його фізіологічних систем. М. А. Кудрицький відіграв важливу роль в становленні і розвитку вітчизняної школи гігієністів, в підготовці кадрів для потреб народного господарства.

Серед видатних учених української медичної науки на особливу увагу заслуговує професор-гігієніст В.В.Удовенко – блискучий педагог, український громадський діяч. Організаційна діяльність професора В.В.Удовенка була спрямована на створення українського медичного факультету, кафедри гігієни в Київському медичному та Київському художньому інститутах, координації медичних закладів Міністерства народного здоров'я УНР, а також на зміцнення структури, кадрового потенціалу медичної секції ВУАН.

Під керівництвом В.В.Удовенка науково-дослідною кафедрою теоретичної медицини ВУАН проводилася низка досліджень в галузі гігієни води і водопостачання, що мали прикладне значення для очищення та знезараження води. У систематизованому вигляді найважливіші результати досліджень учений виклав у праці «Житло та здоров'я».

Як бачимо, українська школа вчених-гігієністів відіграла провідну роль у становленні і розвитку вітчизняної санітарно-гігієнічної науки, її теоретичних основ та визначенні пріоритетних напрямів роботи санітарно-епідеміологічних служб.

ВИСНОВКИ

У процесі становлення і розвитку гігієнічної науки другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. сформувалася широка історіографічна база, яка включає наукові розвідки в профільних земських виданнях, товариств учених, університетських часописах, дослідницьких кафедр, збірниках праць учених-гігієністів академічних підрозділів, науково-публіцистичні виступи в тогочасній періодиці, що дозволяє комплексно і неупереджено відслідкувати найважливіші етапи та особливості формування наукових основ гігієни, перетворення її в самостійну наукову галузь, розкрити внутрішні закономірності розвитку соціальної медицини та фактори зовнішнього (економічного, соціального, політичного, демографічного) впливу на зміст і напрями наукового пошуку, зміну наукових парадигм та позиціонування на європейському і світовому науковому просторі. Саме тому вітчизняна історіографія становлення і розвитку гігієнічної науки аналізувалася нами на тлі соціально-економічних і політичних змін впродовж тривалого часу – другої половини XIX – 1920 – х рр.

Дослідження обраної теми базується на джерельній базі, яка включає опубліковані і оригінальні документи центральних архівів України, м. Києва і Київської області, галузевих архівів, Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського та Національної медичної бібліотеки; наукові праці земських санітарних лікарів, професорів перших гігієнічних кафедр, учених-гігієністів академічних установ; періодичні видання другої половини XIX – 1920 - х рр., що є визначальним у розв'язанні поставлених завдань. Великий масив публікацій другої половини XIX - 1920 - х рр. є водночас історичним і історіографічним джерелом становлення і розвитку гігієнічної науки на рубежі XIX- XX ст.

У запропонованому дослідженні введена до наукового обігу низка раніше не опублікованих документів, матеріалів періодичних видань, які дозволили зробити нові висновки, уточнити раніше викладене істориками, надати власну

інтерпретацію багатьом соціальним явищам, по-новому розставити акценти в оцінці наукового внеску відомих учених-лікарів у розвиток гігієнічної науки.

Для успішного розв'язання різнопланових дослідницьких завдань у роботі використовувалися існуючі моделі історичних досліджень - класична, некласична, постмодернізму та неокласична, що відповідає сучасному методологічному плюралізму в історичній науці. Водночас у пошуках «історичної істини» ми прагнули донести до читача автентичну інформацію про об'єкт дослідження, який формувався в минулі часи, застосовуючи сучасні методи джерелознавчої критики. Методологічні засади дослідження базуються на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності та наступності. У роботі комплексно використані методи джерелознавчого аналізу й синтезу, класифікації, а також проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, статистично-аналітичний та інші.

Проаналізовані джерела і література дозволяють зробити висновок про те, що формування наукових основ гігієни та її диференціація розпочалося з приказної, а згодом – фабрично-заводської і, особливо, земської медицини, яка мала не лише лікувальну, а й санітарно-профілактичну спрямованість. Розвиток земської медицини на певному етапі підвів до появи спеціальної санітарної організації, створив сприятливий ґрунт для поєднання лікувальної та профілактичної роботи, її структуризації, виходу на якісно нові рубежі органічного поєднання в лікарняній справі теоретичних і практичних засад, вітчизняного і зарубіжного досвіду.

Становлення і розвиток санітарної справи на терені України на її земському етапі (1864-1917 рр.) відбувалося в складних соціально-економічних і політичних умовах на тлі масових епідемій і невідповідності наявних санітарно-гігієнічних засобів викликам часу. Водночас, долаючи об'єктивні і суб'єктивні перешкоди на шляху розвитку санітарно-гігієнічної справи, земські лікарі, вчені-гігієністи зробили неоціненний санітарно-гігієнічний, протиепідемічний, просвітницький внесок у попередження і подолання

інфекційних захворювань, зберігши найбільшу цінність – життя мільйонам громадян Російської імперії.

Найважливіші теоретичні засади гігієни, її змістовна компонента, прикладні аспекти закладалися земськими санітарними лікарями, майбутніми видатними вченими - гігієністами, зокрема О. В. Корчак-Чепурківським, М. І. Тезяковим, М. С. Уваровим у другій половині XIX – на початку XX століття, що стало фундаментом розвитку сучасної профілактичної медицини.

Стрімкий розвиток наукової думки другої половині XIX ст. в сфері медицини значно випереджав консервативну свідомість землевласників і капіталістів. А масові соціальні потрясіння, пов'язані з неурожайними роками, епідеміями, що гальмувало розвиток приватного виробництва, революційні робітничо-селянські виступи, примусили правлячі кола повернутися до теми народного здоров'я, яка впродовж багатьох десятиліть уже науково розроблялася і висвітлювалася вченими-гігієністами.

У земський період започатковувалися найважливіші громадські форми взаємодії лікарів, спеціалістів лікарняної справи і суспільства – це, насамперед, губернські та Пироговські з'їзди лікарів, на яких передова інтелігенція наполегливо проводила думку про необхідність розвитку санітарного напрямку медицини, рішуче полемізуючи з консервативними опонентами як в медицині, так і місцевій владі.

Земські санітарні організації українських губерній з малочисельним штатом працівників спрямовували величезні зусилля на розв'язання найбільш актуальних проблем – боротьбу з епідеміями, соціальними хворобами, опікування постраждалих від війн, подолання голоду і розрухи, поліпшення умов життя і праці, водопостачання, санітарної освіти серед трудящих. Незважаючи на труднощі, вони сприяли створенню низки лікувальних закладів, запровадженню профілактичних заходів, у відповідь на ускладнення санітарно-гігієнічних умов, враховуючи регіональні особливості в галузі громадського здоров'я.

Важливим етапом розвитку соціальної санітарії, уточнення програми діяльності земських санітарних лікарів став 12-й Пироговський з'їзд (1913 р.), на якому було прийнято перспективну програму протиепідемічної та організаційно-консультативної роботи лікарів, їх санітарно-шкільного нагляду.

Аналіз земського періоду розвитку санітарно-гігієнічної справи засвідчує, по-перше, багатоплановість питань, якими опікувалися земства в санітарному плані (від санітарної статистики до лікувальної справи); по-друге, вирізняється глибиною теоретичного осмислення розв'язуваних практичних завдань (від санітарних описів до науково-дослідницької роботи). Усе це сприяло поступальному розвитку санітарно-гігієнічного напрямку в медицині, відбору найефективніших і найдієвіших форм роботи лікарів, взаємодії з владою та громадськими організаціями.

Ідеї багатьох учених-лікарів випереджали час, матеріалізувалися в нових організаційних формах і збагачувалися досвідом впродовж наступних етапів суспільного розвитку. Помітний внесок у формування громадської медицини, зокрема, медико-санітарне обслуговування сільського населення, санітарну статистику, демографію, боротьбу з епідеміями, соціальними захворюваннями зробив земський санітарний лікар М. І. Тезяков. Підняті ним питання в галузі гігієни сільськогосподарської праці наприкінці ХІХ століття, насамперед у дослідженні санітарно-гігієнічних умов праці і побуту сільськогосподарських робітників та організації їх медико-санітарного обслуговування не втратили свого наукового і практичного значення сьогодні.

Видатним діячем громадської медицини на терені України, безпосереднім організатором санітарної справи був С. М. Ігумнов. Його наукова спадщина з епідеміології, санітарної статистики, історії медицини, зокрема історії земської медицини в Україні, помітно вплинула на розвиток сучасної медицини, є важливою складовою національної медичної науки.

Вагомий внесок у становлення і розвиток гігієнічної науки наприкінці ХІХ – початку ХХ століття зробив земський санітарний лікар О. В. Корчак - Чепурківський – фундатор сучасної соціальної гігієни та епідеміології.

Практичний досвід роботи на посаді санітарного лікаря в Полтавській та Херсонській губерніях визначили подальше гігієнічне спрямування науково-дослідної роботи О. В. Корчак-Чепурківського. За його ініціативою вперше в Російській імперії в 1906 р. було започатковано читання професорського курсу під назвою «Основи соціальної гігієни і громадської медицини» в Київському комерційному інституті. Складена видатним ученим програма курсу громадської гігієни не втратила своєї актуальності і до нині.

Помітний теоретико-методологічний доробок з соціальної гігієни, демографії, статистики, соціально-медичної профілактики залишив професор С.А.Томілін. Його наукова спадщина слугує розв'язанню актуальних проблем сучасності – профілактичної медицини, спрямованої на попередження соціальних та інфекційних захворювань, формування здорового способу життя.

Земська медицина на терені України стала унікальним явищем суспільного життя, збагативши практику охорони здоров'я такими нововведеннями, як дільничне обслуговування сільського населення, громадська санітарія, безоплатність і загальнодоступність лікарської медичної допомоги тощо. Саме завдяки їй у медичній практиці з'явився санітарно-профілактичний напрямок, який зосередив увагу на проблемах запобігання хворобам та викоріненню багатьох із них уже в наступному, ХХ столітті.

Створення і діяльність медичних товариств на терені України в складі Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було гідною відповіддю науково-медичної громадськості на виклики часу: війни і епідемії, низькі соціальні стандарти пересічних громадян, антисанітарію в містах, поширення соціальних захворювань, падіння моральних цінностей суспільства.

Наукові товариства лікарів виборювали право на професійну діяльність у складних умовах політичної цензури, посиленої адміністративної регламентації та бюрократичної волокити. Громадські асоціації лікарів пройшли шлях від несприйняття їхніх наукових результатів і пропозицій до співпраці з центральними і регіональними органами влади, виконання соціальних

замовлень по упередженню та подоланню масових інфекційних захворювань як у мирний, так і час воєнного лихоліття.

Київське, Одеське і Харківське наукові товариства лікарів відіграли визначальну роль у подоланні спалахів тифу, чуми, холери, віспи та інших епідемій, організувавши науково-дослідні бактеріологічні лабораторії, санітарні станції, загони, ізолятори, провівши заходи по дезинфекції, дезинсекції та дератизації в містах і селищах, армійських підрозділах.

Товариством київських, одеських, харківських лікарів були закладені наукові підвалини розвитку епідеміології та соціальної гігієни. Учені О. Д. Павловський, І. І. Мечников, М. Ф. Гамалія, П. М. Діатроптов, В. К. Високович, Л. С. Ценковський та ін. заснували вітчизняні науково-дослідні лабораторії, інститути, в яких розроблялися бактеріологічні препарати для профілактики і лікування чуми, тифу, дифтерії, холери, віспи, сибірки, сказу та ін. У другій половині XIX ст. Харківські бактеріологічні лабораторії розробили протиепідемічні сироватки, які врятували життя тисячам громадян Російської імперії.

Справжній життєвий подвиг здійснили вчені-лікарі Г.М.Мінх, Д. К. Заболотний, І. Г. Савченко, Я. Ю. Бардах та ін., випробувавши на собі дію лікарських препаратів, показали істинні зразки служіння своєму народу, високі морально-етичні якості професійного лікаря. Великій когорті вітчизняних учених-лікарів І. І. Мечникову, Г. Е. Розену, Г. М. Мінху, Л. С. Ценковському, О. Д. Павловському, М. Ф. Гамалію та ін. вдалося здійснити неперевершені наукові відкриття світового значення задля подолання небезпечних інфекційних хвороб, часом випереджаючи час, наштовхуючись на опір вітчизняних і зарубіжних учених, які вважалися монополістами в епідеміологічній справі.

Наукові товариства та видатні учені-лікарі О. Д. Павловський, В. К. Високович, Н. А. Хржонцевський, О. В. Корчак-Чепурківський, М. Ф. Гамалія, В. І. Недригайлов відіграли важливу роль у заснуванні закладів медичного профілю, формуванні курсової системи підвищення кваліфікації

лікарів, втіленні в життя найважливішого принципу якісної підготовки фахівців – поєднання науки і освіти. Учені Л. О. Тарасевич, В. І. Недригайлов, О. Д. Павловський, Д. К. Заболотний, Г.М. Мінх та ін. проводили в лабораторіях наукові експерименти і водночас читали лекції для студентів, на курсах для міських і повітових лікарів.

Наукові товариства започаткували нові галузі науки – епідеміологію, бактеріологію, соціальну гігієну та ін., потреба в яких визначалася реаліями життя, актуалізували проблему соціального здоров'я в масштабах Російської імперії. Учені Н.А. Хржонцевський, О.В.Корчак – Чепурківський, А.І. Якобій, І.П.Скворцов та ін. науково довели, що для успішної боротьби з епідеміями слід поліпшити соціальні стандарти життя пересічної людини. З цієї метою проводилася велика наукова і просвітницька робота серед населення України. Не фрагментарна робота (до чого зводилися заходи місцевого рівня), а всеохоплюючі і систематичні зусилля по поліпшенню санітарно-гігієнічних умов життя мешканців міста і села могли забезпечити успіх у боротьбі з масовими епідеміями.

Розгортання вченими просвітницької роботи, яка розкривала реальне соціально-економічне становище населення міст і сіл, об'єктивно межувала з політичною, антидержавною пропагандою, що зумовлювало цензурний контроль влади над змістом і публічними формами санітарно-гігієнічної роботи вчених-лікарів. Водночас правляча еліта все більше усвідомлювала необхідність проведення змін у соціальній сфері міста і, як результат цього, - будувалися водопроводи, очисні колектори, створювалися бактеріологічні лабораторії тощо.

Важливу роль у становленні і розвитку гігієнічної науки відіграли кафедри університетів Російській імперії. Не дивлячись на існуючі соціально-економічні та політичні перешкоди, Київський університет св. Володимира став лідером розвитку вітчизняної гігієнічної науки, створивши в 1865 р. першу в Російській імперії кафедру гігієни. Згодом вони відкрилися в Петербурзькій медико-хірургічній академії та інших вузах Росії.

Кафедри в своєму становленні і розвитку пройшли декілька етапів: від перехідного – проголошення утворення та штучного об'єднання в одному структурному підрозділі дисциплін різних галузей медичної науки, до власне гігієнічної кафедри з набором навчальних курсів, які в деякому зміненому вигляді дійшли до наших днів та укомплектовувалися фахівцями-гігієністами.

Створення кафедр гігієни базувалося на найновіших досягненнях зарубіжної медицини. Завідувачі кафедр та провідні викладачі стажувалися у найвідоміших наукових центрах Франції, Німеччини, США, де переймали науковий досвід та організаційні засади розбудови санітарно-гігієнічної справи, які запроваджували згодом на батьківщині.

Зусиллями кафедри гігієни Київського університету св. Володимира та професора В.А.Суботіна у гострих дискусіях у наукових колах гігієна вирізнялася в самостійну наукову галузь про здоров'я і профілактику захворювань. Важливим явищем наукового життя став вихід у світ низки підручників і посібників з гігієни Ф.Ф.Ерісмана, О.П.Доброславіна, В.А.Суботіна, які довгий час залишалися методологічним і методичним супроводом навчального процесу, сприяли якісній підготовці лікарів-гігієністів на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. «Курс гігієни» В.А.Суботіна став базовим і використовувався впродовж десятиліть лікарями Російської імперії. У своїх наукових поглядах В.А.Суботін близько підійшов до сучасного визначення значення соціальних факторів для вирішення актуальних завдань громадської гігієни.

У Київському університеті св. Володимира та Новоросійському (Одеса) були започатковані повторювальні курси для лікарів, на яких поглиблювалися знання з соціальної гігієни, вдосконалювалися їхні фахові уміння і навички, демонструвалися найновіші вітчизняні і зарубіжні методики профілактики захворювань. Помітну роль у появі повторювальних курсів для лікарів – праобразу майбутніх курсів підвищення кваліфікації медичних працівників – відіграли професори Київського університету св. Володимира В.Д.Орлов та О.В.Корчак-Чепурківський, яким належить підтверджена часом ідея створення

регіональних центрів перепідготовки і підвищення кваліфікації лікарів санітарно-епідеміологічного та інших профілів.

Учені – лікарі Харківського університету, зокрема І. П. Скворцов зробили важливі наукові відкриття, які базувалися на визнанні фактору взаємодії космосу і землян, електромагнітних процесів і людського організму, а також впливу матеріалів, з яких збудовані помешкання і виготовлений одяг на здоров'я людини. Вченим удалося застосувати найновіші відкриття в фізиці, хімії, біології для розв'язання важливих як теоретичних, так і практичних завдань медицини. Ідеї І. П. Скворцова про біологічне і медичне значення електричних явищ мали планетарне значення. Наукові погляди І. П. Скворцова вплинули на творчість О. Л. Чижевського – відомого-вченого в галузі фізики другої половини ХХ ст.

Помітна роль у становленні і розвитку гігієни, як науки, належить Новоросійському університету, який став далеко відомим завдяки науковій школі професора Г. В. Хлопіна, виявленню властивостей води як фактору поширення інфекційних хвороб, а також започаткуванню її фізико-хімічних досліджень. Своєчасними і соціально значимими були дослідження дії отруйних газів на організм людини, які застосовувалися кайзерівською Німеччиною в Першій світовій війні. Завдяки дослідженням Г. В. Хлопіна та його учнів уже до 1917 р. були закладені наукові основи санітарно-хімічного захисту населення, розроблені інструкції і посібники по захисту людини від отруйних газів та наданню першої медичної допомоги.

Вченими Новоросійського університету (Г. В. Хлопін та його наукова школа) були розроблені методи визначення якості харчових продуктів, розпізнання фальсифікованих, шкідливих для здоров'я людини білкових добавок у продовольчій групі товарів, визначено їх руйнівний вплив на організм людини. Дослідниками-гігієністами започатковані наукові та організаційні засади санітарного нагляду за продуктами харчування в торгівельній мережі, на ринках, в громадських харчевнях тощо. Вчені А.І.Раммуль, І.Д.Купцис, Г.В.Хлопін актуалізували вивчення проблеми

забруднення рік міськими стоками та промисловими хімічними викидами, розробили методики очищення водних артерій, які слугували джерелами водопостачання міст, а також низку санітарно-організаційних заходів по упередженню забруднення водоймищ нафтопродуктами, хімічними відходами промислових підприємств. Випереджаючи час, учені Новоросійського університету сформували важливі складові сучасних екологічних підходів до збереження довкілля.

Професором Г. В. Хлопіним були проведені наймасштабніші на той час дослідження, які не мали аналогів у світовій практиці, по захворюваності дітей шкільного віку, заклавши підвалини нового напрямку в медицині – шкільної гігієни. Наукові результати знайшли міжнародне визнання, за що вченого відзначила педагогічна Академія Ліги освіти Франції.

На тлі соціально-політичних змін 20-х рр. ХХ ст. поступальний розвиток профілактичної медицини відбувався завдяки науковому, організаційному, педагогічному внеску великої когорти видатних учених, засновників нових напрямів у медицині, наукових шкіл, колишніх земських лікарів і членів наукових медичних товариств.

Серед учених, які залишили помітний слід у становленні радянської профілактичної медицини О. В. Корчак-Чепурківський. Талановитий учений і неординарна особистість О. В. Корчак-Чепурківський у різний час очолював медичну секцію УНТ, Мікробіологічний інститут, Інститут експериментальної медицини та епідеміології, кафедру народного здоров'я, гігієни та санітарії ВУАН, санітарно-демографічний та санітарно-статистичний відділ Інституту демографії, науково-дослідну кафедру теоретичної медицини, науково-педагогічне товариство тощо. Зусиллями вченого та його соратників-лікарів була створена спеціальна медична україномовна література, підручники по загальній гігієні для середніх і вищих медичних навчальних закладів, повний медичний термінологічний словник, засновані спеціалізовані видання – «Українські медичні вісті», «Вісник соціальної медицини і гігієни» та ін., перекладено з англійської мови і видруковано «Міжнародну номенклатуру

причин хвороб та смерті». О.В. Корчак-Чепурківський став основоположником і першим редактором нинішнього «Вісника НАН України». Помітний внесок ученого у вивчення дитячих інфекційних хвороб, організацію санітарно-профілактичної роботи серед неповнолітніх.

Видрукуваний у 1927 р. О.В.Корчаком-Чепурківським посібник для учнів «Їжа та здоров'я людини. Головні основи фізіології та гігієни щодо живлення та харчування» випередив час. Його ідея збереження і зміцнення здоров'я індивіда, як пріоритетне освітнє завдання, була визнана і оприлюднена в 1981 р. на Мадридській конференції міністрів охорони здоров'я європейських країн. Згодом у 1988 р. - Комітетом міністрів держав - членів Ради Європи, було запропоновано впровадити в освітній процес навчальний курс з охорони здоров'я.

До когорти видатних учених сучасності слід віднести В.Я. Підгаєцького – директора Інституту фізичної культури ВУАН, засновника першої наукової школи професійної гігієни в УСРР. Очолюваний В. Я. Підгаєцьким Інститут фізичної культури, багато зробив для дослідження фізичного розвитку дітей і підлітків в навчальних закладах, спортклубах та виявлення фізіологічних особливостей організму дітей при дозуванні фізичного навантаження, розроблені і запропоновані навчальні програми з фізичного виховання, запроваджені методики врахування фізіологічних та гігієнічних потреб як компоненти наукової організації праці.

Наукова і педагогічна діяльність В. Я. Підгаєцького доповнювалася невичерпними організаційними зусиллями вченого, спрямованими на відкриття у вищих навчальних закладах кафедр фізичної культури, в робітничих клубах і школах – спортивних майданчиків, гімнастичних залів, у державних закладах – постійно діючих курсів з підготовки спеціальних санітарних лікарів (шкільно-санітарних, охматдитячих, робмедівських тощо), а в центральному апараті Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР нового органу – інспекції з розвитку фізичної культури в губерніях.

Професор В. Я. Підгаєцький створив потужну наукову школу (М. Кудрицький, С. Драпалюк, В. Лебедев, М. Лазаркевич, М. Вітте, С. Шаравський, І. Петренко та ін.), яка продовжила науково-дослідну справу видатного вченого в галузі гігієни праці, фізичного здоров'я різних категорій працюючих, впливу виробничих факторів на стан здоров'я робітників та селян.

Керований В. Я. Підгаєцьким Інститут фізичної культури, став провідною ланкою ВУАН у розгортанні наукових досліджень з актуальних питань гігієнічної науки: фізичного виховання, евгеніки, медичної генетики, фізіології м'язової діяльності, процесів утоми, біохімії вітамінів, наукової організації праці тощо. Розроблені в 20-х рр. ХХ ст. професором В. Я. Підгаєцьким проблеми евгеніки і спадковості, актуальні і сьогодні для планування сім'ї, репродуктивного здоров'я, медико-генетичного консультування, спрямованих на відтворення здоров'я та забезпечення повноцінного генетичного фонду нації.

До плеяди вчених «другого плану», які відіграли важливу роль у розвитку української школи гігієністів належить професор М. А. Кудрицький. Учений активно співпрацював з Українською спілкою лікарів, яка відіграла важливу роль у об'єднанні лікарів-українців навколо реформ медичної галузі в 1918 р., а в 1920 -х рр. був послідовним прихильником політики українізації, як і десятки національно свідомих учених-лікарів, прагнув перетворити Київський медичний інститут у зразковий український вищий медичний заклад.

Плідною була робота М. А. Кудрицького в медичній секції ВУАН, де він працював разом з відомими вченими О.В.Корчак-Чепурківським, М.Нещадименком, О.Черняхівським та ін.

За участю М. А. Кудрицького укладається український медичний словник, виходить у світ низка публікацій з актуальних питань опіки інвалідів, фізичного виховання в школі, профілактики інфекційних хвороб, невідкладної медичної допомоги тощо.

Досі залишаються актуальними наукові висновки М. А. Кудрицького про відповідність хронологічного віку школярів стану їхнього фізичного і

психічного розвитку, а також впливу на психофізичний розвиток дітей занять з фізичної культури, передбачених шкільною навчальною програмою. У своїх дослідженнях учений акцентував увагу на впливі фізичної культури на організм дитини як такий, що спрямований на поліпшення функції як організму в цілому, так і окремих його органів і систем. М. А. Кудрицький відіграв важливу роль в становленні і розвитку вітчизняної школи гігієністів, в підготовці кадрів для потреб народного господарства.

Серед видатних учених української медичної науки на особливу увагу заслуговує професор-гігієніст В. В. Удовенко – блискучий педагог та громадський діяч. Організаційна діяльність професора В. В. Удовенка була спрямована на створення українського медичного факультету, кафедри гігієни в Київському медичному та Київському художньому інститутах, координації медичних закладів Міністерства народного здоров'я УНР, а також на зміцнення структури, кадрового потенціалу медичної секції ВУАН.

Низка наукових розробок ученого, зокрема, велика праця «Повітропроникальність глиняних матеріалів, уживаних на українське житлове будівництво» сприяли ефективному використанню недорогих, але екологічно чистих матеріалів для спорудження житла, виготовлення будівельних конструкцій, посуду, предметів селянського побуту. Перспективними виявилися пропозиції В. В. Удовенка по оновленню змісту профілактичних дисциплін в системі вищої медичної освіти, в якісному поліпшенні кадрового складу гігієнічних кафедр, підготовці бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів.

Під керівництвом В.В.Удовенка науково-дослідною кафедрою теоретичної медицини ВУАН проводилася низка досліджень в галузі гігієни води і водопостачання, що мали прикладне значення для очищення та знезараження води. У систематизованому вигляді найважливіші результати досліджень учений виклав у праці «Житло та здоров'я».

Окрім наукового визнання, В.В.Удовенко завжди вирізнявся активною громадською позицією. Він відкрито писав про те, що думав і відчував, сміливо

виступав на захист української мови в медичній сфері, розвиток української науки, належав до когорти вчених, які в умовах наступу тоталітаризму залишалися на позиціях національно-свідомих патріотів вітчизни.

Українська школа вчених-гігієністів відіграла провідну роль у становленні і розвитку вітчизняної санітарно-гігієнічної науки, її теоретичних основ та визначенні пріоритетних напрямів роботи санітарно-епідеміологічних служб. Водночас не всі результати гігієнічних досліджень, які містили науково обґрунтований, достовірний статистичний матеріал, тоталітарний режим дозволив публікувати. Об'єктивне санітарно-гігієнічне вивчення умов життя трудящих того часу, рівня захворюваності і смертності, якості харчування виявляло жалюгідний стан побуту більшої частки населення Радянської України, що підривало ідеологічні засади правлячої комуністичної партії, які базувалися на пропаганді переваги соціалізму над капіталізмом. Невипадково низка видатних учених-гігієністів згодом попала до списків «ворогів народу», зазнала репресій, серед них - О. В. Корчак-Чепурківський, В. Я. Підгаєцький, В.В.Удовенко та ін. Водночас, із наступом політичних репресій, переписувалася наукова статистика, а праці видатних учених-гігієністів на довгі роки попадали в спецховища.

Лише після здобуття Україною незалежності імена та праці репресованих учених-гігієністів повернулися в науковий світ, а їхні прогресивні ідеї, що випередили час, знову на службі народу.

Чимало наукових ідей, висловлених ученими-гігієністами другої половини ХІХ – 1920-х рр., з урахуванням сучасних надбань соціальної гігієни впроваджені лабораторією діагностики здоров'я Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди та знайшли науково-методичний супровід в низці підручників, посібників, статей авторки запропонованого дослідження впродовж першого десятиліття ХХІ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академія наук України / за ред. А. П. Шпака. – К. : Наук. думка, 1993. – 432 с.
2. Алексеева Л. П. З. Г. Френкель / Л. П. Алексеева, В. М. Мерабишвили // Выдающиеся деятели отечественной медицины и здравоохранения. – М. : Медицина, 1971. – С. 107.
3. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко : "перший" чи "другий" в українській історіографії першої половини ХХ ст.? Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика / В. М. Андреев // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4. – С. 102–122.
4. Арнольди И. А. Профилактика в земскую эпоху / И. А. Арнольди // Врачеб. дело. – 1929. – № 6. – С. 391.
5. Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1869. – № 3. – С. 27–28.
6. Архив судебной медицины и общественной гигиены. – 1871. – Кн. 4. – С. 57–69.
7. **Архів Президії НАН України, м. Київ**
оп. 2. Відділ біологічних наук, Інститут Клінічної фізіології.
Спр. Дійсний член АН УРСР Авксентій Васильович Корчак-Чепурківський.
1937–1947 рр., 72 арк.
8. Архірейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архірейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 29.
9. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалея, Н. В. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х., 1906. – 329 с.
10. Бажан Т. А. О гигиене и гигиенистах / Т. А. Бажан, Н. М. Паранько, Н. Карнаух. – Днепропетровск : Журфонд, 2005. – 223 с.

11. Базанов В. А. Макс Петтенкофер и русские гигиенисты / В. А. Базанов // Гигиена и санитария. – 1989. – № 5. – С. 41–44.
12. Базанов В. А. Русская общественность в борьбе за создание Женского Медицинского института / В. А. Базанов // Сов. здравоохранение. – 1972. – № 7. – С. 42–45.
13. Бактериологическое исследование харьковского рыночного молока на туберкулезные бациллы // Труды Харьковского медицинского общества. – Х., 1899 [1900]. – С. 103–127.
14. Бактериологическое исследование Харьковской водопроводной воды // Труды Харьковского медицинского общества. – Х., 1901. – Вып. 1. – С. 39–70.
15. Балабольченко А. Кривавий верлібр / Анатолій Балабольченко // Вітчизна. – 1989. – Ч. 2. – С. 112–119.
16. Баранник П. И. В. А. Субботин – организатор и руководитель первой кафедры гигиены на Украине / П. И. Баранник, Р. Я. Бенюмов, И. М. Макаренко // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред. Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо]. – К., 1962. – С. 264–277.
17. Баранник П. И. Кафедра общей гигиены Киевского медицинского института / [П. И. Баранник, Д. Д. Шмаль, Н. В. Вержиковская, И. И. Швайко] // Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / [под ред. П. Д. Лещенко, Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо]. – К. : Гос. мед. изд-во УССР, 1959. – С. 191–195.
18. Барг М. А. Эпохи и идеи. Становление историографии / М. А. Барг. – М. : Мысль, 1987. – С. 5.
19. Бардах Я. Значение Пастера в медицине и бактериологии / Я. Бардах // Зап. Новороссийского О-ва естетвоиспытателей. – 1893. – Т. 18, вып. 1. – С. 29–44.
20. Бардах Я. Памяти А. О. Ковалевского / Я. Бардах // Зап. Новороссийского О-ва естетвоиспытателей. – 1902. . – Т. 23, вып. 1. – С. 25–32.

21. Бардов В. Г. Видатний учений, професор Київського університету св. Володимира І. П. Скворцов та його внесок у розвиток гігієни / В. Г. Бардов, А. М. Гринзовський // Вісн. соціал. гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2000. – № 4. – С. 114–116.
22. Бардов В. Г. Володимир Якович Підгаєцький – засновник першої в Україні кафедри професійної гігієни / В. Г. Бардов, О. П. Яворовський, А. М. Гринзовський // Довкілля та здоров'я. – 2002. – № 2. – С. 76–78.
23. Белиловский В. А. Чума в Одессе / В. А. Белиловский, Н. В. Гамалея. – Одесса, 1903. – 176 с.
24. Белицкая Е. Я. Василий Яковлевич Данилевский и его взгляды на призвание врача : (к 125-летию со дня рождения) / Е. Я. Белицкая // Сов. здравоохранение. – 1977. – № 7. – С. 62–64.
25. Белицкая Е. Я. О социал-гигиенисте А. В. Корчаке-Чепурковском : (к 125-летию со дня рождения) / Е. Я. Белицкая // Сов. здравоохранение. – 1982. – № 6. – С. 66–68.
26. Белицкая Е. Я. Проблемы социальной гигиены / Е. Я. Белицкая. – Л. : Медицина, 1970. – С. 22.
27. Беляев А. В. Обзор деятельности Киевской Комиссии медицинских народных чтений при Обществе Киевских врачей за 1899–1902 г. / А. В. Беляев // Труды О-ва Киевских Врачей с прил. за 1901–1903 г. – К. : Тип. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1903. – Т. 6, вып. 3. – С. 31–92.
28. Бенюмов Р. Я. Профессор В. А. Субботин : из истории отечественной гигиены / Р. Я. Бенюмов, И. М. Макаренко // Гигиена и санитария. – 1956. – № 7. – С. 38–42.
29. Бернштейн Н. О. Пятнистый тиф и возвратная горячка / Н. О. Бернштейн // Архив судеб. медицины и обществ. гигиены. – 1965. – Кн. 2. – С. 79 – 89.
30. Бернштейн Н. О. Эпидемия возвратной горячки в Одессе в 1863 г. / Н. О. Бернштейн // Мед. вестн. – 1964. – № 28. – С. 262–263; № 29. – С. 269–272.
31. Бессалов В. С. 100-летие санитарно-эпидемиологической службе

- / В. С. Бессалов, А. А. Коваль // Итоги и перспективы исследований по истории медицины / [ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко]. – Ташкент : Медицина, 1980. – 762 с.
32. Билай В. И. Даниил Кириллович Заболотный (1866–1929) / В. И. Билай // Очерки истории естествознания и техники. – 1989. – № 36. – С. 90–97.
33. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 437.
34. Білокін С. Розстріляний список Соловків / Сергій Білокін // Літ. Україна. – 1992. – № 26 (9 лип.).
35. Богомолец А. А. Об "агрессивной глюкозе": случай газовой гангрены / А. А. Богомолец // Русский врач. – 1916. – № 49. – С. 1163–1164.
36. Богословский С. М. О земской медицине / С. М. Богословский // Московский мед. журн. – 1926. – № 12. – С. 102.
37. Бодарецький Г. М. С. А. Томілін як історик медицини. Основні етапи життя та наукова спадщина / Г. М. Бодарецький // Думки, ідеї професора С. А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом : 2006 рік історія медицини : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В. П. Неділько. – К., 2006. – С. 76–80.
38. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2004. – 326 с.
39. Бойчак М. П. История киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь – учебная база медицинского факультета университета св. Владимира и Киевского медицинского института / М. П. Бойчак. – К. : Пресса Украины, 2005. – 752 с.
40. Борисенко В. Й. Курс української історії : з найдавніших часів до ХХ ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 386 с.
41. Боткин С. П. Предварительное сообщение об эпидемии возвратной горячки в Петербурге / С. П. Боткин // Мед. вестнк. – 1964. – № 46. – С. 441–443.
42. Букин Ю. В. Н. И. Пирогов о плане университетского медицинского учения / Ю. В. Букин // Сов. здравоохранение. – 1962. – № 1. – С. 42.

43. Бунин К. В. Общества медицинские научные / К. В. Бунин, Т. С. Сорокина // Большая мед. энцикл. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1981. – Т. 17. – С. 178–180.
44. Бушуев В. Ф. Н.А. Хржонщевский / В.Ф. Бушуев // Труды Общества Киевских врачей с приложением протоколов за 1905–1906, 1907 гг. – К., 1908. – Т. 8, вып. 2.
45. Васильев В. К. Д. К. Заболотный (1866–1929) / В. К. Васильев. – М. : Медицина, 1986. – 104 с.
46. Васильев К. Г. А. В. Корчак-Чепурковский – основоположник преподавания социальной гигиены и эпидемиологии в СССР / К. Г. Васильев, А. М. Голяченко, А. Т. Обухов // Сов. медицина. – 1974. – № 5. – С. 127–129.
47. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Сов. здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68–71.
48. Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии : дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук. / К. К. Васильев. – Тернополь, 1993. – 450 с.
49. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // Сов. здравоохранение. – 1990. – № 1. – С. 68–71.
50. Вернадский В. И. Значение личности в истории науки : отрывки из книги / В. И. Вернадский // Вестн. АН СССР. – 1983. – № 1. – С. 125–129.
51. Вернадский В. И. Очерки и речи / В. И. Вернадский. – Пг., 1922.
52. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
53. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1974. – 335 с.
54. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – 4-те вид., випр. і доп. – К. : Вища шк., 1991. – 432 с.

55. Верхратський С. А. Історія медицини : навч. посіб. / С. А. Верхратський, П. Ю. Заблудовський. – К. : Вища шк., 1991. – С. 344–345.
56. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 1-4. – 745 с.
57. Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи : біобібліогр. довід. / Харківський нац. мед. ун-т / за заг. ред. В. М. Лісового. – Х. : ХНМУ, 2010. – 207 с.
58. Вирениус А. С. Рецензия на книгу Н. И. Тезякова "Беседы по гигиене и применение ее к народной школе" / А. С. Вирениус // Русская шк. – Воронеж, 1899. – № 5-6. – С. 351–355.
59. Вихристюк Г. И. Влияние социальных и биологических факторов на здоровье новорожденных и детей первых двух лет жизни : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед наук / Г. И. Вихристюк. – Х., 1973. – 16 с.
60. Відчити медичних наукових товариств та дописи // Зб. Мед. секції Укр. наук. т-ва в Києві. – К. : Держвидав, 1922. – Кн. 5. – С. 75–79.
61. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884.
62. Волик О. Т. Трудовий шлях Маціона Юлія Івановича, вченого Університету св. Володимира, першого директора Олександрівської лікарні, шлях чесного служіння українському народу / О. Т. Волик, К. С. Паламарчук // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення) : матеріали конф. – К., 2010. – С. 72–78.
63. Врач. – 1886. – Т. 7. – № 41. – С. 740–741.
64. Врач. – 1891. – № 7. – С. 214–215.
65. Врач. – 1893. – № 20. – С. 572.
66. Врачебная хроника Харьковской губернии. – 1905. – № 11-12.
67. Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии. – 1909. – № 1-4. – С. 3–7.
68. Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1922 рік. – Прага, 1925. – 21 с.

69. Вчені Харківського державного медичного університету / [за ред. акад. І. Я. Циганенко]. – Х., 2008. – 455с.
70. Высокович В. К. О причинах возникновения и развития холерной эпидемии в Киеве в 1907 г. / В. К. Высокович // Труды О-ва киевских врачей. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 7.
71. Высокович В. К. О противохолерных мероприятиях на юге России в 1908 г. / В. К. Высокович // Отчет Совета Общества для борьбы с заразными болезнями в г. Киеве. – К., 1910. – С. 75.
72. Высокович В. К. О результатах последних предохранительных прививок сибирской язвы, проведенных в м. Белозерке Херсонского уезда / В. К. Высокович // Врач. – 1888. – Т. 9, № 2. – С. 21–24.
73. Гайсинович А. Е. Зарождение и развитие евгенетики / А. Е. Гайсинович. – М. : Наука, 1988. – 423 с.
74. Галин М. Російсько-український медичний словник / М. Галин / [за ред. О. В. Корчака-Чепурківського]. – К. : Губ. вид-во охорони нар. здоров'я, 1920. – 144 с. – (Матеріали до укр. мед. термінології ; XVIII.).
75. Галій М. Організований голод в Україні 1932-1933 / М. Галій ; Укр. Публіц.-наук. ін.-т. – Чикаго ; Нью-Йорк, 1968. – 40 с.
76. Гамалея Н. Ф. О некоторых заразных болезнях Одесского птичьего рынка / Н. Ф. Гамалея // Зап. О-ва сел. хоз-ва Южной России. – 1888. – № 5-7. – С. 6–18; 19–21; 22–26; № 8-9. – С. 72–75.
77. Гамалея Н. Ф. Холера и борьба с нею / Н. Ф. Гамалея. – Одесса, 1905. – 124 с.
78. Гамалея Н. Ф. О методе предохранения укушенных от бешенства / Н. Ф. Гамалея // Отчет Одесскому обществу врачей, читанный 7-го июня 1886 г. – Одесса, 1886. – 27 с.
79. Гамалея Н. Ф. О предохранительных прививках сибирской язвы : (доклад, читанный в заседании Общества сельського хазяйства Южной России. 22.01.1888) / Н. Ф. Гамалея // Зап. О-ва сел. хоз-ва Южной Росии. – 1888. – № 5-7. – С. 27–34.

80. Ганіткевич Я. Микола Кудрицький – український науковець-гігієніст і педагог / Я. Ганіткевич // Українські лікарі – вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи : біогр. нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – С. 77–81.
81. Ганіткевич Я. До хронології становлення української медицини / Я. Ганіткевич // Лікарський збірник НТШ. Нова серія. – Львів, 1996. – Т. 3. – С. 104–109.
82. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Я. Ганіткевич. – Львів, 2004. – С. 6–7, 58–59, 67, 69, 71–72, 80, 82, 86, 90, 91, 07, 101, 104–105, 114, 117, 122, 128, 169.
83. Ганіткевич Я. Овксентій Корчак-Чепурківський – перший український вчений гігієніст, засновник національної вищої медичної школи і медичної науки / Я. Ганіткевич // Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи : біогр. нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – С. 11–37.
84. Ганіткевич Я. В. Перші українські науково-медичні школи // Народне здоров'я / Я. В. Ганіткевич. – Львів, 2000. – № 3-4, 6-7.
85. Ганіткевич Я. В. Володимир Удовенко – український вчений-гігієніст і педагог / Я. В. Ганіткевич // Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їх наукові школи : біогр. нариси та бібліографія / Я. В. Ганіткевич. – Львів, 2002. – С. 56–66.
86. Ганіткевич Я. В. Овксентій Корчак-Чепурківський – фундатор національної вищої медичної школи та медичної науки: до 145-річчя з дня народження / Я. В. Ганіткевич, О. М. Голяченко // Вісн. соціал. гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2002. – № 4. – С. 86–88.
87. Гарин Н. С. Вклад Н. Ф. Гамалеи в учение о дезинсекции и дератизации // Вклад Н. Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологию / Н. С. Гарин. – М., 1962. – С. 121–129.
88. Герасимович І. Голод на Україні / І. Герасимович. – Берлін, 1922. – 296 с.

89. Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки / [В. І. Марочко, С. І. Білокінь та ін.] – К. : Наук. думка, 2003. – 888 с.
90. Голяченко А. М. А. В. Корчак-Чепурковский – пионер преподавания социальной гигиены в нашей стране / А.М. Голяченко // Актуальные вопросы истории медицины в Украинской ССР. – К. : Здоровья, 1978. – С. 173–178.
91. Голяченко О. М. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я / О. М. Голяченко. – К. : П.П. "Вігай", 1993. – Ч. 1. – 273 с.
92. Голяченко О. М. Соціальна медицина, організація та економіка охорони здоров'я / О. М. Голяченко, А. М. Сердюк, О. О. Приходський. – Тернопіль ; Київ ; Вінниця, 1997. – 285 с.
93. Грабовская Л. И. Г. В. Хлопин в Одессе (гигиенист) : к 25-летию со дня смерти / Л. И. Грабовская // Врачеб. дело. – 1955. – № 2. – С. 171–172.
94. Грабовская Л. И. Научная и общественная деятельность Л. А. Тарасевича в Одессе в годы первой русской революции / Л. И. Грабовская // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1955. – № 7. – С. 94–98.
95. Грабовская Л. И. Развитие научной теоретической мысли в Новороссийском университете (1865–1920 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук / Л. И. Грабовская. – Одеса, 1955. – 21 с.
96. Грабовская Л. И. Санитарная организация Херсонского земства / Л. И. Грабовская // Материалы 5-ой Украинской республиканской научной историко-медицинской конференции. – Николаев, 1970. – С. 48.
97. Грандо А. А. Из истории развития общественной медицины на Украине / А. А. Грандо // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / [под ред. Б. П. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко]. – К. : Госмедиздат УССР, 1954. – С. 130–149; 174–179.
98. Грандо А. А. Основные этапы развития санитарной организации УССР / А. А. Грандо // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины. – К., 1969. – Вып. 3. – С. 53–73.
99. Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР / А. А. Грандо. – К. : Здоров'я, 1975. – 198 с.

100. Грандо А. А. Развитие гигиены и санитарной деятельности в Украинской ССР : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук / А. А. Грандо. – К., 1967. – 42 с.
101. Грандо А. А. Развитие гигиены и санитарной деятельности на Украине / А. А. Грандо // Материалы 5-ой республиканской научной историко-медицинской конференции. – Николаев, 1970. – С. 13–14.
102. Грандо А. А. Санитарная организация в Украине в годы первых пятилеток / А. А. Грандо // Вопросы организации охраны здоровья населения УССР. – К., 1966. – С. 196–206.
103. Грандо А. А. Санитарная организация в УССР в первые годы ее существования / А. А. Грандо // Тезисы докладов украинской научной конференции гигиены и санитарии. – К., 1961. – С. 25–26.
104. Грандо А. А. Сергей Николаевич Гумнов – выдающийся деятель общественной медицины : дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук / А. А. Грандо. – К., 1951. – 291 с.
105. Грандо О. О. Історія гігієни та санітарії на Україні : бібліогр. покажч. / уклад. : О. А. Грандо, Л. С. Межиров. – К.: Здоров'я, 1964. – 123 с.
106. Грановский Л. Б. О содержании и методах социальной гигиены по данным западноевропейской литературы / Л. Б. Грановский // Журн. О-ва рус. врачей в память Н. И. Пирогова. – 1908. – № 8. – С. 16–20.
107. Грановский Л. Б. Общественное здравоохранение и капитализм / Л. Б. Грановский. – М., 1908. – 23 с.
108. Грачева Н. П. Исследование Н. Ф. Гамалеи по проблеме туберкулеза / Н. П. Грачева // Вклад Н. Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологию. – М., 1962. – С. 131–132.
109. Гринзовський А. М. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця : дис. на здоб. наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.02.04 / А. М. Гринзовський. – К., 2005. – 243 с.

110. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 356 с.
111. Гротьян А. Социальная патология / А. Гротьян. – М. : Мосздравотдел, 1925. – Вып. 1 ; 1926. – Вып. 2.
112. Гурин Е. К вопросу о гонораре за врачебный труд : необходимость определения профессионального заработка и достатка врачей / Е. Гурин. – СПб. : Тип. П. И. Шмидта, 1892. – 6 с.
113. **Державний архів м. Києва**
Ф. 163 – оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.
оп. 42
Спр. 21. Постанови санітарної ради. Звіти контрольно-технічної станції та лікарсько-кураторських дільниць про інфекційні захворювання й інші матеріали про діяльність санітарного відділення за 1898-1899 рр., 189 арк.
114. **Державний архів м. Києва**
Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.
оп. 8
Спр. 315. Списки і біографічні дані про особовий склад інституту, що надані в навчальний відділ Міністерства торгівлі та промисловості за 1910-1911 рр., 215 арк.
115. **Державний архів м. Києва**
Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.
оп. 8
Спр. 267. Протоколи курсових іспитів зі шкільної і громадської гігієни за 1912 р., 5 арк.
116. **Державний архів м. Києва**
Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906 - 1919 рр.
оп. 8
Спр. 268. Протоколи екзаменів з гігієни за 1910 - 1912 р., 4 арк.
117. **Державний архів м. Києва**

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 316. Списки і біографічні відомості про особовий склад інституту, що мають право бути вибраними присяжними засідателями по м. Києву, 18 арк.

118. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 332. Плани викладання і розклад лекцій, екзаменів і практичних занять на 1911- 1912 рр., 68 арк.

119. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 406. Протоколи курсових іспитів з громадської медицини і санітарії за 1911-1913 рр., 4 арк.

120. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 497. План розподілу предметів викладання за семестрами на 1913 р., 12 арк.

121. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 536. Журнали реєстрацій відвідування лекцій професорами та викладачами інституту за 1912-1913 навчальний рік, 20 арк.

122. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 606. Відповіді завідуючих кабінетами і лабораторіями на циркулярні пропозиції правління про кошторис на 1912 – 1913 навчальний рік, 73 арк.

123. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

оп. 8

Спр. 63. Програми предметів, представлених в комітет професорами і викладачами інституту (1909 - 1915 рр.), 8 арк.

124. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906 - 1919 рр.

оп. 8

Спр. 65. Плани і викладання і розклад лекцій за 1909 - 1915 рр., 48 арк.

125. Державний архів м. Києва

Ф. 153. Київський комерційний інститут. 1906 - 1919 рр.

оп. 8

Спр. 537. Дані про кількість пропущених лекцій професорсько-викладацьким складом за 1912 – 1913 рр., 18 арк.

126. Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира. 1845 – 1918 рр.

оп. 342

Спр. 84. Про дозвіл доктору медицини Корчаку-Чепурківському читати лекції в якості приват-доцента, 1903 р., 12 арк.

127. Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира. 1845 – 1918 рр.

оп. 342.

Спр. 94. Про стан кафедр університету за 1903 р., 30 арк.

128. Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира. 1845 – 1918 рр.

оп. 465

Спр. 5823 . Програма С.- Петербургських повторювальних курсів з гігієни для земських лікарів 1902-1903 рр., арк. 83–85, 90, 94, 96, 111, 113, (зв.), 116, 117, 122–125.

129. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 42

Спр. 30. Переписка с Подольским полицейским участком и другими учреждениями от очистки улиц от грязи и льда, 17 арк.

130. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 34

Спр. 556. Про службу доктора медицини О.В.Корчак-Чепурківського на посадах санітарного лікаря та завідувача Санітарного відділу, 1892-1890 рр., 27 арк.

131. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870 - 1919 рр.

оп. 34

Спр. 556. Особова справа О.В.Корчак-Чепурківського, 1892 - 1890 рр., 27 арк.

132. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870 - 1919 рр.

оп. 40

Спр. 18. Матеріали про застосування підготовчих заходів у зв'язку з можливим виникненням епідемії холери за 1904- 1905 рр., 259 арк.

133. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870 - 1919 рр.

оп. 40

Спр. 2. Акти й інші матеріали оглядів санітарного стану полів зрошування Товариства київської каналізації за 1899 - 1903 рр. 196 арк.

134. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 40

Спр. 5. Звіт про роботу санітарної комісії за 1900 р. та матеріали до звіту. 1900 - 1901 рр, 123 арк.

135. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870 - 1919 рр.

оп. 40

Спр. 8. Листування з керівними та іншими відділами і санітарною комісією про санітарний стан установ, дворів і з інших питань за 1900 р., 306 арк.

136. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 42

Спр. 21. Постанови санітарної ради. Звіти контрольної-технічної станції та лікарсько - кураторських дільниць про інфекційні захворювання й інші матеріали про діяльність санітарного відділення за 1898-1899 рр., , арк. 74, 116.

137. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 42

Спр. 23. Листування з приставами та інші матеріали про дозвіл на відкриття та огляд санітарного стану готелів, заїздних дворів, нічних притулків за 1899 – 1903 рр., 136 арк.

138. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870 - 1919 рр.

оп. 42

Спр. 27. Звіт про роботу санітарного відділу за 1903 р. і матеріали до звіту, 1903- 1904, 173 арк.

139. Державний архів м. Києва

Ф. 163 –оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 42

Спр. 29. Матеріали про застосування заходів для боротьби з висипним тифом за 1904 – 1905 рр., 105 арк.

140. Державний архів м. Києва

Ф. 18-ОЦ. Київський політехнічний інститут. 1909-1919 рр.

оп. 2-оц

Спр. 137. Особова справа О.В.Корчак-Чепурківського, 1911. 12 арк.

141. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр. 1068. Протоколи санітарно-гігієнічної комісії за 1924-1925 рр., 22 арк.

142. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр. 1142. Протоколи засідань предметної комісії по профілактиці і гігієні. 1925 р. , 18 арк.

143. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр. 15. Звіти кафедр про навчальну роботу за 1923-1924 рр., арк. 70–75.

144. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.25. Протоколи засідань комісії по науковій організації праці (НОТ) і загальноміській вузівській конференції. – 13 грудня 1924 р. – 13 травня 1925 р., 64 арк.

145. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.32. Протоколи засідань комісії наукової організації праці, 1925 р., 71 арк.

146. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.43. Протоколи засідань гігієнічної предметної комісії за 1927 р., 19 арк.

147. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.48. Звіти про діяльність кафедр інституту за 1926-1927 рр., арк. 82–85.

148. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.52. Заяви і списки професорів, бажаючих отримати відрядження за кордон для наукової роботи, 19 арк.

149. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.61 б. Плани роботи кафедр 4-го курсу на 1926-1927 рр., 5 арк.

150. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр.992. Протоколи засідань предметної комісії по санітарії і гігієні за травень – грудень 1923 р., 19 арк.

151. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 5

Спр. 1299 а. Диплом про вищу освіту В.Я.Підгаєцького, арк. 1., 1 зв.

152. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 5

Спр. 960. Кудрицького М.А., 1920 р., арк. 1, 1 зв.

153. Державний архів м. Києва

Ф. 871. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка Міністерства вищої та середньої спец освіти УРСР. 1921-1931 рр.

оп. 2

Спр. 0351. Смолянський Л.П. (1 сент. 1922 – 1 янв.1923), 3 арк.

154. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр. 2179. Анкеты и автобиографии сотрудников института за 1924 г., арк. 2.

155. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1918-1985 рр.

оп. 1

Спр. 772. Историческая справка ко дню столетия института, 1941 г., арк. 3.

156. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 5

Спр. 1617^в. Особова справа Удовенка В.В., 1926 р., 12 арк.

157. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський ордена Трудового Червоного Прапора медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1918-1985 рр.

оп. 1

Спр. 2194. Протоколи засідань правління інститута и президіума деканата за 1925 г., арк. 112.

158. Державний архів м. Києва

Ф. Р -532. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921-1941 рр.

оп. 2

Спр.59. Списки кафедр і завідувачів кафедр. Склад комісій Президіума предметних комісій за 1926-1927 рр., 15 арк.

159. Державний архів м. Києва

Ф. 871. Київський інститут народного господарства ім. Д.С. Коротченка Міністерства вищої та середньої спец освіти УРСР. 1921-1931 рр.

оп. 2

Спр. 0391, Особова справа Удовенко В.В. (15 мая 1923 – 19 окт. 1923),
арк. 1–3.

160. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства
народної освіти УССР. 1917 - 1921 рр.

оп. 1

Спр. 11. Список професорів і викладачів університету, 8 арк.

161. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства
народної освіти УССР. 1917 - 1921 рр.

оп. 1

Спр. 6. Протоколи зборів комісії про заснування університету за липень-
вересень 1918 р., 6 арк.

162. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства
народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 1

Спр. 7. Протоколи засідань ради університету за січень-жовтень 1918 р.,
12 арк.

163. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства
народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 1

Спр. 8. Протоколи засідань ради професорів університету за березень-
вересень 1918 р., 76 арк.

164. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства
народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 1. Списки професорів і викладачів за 1918-1919 рр., 48 арк.

165. **Державний архів м. Києва**

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 10. Заяви та документи осіб про призначення їх на різні посади в університеті за 1918 р., 216 арк.

166. **Державний архів м. Києва**

Ф. Р-936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 108. Справа з свідоцтвами лекторів та службовців за 1920 р , 58 арк.

167. **Державний архів м. Києва**

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 109. Накази та розпорядження губнаросвіти про відміну наказів та розпоряджень виданих Деніківською владою та встановлення порядку Радянської влади. Про закриття існуючих ВУЗів, що не відповідають основним принципам будівництва вищої школи в Радянській республіці, 1920 р. , арк. 48.

168. **Державний архів м. Києва**

Ф. Р-936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 34. Протоколи правління університету за 1919 р., 54 арк.

169. **Державний архів м. Києва**

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 37. Науково-навчальна рада. Список членів науково-навчальної

ради, 1919 р., 57 арк.

170. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921 рр.

оп. 2

Спр. 41. Протоколи засідання ради професорів, 1919 р., 68 арк.

171. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921.

оп. 2

Спр. 48. Тариф спеціалістів-викладачів вищих навчальних закладів, 1919 р., 12 арк.

172. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921.

оп. 2

Спр. 9. Списки професорів та педагогічного персоналу, 8 арк.

173. Державний архів м. Києва

Ф. Р - 936. Київський Український державний університет Міністерства народної освіти УССР. 1917-1921.

оп. 2

Спр. 92. Медичний факультет Українського державного університету, 1919 р., 17 арк.

174. Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира. 1845 – 1918 рр.

оп. 347

Спр. 179. Про учбові плани всіх факультетів університету, арк. 18.

175. Державний архів м. Києва

Ф.16. Київський університет Св. Володимира. 1845 – 1918 рр.

оп. 334

Спр. 91. О назначении прозектора Харьковского Университета Высоковича
ординарным профессором у-та, арк. 1–18.

176. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного
здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 1

Спр. 1. Протоколи засідань членів товариства за 1902- 1911 р., 98 арк.

177. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного
здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 2

Спр. 11. Журнали засідань правління товариства за 1913 р., 8 арк.

178. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного
здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 1

Спр. 13. Журнали засідань правління товариства за 1914 р., 5 арк.

179. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного
здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 1

Спр. 14. Журнали засідань правління товариства за 1913 р., 8 арк.

180. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного
здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 1

Спр. 2. Звіти про роботу товариства за 1902-1911 рр. , 18 арк.

181. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного
здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 1

Спр. 4. Списки членів Київського відділу російського товариств народного здоров'я, 5 арк.

182. Державний архів м. Києва

Ф. Р-352. Київський медичний інститут ім. О.О.Богомольця Міністерства охорони здоров'я УРСР. 1921- 1941 рр.

оп. 1

Спр. 1299 а. Підгаєцький В.Я. (1918 р.), арк. 1.

183. Державний архів м. Києва

Ф. 251. Київський відділ російського товариства охорони народного здоров'я. 1883 – 1915 рр.

оп. 1

Спр. 8. Списки дійсних членів товариства за 1912 р. , 7 арк.

184. Державний архів м. Києва

Ф. 163 – оц Київська міська управа (секретарське відділення). Особові справи 1870-1919 рр.

оп. 40

Спр. 1. Проект обов'язкових постанов про дотримання правил санітарії на підприємствах та установах і листування з правлінням Товариства російських лікарів й іншими установами про видання постанов за 1898 – 1907 рр., 117 арк.

185. Державний архів Київської області

Ф. Р-742. Київське бюро спілки наукових робітників. 1928-1932 рр.

оп. 1

Спр. 9. Протоколи засідання Президії та Київського бюро Секції Наукових Робітників та 1-ої Конференції СНР (5.01.1929 - 25.12. 1929 рр.), 106 арк.

186. Державний архів Київської області

Ф. Р-742. Київське бюро спілки наукових робітників. 1928-1932 рр.

оп. 1

Спр. 199. Списки наукових робітників, членів Секції Наукових робітників при вищих школах (1935-1936 рр.), арк. 75–76.

187. Державний архів Київської області

Ф. Р-742. Київське бюро спілки наукових робітників. 1928-1932 рр
оп. 1

Спр. 64. Протоколи та інші матеріали при СНР, 78 арк.

188. Даль М. К. Григорій Миколайович Мінх / М. К. Даль. – К. : Держ. мед. вид-во УРСР, 1956. – 140 с.

189. Даль М. К. Основные направления научной деятельности Г. Н. Минха / М. К. Даль // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К. : Госмедиздат УССР, 1954. – С. 277.

190. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС - МВС України.

Спр. № 67098 ФП. “СВУ”, Т. 117. Удовенко В.В., арк. 009, 125–131, 136, 162–166, 168.

191. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС- МВС України.

Спр. № 67098 ФП. “СВУ”, Т. 118. Удовенко В.В., арк. 169.

192. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС- МВС України.

Спр. № 67098 ФП. “СВУ”, Т.119. Подгаецкий В.Я., арк. 066, 073.

193. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС- МВС України.

Спр. 67098 ФП. “СВУ”, Т.117 А. Удовенко В.В., арк. 322–323.

194. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС - МВС України.

Спр. № 67098 ФП. “СВУ”, Т.120. Слідча справа №215471. Подгаецкий В.Я., арк. 124, 128, 130, 143.

195. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС- МВС України.

Спр. 67098 ФП. “СВУ”, Т.122. Подгаецкий В.Я., арк. 37, 41, 46, 47, 48, 61, 62, 70, 73, 83, 85, 87, 118, 141, 142, 139, 167, 184, 189.

196. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС- МВС України.

Спр. 67098 ФП. “СВУ”, Т. 123. Слідча справа №457. Кудрицкий М.А., арк. 1, 86, 119–120.

197. Державний галузевий архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС- МВС України.

Спр. 67098 ФП. “СВУ”, Т. 124. Слідча справа №457. Кудрицкий М.А., арк. 1, 156.

198. Деларю Е. М. И. П. Скворцов как основоположник учения в гигиене о воздействии космических явлений на внешнюю среду земли и влияния их на здоровье человека / Е. М. Деларю // Гигиена и санитария. – 1967. – № 10. – С. 78–79.

199. Демография и социальная гигиена / С. А. Томилин. – М. : Статистика, 1973. – С. 163–165.

200. Державний архів Херсонської області

Ф. 6. Херсонська повітова земська управа. 1859 - 1920 рр.

оп. 2

Спр. 5. Годовые отчеты за 1913 г. земских учреждений , 54 арк.

201. Державний архів Херсонської області

- Ф. 5. Херсонська губерньська земська управа. 1865-1874, 1878-1920 рр.
оп. 1.
- Спр. 37. Отчет и статистические сведения о деятельности губернской
управы за 1913 г., 68 арк.
202. Деятельность II съезда русских врачей // Врач. – 1887. – № 4. – С. 79.
203. Деятельность II съезда русских врачей // Врач. – 1887. – № 6. – С. 147–
148.
204. Диатроптов П. Отчет Одесской бактериологической станции за 1903–
1907 гг. / П. Диатроптов. – Одесса, 1908. – 97 с.
205. Дневник VI съезда русских врачей в память Н. И. Пирогова. – К., 1896. –
Ч. 1-2. – С. 12.
206. Дневник Общества врачей Казани. – Казань, 1873. – С. 106.
207. Доброславин А. П. Гигиена : курс общественного здравоохранения.
/ А. П. Доброславин. – СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 176; 1884. – Ч. 2. – С. 246.
208. Додаткові свідчення В. Підгаєцького 27 грудня 1929 р. // Остання адреса :
розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937 рр. : в 2 т. / [упоряд. :
С. Кокін та ін.]; Ю. Шаповал (відп. ред.); Служба безпеки України, Ін-т
політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К. :
Сфера, 2003. – Т. 1. – С. 271.
209. Доля родини репресованого вченого-гігієніста / Ю. І. Кундієв,
О. П. Яворницький, В. Д. Парій, І. М. Сахарчук. – Житомир : Полісся, 2009.
– 110 с.
210. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / за ред. П. Л. Шупика,
В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленка. – К. : Держдмедвидав УРСР, 1958. – 726 с.
211. Дубинин М. П. Генетика и будущее человечества / М. П. Дубинин. – М. :
Знание, 1971. – 32 с.
212. Дюкло З. Социальная гигиена / З. Дюкло. – СПб., 1904.
213. Дяченко С. С. До заснування в Києві «Общества для борьбы с заразными
болезнями» / С. С. Дяченко // Мікробіол. журн. – 1976. – Т. 38, вип. 6. –
С. 786–791.

214. Єрмілов В. Перша в Україні Херсонська земська санітарна організація / В. Єрмілов // Агапіт. – 1997–1998. – № 7-8. – С. 9–11.
215. Жаботинский В. М. К истории преподавания гигиены в Харьковской медицинской высшей школе / В. М. Жаботинский // Вопросы гигиены – Х., 1958. – Вып.12. – С. 181–189.
216. Жаботинский В. М. Очерк истории кафедры гигиенического профиля / В. М. Жаботинский // Очерки истории Харьковского медицинского института. – Х., 1958. – С. 181–189.
217. Жбанков Д. Н. Земская медицина и ее противники / Д. Н. Жбанков // Мед. обозрение. – 1889. – Т. 32, № 15-16. – С. 360–379.
218. Жбанков Д. Н. После IV Пироговского Съезда / Д. Н. Жбанков // Мед. обозрение. – 1891. – Т. 35, № 1. – С. 88–95.
219. Жбанков Д. Н. Библиографический указатель по земско-медицинской литературе за 1890–1905 гг. / Д. Н. Жбанков. – М., 1907. – 57 с.
220. Жбанков Д. Н. Библиографический указатель по земско-медицинской литературе / Жбанков Д. Н. – М., 1890. – 151 с.
221. Жбанков Д. Н. Земско-медицинский сборник / Д. Н. Жбанков. – М., 1890–1893. – Вып. 1-7.
222. Жбанков Д. Н. О деятельности санитарных бюро и общественно-санитарных учреждений в земской России: Краткий исторический обзор / Д. Н. Жбанков. – М., 1910. – 71 с.
223. Жбанков Д. Н. Общественная медицина в России / Д. Н. Жбанков // Мед. беседа. – 1897. – № 18. – С. 567–579.
224. Жук А. М. Из истории развития общественной медицинской мысли в России / А. М. Жук // Вопросы истории и теории медицины. – М., 1959. – С. 142.
225. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60–70 гг. XIX в. / А. П. Жук. – М. : Медгиз, 1963. – 382 с.
226. Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии / Д. П. Журавский. – СПб, 1852.

227. Журавский Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений / Д. П. Журавский. – К., 1846.
228. Журнал Русского общества охранения народного здравия. – 1898. – № 4. – С. 338–340.
229. З ім'ям св. Володимира. / уряд. : В. Коритний, В. Ульяновський. – К. : Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с.
230. За сто лет : біогр. словарь профессоров и преподавателей императорского Казанського ун-та (1804–1904). – Казань, 1905. – 328 с.
231. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма / П. Е. Заблудовский. – М. : Госмедиздат, 1956. – 150 с.
232. Заблудовский П. Е. Пути развития общественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М., 1970. – С. 71–73.
233. Заблудовский С. М. Здравоохранение Российской Федерации / С. М. Заблудовский. – 1964. – № 8. – С. 7–8.
234. Заблудовський П. Ю. Історія медицини / П. Ю. Заблудовський. – К., 1991. – С. 329.
235. Заболотный Д. К. К вопросу о быстром диагнозе холеры : из бактериологической станции в Одессе / Д. К. Заболотный // Избр. тр. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – Т. 2. – С. 20–21.
236. Заболотный Д. К. Материалы к санитарной оценке городских полей орошения в Одессе / Д. К. Заболотный // Избр. тр. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – Т. 2. – С. 22–45.
237. Заболотный Д. К. О фосфоресценции Одесских лиманов / Д. К. Заболотный // Южно-русская мед. газета. – 1892. – № 7. – С. 78–80.
238. Заболотный Д. К. О свечении живих организмов: по поводу фосфоресценции Одесских лиманов / Д. К. Заболотный // Зап. Новороссийского о-ва естетствователей. – 1982. – Т. 17. – С. 1–7.
239. Заболотный Д. Опыт заражения и иммунизации сусликов против холерного вибриона (из бактериологической станции в Одессе) / Д. Заболотный // Южно-русская мед. газета. – 1893. – № 34. – С. 427.

240. Заболотный Д. К. Автобиография / Д. К. Заболотный // Избр. произведения. – К. : Наук. думка, 1956. – Т. 1. – С. 11–13.
241. Заболотный Д. К. В. В. Подвысоцкий как профессор Киевского университета / Д. К. Заболотный // Избр. тр. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – С. 285–287.
242. Заболотный Д. К. Профессор Я. Ю. Бардах / Д. К. Заболотный // Избр. тр. – К. : Изд-во АН УССР, 1957. – Т. 2. – С. 283–284.
243. Загородній В. В. Наукова і практична діяльність Товариства київських лікарів / В. В. Загородній, В. Т. Нековаль // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів : (до 170-річчя Товариства київських лікарів) : матеріали конф. – К., 2010. – С. 9–21.
244. Збірник наукових праць, присвячених 25-річчю професорської діяльності професора гігієни М. М. Костяміна. – Одеса, 1936. – 365 с.
245. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук за 1927 рік. – К. : Друкарня ВУАН, 1928. – С. 24, 29.
246. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук за 1923 рік. – К. : Друкарня УАН, 1923. – С. 77–78. – (З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924).
247. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук за 1927 рік. – К. : Друкарня ВУАН, 1928. – С. 24, 29.
248. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1924 рік. – К., 1925. – С. 50–51.
249. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1926 рік. – К., 1927. – С. 113–114.
250. Звідомлення Української Академії наук у Києві за 1927 рік. – К. Друкарня ВУАН, 1928. – 130 с.
251. Игумнов С. Н. Борьба с эпидемиями / С. Н. Игумнов // Врачеб. хроника Харьковской губ. – 1912. – № 3. – С. 17–19.
252. Игумнов С. Н. История медицины // С. Н. Игумнов // Народная энцикл. – Х., 1910. – Т. 5.

253. Игумнов С. Н. К вопросу о кризисе в земской медицине / С. Н. Игумнов // Журн. О-ва рус. врачей в память Пирогова. – 1908. – № 3. – С. 43.
254. Игумнов С. Н. [Рецензия] / С. Н. Игумнов // Журн. О-ва русских врачей в память Н. И. Пирогова. – № 1. – 1902. – С. 32. – Рец. кн.: Кнопф С. А. Туберкулез как народная болезнь и борьба с ним.
255. Игумнов С. Н. В. И. Долженков / С. Н. Игумнов // Врачеб. дело. – 1919. – № 12. – С. 15.
256. Игумнов С. Н. Е. А. Осипов / С. Н. Игумнов // Врачеб. дело. – 1927. – №13-14. – С. 29.
257. Игумнов С. Н. Заболеваемость и смертность во время голода / С. Н. Игумнов // О голоде : сборник статей. – Х., 1922. – Вып. 3. – С. 15–81.
258. Игумнов С. Н. Земские врачи теперь и прежде / С. Н. Игумнов // Журн. О-ва рус. врачей в память Н. И. Пирогова. – 1904. – № 6. – С. 35–38.
259. Игумнов С. Н. Земство и его реформы / С. Н. Игумнов. – Х. Тип. Харьк. губ. земства, 1917. – 31 с.
260. Игумнов С. Н. Значение земства в развитии медицинской помощи населению, идеология земской медицины / С. Н. Игумнов // Журн. Харьковского мед. о-ва. – Х., 1914. – № 1. – С. 75–77.
261. Игумнов С. Н. И. И. Моллесон / С. Н. Игумнов // Русский врач. – 1914. – № 7. – С. 42.
262. Игумнов С. Н. Идеология земской медицины / С. Н. Игумнов // Врачеб. дело. – 1919. – № 11. – С. 363–369.
263. Игумнов С. Н. История медицины / С. Н. Игумнов // Народная энцикл.– Х., 1910. – Т. 5.
264. Игумнов С. Н. К вопросу о кризисе в земской медицине / С. Н. Игумнов // Журн. О-ва рус. врачей в память Н. И. Пирогова. – 1908. – № 3. – С. 43.
265. Игумнов С. Н. К вопросу о кризисе земской медицины / С. Н. Игумнов // Журн. О-ва русских врачей в память Н. И. Пирогова. – 1908. – № 3. – С. 26–28.

266. Игумнов С. Н. О задачах земской санитарии / С. Н. Игумнов // Журн. О-ва русских врачей в память Н. И. Пирогова. – 1903. – № 3. – С. 17–18.
267. Игумнов С. Н. Объяснение к диаграммам и картограммам развития и организации медицинской помощи в земствах Харьковской губернии / С. Н. Игумнов. – Х., 1911. – 48 с.
268. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР и Крымской АССР / С. Н. Игумнов. – К. : Изд-во 1-го Киевского мед. института, 1940. – 155 с.
269. Игумнов С. Н. Профессор Ф. Ф. Эрисман / С. Н. Игумнов // Гигиена и санитария. – 1945. – № 12. – С. 38–40.
270. Игумнов С. Н. С Дрезденской выставки / С. Н. Игумнов // Врачеб. хроника Харьковской губ. – № 11. – С. 1911.
271. Игумнов С. Н. Характер и общие задачи земской санитарии в ее прошлом и настоящем / С. Н. Игумнов // Обществен. врач. – 1912. – № 3. – С. 32–35.
272. Игумнов С. Н. Холера в Харьковской губернии в 1910 г. / С. Н. Игумнов ; Харьковское губ. земство. – Х., 1911. – 32 с.
273. Игумнов С. Н. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 гг. / С. Н. Игумнов ; Харьковское губ. земство, 1911. – 28 с.
274. Идельчик Х. И. Н. И. Тезяков и его роль в развитии и строительстве советского здравоохранения / Х. И.Идельчик. – М. : Госиздат мед. л-ры, 1960. – 202 с.
275. Инструкция Комиссии Медицинских Народных Чтений при Обществе Киевских Врачей // Тр. О-ва Киевских врачей с прил. протоколов за 1904–1905 гг. – К., 1905. – С. 78–83.
276. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира / под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – 416 с.
277. История гигиенических кафедр 1-го Московского мединститута / под ред. А. В. Малькова и С. И. Каплуна. – М. 1941. – 42 с.

278. История императорского университета св. Владимира / сост. М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Тип. ун-та, 1884. – Т. : Университет св. Владимира в период царствования имп. Николая Павловича. – 674 с.
279. Ігумнов С. М. Нарис земської медицини в губерніях, що ввійшли до складу УРСР, в Бессарабії та Криму / С. М. Ігумнов. – К. : Вид-во Київського мед. ін-ту, 1940. – 62 с.
280. Ігумнов С. М. Нарис розвитку земської медицини на Україні / С. М. Ігумнов // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / [під ред. К. Ф. ДуPLENKO]. – К., 1957. – 387 с.
281. **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського**
Ф. 1. Літературні матеріали. XII-XX ст.
Спр. 26211. Протоколи спільного зібрання УАН за 1921 р., 167 арк.
282. **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського**
Ф. 1. Літературні матеріали. XII-XX ст.
Спр. 26579. Протоколи Спільних зібрань ВУАН за 1925 р., 9 арк.
283. **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського**
Ф. 1. Літературні матеріали. XII-XX ст.
Спр. 26580. Протоколи Спільних зібрань ВУАН за 1926 р., 67 арк.
284. **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського**
Ф. 1. Літературні матеріали. XII-XX ст.
Спр. 26260. Протоколи Спільних зібрань ВУАН за 1922 р., 235 арк.
285. **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського**
Ф. 1. Літературні матеріали. XII-XX ст.
Спр. 26282. Протоколи Спільних зібрань ВУАН за 1923 р., 189 арк.

286. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф. 1. Літературні матеріали. XII–XX ст.

Спр. 26294. Протоколи Спільних зібрань ВУАН за 1924 р., 206 арк.

287. Історія Академії Наук України. 1918–1923 : док. і матеріали / АН України ; Ін-т укр. археології; ЦНБ ім. В.І. Вернадського та ін. ; [упоряд. : В. Г. Шмельов та ін. ; ред. кол. : П. С. Сохань та ін.] – К. : Наук. думка, 1993. – 375 с.

288. Історія Академії Наук України. 1924–1928 : док. і матеріали / упоряд. : В. А. Кучмаренко та ін. – К., 1998. – 762 с.

289. Історія Академії Наук України. 1934–1937 : док. і матеріали / [редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін.] – К. : НБУВ, 2003. – 831 с.

290. Історія Академії наук Української РСР / [редкол. : Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін.] – К. : Наук. думка, 1982. – 859 с.

291. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933 : док. і матеріали / [упоряд. : Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко та ін. ; редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.] ; НАН України, НБУВ. – К., 1998. – 542 с.

292. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – 352 с.

293. Каган С. С. Социально-гигиеническая направленность в исследованиях по ведущим проблемам медицинской науки на Украине / С. С. Каган // Материалы к III Украинской историко-медицинской конференции, посвящённой 120-летию Киевского ордена Трудового Красного Знамени медицинского института им. акад. А. А. Богомольца. – К. : Медгиз, 1962. – С. 98–101.

294. Каган С. С. Видатний санітарний діяч України – академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський / Каган С. С. – К.: Здоров'я, 1965. – 78 с.

295. Каган С. С. Нариси з теорії соціальної гігієни : підруч. для студ. та лікарів / С. С. Каган. – Х. ; К. : Медвидав, 1932. – Ч. 1. – С. 5.

296. Каган С. С. У истоков советской санитарной организации на Украине / С. С. Каган // Гигиена и санитария. – 1977. – №12. – С. 38–43.
297. Каган С. С. Развитие общественной медицины за сто лет / С. С. Каган // Сто лет Киевскому медицинскому институту (1841–1941). – К., 1947. – 153 с.
298. Каневский Л. О. Выдающийся советский гигиенист (к 90-летию со дня рождения Г. В. Хлопина / Л. О. Каневский // Фельдшер и акушерка. – 1953. – № 4. – С. 36–39.
299. Каневский Л. О. Русский гигиенист и общественный деятель / Л. О. Каневский // Сов. здравоохранение. – 1952. – № 6. – С. 40–41.
300. Капустин М. Я. Гигиена / М. Я. Капустин // Энцикл. словарь. – СПб. : Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1893. – Т. 8. – С. 621–627.
301. Капустин М. Я. Задачи гигиены в сельской России / М. Я. Капустин. – М., 1902. – С. 10.
302. Капустин М. Я. Основные вопросы земской медицины / М. Я. Капустин. – СПб. : Изд. К. Л. Риккера, 1889. – 134 с.
303. Карасев А. Л. За социалистическое здравоохранение Узбекистана / А. Л. Карасев // Социалистическое здравоохранение. – 1934. – № 8 - 9. – С. 3–10.
304. Карпенко Г. В. Дійсний член Академії наук УРСР Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський : (до 90-річчя з дня народження) / Г. В. Карпенко // Вісн. АН УРСР. – 1947. – № 3 (131). – С. 18–20.
305. Карпинський А. П. Г. В. Хлопин / А. П. Карпинский // Гигиена и эпидемиология. – 1930. – № 13. – С. 3.
306. Карпов Л. Н. Земская санитарная организация в России / Л. Н. Карпов. – Л. : Медицина, 1964. – 123 с.
307. Касьяненко А. М. Санитарно-эпидемиологическая служба Украинской ССР / А. М. Касьяненко // Гигиена и санитария. – 1982. – № 12. – С. 22–25.
308. Касьянов Г. "Диктатура пролетаріату" і наукова інтелігенція : Україна, 1920-ті роки / Г. Касьянов // Вісн. АН України. – 1992. – № 6. – С. 90–97.

309. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. К истории обществ врачей в России : (из пришлого Киевского общества врачей) / Ю. Н. Квитницкий-Рыжов // Сов. здравоохранение. – 1958. – № 1. – С. 41–46.
310. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. Хржонщевский Н. А. / Ю. Н. Квитницкий-Рыжов // Успехи совр. биологии. – К., 1954. – Т. 38. – С. 83.
311. Киевское слово. – 1887. – № 85 (17 апр.).
312. Київський національний університет імені Тараса Шевченка : зб. біогр. інформації. Імена славних сучасників. Ілюстративно-інформаційне видання. – К. : Світ успіху, 2004. – 288 с. : фото. кольор.
313. Кияни : біогр. словник / [Л. Г. Андрієнко та ін.] – К. : Фенікс, 2004. – С. 306.
314. Клименко З. Р. "Соціальні хвороби" та їх профілактика – в минулому і тепер / З. Р. Клименко // Думки, ідеї професора С. А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом : 2006 рік історія медицини : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В. П. Неділько. – К., 2005. – С. 49–52.
315. Корбут М. А. Казанский государственный университет имени В. И. Ульянова-Ленина за 125 лет. 1804–1929 / М. А. Корбут. – Казань, 1930. – 258 с.
316. Корженевский С. К вопросу о подготовке санитарных врачей / С. Корженевский // Русский врач. – 1904. – № 29. – С. 5.
317. Короленко В. В. Теоретичні та методичні проблеми соціальної медицини в науковій спадщині С. А. Томіліна / В. В. Короленко // Думки, ідеї професора С. А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом : 2006 рік історія медицини : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В. П. Неділько. – К., 2005. – С. 80–86.
318. Король В. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття / В. Король. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
319. Коростелев Н. Б. И. П. Скворцов – гигиенист, ученый и педагог (к 150-летию со дня рождения) / Н. Б. Коростелев // Гигиена и санитария. – 1997. – №1. – С. 44–45.

320. Коростелев Н. Б. Основание первых гигиенических кафедр в России / Н. Б. Коростелев // Гигиена и санитария. – М. : Медицина, 1984. – № 2. – С. 40–44.
321. Коростелев Н. Б. Третья гигиеническая школа России / Н. Б. Коростелев // Пробл. социал. гигиены и истории медицины . – 1994. – № 2. – С. 51–55.
322. Коротке повідомлення про діяльність Київських науково-дослідних кафедр /до 31.XII. 1924 р. // Наук. зап. / Київські наук.-дослідчі кафедри. — К. : Друкарня УАН, 1924. – Т. 2. – С. 98–208.
323. Корчак-Чепурківський Овксентій Васильович // Укр. рад. енцикл. – К., 1962. – Т. 7. – С. 268.
324. Корчак-Чепурківський О. В. Від редакції /О. Корчак-Чепурківський // Вісті Всеукр. Акад. Наук. – 1928. – № 1-3. – С. 1.
325. Корчак-Чепурківський О. В. Їжа та здоров'я людини. Головні основи фізіології та гігієни що до живлення та харчування / О. В. Корчак-Чепурківський. – К. : Держвидав України, 1927. – 68 с.
326. Корчак-Чепурківський О. В. Міжнародня номенклатура причин хвороб та смерти / О. В. Корчак-Чепурківський. – Х. : Центр. стат. упр., 1924. – 25 с.
327. Корчак-Чепурківський О. В. Місто і село у смертності Наддніпрянської України / О. В. Корчак-Чепурківський. – К., 1926. – 230 с.
328. Корчак-Чепурківський О. В. Наші завдання часу / О. В. Корчак-Чепурківський // Укр. мед. вісті. – 1918. – Ч. 1 (15 лют.).
329. Корчак-Чепурківський О. В. Наші завдання часу / О. В. Корчак-Чепурківський // Лікарський зб. НТШ у Львові. Нова серія. – 1996. – Т. 3. – С. 65–68.
330. Корчак-Чепурківський О. В. Номенклатура хвороб : латинсько-українські назви хвороб та російський покажч. до них / О. В. Корчак-Чепурківський // Укр. мед. вісті. – 1926. – № 2-4.

331. Корчак-Чепурківський О. В. Номенклатура хвороб : латинсько-українські назви хвороб та російський покажч. до них / О. В. Корчак-Чепурківський. – К. : Вид-во Київ. мед. ін-ту, 1927. – 50 с.
332. Корчак-Чепурковський А. В. Несколько замечаний по эпидемиологии дифтерита / А.В. Корчак-Чепурковский //XIII съезд врачей в г. Херсоне. – Херсон, 1895. – С. 35 - 36.
333. Корчак-Чепурківський О. В. Основні етапи будування та розвитку Вищої медичної школи у Києві за перше десятиліття існування Радянської влади на Україні / О. В. Корчак-Чепурківський // Укр. мед. вісті. – 1928. – № 9/10. – С. 978–990.
334. Корчак-Чепурківський О. В. Природний рух населення України до другої п'ятирічки / О. В. Корчак-Чепурківський. – К., 1927. – 140 с.
335. Корчак-Чепурківський Ю. Смертність в 4-х найбільших містах УСРР у 1923–1929 рр. / Ю. Корчак-Чепурківський. – К., 1930. – Вип. 1. – 96 с.
336. Корчак-Чепурківський Ю. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УСРР. 1925–1926 / Ю. Корчак-Чепурківський. – Х. : Вид. центр. стат. управи УСРР, 1929. – 95 с.
337. Корчак-Чепурковський А. В. Войны и эпидемии / А. В. Корчак-Чепурковский // Русский врач. – 1904. – № 16. – С. 561–566.
338. Корчак-Чепурковський А. В. Дифтерит в Херсонском уезде / А. В. Корчак-Чепурковский // Сб. Херсонского земства. – 1891. – № 12. – С. 350–370.
339. Корчак-Чепурковський А. В. Изменение смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации : докл. 5-му рус. водопроводному Съезду бывшему в г. Киеве, в марте м-це 1901 г. / А. В. Корчак-Чепурковский. – М. : Тип. Кушнера и К., 1902. – 11 с.
340. Корчак-Чепурковський А. В. Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени / А. В. Корчак-Чепурковский // Тр. О-ва Киевских Врачей с прил. протоколов за 1904–1905 г. – К., 1905. – Т. 8, вып. 2. – С. 1–13.

341. Корчак-Чепурковский А. В. Несколько замечаний о санитарных организациях в городах / А. В. Корчак-Чепурковский // Русский архив патологической, клинической медицины и бактериологии – 1898. – Т. 6, вып. 2. – С. 179–186.
342. Корчак-Чепурковский А. В. О пригодности метрических данных о смертности для целей изучения эпидемий сельского населения России / А. В. Корчак-Чепурковский // Доклад на VI Пироговском съезде. – К., 1896.
343. Корчак-Чепурковский А. В. Организация земско-медицинской помощи в Константиноградском уезде в 1884 г. / А. В. Корчак-Чепурковский // Земская Медицина. – М., 1886. – № 33-34. – С. 32–33; № 35-36. – С. 36–38; № 39-40. – С. 34–35; № 41-42. – С. 43–44; № 43-45. – С. 52–55; № 46-47. – С. 69–70; № 48-49. – С. 54–55; № 50. – С. 38–39.
344. Корчак-Чепурковский А. В. Отчет о деятельности Киевской Комиссии Медицинских Народных Чтений за 1902–1904 гг. / А. В. Корчак-Чепурковский, А. В. Беляев // Тр. О-ва Киевских Врачей с прил. протоколов и отчетов за 1903–1904 г. – К. : Тип. Н. А. Гарич, 1905. – Т. 7, вып. 2. – С. 80–96.
345. Корчак-Чепурковский А. В. Отчет о состоянии врачебной помощи и народного здоровья в Херсонском уезде за 1889 год / А. В. Корчак-Чепурковский. – Херсон : Изд. Херсонской Уездной Земской Управы, 1890. – 188 с.
346. Корчак-Чепурковский А. В. По поводу санитарного направления в земско-медицинской организации / А. В. Корчак-Чепурковский // Земский врач. – Чернигов, 1890. – № 9. – С. 158–161.
347. Корчак-Чепурковский А. В. Программа исследования дифтерита / А. В. Корчак-Чепурковский // Сб. Херсонского земства. – 1891. – № 10. – С. 324–332.

348. Корчак-Чепурковский А. В. Сулема при перемежающейся лихорадке / А. В. Корчак-Чепурковский // Земская Медицина. – М., 1885. – № 25. – С. 43–45.
349. Корчак-Чепурковский А. В. Херсонский уезд / А. В. Корчак-Чепурковский // Земско-мед. сб. – М., 1890. – Вып. 1. – С. 107–120.
350. Корчак-Чепурковской А. В. Материалы для истории земской медицины в Бессарабской губернии / А. В. Корчак-Чепурковский // История Губернской Земской Медицины. – Кишинев : Изд-во Бессарабской Губ. Зем. Управы, 1893. – Вып 1. – 158 с.
351. Корчак - Чепурковской А. В. Таблицы смертности от холеры в земских уездах Бессарабской губернии за 1866 и 1872 гг. / А. В. Корчак-Чепурковский / Бессарабская Губернская Земская Управа. – Кишинев, 1893. – 43 с.
352. Коршунь С. В. Отчет о командировке на V съезд в память Н. И. Пирогова в Казани / С. В. Коршунь // Труды Харьковского мед. о-ва. – Х., 1899 [1900]. – С. 92–105.
353. Костюк Г. Г. Роль Киевского общества содействия начальному образованию в популяризации естествознания / Г. Г. Костюк // Популяризація науки в Україні : історія і сучасність. – К., 1992. – С. 93–102.
354. Костямин Н. Н. К вопросу о преподавании гигиены на медицинских факультетах российских университетов / Н. Н. Костямин // Русский врач. – 1916. – № 48. – С. 1137–1139.
355. Кохан А. И. Сельскохозяйственный травматизм на юге России в последнюю четверть XIX столетия /по исследованиям земских врачей / А. И. Кохан // Гигиена труда. – 1977. – № 10. – С. 52–54.
356. Коцур Н. І Валеологія : підручник / Н. І. Коцур, Л. С. Гармаш, І. О. Калиниченко, Л. П. Товкун. – Корсунь-Шевченківський, 2011. – 581 с.
357. Коцур Н. І. Валеологія : навч.-метод. посіб. / Н. І. Коцур, Л. С. Гармаш, Л. П. Товкун. – 2-ге вид., доп. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 286 с.

358. Коцур Н. І. Внесок академіка В. О. Корчака-Чепурківського в розвиток соціальної гігієни в Україні / Л. П. Товкун, Н. І. Коцур // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. праць Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди. – Тернопіль, 2006. – Вип. 18. – С. 101–106.
359. Коцур Н. І. Внесок земського лікаря – вченого-гігієніста С. М. Ігумнова у розвиток земської санітарної організації (кінець XIX – перша половина XX ст.) / Н. І. Коцур // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2010. – Вип. 49. – С. 117–127.
360. Коцур Н. І. Внесок М. І. Тезякова в розвиток земської медицини в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/ISB/2010-3/20kotsur.pdf> – [Заголовок з екрану].
361. Коцур Н. І. Внесок професора С. А. Томіліна в розвиток соціальної гігієни в Україні (20–30 - ті рр. XX ст.) / Н. І. Коцур // Технологічна освіта : досвід, перспективи, проблеми : зб. наук. праць / ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 6. – С. 210–218.
362. Коцур Н. І. Внесок учених – членів Товариства київських лікарів у подоланні епідемій (друга половина XIX – початок XX ст. / Н. І. Коцур // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/ISB/2010-3/20kotsur.pdf> – [Заголовок з екрану] (0,9 д.а)).
363. Коцур Н. І. Внесок учених гігієністів у розвиток соціальної гігієни в Україні (кінець XIX – початок XX століття) / Н. І. Коцур // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. праць ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2007. – Вип. 19. – С. 322–332.
364. Коцур Н. І. Діяльність Комісії народних медичних читань при наукових медичних товариствах (друга половина XIX – початок XX століття)

- / Н. І. Коцур // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 42. – С. 21–380.
365. Коцур Н. І. Дослідження умов праці і побуту сільськогосподарських робітників у науковій спадщині М. І. Тезякова (друга половина XIX ст.) / Н. І. Коцур // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2010. – Вип. 48. – С. 102–113.
366. Коцур Н. І. З історії становлення і розвитку земської санітарної справи в Україні / Н. І. Коцур // Часопис української історії : зб. наук. ст. / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Каф. укр. історії та етнополітики ; [голов. ред. А. П. Коцур]. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 35–41.
367. Коцур Н. І. Наукова спадщина земських лікарів – вчених-гігієністів та її втілення в розвиток профілактичної медицини в Україні в XXI столітті / Н. І. Коцур // Шляхи вдосконалення педагогічного процесу на етапі реформування вищої медичної освіти : матеріали навч.-метод. конф. мед. факультету № 4 Нац. мед. ун-ту ім. О. О. Богомольця / [ред. кол. : В. Ф. Москаленко (голов. ред.), С. Т. Омельчук, М. І. Бойко]. – К., 2008. – С. 67–69.
368. Коцур Н. І. Наукова та практична діяльність Одеського товариства лікарів у другій половині XIX століття // Наук. вісн. Ізмаїльського держ. гуманітар. ун-ту. – Ізмаїл, 2011. – Вип. 30. – С. 95–104.
369. Коцур Н. І. Наукове товариство київських лікарів : становлення та санітарно-протиепідемічна діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. праць ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 26. – С. 313–324.
370. Коцур Н. І. О. В. Корчак-Чепурківський – шлях від земського санітарного лікаря до академіка / Н. І. Коцур // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / [голов. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2005. – Вип. 22. – С. 123–127.

371. Коцур Н. І. Основи педіатрії і дитячої гігієни : навч. посіб. – Чернівці : Книги XXI, 2008. – 632 с.
372. Коцур Н. І. Професор М. С. Уваров – засновник першої земської санітарної організації в Херсонській губернії (кінець XIX ст.) // Актуальні питання вітчизняної світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки : матеріали четвертої Міжнар. наук. конф. – Луганськ, 2011. – С. 84–86.
373. Коцур Н. І. Профілактична медицина в науковій спадщині вченого-гігієніста С. А. Томіліна / Н. І. Коцур // Історичні записки : зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля. – Луганськ, 2006. – Вип. 9. – С. 112–121.
374. Коцур Н. І. Психогігієна : навч. посіб. / Н. І. Коцур, Л. С. Гармаш. – Чернівці : Книги XXI, 2005. – 380 с.
375. Коцур Н. І. Розвиток санітарно-гігієнічної справи в Україні у 1864–1917 рр. / Н. І. Коцур // Дослідження з історії техніки : зб. наук. праць / Нац. технічн. ун-т України "КПІ", Держ. політехн. музей ; [ред. кол. : Л. М. Бесов (заст. голов. ред.), Л. О. Гріффен (голов. ред.), В. О. Добровольський та ін.]. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 35–42.
376. Коцур Н. І. Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. І. Коцур // Волинські іст. зап. : зб. наук. праць / Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 5. – С. 13–19.
377. Коцур Н. І. Роль Міжнародної гігієнічної виставки в розвитку вітчизняної гігієни в Україні (початок XX століття) / Н. І. Коцур // Розвиток наукових досліджень : матеріали Шостої міжнар. наук.-практ. конф., 22–24 листоп. 2010 р. – Полтава, 2010. – С. 60–63.
378. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієни в Україні (кінець XIX – 20–30-ті рр. XX ст.) : історіографія / Н. І. Коцур // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2006. – Вип. 23. – С. 126–135.

379. Коцур Н. І. Шкільна гігієна : навч.-метод. посіб. / Н. І. Коцур, Л. С. Гармаш, Л. П. Товкун. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 229 с.
380. Кошкин М. Л. Очерк деятельности кафедры общей гигиены Харьковского медицинского института / М. Л. Кошкин // Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / под ред. П. Д. Лещенко, Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо. – К. : Гос. мед. изд-во, 1959. – С.197–203.
381. Кошкін М. Л. Аркадій Іванович Якобій – видатний вітчизняний гігієніст / М. Л. Кошкін. – К. : Здоров'я, 1964. – 32 с.
382. Кравецький Р. Є Вклад учених Академии наук Української РСР в розвиток медицини / Р. Є. Кравецький, К. П. Галицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С.6–10.
383. Краткий отчет о деятельности бактерио-гигиенического отряда ХМО докторов Г. Я. Острянина и В. В. Фавра // Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1904 г. – Х., 1906. – С. 90–91.
384. Кремень В. Україна : альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К., 1996. – 759 с.
385. Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Б. П. Крыштопа. – К. : Здоров'я, 1985. – 318 с.
386. Кубійович В. Енциклопедія українознавства / В. Кубійович. – К. : Молоде життя, 1996. – Ч. 3. – С. 1142–1143.
387. Кудрицький М. А. Спроба санітарно-гігієнічної оцінки фізкультурних вправ у трудовій школі. (з Інституту Фізичної Культури УАН. Дир. - проф. В. Підгаєцький) / М. Кудрицький // Укр. мед. вісті. – 1927. – № 1. – С. 86.
388. Кудрицький М. Здорове й хворе людське тіло / М. Кудрицький. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. 6.
389. Кудрявцев П. Ф. Земская медицина и заболеваемость в Херсонском уезде за 1894 г. / П. Ф. Кудрявцев. – Херсон, 1896.
390. Кулида С. Троянди і виноград Тадея Рильського / С. Кулида // "МК" в Україні. – 2011. – 5–11 окт. – С. 2.

391. Кундієв Ю. І. Академік Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський: трагічна доля вченого / Ю. І. Кундієв // Український журнал з проблем медицини праці. – 2006. – № 1. – С. 75–79.
392. Кундієв Ю. І. Володимир Підгаєцький : повернення із забуття. 1889–1937 / Ю. І. Кундієв, О. П. Яворовський, І. М. Трахтенберг, І. М. Сахарчук. – Житомир : Полісся, 2008. – 324 с.
393. Курок О. І. Д. Г. Віленський – учений, педагог та один із організаторів вітчизняного ґрунтознавства 20 – 50-х рр. ХХ ст. / О. І. Курок // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2010. – Вип. 49. – С.103–111.
394. Курок О. І. Розвиток ґрунтознавства в ХІХ ст. : історична ретроспектива / О. І. Курок // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук праць / [відп. ред. О. Я. Пилипчук]. – К., 2009. – вип. 46. – С. 104–112.
395. Левит М. М. Медицинская периодическая печать / М. М. Левит, М. П. Мультановкий // Большая мед. энцикл. 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1980. – Т. 14. – С. 377–402 (1111–1187).
396. Левит М. М. Общественная медицина в России в период революционной ситуации 1859–186 гг. / М. М. Левит // Очерки по истории отечественной медицины середины ХІХ в.– М. : Медгиз, 1963. – Вып. 2. – С. 3–67.
397. Лекарев Л. Г. Земская санитария в дореволюционной Подолки / Л. Г. Лекарев // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Т. 2. – С. 59.
398. Лисицын Ю. П. Социальная гигиена / Ю. П. Лисицын, Ю. А. Шилинс // Большая сов. энцикл. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1976. – Т. 24, кн. 1. – С. 26.
399. Лисицын Ю. П. Съезды медицинские, конгрессы / Ю. П. Лисицын, Ю. А. Шилинис // Большая мед. энцикл. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1985. – Т. 24. – С. 411–422.
400. Лізунова А. А Лев Семенович Ценковський (1822–1887) / А. А. Лізунова, С. П. Руда // Наука та науковознавство. – 1998. – № 2. – С. 80–86.

401. Ломинский Ф. О. О паразитизме некоторых болезнетворных микробов на растениях / Ф. О. Ломинский. – К., 1890. – 27 с.
402. Лотова Е. И. Борьба с инфекционными болезнями в СССР (1917–1967) : очерки истории / Е. И. Лотова, Х. И. Идельчик. – М. : Медицина, 1967. – 432 с.
403. Лотова Е. И. Борьба с инфекционными болезнями в СССР / Е. И. Лотова, Х. И. Идельчик. – М. : Медгиз, 1962. – С. 74.
404. Лотова Е. И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. Первое медицинское общество в России / Е. И. Лотова. – М. : Госмедиздат, 1962.
405. Лукомский М. Я. Строительство рабочей медицины / М. Я. Лукомский. – М., 1925. – С. 24–25.
406. Лушников А. Г. Клиника внутренних болезней в России в первой половине XIX века : автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук / А. Г. Лушников. – М., 1961. – 28 с.
407. Лушников А. Г. Медицинское образование в России и СССР / А. Г. Лушников // Из истории медицины. – Рига, 1964. – С. 128–133.
408. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. А. Майстренко. – К., 2006. – 20 с.
409. Макаренко И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991) / И. М. Макаренко, И. М. Полякова. – К. : Здоров'я, 1991. – 160 с.
410. Макаренко И. М. Материалы о развитии гигиены на Украине (Вопросы гигиены в трудах и деятельности ученых мед. фак. Киевского ун-та) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук : спец. 14.02.03 / И. М. Макаренко. – К., 1964. – 20 с.
411. Макаренко И. М. Материалы о развитии гигиены на Украине (вопросы гигиены в трудах и деятельности ученых медицинского факультета

- Киевского университета : дис. на соиск. науч. степени канд. мед. наук / И. М. Макаренко. – К., 1964. – 320 с.
412. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. – К. : Здоров'я, 1965. – 175 с.
413. Марзеев А. Н. О санитарной организации на Украине / А. Н. Марзеев // Профилактическая медицина. – 1922. – № 1. – С. 91–111.
414. Марзеев А. Н. Отчёт о деятельности санитарного врача по Верхнеднепровскому уезду за 1911 год / А. Н. Марзеев. – Екатеринослав : Тип. Андрущенко, 1912. – 100 с.
415. Матвеевко С. А. Микробиология / С. А. Матвеевко, С. С. Дяченко // Развитие биологии на Украине. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1. – С. 296–311.
416. Матвеева Л. ВУАН : віхи історії / Л. В. Матвеева // Вісн. АН України. – 1993. – № 6. – С. 18–31 ; № 7. – С. 28–36.
417. Матвеева Л. ВУАН: віхи історії / Л. В. Матвеева // Вісн. АН України. – 1993. – № 7. – С. 28–36.; Берсон О. Борьба проти алкоголізму в плані роботи кафедри гігієни та санітарії / О. Берсон // Вісті ВУАН. – 1930. – № 3. – С. 31–32.
418. Матвеева Л. В. Нарис з історії Всеукраїнської Академії наук / Л. В. Матвеева. – К. : ВД "Стилос", 2003. – 560 с.
419. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / под ред. Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо. – К. : Госмедиздат УССР, 1959. – Кн. 2. – 256 с.
420. Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / под ред. П. Д. Лещенка, Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо. – К. : Госмедиздат УССР, 1962. – 318 с.
421. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. ДуPLEнка. – К. : Держмедвидав УРСР, 1957. – 385 с.

422. Медвідь Л. І. Розвиток гігієни сільськогосподарської праці в Українській РСР / Л. І. Медвідь // Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / [за ред. П. Л. Шупик]. – К., 1959. – С. 523–537.
423. Медвідь Л. І. Тридцять років Київському інституту гігієни праці та професійних захворювань / Л. І. Медвідь // Доповіді наукової сесії на честь 30-річчя інституту / Київський ін-т гігієни праці та проф. захворювань. – К., 1958. – С. 5–18.
424. Медицина в Україні : видатні лікарі : біобібліогр. словник. – К., 2002. – Дод. вип. : XVIII – перша половина XIX ст. / під ред. М. М. Гайдучок. – 123 с.
425. Медицинский вестник. – 1870. – № 14. – С. 119.
426. Медицинский факультет Харьковского университета за 100 лет его существования (1805–1905 гг.) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Х., 1905–1906. – 471 с.
427. Межиров Л. С. Материалы к изучению истории гигиены и санитарии на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции / Л. С. Межиров // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К, 1962. – Кн. 2. – С. 103–112.
428. Метелкин А. И. Классические опыты Г. Н. Минха и О. О. Мочутковского / А. И. Метелкин // Фельдшен и акушерство. – 1949. – № 8. – С. 35–38.
429. Метелкин И. И. Л. С. Ценковский (основоположник отечественной школы микробиологов) / И. И. Метелкин. – М. : Госиздат мед. л-ры, 1950. – 263 с.
430. Мечников И. И. Страницы воспоминаний / И. И. Мечников. – М. : Изд-во АН СССР, 1946. – 280 с.
431. Мечникова О. Жизнь И. И. Мечникова / О. Мечникова. – М., 1926. – С. 115.
432. Миленушкин Ю. И. Григорий Николаевич Минх и борьба с проказой в России / Ю. И. Миленушкин // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1949. – № 1. – С. 55–62.
433. Минкин А. Вечность / А. Минкин // МК в Украине. – 2011. – 5–11 окт. –

- С. 13.
434. Мирский М. Б. Медицина России XVI – XIX веков / М. Б. Мирский. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1996. – 400 с.
435. Мирський Марк. Українські вчені-медики - жертви сталінських репресій // Агапіт. –Київ, 1945. - № 2. - С. 48.
436. Москаленко В.Ф. Біографічний словник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О.О.Богомольця (1841-2006) / В.Ф.Москаленко, І.М.Полякова. – К.: Книга плюс, 2006. – 304 с.
437. Москаленко В.Ф. Концептуальне підходи к формированию современной профилактической стратегии в здравоохранении: от профилактики медицинской к профилактике социальной: Монографія / В.Ф. Москаленко. – М.: ГЭОТАР – Медиа, 2011.- 240 с.
438. Москаленко В. Ф. О.В. Корчак-Чепурківський: біля витоків кафедри гігієни праці / В. Ф. Москаленко // Пріоритетні проблеми гігієни праці, професійної та виробничо-зумовленої захворюваності в Україні: матеріали науково-практичної конференції з нагоди 85-річчя кафедри гігієни праці і професійних хвороб НМУ імені О.О. Богомольця, та 120-річчя від дня народження професора В.Я. Підгаєцького. – К., 2008. – С. 13-19.
439. Москаленко В. Ф. Он стоял у истоков научной мысли / В. Ф. Москаленко // Зеркало недели. – 2007. – 3 березня (№8).
440. Москаленко В. Ф. Таврований епохою / В. Ф. Москаленко, В. П. Ляхоцький // Наук. вісн. Нац. мед. ун-ту імені О. О. Богомольця. – 2006. – № 1. – С. 178–179.
441. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) / за ред. Ю. Ю. Курносова : у 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 47, 85.
442. Наукові установи та організації УСРР. – Х. : Вид. Держ. План. Комісії, 1930. – 404 с.
443. Научные медицинские общества СССР / [под ред. М. В. Волкова]. – М. : Медицина, 1972. – 455 с.

444. Національна Академія Наук України. 1918–2008 : до 90-річчя від дня заснування / гол. ред. Б. Є. Патон. – К. : Вид-во КММ, 2008. – 624 с.
445. Негшан А. М. Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса / А. М. Негшан // История через личность : историческая биография сегодня / под ред. Л. П. Репиной. – М., 2005. – С. 330–368.
446. Неделько В. П. Некоторые показатели состояния здоровья детей младшего школьного возраста в связи с условиями их жизни / В. П. Неделько, О. М. Циборовский // Соцгигиена, организация здравоохранения и история медицины. – К. : Здоров'я, 1971. – Вып. 5.
447. Неделько В. П. Состояние здоровья детей младшего школьного возраста / В. П. Неделько, О. М. Циборовский // Гигиена и санитария. – 1969. – № 12. – С. 36–39.
448. Недригайлов В. И. Бактериология чумы / В. И. Недригайлов // Тр. Харьковского мед. о-ва. – Х., 1892. – Вып. 1. – С. 16–18.
449. Недригайлов В. И. Отчет о командировке в Петербург на форт "Александр I для изучения бактериологии бубонной формы чумы и способов приготовления бубонно-чумных препаратов" / В. И. Недригайлов // Тр. Харьковского мед. о-ва. – Х., 1901. – Вып. 1. – С. 71–82.
450. Нековаль В. Т. Передмова / В. Т. Нековаль // Думки, ідеї професора С. А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом : 2006 рік історія медицини : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В. П. Неділько. – К., 2006. – С. 5.
451. Нековаль В. Т. С. А. Томилин – человек, врач, ученый : к 125-летию со дня рождения / В. Нековаль // Сборник научных работ. – К., 2002. – С. 5–12.
452. Нехамкин С. Изнасилование в стиле ретро / С. Нехамкин // Аргументы недели. – 2011. – 13 окт. – С. 20.
453. Никберг И. И. К истории организации первых кафедр в России / И. И. Никберг // Сто лет Киевского медицинского института (1841–1941). – К. : Гос. мед. изд-во УССР, 1947. – С. 121–132.

454. Никберг И. И. К истории организации первых кафедр гигиены в России / И. И. Никберг // Врачеб. дело. – 1965. – № 6. – С. 660.
455. Никитин А. Ф. Очерки социальной гигиены : социальный коллектив и его мощь / А. Ф. Никитин. – Л. : Наука и шк., 1925. – 167 с.
456. Никольский Н. Д. Гигиена в связи с социальными условиями / Н. Д. Никольский // Образование. – 1906. – № 7. – С. 4.
457. Нікберг І. І. Перший український професор гігієни Віктор Андрійович Суботін / І. І. Нікберг // Агапіт. – 1996. – № 4. – С. 31–35.
458. Ніс С. Про хвороби і як їм запобігти / С. Ніс. – К., 1874. – 28 с.
459. О направлении общественной санитарной деятельности и программе работ земских санитарных врачей // Двенадцатый Пироговский съезд. – СПб, 1913. – С. 33.
460. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1905-1906 учебный год // Университетские известия. – К., 1905. – № 9. – С. 99, 116.
461. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1906-1907 учебный год // Университетские известия. – К., 1906. – № 10. – С. 107, 124.
462. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1908-1909 учебный год // Университетские известия. – К., 1908. – № 10. – С. 32, 50.
463. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1909-1910 учебный год // Университетские известия. – К., 1909. – № 11. – С. 30, 48.
464. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1910-1911 учебный год // Университетские известия. – К., 1910. – № 11. – С. 31, 50.
465. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1911-1912 учебный год // Университетские известия. – К., 1911. – № 11. – С. 34, 54.

466. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1912-1913 учебный год // Университетские известия. – К., 1912. – № 10. – С. 39, 61.
467. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1913-1914 учебный год // Университетские известия. – К., 1913. – № 10. – С. 37, 59.
468. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1914-1915 учебный год // Университетские известия. – К., 1914. – № 10. – С. 39, 60.
469. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1915-1916 учебный год // Университетские известия. – К., 1915. – № 10. – С. 39, 60.
470. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1907–1908 учебный год // Университетские изв. – К., 1907. – № 10. – С. 98, 116.
471. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1903–1904 учебный год // Университетские изв. – К., 1903. – № 9. – С. 93–94, 111.
472. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1904–1905 учебный год // Университетские изв. – К., 1904. – № 9. – С. 96, 114.
473. Общество киевских врачей. Протоколы заседаний с приложениями за 1886–1887 гг. – К., 1888. – С. 23–25.
474. Общество киевских врачей. Протоколы заседаний № 3. – К., 1872. – С. 1–6.
475. Общество киевских врачей. Протоколы заседаний за 1878–1879 гг. – К., 1880. – С. 11.
476. Общество киевских врачей. Протоколы заседаний за 1885–1886 гг. – К., 1887. – С. 27–31.

477. Общий устав императорских российских университетов // Журн. М-ва народного просвещения. – СПб., 1863. – № 8.
478. Овчаров В. К. К истории развития высшего медицинского образования в СССР / В. К. Овчаров // Ученые зап. 2-го Моск. мед. ин-та. – 1957. – Т. 2. – С. 48–56.
479. Одесский вестник. – 1848. – 29 сент. – С. 410.
480. Одесский вестник. – 1848. - 12 ион. – С. 249.
481. Одесский вестник. – 1848. – 16 июн. – С. 253.
482. Одесский медуниверситет (1900–2000) / І. Л. Бабій, Ю. І. Бажора, С. О. Тешелей ; [за ред. В. М. Запорожана]. – Одеса : Мед у-т, 2000. – 199 с.
483. Онопрієнко В. Українське наукове товариство : 1907–1921 роки / В. Онопрієнко, О. Рєєнт, Т. Щєрбань. – К, 1998. – С. 39, 85, 95, 114–116, 129, 188, 208–213, 225.
484. Орлов В.Д. Обзор успехов гигиены за 1907 г. / В.Д. Орлов. – С. - Петербург, 1908. – 72 с.
485. Орлов В.Д. Обзор успехов гигиены за 1906 г. / В.Д. Орлов. – С. - Петербург, 1907. – 82 с.
486. Орлов В.Д. Обзор успехов гигиены за 1908 г. / В.Д. Орлов. – С. - Петербург, 1909. – 116 с.
487. Орлов В.Д. Пособие к практическим занятиям по гигиене и медицинской полиции для студентов медицинского факультета Императорского Университета св.Владимира / В.Д. Орлов. – К.:Типография Имераторского У-та св.Владимира, 1905. - 171 с.
488. Орлов В.Д. Тридцатилетие лаборатории гигиены Импер. Унив. Св. Владимира (1875 – 1905 г.г.): материалы для истории кафедры гигиены / В.Д.Орлов. – К.: Типография Импер. Унив. Св. Владимира, 1906. – 201 с.
489. Орлов В. Д. Виктор Андреевич Субботин, как ученый и профессор / В. Д. Орлов // Университетские изв. – 1899. – № 2. – С. 246–259.
490. Орлов В. Д. Обзор успехов гигиены за 1902 г. / В. Д. Орлов. – СПб., 1903. – 62 с.

491. Орлов В. Д. Обзор успехов гигиены за 1903 г. / В. Д. Орлов. – СПб., 1904. – 60 с.
492. Орлов В. Д. Обзор успехов гигиены за 1905 г. / В. Д. Орлов. – СПб., 1906. – 69 с.
493. Осипов Е. А. Русская земская медицина. Обзор развития земской медицины в России вообще и отдельно в Московской губернии с кратким статистическим отчетом страны и ее состояния / Е. А. Осипов, И. В. Попов, П. И. Куркин. – М. : Тов. "Печатная С. П. Яковлева", 1899. – 340 с.
494. Осінчук Р. Державна організація охорони здоров'я УНР / Р. Осінчук // Українські лікарі : бібліогр. довід. : в 2 т. – Львів ; Чикаго, 1994. – Т. 2 : Лікарі діаспори та їх діяльність для рідного краю. – С. 282.
495. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Київ: Сфера, 1999. — Т 3. — С. 47, 366.
496. Отчет о деятельности Бактериологического института Харьковского медицинского общества за 1907 р. д-ра Амираджи и д-ра Недригайлова. – Х., 1908. – С.54-80.
497. Отчет о деятельности Бактериологического института Харьковского медицинского общества за 1907 г. – Х., 1908. – С.69.
498. Отчет о деятельности Общества врачей при Казанском университете за 1881–1882 гг. // Дневник о-ва. – 1882. – № 19. – С. 448.
499. Отчет о деятельности Общества для борьбы с заразными болезнями в г. Киеве. Год второй. – К., 1906. – 180 с.
500. Отчет о деятельности Общества для борьбы с заразными болезнями в г. Киеве за 1903 г. Год восьмой. – К., 1904. – С. 172.
501. Отчет о деятельности Общества Киевских врачей в 1862–63 годах, читанный секретарем Общества, помощником директора хирургической клиники Университета Св. Владимира Миллиотом в торжественном заседании 3-го ноября 1863 г. // Университетское изв. – 1863. – № 11. – С. 75.

502. Отчет о деятельности Общества Киевских врачей за 1903–1904 гг. // Тр. О-ва Киевских Врачей с прил. протоколов и отчетов за 1903–1904 г. - К., 1905. – Т. 7, вып. 2. – С. 63–68.
503. Отчет о деятельности Общества Киевских врачей за 1904–1905 гг. // Тр. О-ва Киевских врачей с прил. протоколов за 1905–1906 гг. – К., 1907. – С. 187.
504. Отчет о деятельности противодифтерийного и бактериологического институтов Харьковского медицинского общества за 1899 г. // Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1899. – Х., 1900. – С. I–VIII.
505. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1910 г. / (сост. секретарь О-ва д-р Н. В. Томашевский). – Х., 1911. – С. 32.
506. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1894 г. – Х., 1895. – С. 11.
507. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1894 г. – Х., 1895. – С. 11.
508. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1897 г. – Х., 1898. – С. 60.
509. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1898 г. – Х., 1899. – С. 3–16.
510. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1900 г. – Х., 1901. – С. 12.
511. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1908 г. / (сост. секретарь О-ва д-р Н. В. Томашевский). – Х., 1909. – С. 17.
512. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1909 г. : (сост. секретарь О-ва д-р Н. В. Томашевский). – Х., 1910. – С. 64.
513. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1913 г. : (сост. д-р М. А. Хворостанский). – Х., 1914. – С. IX.
514. Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1914 г. / сост. секретарь О-ва д-р Н. В. Томашевский. – Х., 1916. – С. XXIV.

515. Отчет о торжественном годовичном заседании Общества Киевских врачей 28 октября 1895 г. – К., 1895. – С. 1–8.
516. Отчет Одесского государственного санитарно-бактериологического Института за XL (юбилейный) год. – Одесса, 1927. – С. 20.
517. Отчет Одесского общества врачей 7-го июля 1886 г. – Одеса, 1886. – 27 с.
518. Отчет совета Общества для борьбы с заразными болезнями за 1903 г. Год восьмой. – К., 1904. – 172 с.
519. Отчеты о деятельности санитарного персонала // Сб. Херсонского земства. – 1890. – № 9. – С. 122–128.
520. Очерки истории высшего медицинского образования и научных медицинских школ на Украине / под ред. В. Д. Братуся, А. Л. Михнева, К. Ф. Дупленко и др. – К. : Здоров'я, 1965. – 264 с.
521. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко. – К. : Госмедиздат УССР, 1954. – 437 с.
522. Очерки истории профилактического направления советской медицины / под ред. Б. Д. Петрова. – М. : Медгиз, 1958. – 196 с.
523. Очерки историографии советского здравоохранения / по ред. М. И. Барсукова. – М. : Медицина, 1965. – 205 с.
524. П'ятак О. А. Медичні наукові товариства / О. А. П'ятак // Українська рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1981. – Т. 6. – С. 432.
525. Павловский А. Гнойные хирургические заразные заболевания при огнестрельных ранениях и их этиология / А. Павловский // Русская медицина. – 1914. – № 46-50. – С. 1083–1088; 1107–1111; 1136–1139; 1167–1168; 1177–1178.
526. Павловский А. Д. Газовая Гангрена. Газовая Флегмона и Бронзовая Роза. Этиология и клиника / А. Д. Павловский. – К., 1917. – 120 с.
527. Павловский А. Д. К вопросу об инфекции и иммунитете / А. Д. Павловский. – СПб., 1899. – 58 с.

528. Павловский А. Д. О приготовлении противодифтерийной сыворотки в Киеве и о способах ее применения / А. Д. Павловский // Тр. О-ва Киевских врачей с прил. протоколов. – К., 1896. – С. 27.
529. Палладін О. В. Від редакції /О. В. Палладін // Вісті Всеукр. Акад. Наук. – 1934. – № 1. – С. 1.
530. Перфильев Г. Н. Земская медицина в Крыму / Г. П. Перфильев // Сов. здравоохранение. – 1981. – № 1. – С. 63–66.
531. Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины / Б. Д. Петров. – М. : Медгиз, 1962. – 326 с.
532. Петров П. Т. К истории Харьковского научного медицинского общества (1861–1961) / П. Т. Петров // 100-летие Харьковского научного медицинского общества (1861–1961). – К. : Здоров'я, 1965. – С. 7–69.
533. Петров П. Т. С. А. Томилин (к 10-летию со дня смерти) / П. Т. Петров // Сов. здравоохранение. – 1963. – № 7. – С. 34.
534. Петров П. Т. Столетие Харьковского медицинского общества / П. Т. Петров // Очерки истории русской общественной медицины. – М. : Медицина, 1965. – 299 с.
535. Пирогов Н. И. Замечание на проект Общего устава Императорских Российских университетов / Н. И. Пирогов. – СПб., 1863.
536. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 85.
537. Пирогов Н. И. Начала общей военно-полевой хирургии / Н. И. Пирогов. – М., 1841. – Ч. 1. – С. 1–2.
538. Пискунов В. П. О жизни и научной деятельности С. А. Томилина (краткий очерк) / В. П. Пискунов, В. С. Тешенко //Томилин С. А. Демография и социальная профилактика. – М. : Статистика, 1973. – С. 5–20.
539. Підгаєцький В. З приводу впливу умов виробництва на інтенсифікацію праці : автореферат) / В. Підгаєцький // Наук. зап. / Київські науково-дослідчі кафедри. – К, 1923. – Т. 1. – С. 145–153.

540. Підгаєцький В. Роль і сучасні завдання фізичної культури / В. Підгаєцький ; Ін-т фізич. культури ВУАН // Киевский мед. журн. / Киевские науч. мед. о-ва. – 1922. – № 1. – С. 15–22.
541. Підгаєцький В. З приводу сучасних умов реалізації фізичної культури / В. Підгаєцький // Красный спорт. - 1923. - №3-4. – С.5-7.
542. Підгаєцький В. Спадковість та евгеніка / В. Підгаєцький // Додаток до журн. "Шлях освіти ". – 1923. – № 11-12. – С. 1–23.
543. Підгаєцький В. Фізична культура. Вправне володіння тілом / В. Підгаєцький. – К. : Друкарня Військ.-ред. ради Київської військ. округи, 1923. – 48 с.
544. Підгаєцький В. Я. Гігієна праці. Для технічних вишів та самоосвіти / В. Я. Підгаєцький. – Х. : Дервидав України, 1929. – 167 с.
545. Підгаєцький В. Я. Гігієна сільськогосподарської праці. Науково-популярний нарис : посіб. для с.-г. та пед. ВУЗів / В. Я. Підгаєцький. – Х. : Рад. селянин, 1928. — 83 с.
546. Підгаєцький В. Я. З життя Київського медичного інституту. Робота кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту за 1923–1929 рр. / В. Я. Підгаєцький // Укр. мед. вісті. – 1929. – № 1-6. – С. 183–187.
547. Підгаєцький В. Я. Фабрична гігієна / В. Я. Підгаєцький. – Х. : Друкар, 1923. – 6 с.
548. Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941 років / Семен Підгайний. – Т.: Джура, 1990. – С. 33–91.
549. Підсумки шефства ВУАН над Сталінщиною // Вісті ВУАН. – 1930. – № 6. – С. 35.
550. Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти / В. Плющ. – Мюнхен, 1970. – Кн. 1 : Від початків української державності до ХХ ст. – 342 с.
551. Плющ В. Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні (1840–1946) : іст. нарис / В. Плющ // Матеріали до історії укр. медицини. – Чикаго : Вид. УЛТПА, 1988. – Т. 2. – С. 1–22.

552. Плющ В. Медична наука в Україні в першій половині ХХ-го сторіччя / В. Плющ // Матеріали до історії української медицини. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. — С. 40, 102, 149.
553. Плющ В. Медична преса в Україні / В. Плющ // Матеріали до історії укр. медицини. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1995. – Т. 1. – С. 161–190.
554. Погожев А. В. Взаимодействие врачебной науки и административной практики / А. В. Погожев // Вестн. обществ. гигиены, судеб. и практ. медицины – СПб., 1896. – Т. 29, кн. 1 (январь). – С. 2–19.
555. Подрушняк Є. П. Медичні наукові товариства / Є. П. Подрушняк // Українська рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1984. – Т. 11, кн. 2 : Українська Радянська Соціалістична Республіка. – С. 158.
556. Познанский В. П. Роль крыс в эпидемии чумы / В. П. Познанский // Тр. Харьковского мед. о-ва. – 1902. – Вып. 2. – X., 1903. – С. 28–30.
557. Політична історія України / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2001. – 356 с.
558. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук : нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – Ч. 1 (1918–1930). – Мюнхен, 1955. – С. 34, 52, 55, 59–62, 66–71, 86, 114, 119, 130.
559. Пономарев В. Г. А. Л. Смидович – крупнейший организатор санитарного дела на Екатеринославщине / В. Г. Пономарев // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред. Д. Н. Калюжного и А. А. Грандо]. – К., 1962. – С. 302–309.
560. Пономарев В. Г. Становление и развитие санитарно-противоэпидемической организации Днепропетровской области / В. Г. Пономарев // Материалы к истории гигиенического и санитарного дела в УССР. – К., 1959. – С. 53–61.
561. Попов Н. И. Голодный хлеб и разные виды суррогатов ржаного хлеба / Н. И. Попов // Мед. обозрение. – 1892. – № 12. – С. 8.
562. Попушой Е. П. Вклад А. В. Корчака-Чепурковского в развитие здравоохранения и борьбу с эпидемиями в Молдавии / Е. И. Попушой,

- В. А. Иокса // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии, 1983. – № 10. – С. 109–111.
563. Попушой Е. П. Л. А. Тарасевич и его роль в развитии советской медицинской науки : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук / Е. П. Попушой. – Кишинев, 1970. – 18 с.
564. Попушой Е. П. Приостановить эпидемию / Е. П. Попушой, Н. А. Тестемицану, В. А. Иокса // Видные врачи Молдавии. – Кишинев : Штиинца, 1985. – С. 62–73.
565. Правила университета св. Владимира // Университетские изв. – К., 1872. – № 3. – С. 17.
566. Приказы по Медицинскому Департаменту // Вестн. судеб. медицины и обществен. гигиены. – 1884. – Т. 4. – С. 4.
567. Приложение к протоколам Харьковского медицинского общества. – 1884. – Вып. 1. – Х., 1884. – С. 1–2.
568. Приложение к протоколам Харьковского медицинского общества. – Х., 1885. – Вып. 5. – С. 1–3.
569. Приложение к протоколам Харьковского медицинского общества. – 1875. – № 11. – С. 42.
570. Пристайко В. І. Шлях на Соловки / В. І. Пристайко, О. М. Пшенніков, Ю. І. Шаповал // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 1997. – № 1/2. – С. 73.
571. Про подальшу долю тих, кого судили в Харкові на "Показовому процесі" // "Опера СВУ – музика ГПУ". Спогади свідків. – Кам'янецьк-Шахтинський : Станіца, 1992. – С. 46.
572. Проект Харьковской санитарной комиссии при городской управе доктора Н. Сочавы // Приложение к протоколам заседания Харьковского медицинского общества. – 1873. – Вып. 3. – Х., 1874. – С. 22–30.
573. Протокол № 26 научно-публичного заседания Харьковского медицинского общества 26 сентября 1909 г. // Труды Харьковского мед. об-ва. – Х., 1910. – С. 249–253.

574. Протокол заседания Общества киевских врачей 17 февраля 1907 г. // Тр. с прил. протоколов за часть 1907 и 1908 г. и отчетов за 1906–1908 гг. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 7.
575. Протокол заседания Общества экономистов при Киевском Коммерческом Институте 6 ноября 1910 г. // Изв. Киевского Коммерческого Ин-та, состоящего в ведении М-ва Пром-сти и торговли. – К., 1910. – Кн. 5. – С. 1–11.
576. Протокол очередного заседания Киевских врачей 15 апреля 1895 г. // Тр. О-ва Киевских врачей с прил. Протоколов. 18. III. – 15. IV. – 29. IV. 1895. – Т. 1, вып. 3. – С. 41–44.
577. Протокол очередного заседания Общества Киевских врачей 1 декабря 1907 г. // Тр. с прил. протоколов за часть 1907 и 1908 г. и отчетов за 1906–1908 гг. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 13–17.
578. Протокол очередного заседания Общества Киевских врачей 1 ноября 1908 г. // Тр. с прил. протоколов за часть 1907 и 1908 г. и отчетов за 1906–1908 гг. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 44–45.
579. Протокол очередного заседания Общества Киевских врачей 11 октября 1908 г. // Тр. с прил. протоколов за часть 1907 и 1908 г. и отчетов за 1906–1908 гг. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 41–43.
580. Протокол очередного заседания Общества киевских врачей 13 декабря 1897 г. // Тр. О-ва киевских врачей. – К., 1898. – Т. 4, вып. 1. – С. 1–11.
581. Протокол очередного заседания Общества киевских врачей 13 октября 1907 г. // Тр. с прил. протоколов за часть 1907 и 1908 г. и отчетов за 1906–1908 гг. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 7–9.
582. Протокол очередного заседания Общества киевских врачей 25-го ноября 1898 г. // Тр. О-ва киевских врачей с прил. протоколов (25.XI.1895 г. – 2.XII.1895 г. – 16 XII.1895). – К., 1899. – Т. 2, вып. 1. – С. 17–21.
583. Протокол очередного заседания Общества Киевских врачей 3 мая 1908 г. // Тр. с прил. протоколов за часть 1907 и 1908 г. и отчетов за 1906–1908 гг. – К., 1908. – Т. 9, вып. 2. – С. 32.

584. Протокол очередного заседания Общества киевских врачей 5-го мая 1907 г. // Тр. О-ва Киевских врачей с прил. протоколов за 1907 г. – К., 1907. – Т. 10, вып. 1. – С. 273–275.
585. Протокол экстренного заседания Харьковского медицинского общества 15 октября 1871 г. – Х., 1871. – № 19. – С. 43.
586. Протокол экстренного заседания Харьковского медицинского общества 4 ноября 1870 г. – Х., 1870. – № 18. – С. 133.
587. Протокол экстренного заседания Харьковского медицинского общества 11 ноября 1870 г. – Х., 1870. – № 19. – С. 134.
588. Протоколы заседаний Общества киевских врачей с приложениями протоколов за 1888-1889 гг. – К., 1889. – С. 21–24.
589. Протоколы заседаний Общества киевских врачей // Университетские изв. – 1964. – № 12. – С. 28–33.
590. Протоколы заседаний Общества Киевских врачей за 1903–1904 гг. // Тр. О-ва Киевских Врачей с прил. протоколов и отчетов за 1903–1904 г. – К., 1905. – Т. 7, вып. 2. – С. 1–26.
591. Протоколы заседаний Общества киевских врачей с приложениями за 1887–1888 гг. – Вып.1. – К., 1888. – С. 56.
592. Протоколы заседаний Общества Киевских врачей с приложениями за 1886–1887 гг. – К., 1887. – С. 104–105.
593. Протоколы заседаний Общества Киевских Врачей с приложениями за 1898–1899 гг. // Тр. О-ва Киевских врачей. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1899. – С. 39.
594. Протоколы заседаний Общества одесских врачей за 1869 г.– Одеса : Тип. П. Францова, 1870. – Вып. 2-3. – С. 19–20.
595. Протоколы Общества Киевских Врачей с приложениями за 1898-99 г. – К. : Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1899. – С. 39.
596. Протоколы Общества одесских врачей за 1869 г. – Одеса : Тип. П. Францова, 1870. – С. 20–21.
597. Протоколы общества одесских врачей за 1871 р. – Одеса, 1872. – С. 6.

598. Протоколы Одесского общества врачей за 1868 г. – Одеса, 1868. – С. 29–30.
599. Пундій П. Українські лікарі : біобібліогр. довід. / П. Пундій / [голов. ред. Я. Ганіткевич]. – Львів ; Чикаго, 1994. – Кн. 1. : Естафета поколінь національного відродження. – С. 108–110, 232.
600. П'ятак О. А. Медичні журнали / О. А. П'ятак // Українська рад. енцикл. – 2-ге вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1981. – Т. 6. – С. 431.
601. Рачков А. А. Григорий Витальевич Хлопин (жизнь и деятельность) / А. А. Рачков. – Ленинград : Изд-во "Медицина" Ленингр. отд-ния, 1965. – 111 с.
602. Редакційна стаття // Университетские изв. – 1884. – № 11, отд. 1. – С. 358–359.
603. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок ХХ ст) : автореф. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І. Ю. Робак. – К., 2009. – 40 с.
604. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О. М. Рогоза. – Х., 2002. – 13 с.
605. Ролле И. И. Очерки гигиены Подольской губернии / И. И. Ролле // Памятная книга Подольской губернии за 1866 год / Подольский губ. стат. ком. – Камянецк-Подольск, 1865. – 125 с.
606. Ролле И. И. Популярная гигиена : курс лекций, прочитанных в Подольской духовной семинарии / И. И. Ролле. – Каменец-Подольск, 1880. – 68 с. – Отд. отт. из журн. «Подольский экон. вестн.», 1879, № 10-20.
607. Ролле И. И. Статистические описания Подольской губернии / И. Ролле, А. Демьяненко / Подольский губ. стат. ком. – Каменец-Подольск, 1866. – 47 с.

608. Ролле И. И. Гигиенические очерки Подольской губернии / И. И. Ролле // Тр. Подольского губ. ком. – Камянецк-Подольск, 1869. – Т. 1. – С. 1–64.
609. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 pp.) : автореф. дис. на здоб. наук. супеня канд. іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / Н. М. Рубан. – Донецьк, 2004. – 19 с.
610. Руда С. Київський період діяльності В. К. Високовича / С. Руда, Л. Ковальчук // Образ Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст. : тези доп. міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С. 187–189.
611. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / С. П. Руда. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.
612. Руда С. П. Научно-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі ХІХ – ХХ століть // Наука і освіта : зб. наук. праць АН вищої школи України. – К. : Київ : Хрещатик, 1997. – Кн. 1. – С. 85–88.
613. Руда С. П. Роль Харківського наукового центру у розробці засад медичної та ветеринарної мікробіології (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Зб. наук. праць Харківського держ. пед. ун-ту. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 183–192.
614. Рудая С. П. Научные общественные объединения на Украине в ХІХ в. : Харьковское медицинское общество / С. П. Рудая // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном : зб. аналітичних матеріалів. – К., 1997. – Вип. 1(12). – С. 53–55.
615. Рудик С. К. З історії лікування тварин в Україні / С. К. Рудик. – К., 1996. – 52 с.
616. Рузе М. Роберт Оппенгеймер и атомная бомба / М. Рузе. – М. : Атомиздат, 1965. – 149 с.
617. Рябко Д. В. К истории развития эпидемиологической организации на Черниговщине / Д. В. Рябко // Итоги и перспективы исследований по истории медицины : материалы респ. конф. – Ташкент, 1980. – С. 526.
618. С VII-го Съезда русских врачей в Казани // Врач. – 1899. – № 22. – С. 638–646.

619. С VII-го Съезда русских врачей в Казани // Врач. – 1899. – № 23. – С. 673–681.
620. С VII-го Съезда русских врачей в Казани // Врач. – 1899. – № 24. – С. 705–708.
621. С III съезда русских врачей // Врач. – 1889. – № 2. – С. 54.
622. С III съезда русских врачей // Врач. – 1889. – № 3. – С. 83.
623. С III съезда русских врачей // Врач. – 1889. – № 4. – С. 108.
624. Савина Р. В. Томилин – один из видных организаторов санитарного дела в Украине / Р. В. Савина // Життя і наукова діяльність С. А. Томіліна – служіння справі охорони здоров'я населення України : до 125-річчя з дня народження : матеріали конф. – К., 2002. – С. 5–12.
625. Савіна Р. В. Стан санітарної справи в земській медицині / Р. В. Савіна // Журн. Акад. мед. наук. – К., 2002. – Т. 8, № 2. – С. 394–399.
626. Савчук В. С. Естественно-научные общества Юга Российской империи : вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. у-та, 1994. – 232 с.
627. Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественнонаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии : вторая половина XIX – начало XX в. : дисс. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук. 7.00.01. "История Украины" / В. С. Савчук. – Днепропетровск, 1996. – 456 с.
628. Сапіга О. П. Медична та санітарна служба в Українській Галицькій Армії (1918–1920 рр.) : автореф. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. 20.02.22 "Військова історія" / О. П. Сапіга. – Львів, 2011. – 20 с.
629. Сборник гигиенической лаборатории Юрьевского университета. – Юрьев, 1902. – С. 1–16.
630. Сборник лекций по азиатской холере, читанных при Харьковском медицинском обществе в 1905 году. – Х., 1905. – 222 с.
631. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1845. – Т. 2, отд. 2. – 257 с.

632. Сверчков А. Н. Идеи И. П. Скворцова о биологическом и медицинском значении электричества / А. Н. Сверчков // Гигиена и санитария. – 1967. – № 7. – С. 81–83.
633. VIII Пироговский Съезд // Врач. – 1902. – № 7. – С. 268–275.
634. VIII Пироговский Съезд // Врач. – 1902. – № 18. – С. 702–707.
635. VIII Пироговский Съезд // Врач. – 1902. – № 25. – С. 956, 981–983.
636. VIII Пироговский Съезд // Врач. – 1902. – № 14. – С. 555–557.
637. VIII Пироговский Съезд // Врач. – 1902. – № 26. – С. 956.
638. Семашко Н. А. Доктор Н. И. Тезяков / Н. А. Семашко // Курортное дело. – 1925. – № 1-2. – С. 5–6.
639. Семашко Н. А. Избранные произведения / Н. А. Семашко; под ред. П. И. Калью. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1967. – С. 144.
640. Семашко Н. А. Избранные произведения / Н. А. Семашко; под ред. П. И. Калью. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Медицина, 1967. – 268 с.
641. Синяк К. М. Авксентий Васильевич Корчак-Чепурковский: (к 125-летию со дня рождения) / К. М. Синяк, В. Ф. Рудиченко // Врачеб. дело. – 1983. – № 4. – С. 118–121.
642. Сиротинин Н. Н. О двух вѣдучих русско-украинских школах патологов / Н. Н. Сиротинин // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К.: Госиздат, 1954. – С. 241–245.
643. Скворцов И. П. Проект организации медицинского образования в России / И. П. Скворцов // Рус. медицина. – Казань, 1883.
644. Скворцов И. П. Значение гигиенического образования для современных врачей / И. П. Скворцов. – Казань, 1881. – 11 с.
645. Скворцов И. П. О воспитании с гигиенической точки зрения: речь на акте Казанского ун-та, 5 ноября 1880 г. / И. П. Скворцов. – Казань, 1880. – 7 с.
646. Склифософский Н. В. Два случая овариотомии с счастливым исходом / Н. В. Склифософский // Мед. вестн. – 1868. – № 9. – С. 71–72.; № 10. – С. 79–81; № 11. – С. 86–88.

647. Смидович А. Л. Земская санитарная организация, задачи и средства земства в борьбе с эпидемиями / А. Л. Смидович // Труды X съезда врачей. – Катеринослав, 1910. – Т. 3. – С. 1–9.
648. Смидович А. Л. Краткий обзор земской медицины и санитарии Екатеринославской губернии. Пояснение к экспонатам на Всероссийской гигиенической выставке / А. Л. Смидович. – Екатеринослав, 1913. – 120 с.
649. Смидович А. Л. О регистрации, формах ее, статистике заболеваемости и движения населения и желательной ее постановке / А. Л. Смидович // Труды XX губ. съезда врачей Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1910. – Т. 2. – С. 31–75.
650. Смидович А. Л. О санитарном состоянии жилищ Екатеринославской губернии и мерах к улучшению жилищных условий / А. Л. Смидович // Журн. XI губ. съезда земских врачей. – Екатеринослав, 1914. – С. 171.
651. Смидович А. Л. Деятельность лечебно-продовольственных пунктов с 1899 по 1908 год и желательные изменения в их организации / А. Л. Смидович // Врачеб.-санитар. хроника Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1910. – № 11. – С. 738.
652. Смидович А. Л. Об организации ночлежно-продовольственных пунктов для горнорабочих / А. Л. Смидович // Врачеб.-санитар. хроника Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1910. – № 11-12. – С. 748–736.
653. Снегірьов Гелій. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько) / Снегірьов Гелій. – К. : Дніпро, 1990. – С. 122–124.
654. Соболева Е. В. Организация науки в России второй половины XIX в. / Е. В. Соболева // Вопр. истории естествознания и техники. – 1989. – № 2. – С. 13–18.
655. Современная медицина. – 1863. – № 21. – С. 417.
656. Соколов П. И. Г. В. Хлопин – основатель санитарно-химической (медицинской) защиты / П. И. Соколов. – Л., 1963. – 17 с.
657. Соловьев З.П. Отчет о работе V Всероссийского съезда здравотделов / З.П. Соловьев. – М., 1924. – С.60.

658. Соловьев З. П. Библиографическая заметка о книге Н. И. Тезякова "Беседы по гигиене и применение ее к народной школе" / З. П. Соловьев // Туберкулез. – СПб., 1913. – С. 272–273.
659. Сорокина А. В. И. И. Мечников и развитие отечественной микробиологии : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук / А. В. Сорокина. – М., 1968. – 14 с.
660. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я / під ред. Ю. В. Вороненка і В. Ф. Москаленка. – Тернопіль : Укрмедкнига, 2000. – 256 с.
661. Становлення земської медицини на Правобережній Україні / О. О. Гарнець, В. М. Сорока, О. М. Ціборовський, В. О. Кушнір // Вісн. соціал. гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2003. – № 2. – С. 82–86.
662. 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861–1961 : сборник очерков и статей по истории деятельности / за ред. В. П. Новаченко. – К. : Здоров'я, 1965. – 257 с.
663. 150 лет Киевскому медицинскому институту / за ред. Є. Г. Гончарука. – К. : Здоровье, 1991. – 264 с.; 160 років Національному медичному університету імені О. О. Богомольця / за ред. Є. Г. Гончарука. – К. : Століття, 2001. – 368 с.
664. Стойка О. А. Комиссии медицинских народных чтений при Обществе киевских врачей и ее деятельность / О. А. Стойка, В. С. Лозинский // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення) : матеріали конф. – К., 2010. – С. 39–42.
665. Столяров Г. С. Статистика охорони здоров'я : підручник / Г. С. Столяров, Ю. В. Вороненко, М. В. Голубчиков. – К. : КНЕУ, 2002. – С. 14.
666. Стояновский А. В. К истории кафедры общей гигиены Одесского медицинского института / А. В. Стояновский // Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / под ред. П. Д. Лещенко, Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо. – К., 1959. – С. 205–208.

667. Страшун И. Д. Россия и русские на Дрезденской выставке 1911 г. / И. Д. Страшун // Сов. здравоохранение. – 1961. – № 12. – С. 84–87.
668. Страшун И. Д. Русская общественная медицина в период между двумя революциями (1907–1917) / И. Д. Страшун. – М., 1964. – 136 с.
669. Ступак Ф. Я. Благодійність та соціальна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис.. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / Ф. Я. Ступак . – К., 2010. – 434 с.
670. Ступак Ф. Я. Громадська діяльність медиків Києва / Ф. Я. Ступак // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-річниці Товариства київських лікарів) : матеріали конф. – К., 2010. – С. 21–29.
671. Ступак Ф. Я. Земська медицина в Правобережній Україні / Ф. Я. Ступак // Велика Волинь : пр. Житомирського наук.-краєзнавч. т-ва дослідників Волині. – Житомир, 2005. – Т. 33 : Музейна справа на Житомирщині : історія, досвід, проблеми. – С. 233–242.
672. Ступак Ф. Я. Історичний досвід медичної допомоги сільському населенню / Ступак Ф. Я. // Український селянин : зб. наук. праць. – 2003. – Вип. 7. – С. 33–35.
673. Ступак Ф. Я. Медико-соціальна допомога і добротність / Ф. Я. Ступак // Охорона здоров'я України. – 2007. – № 1 (25). – С. 264.
674. Субботин В. А. Краткий курс гигиены профессора университета св. Владимира (составлен при содействии студентов 5-го курса медицинского факультета) / В. А. Субботин. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1882. – 632 с.
675. Субботин В. А. Записки по гигиене / В. А. Субботин. – К., 1883. – Вип. 1. – 56 с.
676. Субботин В. А. Лаборатория при кафедре гигиены / В. А. Субботин // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях университета св. Владимира / [под ред. В. С. Иконникова]. – К., 1884. – С. 213–221.

677. Субботин В. А. О расширении преподавания гигиены в русских университетах / В. А. Субботин // Здоровье. – 1882. – № 10 (178) (окт.). – С. 231–254.
678. Субботин В. А. Сборник сочинений по судебной медицине и общественной гигиене / В. А. Субботин. – К., 1874. – Т. 2, отд. 2. – С. 1–76.
679. Субботин В. А. Употребление пепсина в медицинской практике (случай излечения упорченной диспепсии) / В. А. Субботин // Совр. медицина. – 1867. – № 25-26, 27, 28.
680. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991.
681. Судова медицина : підруч. для студ. мед. вузів / І. О. Концевич, Б. В. Михайличенко, В. А. Шевчук та ін. – К. : Леся, 1997. – 655 с.
682. Супоницький М. Я. Гігієна праці та промислово-санітарний нагляд в УРСР / М. Я. Супоницький // Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / [за ред. П. Л. Шупик]. – К., 1959. – С. 506–607.
683. Суровцев С. Г. Материалы для истории кафедры гигиены в Императорской военно-медицинской академии / С. Г. Суровцев. – СПб., 1898. – С. 32.
684. Сысин А. Н. [Рецензия] / А. Н. Сысин // Гигиена и эпидемиология. – 1924. – № 7. – С. 34. – Рец. на кн.: Хлопин В. Г. Основы гигиены.
685. Тарасевич Л. А. О голодании. Речь, произнесенная на втором общем собрании X Пироговского съезда (2 мая 1907 г.) / Л. А. Тарасевич. – К. : Сотрудник, 1907. – 32 с.
686. Тезяков Н. И. Из пережитого. Студенческие годы / М. И. Тезяков // Казанський мед. журн. – 1930. – № 5-6.
687. Тезяков Н. И. Материалы до истории земской медицины в Александровском уезде Херсонской губернии с 1865 по 1890 гг. / Н. И. Тезяков. – Алескандрия, 1890. – С. 116.
688. Тезяков Н. И. Материалы к гигиене сельских рабочих на юге России / М. И. Тезяков // Земский врач. – 1889. – № 38-39. – С. 23.

689. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении / Н. И. Тезяков. – Херсон, 1891. – С. 30.
690. Тезяков Н. И. Об организации лечебно-продовольственных пунктов для отхожих рабочих : (доклад VI пироговскому съезду). Дневник VI съезда врачей русских врачей в память Н. И. Пирогова / Н. И. Тезяков // Общественно санитарное обозрение. – 1896. – № 11. – С. 244.
691. Тезяков Н. И. К вопросу об исследовании в санитарном отношении сельскохозяйственных рабочих и организации за ними врачебно-санитарного надзора : (доклад V пироговскому съезду) / Н. И. Тезяков // Труды V съезда русских врачей в память Н. И. Пирогова. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 682.
692. Тезяков Н. И. К характеристике дифтерийных эпидемий последнего времени : (доклад XII Пироговскому съезду) / Н. И. Тезяков // Общественный врач. – СПб., 1913. – № 6. – С. 34.
693. Тезяков Н. И. Материалы для истории земской медицины в Александрийском уезде Херсонской губернии с 1865 по 1890 г. / Н. И. Тезяков. – Александрия, 1890. – С. 116.
694. Тезяков Н. И. Материалы к гигиене сельских рабочих на юге России / М. И. Тезяков // Земский врач. – 1889. – № 38-39. – С. 607.
695. Тезяков Н. И. О распространении дифтерийных эпидемий в России за 25 лет с 1886 по 1910 гг. / Н. И. Тезяков // Сб. монографий по дифтерии. – М., 1914. – Т. 2. – С. 61–62.
696. Тезяков Н. И. Отхожие промыслы и рынки найма сельскохозяйственных рабочих в Саратовской губернии / Н. И. Тезяков. – Саратов, 1903. – С. 10.
697. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н. И. Тезяков. – Херсон, 1896. – С. 44, 137–138.
698. Тезяков Н.И. Сифилис в Херсонской губернии (по карточной регистрации 1890-1894 гг./ Н.И.Тезяков – Херсон, 1897. – 118 с.

699. Тезяков М. И. Опыт применения антидифтерийной сыворотки в с. Благодатном Елисаветградского уезда / М. И. Тезяков // Врачеб. хроника Херсонской губ. – 1885. – № 1. – С. 4–5.
700. Тезяков М. И. Врачебно-продовольственные пункты по пути движения и на рынках найма сельскохозяйственных рабочих в Херсонской, Екатеринославской, Самарской, Симбирской и других губерниях / М. И. Тезяков // Трудовая помощь. – 1901. – № 8. – С. 397.
701. Тезяков М. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н. И. Тезяков. – Херсон, 1896. – С. 126.
702. Тезяков Н. И. К вопросу о строе земской медицины в настоящее время и ближайшем будущем /Тезяков Н. И. //Больничная газета Боткина. – 1901. – № 32. – С. 1343.
703. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии по материалам врачебно-продовольственных пунктов в 1893–1895 гг. / Н. И. Тезяков. – Херсон, 1899. – 56 с.
704. Тимаков В. Д. Николай Федорович Гамалея – один из основоположников отечественной микробиологии / В. Д. Тимаков // Вклад Н. Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологию – М., 1962. – С. 11–19.
705. Ткачев Т. Я. Социальная гигиена: Краткое пособие для студентов и лекторов / Т. Я. Ткачев. – Воронеж, 1924. – С. 1.
706. Ткаченко З. С. Підготовка лікарських кадрів в зв'язку з розвитком реконструкції промисловості і сільського господарства / З. С. Ткаченко // Профілактична медицина. – 1930. – № 1. – С. 5–8.
707. Ткаченко В. М. Исторична істина в просторі і часі / В. М. Ткаченко // Наук. вісн. Ізмаїльського держ. гуманітар. ун-ту / В. М. Ткаченко. – Ізмаїл, 2011. – С. 155–171.
708. Товариство київських лікарів // УРЕ. - 2-е вид. - К: Головна редакція УРЕ, 1984. – Т.11.- Кн.1. – С.277.

709. Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик / [наук. ред. Павленко Р.І.]. - К., 2010. – 119 с.
710. Товкун Л. П. Про деякі аспекти діяльності доктора медицини О.В.Корчака-Чепурківського в Київській комісії медичних народних читань (1899-1904 рр.) / Л. П. Товкун // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали IV конференції молодих учених та спеціалістів. 29 січня 2008 р. / УААН. ДНСГБ. Центр історії аграрної науки, Інститут рослинництва ім. В.Я. Юр'єва УААН. - К. -Х., 2008. - С 264-266.
711. Товкун Л. Академік О. В. Корчак-Чепурківський – основоположник Кафедри народного здоров'я, гігієни і санітарії при ВУАН / Л. Товкун // Наук. зап. з укр. історії: зб. наук. статей ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди". – Тернопіль : Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 209–215.
712. Товкун Л. П. Академік О. В. Корчак-Чепурківський : наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр. : дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 "Історія науки і техніки" / Л. П. Товкун / ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький пед. ун- імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 266 с.
713. Томашевский С. П. Деятельность профессора В. К. Высоковича, как одного из основателей Медицинского Отделения при Высших Женских Курсах в г.Киеве / С. П. Томашевский. – К., 1914. – 10 с.
714. Томилин С. А. Сельские жилища в России, как один из факторов распространения туберкулеза / С. А. Томилин // Вестник обществен. борьбы с туберкулезом. – 1914. – № 1. – С. 42–53.
715. Томилин С. А. Биологические элементы в социальной гигиене / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1922. – № 2-3. – С. 39–47.
716. Томилин С. А. Венерические болезни в окружных городах Украины в 1927 г. (опыт социально-гигиенического анализа городского венеризма) / С. А. Томилин. – Х., 1928. – 76 с.

717. Томилин С. А. Основные вопросы социальной гигиены / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1924. – № 5-6. – С. 66–78.
718. Томилин С. А. Отчет о деятельности санитарного врача по Александровскому уезду за 1910 год / С. А. Томилин // Отчеты уездных санитарных врачей. – Екатеринославль, 1912. – С. 1–9.
719. Томилин С. А. Отчет о санитарном состоянии Александровского уезда за 1908 год / С. А. Томилин // Приложение к кн. : Отчет о санитарном состоянии Александровского уезда за 1908 год. – Александровск, 1909. – 111 с.
720. Томилин С. А. Петер Франк / С. А. Томилин. – Х., 1928. – 18 с.
721. Томилин С. А. Проблема наследственности в свете социальной гигиены / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1925. – № 12. – С. 50–56.
722. Томилин С. А. Профилактика и экономика / С. А. Томилин // Труды 10 Всесоюзного съезда бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей. – Х., 1927. – С. 353–361.
723. Томилин С. А. Сельские жилища в России, как один из факторов распространения туберкулеза / С. А. Томилин // Вест. Обществ. борьбы с туберкулезом. – 1914. – № 1. – С. 42–53.
724. Томилин С. А. Социально-медицинская профилактика : теоретическое обоснование и практическая постановка / С. А. Томилин – Х. : Госмедиздат, УССР, 1931. – 208 с.
725. Томилин С. А. Фитотерапия на сельском врачебном участке (в помощь сельскому участковому врачу) / С. А. Томилин. – К. : Госмедиздат УССР, 1945. – 27 с.
726. Томилин С. А. Демография и социальная гигиена / С. А. Томилин. – М., 1973. – 311 с.
727. Томілін С. А. Основні питання соціальної гігієни / С. А. Томілін // Профилактическая медицина. – Х. : Госмедиздат УССР, 1924. – № 5-6. – С. 16.

728. Томілін С. А. Спроба санітарного опису України / С. А. Томілін. – Х., 1928. – 67 с.
729. Трапш Н. А. "Историк второго плана" в структуре персональной историографической иерархии : (на примере развития дореволюционной исторической науки) / Н. А. Трапш // Человек второго плана в истории. – Ростов-на-Дону, 2004. – Вып. 1. – С. 15–17.
730. Трауготт И. Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе / И. Трауготт // Архив судеб. медицины и обществ. гигиены. – Полтава, 1869. – № 4. – С. 8–9.
731. Трошин А. С. Цитологія / А. С. Трошин, Ю. Б. Вахтін та ін. – К. : Вища шк., 1972. – 260 с.
732. Труды V съезда русских врачей в память Н. И. Пирогова. – Т. 2. – С. 694.
733. Труды Общества киевских врачей за 1907 г. – К., 1907. – Т. 9, вып. 1. – С. 4–5.
734. Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов за 1895 г. – К., 1895. – С. 56–59.
735. Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов за 1904–1905 г.г. – К., 1905. – Т. 7, вып. 1. – С. 21–23.
736. Труды Общества Киевских Врачей с приложением протоколов и отчетов за 1901–1903 г. – К., 1903. – Т. 6, вып. 3. – С. 1–29.
737. Труды Поволжского обласного противохолерного съезда. – Самара, 1908. – Ч. 2. – С. 223.
738. Труды Харьковского медицинского общества. – Х., 1902. – Вып 1. – Х., 1903. – С. 141–146.
739. Труды Харьковского медицинского общества. – Х., 1903. – Вып. 2. – Х., 1904. – С. 27–57.
740. Труды Харьковского медицинского общества. – Х., 1904. – Вып. 3. – Х., 1905. – С. 61–65.
741. Труды Харьковского медицинского общества. – 1901. – Вып. 3. – Х., 1902. – С. 501–516.

742. Труды Харьковского медицинского общества. – Х., 1905. – Вып. 1. – Х., 1905. – С. 17–55.
743. Труды XI Пироговского съезда. – СПб., 1911. – Т. 1. – 201 с.
744. Труды Южно-Русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1911. – С. 218.
745. Уваренко А. Р. Вирішення проблеми якості медичного забезпечення співвітчизників лежить насамперед у площині профілактики / А. Р. Уваренко // Думки, ідеї професора С. А. Томіліна та їх втілення у ХХІ столітті за напрямом : 2006 рік історія медицини : матеріали третього конкурсу на кращу роботу / за ред. В. П. Неділько. – К., 2005. – С.16–22.
746. Уваров М.С. Программа исследования пришлых рабочих и надзора за ними / М. С. Уваров // Сб. Херсонского земства. – Херсон, 1889. – № 3. – С. 16–27.
747. Уваров М. С. Заболеваемость в Херсонской губернии по данным 1887, 1888 и 1889 гг. / М. С. Уваров. – Херсон, 1891. – 38 с.
748. Уваров М. С. Санитарное положение Херсонской губернии / М. С. Уваров. – Херсон, 1891. – 12 с.
749. Удовенко В. В. Краткий обзор состояния земской медицины и деятельности врачебных участков в Бердичевском уезде Киевской губернии за 1911 год / В. В. Удовенко. – Бердичев, 1912. – 12 с.
750. Україна : політична історія ХХ – початок ХХІ ст. / ред. рада : В. М. Литвин (голова) та ін. ; редкол. : В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
751. Ульянов Л. Д. Епідемії на Україні під час імперіалістичної війни і інтервенції / Л. Д. Ульянов // Збірник з питань санітарної статистики / [під ред. С. С. Кагана]. – К. : Вид. Акад. наук УРСР, 1938. – С. 60, 70–71.
752. Университетское известие / Киевский ун-т св. Владимира. – К., 1862. – № 3. – С. 1–32.
753. Университетское известие / Киевский ун-т св. Владимира. – 1864. – № 12. – С. 4–8.

754. Университетское известие / Киевский ун-т св. Владимира. – 1869. – № 7, отд. 1.– С. 18–19.
755. Университетское известие / Киевский ун-т св. Владимира. – 1869. – № 4. – С. 1–71.
756. Устав военно-санитарного общества в г. Одессе. – Одеса : Русс.тип. Исаковича, 1887. – 15 с.
757. Устав Императорских Российских университетов. – СПб., 1906. – С. 17–18.
758. Участие Харьковского медицинского общества в деле помощи русским воинам на Дальнем востоке // Отчет о деятельности Харьковского медицинского общества за 1904 г. – Х., 1906. – С. 90–91.
759. Учебник гигиены с включением эпидемиологии и основ санитарного дела / Е. А. Брагин, С. Ф. Казанський, В. А. Лазарев и др. / за ред. А. Н. Сысина. – М., 1933. – 765 с.
760. Фавр В. В. О голодном хлебе 1898 года / В. В. Фавр // Тр. Харьковского мед. о-ва.– Х., 1898 [1899]. – Вип. 2. – С. 1–26.
761. Фавр В. В. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914) / В. В. Фавр. – Х., б. г. – 62 с.
762. Фавр В. В. Способы общественно-государственной борьбы с п'янством / В. В. Фавр // Протокол очередного научного и административного заседания Харьковского медицинского общества. – 1899. – № 7. – С. 27–28.
763. Файтельберг Р. О. Профессор Я. Ю. Бардах // Файтельберг Р. О. Видные ученые Одессы / Р. О. Файтельберг, Р. П. Кандюк. – Одесса, 1994. – Вып. 4, 5. – С. 19–25.
764. Фишер А. Основы социальной гигиены / А. Фишер. – М. : Госмедиздат, 1929. – 168 с.
765. Френкель З. Г. Международная гигиеническая выставка в Дрездене в 1911 году / З. Г. Френкель. – СПб., 1912. – 35 с.
766. Френкель З. Г. Общественная медицина и социальная гигиена / З. Г. Френкель. – Л., 1926. – 186 с.

767. Френкель З. Г. Очерки земского санитарного дела / З. Г. Френкель. – СПб., 1913. – 236 с.
768. Френкель З. Г. Социальная гигиена / З. Г. Френкель. – Х. : Науч. мысль, 1923. – Вып. 1. – С. 17.
769. Френкель З. Г. Социальная медицина и социальная гигиена как наука и как предмет преподавания / З. Г. Френкель. – Х. : Науч. мысль, 1922. – Т. 1. – 156 с.
770. Френкель З. Очерки земского врачебно-санитарного дела / Френкель З. – СПб., 1913. – 53 с.
771. Френкель З. Г. Очерки земского врачебно-санитарного дела в России (в преддверии 50-летнего юбилея русского земства) / Френкель З. Г. – СПб., 1913. – 228 с.
772. Хайес Б. Краткий курс социальной гигиене / Б. Хайес. – М. ; Петроград : Гос. изд-во, 1923. – 168 с.
773. Харківський державний медичний університет. Вчені університету (1805–2005 рр.) / за ред. А. Я. Циганенка. – Х. : Легат ЛТД, 2002. – 455 с.
774. Харьковское медицинское общество. 1861–1911. Очерки его пятидесятилетней деятельности / [под ред. С. М. Игумнова]. – Х. : Тип. М. Зильберга, 1913. – 539 с.
775. XII съезд земских врачей и членов уездных управ Херсонской губернии // Земский врач. – Чернигов, 1891. – № 47-48. – С. 714–719.
776. Хлопин Г. В. К методике определения растворенного в воде кислорода. Сравнительная оценка наиболее употребительных способов определения растворенного в воде кислорода и важнейших санитарных критериев загрязнения питьевых вод: дисс. .. на ст. доктора медицины / В. Г. Хлопин. – М., 1896. – 190 с.
777. Хлопин Г. В. Замечания и соображения относительно желательной реорганизации надзора за проституцией в г. Одессе / Г. В. Хлопин // Изв. Одесской городской думы. – 1904. – № 17. – С. 587–599.

778. Хлопин Г. В. Каменноугольные краски / Г. В. Хлопин. – Юрьев, 1903. – 298 с.
779. Хлопин Г. В. Колодцы / Г. В. Хлопин // Эцикл. словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1895. – Т. XV-а. – С. 718–722.
780. Хлопин Г. В. Мед / Г. В. Хлопин // Энцикл. словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. XVIII-а. – С. 908–910.
781. Хлопин Г. В. Молоко и молочные продукты как возможные передатчики туберкулеза / Г. В. Хлопин // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии / (под ред. Подвысоцкого). – 1901 – № 12. – С. 506–530.
782. Хлопин Г. В. Мука / Г. В. Хлопин // Энцикл. словарь / Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. XX. – С. 147–150.
783. Хлопин Г. В. Мясо / Г. В. Хлопин // Энцикл. Словар / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. XX. – С. 377–385.
784. Хлопин Г. В. Основы гигиены / Г. В. Хлопин. – М., 1921–1922. – 560 с.
785. Хлопин Г. В. Способы и приборы для определения кислорода в газовых смесях посредством титрования / Г. В. Хлопин // Вестн. общей гигиены, судеб. и практ. медицины. – 1900. – Март. – С. 360–369.
786. Хлопин Г. В. Фальсификация пищевых продуктов и простейшие способы ее распознавания / Г. В. Хлопин // Общедоступное руководство к предупреждению болезней и сохранению здоровья. – СПб, 1902. – Т. 1. – С. 1–143.
787. Ходько О. В. Никанор Адамович Хржонцевський : (видатні досягнення в медицині та благодійність) / О. В. Ходько // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення) : матеріали конф. – К., 2010. – С. 57–62.
788. Хозяйственный Комитет для приготовления противодифтеритной сыворотки : отчет о его деятельности. – К., 1896. – С. 112.

789. Холодний М. Г. До історії мікробіології в Київському університеті / М. Г. Холодний // Розвиток науки в Київському університеті за сто років. – К. : Вид-во КДУ, 1935. – С. 93–104.
790. Хорош И. Д. Первые годы развития советского здравоохранения на Украине (1918–1920) / И. Д. Хорош. – К. : Гос. мед. Изд-во УССР, 1963. – С. 12
791. Хорош И. Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине / И. Д. Хорош // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине / [под ред Д. Н. Калюжного и А. А. Грандо]. – К. : Гос. мед. изд-во УССР, 1962. – Т. 2. – С. 27–34.
792. Храмов Ю. Ранняя історія Академії наук України (1918–1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К. : Манускрипт, 1993. – 248 с.
793. Хржонжевський Н. А. Дифтерія в Києве 1870–1888 р. / Н. А. Хржонжевський // Протоколи засідання Общества киевских врачей. – К., 1889 – С. 40.
794. Хроника и мелкие известия // Врач. – 1901. – № 14. – С. 458.
795. Хто ж нас лікуватиме? // Експрес. – 2011. – № 91 (18 серп.).
796. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 1035. Міністерство народного здоров'я і опікування. 1917-1919 рр.
оп. 1
Спр. 5. Протоколи Ради міністрів, Міністерства здоров'я, відділу судової медицини за 1918 р. , 37 арк.
797. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР. 1919-1927 рр.
оп. 12
Спр. 3958. Кудрицький М.А., 4 арк..

798. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР. 1919-1927 рр.
оп. 12
Спр. 7856. Удовенко Володимир Васильович, 4 арк.
799. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР. 1919-1927 рр.
оп. 12
Спр. 5913. Підгаєцький Володимир Якович, 18 арк.
800. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР. 1919-1927 рр.
оп. 2
Спр. 422. Протоколи засідань кафедри гігієни, 1922 р. , 172 арк.
801. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 2841. Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових робітників Харкова. 1920-1930 рр.
оп. 1
Спр. 295. План та програми роботи Київської досвідної станції при НОП в с.г. при Укрбюро всеробітземлісу, арк. 105-109.
802. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. Р-342. Міністерство охорони здоров'я УРСР, м. Київ. 1919-1987 рр.
оп. 3
Спр. 735. НОП Київської досвідної станції, арк. 3 зв.
803. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України**
Ф. 1035. Міністерство народного здоров'я і опікування. 1917 - 1919 рр.

оп. 1

Спр. 19. Протоколи комісії про організацію місцевих санітарних органів.
Списки членів комісії з питань реформи медичних управлінь і накази Міністерства. Список законопроектів Міністерства народного здоров'я за 1918 р., 204 арк.

804. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР. 1919-1927 рр.

оп. 6

Спр. 5983. Листування з установами ВУАН за 1926-1927 рр., 175 арк.

805. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УРСР. 1919-1927 рр.

оп. 2

Спр. 451. Протоколи спільних засідань Академії наук за 1921 р., 86 арк.

806. Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1. Документи відділів ЦК КП (б) У. 1918-1941 рр.

оп. 20

Спр. 2008. Матеріали по Всеукраїнській Академії наук, 1924-1930 рр., 306 арк.

807. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих. 1920 - 1924 рр.

оп. 1

Спр. Слідча справа №44044, 1922 р. , 30 арк.

808. Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1. Документи відділів ЦК КП (б) У. 1918-1941 рр.

оп. 20

Спр. 2705. Протокол засідання Ради Всеукраїнської Академії Наук 3-го травня 1928 року, 3 арк.

809. Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1. Документи відділів ЦК КП (б) У. 1918-1941 рр.

оп. 20

Спр. 3098. Протокол засідання комуністичної фракції ВУАН від 11.12. 1930 р., 5 арк.

810. Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1. Документи відділів ЦК КП (б) У. 1918-1941 рр.

оп. 20

Спр. 6223. Виписка із стенограми засідання Президії ВУАН від 15.07. 1933 р., 7 арк.

811. Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1. Документи відділів ЦК КП (б) У. 1918-1941 рр.

оп. 20

Спр. 7092. Доповідна записка про стан Інституту демографії Академії наук УРСР, 9 арк,

812. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ф. 1213. Управління уповноваженого Всеросійського земського союзу при 8 - й армії Південно-Західного фронту. 1916 – 1917 рр.

оп. 1

Спр. 3. Журнал нарад представників відділів Комітету Південно-Західного Фронту при 8-й армії від 20 грудня 1916 р., 15 арк.

813. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 1213. Управління уповноваженого Всеросійського земського союзу при 8 - й армії Південно-Західного фронту. 1916 – 1917 рр.

оп. 1

Спр. 11. Протоколи засідань представників військових та громадських організацій 8-ї армії за 1917 р., 54 арк.

814. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. 1883 – 1917 рр.

оп. 836

Спр. 647. Статут Українського наукового товариства в м. Києві від 29.04.1907 р., арк. 12-15.

815. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. 1883-1917 рр.

оп. 631

Спр. 217. Правила організації народних читань по медицині, гігієні, ветеринарії, затвержені Міністерством внутрішніх справ від 10.08.1901 р., арк. 144.

816. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. 1914- 1918 рр.

оп. 1

Спр. 268. Протоколи і резолюції нарад лікарів і обслуговуючого персоналу, центральної щеплювальної комісії і представників військових відомств, громадських організацій з питань медико-санітарного обслуговування армії, громадянського населення і співробітників Комітету, обладнання медичних закладів (1.04.1915- 5.01.1918 рр.), 28 арк.

817. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. 1914- 1917.

оп. 1

Спр. 269. Протоколи, доповіді та постанови нарад районних лікарів і районних завідувачів господарствами про роботу епідемічних загонів та інших установ Медико-санітарного відділу, про взаємовідносини відділу з місцевими громадськими органами за грудень 1915 р., 24 арк.

818. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. 1914- 1917.

оп. 1

Спр. 685. Відомості та листування з уповноваженим Комітету районного та санітарних лікарів і представниками бюро при VIII армії про переформування та рух установ і їх особового складу; списки установ ВЗС і персоналу медико-санітарних закладів при VIII армії за 1916-1917 рр., 198 арк.

819. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. 1914- 1917.

оп. 1

Спр. 696. Протоколи нарад представників медико-санітарних та інших відділів Комітету при VIII, XI і VI арміях (матеріали для «Бюлетенів») за січень- квітень 1917 р., 18 арк.

820. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління. 1885 – 1917 рр.

оп. 1

Спр. 316. Циркуляр Департаменту Поліції до начальників Губернських Жандармських управлінь, 8 арк.

821. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства. 1883-1917 рр.

оп. 639.

Спр. 797. Листування з Міністерством внутрішніх справ Київського губернатора про діяльність Українського наукового товариства в Києві за 1909 – 1910 рр., 234 арк.

822. Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 715. Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу. 1914- 1917.

оп. 1, ч.1

Спр. 336. Протоколи загальних і районних нарад представників медико-санітарного та інших відділів Комітету про план діяльності районних санітарних організацій за 1916-1917 рр., 167 арк.

823. Ценковский Л. Микроорганизмы (бактериальные образования) / Л. Ценковский. – Х. , 1882. – 28 с.
824. Циборовский О. М. Влияние некоторых социальных факторов на состояние здоровья школьников младших классов : (по материалам спец. выборочного исследования в г. Киеве за 1966–1967 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук. / О. М. Циборовский. – Винница, 1971.
825. Ціборовський О. М. Вплив ряду основних соціальних факторів на здоров'я дітей молодшого шкільного віку / О. М. Ціборовський // Педіатрія, акушерство і гінекологія. – 1974. – № 4. – С. 32.
826. Ціборовський О. М. Заснування Товариства київських лікарів та його внесок у розвиток медицини і охорони здоров'я (до 170-річниці Товариства київських лікарів / О. М. Ціборовський // Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-річниці Товариства київських лікарів) : матеріали конф. – К., 2010. – С. 87–92.
827. Ціборовський О. М. На варті здоров'я : історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні : монографія / О. М. Ціборовський. – К. : Факт, 2010. – 430 с.
828. Чижевський А. Л. На берегу вселенной. Годы дружбы с Циолковским. Воспоминания / А. Л. Чижевський. – М. : Мисль, 1995. – С. 49–57, 240.
829. Чистович Ф. Гигиена / Ф. Чистович // Новый энцикл. словарь.. – СПб. : Акц. о-во "Брокгауз-Ефрон", 1900. – Т. 13. – С. 421–424.
830. Чмель А. Д. Харьков как центр развития микробиологии и эпидемиологии в России в XIX в. / А. Д. Чмель // Итоги и перспективы научных исследований по истории медицины. – Киченев : Штиинца, 1973. – С. 326–327.

831. Чмель А. Д. Общественно-политическая деятельность Харьковского медицинского общества / А. Д. Чмель // Итоги и перспективы по истории медицины / [ред. Ю. П. Лисицын, Г. Р. Крючко]. – Ташкент, 1980. – С. 645-653.
832. Шаповал Ю. І. Доля як історія / Ю. І. Шаповал. – К. : Генеза, 2006. – С. 18.
833. Шахбазян Г. Х. Развитие гигиенической науки в Киевском медицинском институте / Г. Х. Шахбазян, П. И. Баранник, С. С. Познанский // Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР / [под ред. П. Д. Лещенко, Д. Н. Калюжного, А. А. Грандо]. – К. : Госмедизд УССР, 1959. – С. 183–186.
834. Шевченко Л. М. І. Пирогов в Україні / Л. Шевченко. – К. : Рідний край, 1996. – 128 с.
835. Шен Р. М. Профилактика бешенства и значение работ Н. Ф. Гамалеи в борьбе с этим заболеванием // Вклад Н. Ф. Гамалеи в микробиологию и эпидемиологию / Р. М. Шен. – М., 1962. – С. 88–89.
836. Шестой съезд русских врачей в память Пирогова // Медицинское обозрение. – № 16. – Т. XLVI. – С. 361–373.
837. Эрисман Ф. Ф. Гигиена / Ф. Ф. Эрисман. – СПб., 1872. – Т. 1-3. – 490, XIII с.
838. Эрисман Ф. Ф. Краткий учебник по гигиене / Ф. Ф. Эрисман. – М. : Изд-во А. А. Карцева, 1912. – 519 с.
839. Эрисман Ф. Ф. Курс гигиены / Ф. Ф. Эрисман. – М. : Изд-во А. А. Карцева, 1887–1888. – Т. 1-3. – 490 XIII с.
840. Эрисман Ф. Ф. Санитария / Ф. Ф. Эрисман // Энцикл. словарь. – СПб. : Тип. акц. о-ва "Изд. дело", Брокгауз-Ефрон, 1900. – Т. 28. – С. 261–263.
841. Южный край. – 1911. – № 10423(11 окт.).
842. Яворовський О. П. Кафедра гігієни праці і професійних захворювань НМУ імені О. О. Богомольця – школа вітчизняних вчених-гігієністів та лікарів-профілактиків / О. П. Яворовський, І. О. Парпелей // Пріоритетні проблеми гігієни праці, професійної та виробничо-зумовленої

- захворюваності в Україні : матеріали наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя кафедри гігієни праці і проф. хвороб НМУ імені О. О. Богомольця та 125-річчя від дня народж. проф. В. Я. Підгаєцького, верес. 2008 р. – К., 2008. – С. 20–36.
843. Яворовський О. П. Науковий спадок професора В. Я. Підгаєцького і його вчення про наукову організацію праці в сільському господарстві України / О. П. Яворовський // Укр. журн. з проблем медицини праці. – 2006. – № 4. – С. 78–86.
844. Яворовський О. П. Володимир Якович Підгаєцький – засновник першої кафедри професійної гігієни / О. П. Яворовський // Укр. журн. з проблем медицини праці. – 2006. – № 1. – С. 83–90.
845. Яворовський О. П. Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений / О. П. Яворовський, І. М. Сахарчук . – Черкаси : ТОВ "Маклаут", 2009. – 156 с.
846. Яворовський О. П. Повернення із забуття наукової спадщини В. Я. Підгаєцького : результати пошуків, проблеми, перспективи / О. П. Яворовський, І. М. Сахарчук // Наук. вісн. Нац. мед. ун-ту імені О. О. Богомольця. – 2006. – № 4. – С. 256–270.
847. Яворовський О. П. Професор В. Я. Підгаєцький – засновник кафедри професійної гігієни та навчальних курсів із шкільної гігієни, фізичної культури в Київському медичному інституті / О. П. Яворовський // Наук. вісн. Нац. мед. ун-ту імені О. О. Богомольця. – 2006. – № 3. – С. 234–240.
848. Якобій А. И. Задачи Русского Красного Креста / А. И. Якобій // Промова на акті Харківського університету 17 січня 1889 р. – Х., 1889. – 3 с.
849. Якобій А. И. Волостное совещание – сільськогосподарський орган земських установ / А. И. Якобій // Русская мысль. – № 11. – 1900. – С. 17.
850. Якобій А. И. Курс общественной гигиены (написано від руки, розмножено літографічним способом) / А. И. Якобій. – Х., 1885. – 528 с.
851. Якобій А. И. О переваривании растительной клетчатки / А. И. Якобій // Дневник Казанского общества врачей. 1871. – Казань, 1871. – С. 11–13.

852. Якобий А. И. О профилактических мерах против распространения сифилиса / А. И. Якобий // Додаток до протокола заседания Харьковского медицинского общества. – Х., 1885. – С. 23.
853. Якобий А. И. О раздражении химическими веществами чувствительных нервных нитей лягушки : дис. на соиск. учен. степени д-ра медицины / А. И. Якобий. – СПб., 1863. – 237 с.
854. Якобий А. И. О результатах санитарных мероприятий при дифтиритной эпидемии в Харьковской губернии / А. И. Якобий. – Х : Изд. Харьковского губ. земства, 1880. – С. 19–22.
855. Якобий А. И. Поездка в Киргизские степи Западной Сибири для исследование причин чумы рогатого скота / А. И. Якобий. – Казань : Изд. Казанського ун-та, 1872. – С. 32.
856. Якобий А. И. Спектральное исследование пигментов / А. И. Якобий // Дневник Казанского общества врачей. – Казань, 1871. – С. 27.
857. Якобий А. И. Угасание инородческих племен Севера : доклад / А. И. Якобий. – Казань, 1893. – 16 с.
858. Якобий А. И. Этнографические исследования самоедских, вогульских и остяцких племен р.Оби и о причинах их вымирания / А. И. Якобий // Журнал О-ва народного здравия. – 1893. – № 1. – С. 11–16.
859. Якобий А. И. Об изменении мути крови / А. И. Якобий // Дневник Казанского общества врачей. – Казань, 1871. – 18 с.
860. Яковенко В. А. Работы Г. В. Хлопина и его школы по газообмену / В. А. Яковенко // Гигиена и эпидемиология. – 1930. – № 11-12. – С. 11.
861. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – 2-ге вид., перероб. та розшир. – К. : Критика, 2005.
862. Datsenko I. O. V. Korchak-Chepurkivsky / I. Datsenko // Journal of the Ukrainian Medical Association of North America. – Chicago, 1994. – Summer. – P. 108–111.
863. Veinberg M. Recherches bacteriologique sur la gangrene gaseuse / M. Veinberg // C. R. Sos. de Biol. – 1914. – 17/X, V. LXXVI. – P. 506.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Динаміка розвитку кафедр медичних факультетів університетів на терені України (1804-1885 рр.) *

Університетські устави, роки			
1804	1835	1863	1884
1. Анатомія, фізіологія і судова медицини	1. Анатомія людського тіла з приєднанням спеціальної фізіології, патологічної анатомії	1. Анатомія здорової людини 2. Патологічна анатомія 3. Фізіологія (загальна фізіологія і загальна патологія) 4. Загальна патологія (систематична і експериментальна) 5. Ембріологія, гістологія і порівняльна анатомія 6. Судова медицина з токсикологією, гігієною, медичною поліцією і енциклопедією медицини 7. Загальна терапія і медична діагностика 8. Спеціальна патологія і терапія, систематичне і клінічне викладення вчення при нервових, душевних і шкірних висипаннях 9. Терапевтична факультетська	1. Анатомія 2. Патологічна анатомія 3. Фізіологія 4. Загальна патологія 5. Гістологія і ембріологія 6. Судова медицина 7. Енциклопедія і історія медицини 8. Гігієна з епідеміологією, медичною поліцією, медичною статистикою і ветеринарною поліцією, вченням про епізоотичні хвороби 9. Медична діагностика з пропедевтичною клінікою 10. Частна патологія і терапія 11. Систематичне і клінічне вчення про нервові і душевні хвороби 12. Систематичне і клінічне вчення про хвороби шкіри і сифілітичні хвороби
2. Патологія, терапія, клініка	2. Фізіологія (загальна фізіологія і загальна патологія)		
3. Хірургія	3. Судова медицина, медична поліція, історія і література медицини, медична енциклопедія і методологія, епізоотичні хвороби		
4. Повивальне мистецтво	4. Семіотика		
5. Лікарське вестовословіє, фармація і	5. Клініка (часткова патологія і терапія) 6. Хірургія загальна		

<p>лікарська словесність</p> <p>6. Скотолікування</p>	<p>7.Хірургія операційна, очних хвороб і хірургічна клініка</p> <p>8.Повивальне мистецтво, жіночі і дитячі хвороби, прищеплення віспи, лікування породіль і новонароджених</p> <p>9. Лікувальне веществословія, токсикологія, фармація, рецептура, дістетика і гігієна</p> <p>10. Скотолікування</p>	<p>клініка</p> <p>10.Терапевтична госпітальна клініка</p> <p>11. Терапевтична хірургія з офтальмологічною клінікою, вченням про сифілітичні хвороби видільних і статевих органів з клінікою</p> <p>12.Хірургічна факультетська клініка з оперативною хірургією, прикладною анатомією, вченням про повязки</p> <p>13.Хірургічна госпітальна клініка</p> <p>14.Акушерство і жіночі хвороби, дитячі хвороби з клінікою</p> <p>15. Медична хімія і фізика</p> <p>16. Фармакогнозія і фармація</p> <p>17.Теоретична і експериментальна фармакологія</p>	<p>13. Терапевтична факультетська клініка</p> <p>14. Терапевтична госпітальна клініка</p> <p>15.Оперативна хірургія</p> <p>16.Офтальмологія з клінікою</p> <p>17.Хірургічна патологія з десмургією і вченням про вивихи і переломи</p> <p>18.Хірургічна факультетська клініка</p> <p>19.Хірургічна госпітальна клініка</p> <p>20. Акушерство і жіночі хвороби з клінікою</p> <p>21. Дитячі хвороби з клінікою</p> <p>22. Медична хімія</p> <p>23. Фармакогнозія і фармація</p> <p>24.Фармакологія з рецептурою, токсикологією і вченням про мінеральні води</p>
---	--	--	---

* Б.П. Крыштопа. Высшее медицинское образование в Украинской ССР. – К., 1985. – С.88-89.

ДОДАТОК Б

Навчальні плани з епідеміології та санітарної статистики приват-доцента О.В. Корчака-Чепурківського в Київському університеті Св. Володимира (1903-1916 рр.)

Навчальний рік	Семестр	К-сть годин на тиждень	Назва дисципліни та її короткий зміст
1903-1904	6-9	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія та огляд державних та громадських санітарних установ, які призначені для боротьби з хворобами населення взагалі та з епідеміями зокрема.
	6, 8	1	<i>санітарна статистика</i> : статистичний метод дослідження. Санітарний стан різних місцевостей Росії за даними санітарно-статистичних досліджень. Організація санітарно-статистичних установ.
1904-1905	6-9	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія та огляд державних та громадських санітарних установ, які призначені для боротьби з хворобами населення взагалі та з епідеміями зокрема.
	6, 8-9	1	<i>санітарна статистика</i> : стан здоров'я населення в різних місцевостях Росії за даними санітарно-статистичних досліджень. Організація російських санітарно-статистичних установ. Статистичний метод дослідження та форми санітарно-статистичної реєстрації та звітності.
1905-1906	6-9	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія та огляд державних та громадських санітарних установ, які призначені для боротьби з хворобами населення взагалі та з епідеміями зокрема.
	6, 8	1	<i>санітарна статистика</i> : статистичний метод дослідження. Санітарний стан різних місцевостей Росії за даними санітарно-статистичних досліджень. Організація санітарно-статистичних установ.
1906-1907	осін., весн.	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія.
	осін.	1	<i>санітарна статистика і громадська медицина</i> : вступ до курсу громадської медицини. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження явищ, що відносяться до цієї області знань. Види державних та громадських

			організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. Громадські хвороби.
1907-1908	осін.	1	<i>громадська медицина</i> : окремі розділи з курсу соціальної гігієни. Поняття про соціальну гігієну та її завдання. Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Статеве питання: статевий потяг, шлюб, проституція. Гігієна праці.
	осін., весн.	2	<i>епідеміологія</i> : загальна і часткова епідеміологія.
1908-1909	осін.	1	<i>епідеміологія</i> : курс загальної епідеміології. Поняття про епідемії. Системи розподілу епідемій. Етіологія епідемічного середовища. Поняття про заразу. Відношення тваринного організму до зарази. Схильність та імунітет. Хід епідемій. Боротьба з епідеміями
	весн.	2	<i>громадська медицина</i> : вступ до курсу медицини.
1909-1910	осін., весн.	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія. Зараза і заразні хвороби. Епідемії. Захисні сили організму в боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. Рух епідемій. Принципи боротьби з епідеміями та оцінка окремих видів заходів у боротьбі з епідеміями. Розгляд особливостей прояву окремих видів заразних хвороб.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина</i> : вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни</i> . Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці.
1910-1911	осін., весн.	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія: поняття про заразу та заразні хвороби. Епідемії. Системи розподілу епідемій. Епідемічні середовища. Захисні сили організму в боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. <i>Часткова епідеміологія</i> – розгляд особливостей окремих видів заразних хвороб і боротьба з ними.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина</i> : вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни</i> . Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці.
1911-1912	осін., весн.	1	<i>епідеміологія</i> : загальна епідеміологія: поняття про заразу та заразні хвороби. Епідемії. Системи розподілу епідемій. Епідемічні середовища. Захисні сили організму в

			боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. <i>Часткова епідеміологія</i> – розгляд особливостей окремих видів заразних хвороб і боротьба з ними.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина</i> : вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни</i> . Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення.
1912- 1913	осін., весн.	1	<i>епідеміологія: загальна епідеміологія</i> : поняття про заразу та заразні хвороби. Епідемії. Рух епідемій. Системи розподілу епідемій. Епідемічні середовища. Захисні сили організму в боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. Принципи боротьби з епідеміями та оцінка окремих видів заходів у боротьбі з епідеміями. <i>Часткова епідеміологія</i> – розгляд особливостей окремих видів заразних хвороб і боротьба з ними.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина</i> : вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни</i> . Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення.
1913- 1914	осін., весн.	1	<i>епідеміологія: загальна епідеміологія</i> : поняття про заразу та заразні хвороби. Епідемії. Рух епідемій. Системи розподілу епідемій. Епідемічні середовища. Захисні сили організму в боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. Принципи боротьби з епідеміями та оцінка окремих видів заходів у боротьбі з епідеміями. <i>Часткова епідеміологія</i> – розгляд особливостей окремих видів заразних хвороб і боротьба з ними.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина</i> : вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни</i> . Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці. Види державних та громадських організацій, які призначені

			для охорони життя та здоров'я населення.
1914-1915	осін., весн.	1	<i>епідеміологія: загальна епідеміологія:</i> поняття про заразу та заразні хвороби. Епідемії. Рух епідемій. Системи розподілу епідемій. Епідемічні середовища. Захисні сили організму в боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. Принципи боротьби з епідеміями та оцінка окремих видів заходів у боротьбі з епідеміями. <i>Часткова епідеміологія</i> – розгляд особливостей окремих видів заразних хвороб і боротьба з ними.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина:</i> вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни.</i> Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення.
1915-1916	осін., весн.	1	<i>епідеміологія: загальна епідеміологія:</i> поняття про заразу та заразні хвороби. Епідемії. Рух епідемій. Системи розподілу епідемій. Епідемічні середовища. Захисні сили організму в боротьбі з заразою. Епідеміологічні догми. Принципи боротьби з епідеміями та оцінка окремих видів заходів у боротьбі з епідеміями. <i>Часткова епідеміологія</i> – розгляд особливостей окремих видів заразних хвороб і боротьба з ними.
	осін., весн.	1	<i>громадська медицина:</i> вступ до курсу. Поняття про громадську медицину. Методи дослідження. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення. <i>Окремі розділи з курсу соціальної гігієни.</i> Вчення про народонаселення. Мальтузіанство і неомальтузіанство. Спадковість і виродження. Статеве питання. Гігієна праці. Види державних та громадських організацій, які призначені для охорони життя та здоров'я населення.

ДОДАТОК В

Программа курса общественной гигиены После выслушивания курса общей гигиены (2 часа в осен. полугод. 09/10) 1 ч. в весеннем полугодии 09/10

I. Введение. Предметы и задачи общественной гигиены. Методология. Здоровье и болезнь. Болезни общественные и индивидуальные.

II. Влияние на здоровье факторов внешней природы (биологических) и социальной среды.

1. Влияние на здоровье: а) воздуха, б) света, в) воды, г) почвы, д) климата и погоды, е) низших животных организмов, ж) жилища, з) питания, и) профессий, занятий, й) состояния культуры и общественных отношений. 2. Общие причины болезней: а) зараза и борьба с ней силами самого организма: предрасположение, иммунитет; б) наследственность, вырождение и возрождение; в) другие причины.

III. Отдельные виды общественной заболеваемости. Болезни эпидемические. Другие виды важнейших общественных заболеваний заразного и незаразного происхождения: а) детская заболеваемость, б) туберкулез, в) алкоголизм, г) венеризм, д) нервозность, е) травматизм, ж) школьные болезни.

IV. Принципы борьбы с общественной болезненностью. 1. Гигиена предохранительная и позитивная. 2. Общие меры борьбы с общественной болезненностью: а) организация лечебной помощи, б) организация санитарной помощи в полном смысле, в) наиболее важные виды общественной профилактики: улучшения жилищных условий масс населения, питания его (общественные столовые), поддержание общественной чистоты (бани, прачечные), урегулирование условий труда (страхование на случай заболеваний, инвалидности), г) правильное устройство деревень и городов.

V. Специальное рассмотрение мер борьбы с общественной болезненностью. Санитарное законодательство (общественное здравоохранение).

1. Государственная организация врачебной и санитарной помощи населению. 2. Общественные организации: а) основные начала санитарно-врачебной организации: областной, губернской, уездной, городской, в мелких земских и городских единицах, фабрично-заводской, б) отношение общественной санитарно-врачебной организации к здравоохранению в армии, флоте на сухопутных и водных путях сообщения, в учебных заведениях и пр., в) виды специальной врачебной помощи и принципы ее организации: помощь госпитальная, амбулаторная, на дому, в санаториях, родовспомогательная, психиатрическая, собственно санитарная, школьно-гигиенический обзор. Принципы автономии санитарно-врачебных учреждений, коллегиального ведения работы в них. Общедоступность и бесплатность санитарно-врачебной помощи. Согласование начал децентрализации и объединения органов местного самоуправления в деле общественного здравоохранения.

3. Главнейшие виды санитарных предприятий в городах; водоснабжение, канализация и удаление твердых отбросов, устройство больниц, скорой медицинской помощи, рынков, скотобоен, ночлежных приютов, дезинфекционных станций, санитарных лабораторий, изоляционных квартир и пр.

4. Органы санитарного законодательства. Имперские законы и издание обязательных санитарных постановлений местными учреждениями. Международные санитарные конференции и мероприятия в целях борьбы с заразными болезнями.

Прив.-доц. А. Корчак-Чепурковский (підпис)

1909 г. Мая 20 дня.

Державний архів м. Києва

Ф. 153 Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

Оп. 8.

Спр. 63. Программы предметов, представленных в комитет профессорами и преподавателями института за 1909-1910 гг. – Арк. 14-17.

ДОДАТОК Г

Программа курса промышленной гигиены (2 часа в осеннем полугодии 09/10 или лучше 10/11)

А. Введение. Предметы и задачи промышленной гигиены, связь ее с общей гигиеной и положение в системе коммерческо-экономических наук.

Б. Общая часть. I. Понятие о работе с физиологической точки зрения: работа мышечной, нервной и других систем организма и влияние ее на весь организм. Пол и возраст работающих. II. Последствия отклонений от нормальной работы (общая патология работы). Утомление и переутомление отдельных систем и всего организма работающих. Стойкие изменения в организме. Общая классификация профессиональных заболеваний. III. Санитарные условия места работы. Устройство фабрик и заводов. Санитарное состояние общих физических сред в местах работы. Влияние на здоровье работающих: орудий производства и процесса производства. Влияние фабрик и заводов на санитарное состояние окружающей местности. IV. Санитарные условия жизни рабочих в период производства и вне его. Жилища рабочих. Одежда их. Питание рабочих. Отдых.

В. Специальная часть. I. Заболеваемость, смертность и несчастные случаи с рабочими. II. Вредные влияния отдельных видов производства на здоровье рабочих. III. Охрана здоровья и жизни работающих. 1. Гигиенические основы мероприятий: а) в отношении регулирования продолжительности рабочего времени, работы женщин и малолетних; б) в целях охраны чистоты физических сред, в которых производится работа; в) в отношении жилищ рабочих; г) питание их. 2. Специальные виды охраны здоровья рабочих: а) организация врачебной помощи, б) меры против распространения заразных болезней; в) защита от травматизма. 3. Санитарное законодательство в отношении фабрик и заводов: а) органы надзора, б) порядок издания и содержание главнейших законодательных актов в этой области. IV. Подача первоначальной врачебной помощи в несчастных случаях.

Прив.-доц. А. Корчак-Чепурковский (підпис)

1909 г. мая 20 дня.

Державний архів м. Києва

Ф. 153 Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

Оп. 8.

Спр. 63. Программы предметов, представленных в комитет профессорами и преподавателями института за 1909-1910 гг. – Арк. 12-13.

ДОДАТОК Д

Школьная гигиена,
по 2 часа в осен. полуг. и 1 час в весен. полуг. 1909/10 у.г.

А. Отдел общей гигиены со включением сведений из области анатомии и физиологии.

Введение. Понятие о гигиене. Разделение гигиены. Практическое значение сведений, сообщаемых этой наукой. Источники гигиенических знаний.

Главнейшие факторы внешней природы, влияющие на здоровье человека:
1) Воздух и свет. Дыхание и его роль в жизни животного организма. Гигиеническое значение воздуха. Нормальный его состав и изменения, вредные для здоровья. Источники порчи воздуха. Воздушная пыль. Влияние света на органическую жизнь и здоровье. Способы удаления испорченного воздуха. Вентиляция. 2) Вода. Значение ее для жизни организма и человеческого общежития и вытекающая отсюда гигиеническая роль воды. Главнейшая физическая, химическая и биологическая свойства воды. Источники водоснабжения. Санитарная оценка воды. Загрязнения воды и очистка ее. Почва. Гигиеническое значение почвы. Загрязнение почвы, влияние его на воздух и воду. Очищение почвы. Низшие животные и растительные организмы. Понятие о паразитизме. Бактерии и их связь с заразой и заразными заболеваниями. Эпидемии. Основные меры борьбы с заразой.

Важнейшие жизненные условия, влияющие на здоровье. 1) Жилище. Значение жилища для здоровья. Выборы места под жилище. Строительные материалы. Размеры и расположения отдельных частей жилища. Освещение. Отопление. Содержание в чистоте жилища и усадьбы и способы достижения этого. 2) Одежда и поддержание чистоты тела. Гигиеническое значение одежды. Материалы и формы одежды. Обувь. Уход за чистотою тела: ванны, купанья, бани. 3) Питание. Физиология питания и гигиенические требования в отношении пищевых веществ. Пищевые вещества. Наиболее важные пищевые средства: их состав, питательные достоинства, порча, подделка и простейшие способы обнаружения последней. Пищевая диета. Посуда. Главнейшие виды заболеваний, распространяющихся при посредстве пищи.

Принципы общественной и личной охраны здоровья и первая врачебная помощь в несчастных случаях и при внезапных заболеваниях. Причинная и симптоматическая борьба с вредными для здоровья факторами. Индивидуальная гигиена. Общие санитарные меры. Посobie при ранениях: остановка кровотечений; понятие об асептике и антисептике, как основе лечения ран. Посobie при обмороке и угаре. Искусственное дыхание.

Б. Специальный отдел. Гигиена школы в частности.

Введение. Специальный интерес, представляемый гигиеной для лиц, посвящающих себя педагогической деятельности. Значение здоровья в частной и общественной жизни человека. Сложность жизненных условий культурного общества и необходимость особенного внимания к здоровью подрастающего поколения. Предмет школьной гигиены.

Общие сведения из анатомии и физиологии детского организма. Нормальный рост и гармоническое развитие разных органов и частей тела. Вернейшие признаки, по которым можно судить об отклонениях от нормального развития.

Школьное здание и школьная обстановка. Особенности школьного здания. Местоположение и планировка его. Основные типы и план школьных зданий. Подробности внутреннего устройства школьного здания. Классная комната. Особенности освещения, отопления и вентиляции в школьном здании. Поддержание чистоты. Обстановка классной комнаты. Школьные столы, скамьи.

Гигиена школьных занятий. Общие психофизиологические основы преподавания и ближайшие задачи гигиены преподавания. Умственная работоспособность и умственное утомление учащихся. Учебный план и распределение школьных занятий. Внеклассные занятия и распределение времени между работой и отдыхом. Гигиенические требования при обучении чтению, письму, пению. Физическое воспитание и значение гимнастики и других физических упражнений.

Болезни школы и борьба с ними. Общие расстройства питания, заболевания нервной системы, болезни зрения, искривление позвоночника и др. Заразные заболевания. Врачебное наблюдение за санитарным состоянием школы, типы организации его. Школьный врач и роль педагогического персонала. Изоляция и дезинфекция при заразных заболеваниях в школах, закрытие их. Роль общественных организаций в охране здоровья детей школьного возраста.

Гигиена учащихся. Расстройства здоровья, связанные с профессиональной работой учащего персонала и меры к улучшению санитарного положения педагогического персонала.

Приват-доцент А.В. Корчак-Чепурковский

Записка о Киевском Коммерческом Институте, состоящем в ведении Министерства Торговли и Промышленности // Известия Киевского Коммерческого Института, состоящего в ведении Министерства Промышленности и торговли. – К., 1909. – Кн. I. – С. 14-15.

ДОДАТОК Е

Сведения о Кабинете Гигиены Киевского Коммерческого Института

Кабинет имеет задачей собирание наглядных пособий, для чтения теоретических лекций по гигиене и обзаведение приборами и лабораторной обстановкой, для демонстрации при чтении курса гигиены, а равно для производства практических работ по исследованию гигиенической среды, школьной обстановки и т.п. Как самим преподавателем, так и слушателями, последними – конечно, в объеме, допустимой их подготовки.

Согласно упомянутым задачам, Кабинет Гигиены имеет комнату, оборудованную для химических и физических анализов на 4 местах, а с получением заказанных уже приборов для бактериологических исследований, к ней нужно будет присоединить еще небольшую комнату для этого рода работ. Общая стоимость оборудования кабинета гигиены выражается суммой из которой: на устройство лабораторных столов, вытяжного шкафа, проводку воды, газа и электричества, мебели для хранения приборов и для занятий в кабинете приходится 187 р. 74 коп.; на приобретение наглядных пособий 84 р. 35 коп. и на приобретение аппаратов, инструментов и принадлежностей для лабораторных исследований 655 руб., а всего, следовательно 927 р. 9 к.

Более подробно инвентарь кабинета перечислен в нижеприлагаемом списке.

А. Наглядные пособия

1. Скелет человека – 35 р.
2. Разборные модели человеческого тела (из картона) – 4 р. 25 к.
3. Стенные таблицы по нормальной анатомии человека – 5 р. 40 к.
4. Стенные таблицы, изображающие изменения человеческих органов при некоторых заболеваниях – 5 р. 35 к.
5. Первая помощь при несчастных случаях и при внезапных заболеваниях (стенные таблицы) – 5 р. 10 к.
6. Стенные таблицы, изображающие предметы и явления, относящиеся к области физики, ботаники и зоологии – 9 р. 65 к.
7. То же из области технологии – 2 р. 90 к.
8. То же из области химии – 0 р. 75 к.
9. То же из области гигиены:
 - а) по отделу питания – 3 р. 85 к.
 - б) по отделу вентиляции и отопления – 2 р. 50 к.
 - в) по отделу школьной гигиены – 9 р. 0 к.
 - г) по отделу санитарной статистики – 0 р. 60 к.

Б. Лабораторные принадлежности

1. Аппараты и принадлежности для общих исследований:

- весы прецизионные, технические с разновесом – 35 р. 0 к.
- платиновый тигель – 17 р. 0 к.
- треножки – 1 р. 40 к.
- газовые горелки – 3 р. 0 к.
- термометры – 2 р. 50 к.
- сушильный шкаф – 10 р. 0 к.
- лупы – 2 р. 50 к.
- посуда и более простые приборы из стекла – 51 р. 0 к.
- мелкие вещи: резиновые трубки, пробки, сверла, ножи, щипцы, прессы, пинцеты, штативы, сетки и т.п. – 34 р. 42 к.

II. Аппараты и принадлежности для исследования воздуха:

- аппарат Петенкофера – 5 р. 0 к.
- гигрометр Колпа – 20 р. 0 к.
- барометр-анероид – 7 р. 50 к.
- анемометр – 32 р. 50 к.
- аппарат Вольперта – 6 р. 50 к.

III. Для исследования воды и водоснабжения:

- гигрометр – 1 р. 50 к.
- фильтр Шамберлэнд-Пастера – 12 р. 50 к.

IV. Для исследования почвы:

- кноповские сита – 9 р. 0 к.
- аппарат Небея – 18 р. 0 к.

V. Для исследования пищевых продуктов:

- лактоскоп Фезера – 5-00
- лактодексиметр Кевена – 2-00
- лактобутиметр Маршана – 1-60
- ацидобутиметр Гербера – 45-00
- аппарат Раковича – 15-00
- //Квельдаля – 5-00

VI. Для школьных исследований:

- спирометр Гутчинсона – 15-00
- эстезиометр Вебера – 5-00
- фотометр Вингена – 16-00

VI. Для бактериологических исследований:

- микроскоп – 175-00
- стерилизатор Коха – 25-00
- термостат – 50-00
- посуда и мелкие предметы – 25 р. 0 к.

Всего на сумму 740 р. 27 к.

Примечание 1. Из перечисленных предметов до настоящего времени приобретено на сумму 128 руб. 48 к. Заказано -//- 235 р. Всего 363 р. 48 к. Подлежащих выписке на сумму 37 р. 79 к.

Примечание 2. На оборудование кабинета по смете ассигновано – 300 руб.

Постановлением Правления разрешены дополнительные расходы – 200 р. / 500 р. Остается доассигновать 240 р. 27 к.

Преподаватель гигиены (підпис) А. Корчак-Чепурковский

21 февр. 1910 г.

Державний архів м. Києва

Ф. 153 Київський комерційний інститут. 1906-1919 рр.

Оп. 8.

Спр. 162. Сведения о кабинете гигиены при институте за 21.02.1910-31.08.1912 гг., 4 арк. – Арк. 1-2 зв.

ДОДАТОК Ж

Програма С. - Петербургських повторювальних курсів з гігієни для земських лікарів (1902-1903 рр.)

I. Гігієна

А - Теоретичні лекції: 1.Гігієна житла; 2.Водопостачання; 3.Видалення нечистот; 4.Боротьба з заразними хворобами (спосіб збору статистичних даних про смертність та захворюваність населення і про заразні захворювання зокрема, подача швидкої допомоги, ізоляція, знезаражування, запобіжні щеплення, народні їдальні, продуктові пункти і т.п.); 5.Харчування; 6.Одяг і клімат; 7.Найголовніші загальні питання шкільної і фабричної гігієни.

Б. і В. - Екскурсії та огляди з метою практичного ознайомлення з практичним застосуванням до життя обов'язкових постанов.

Г. - Практичні заняття за методикою санітарних досліджень: 1. Практичні заняття в гігієнічній лабораторії, курс віспощеплення, методи бактеріологічного розпізнавання епідемій та інше; 2. Вправи по санітарній експертизі в природних побутових умовах.

II. Професійна гігієна і медицина.

III. Суспільна медицина.

IV. Медична і санітарна статистика та медична географія.

V. Державний лікарсько-санітарний лад і санітарне законодавство

Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет Св. Володимира. 1845 – 1918 рр.

оп. 465

Спр. 5823 . Програма С.- Петербургських повторювальних курсів з гігієни для земських лікарів 1902-1903 рр., арк. 96.

ДОДАТОК 3

Схема підготовки вітчизняних лікарів санітарно-гігієнічного профілю кінця XIX – початку XX століття *

		Рівень підготовки	Навчальні установи
I	Довузівська	Загальноосвітня підготовка	Гімназії, семінарії
		Фахова підготовка молодшого медичного персоналу	Курси при лікарнях та закладах червоного хреста
II	Вузівська	Фахова загальномедична підготовка	Медичні факультети університетів
		Базова гігієнічна підготовка	Кафедри гігієни медичних факультетів в університетах
		Додаткова профілактична підготовка (необов'язкові курси)	Приват-доцентські курси з епідеміології, санітарної статистики та санітарної поліції для студентів 4 і 5 курсів
III	Післядипломна	Спеціалізація в гігієнічній галузі	Самопідготовка лікарів та фахова підготовка при кафедрах гігієни медичних факультетів в університетах
			Підвищення фахового рівня на повторювальних курсах при кафедрах гігієни медичних факультетів в університетах (початок XX ст.)
IV	Підготовка науково-педагогічних кадрів	Підготовка професорсько-викладацького складу вузів	Навчання в якості професорського стипендіата в університеті та стажування в провідних установах Європи

* Гринзовський А. М. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця : дис. на здоб. наук. ступеня канд. мед наук : спец. 14.02.04 / А. М. Гринзовський. – К., 2005. – С.103.

ДОДАТОК И

Схема підготовки вітчизняних лікарів санітарно-гігієнічного профілю в 20-30 роки ХХ століття *

	Рівень підготовки		Навчальні установи
I	Довузівська	Загальноосвітня підготовка	Гімназії, трудові школи, робітничі факультети при вузах
		Фахова підготовка молодшого медичного персоналу	Курси при лікарнях та закладах червоного хреста
II	Вузівська	Фахова загальномедична підготовка	Медичні академії та інститути
		Базова гігієнічна підготовка	Кафедри загальної (експериментальної) гігієни медичних академій та інститутів
		Профільна гігієнічна підготовка	Кафедри професійної, соціальної гігієни та епідеміології медичних академій та інститутів
		Гігієнічна спеціалізація в окремі роки на випускному курсі (ухили, стаж)	Кафедри загальної (експериментальної), професійної, соціальної гігієни та епідеміології медичних академій та інститутів
III	Післядипломна	Спеціалізація в гігієнічній галузі	Курси з гігієнічної спеціалізації різного терміну під загальним керівництвом МОЗ України
			Самовдосконалення фахового рівня
IV	Підготовка науково-педагогічних кадрів	Підготовка професорсько-викладацького складу вузів та наукових співробітників НДІ	Навчання в якості професорського стипендіата та асистента стажера

* Гринзовський А. М. Системний аналіз становлення і формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету імені О.О. Богомольця : дис. на здоб. наук. ступеня канд. мед наук : спец. 14.02.04 / А. М. Гринзовський. – К., 2005. – С.103

ДОДАТОК К

Загальна програма діяльності Санітарного департаменту

I. На відділ санітарно-гігієнічний покладається:

1) Розроблення санітарних норм, підготовка матеріалів для законопроектів, які мають метою охорону народного здоров'я з боку порушень вимог гігієни загальної та професійної.

2) Загальне керування організацією санітарної справи в Державі.

3) Загальний догляд за виконанням санітарних законів та обов'язкових санітарних постанов всіма інституціями та особами в Державі.

4) Участь в розробленні санітарно-технічних норм та законопроектів, які торкаються цих питань; участь у розгляді плянів та проектів оздоровлюючих праць, та санітарно-технічних будівель, які поступають на розгляд Міністерства.

5) Завідування справами по міжнародним конференціям які торкаються санітарно-гігієнічних питань.

6) Завідування справами фінансової та технічної допомоги місцевим самоврядуванням для організації санітарної справи взагалі та санітарного догляду.

7) Керування справами перестереження та боротьби з професійними хворобами та по санітарній охороні праці.

8) Керування справами шкільної гігієни.

II. На відділ санітарно-епідемічний покладається:

1) Підготовка законопроектів, які мають метою перестереження та боротьбу з інфекційними та соціальними хворобами.

2) Загальний догляд за виконанням всіма інституціями та особами в Державі законів, які торкаються питань перестереження та боротьби з інфекційними та соціальними хворобами.

3) Керування перестереженнями та боротьбою з інфекційними та соціальними (сифіліс, туберкульоз, алкоголізм) хворобами в Державі.

4) Завідування справами по міжнародним конференціям, які торкаються перестереження епідемічних хороб і справами санітарної охорони меж кордону.

5) Завідування справами фінансової та технічної допомоги місцевим самоврядуванням для організації заходів проти інфекційних та соціальних хороб.

6) Завідуванням справами, які торкаються діяльності бактеріологічних та гігієнічних інститутів і лабораторій.

III. На відділ санітарної просвіти покладається:

1) Справи загальної організації санітарної просвіти (популяризації гігієнічних знань) в Державі.

2) Улаштування зразкових музеїв популярної медицини та гігієни і допомога утворенню музеїв на місцях.

3) Організацію підготовки лекторів для популярних лекцій.

4) Утворення популярної медично-санітарної літератури та постачання її місцевим організаціям.

IV. На відділ фізичного розвитку покладається:

1) Керування справами фізичного розвитку населення взагалі;

2) Керування справами фізичного виховання як в школі, так і поза межами школи.

V. Загальна канцелярія Департаменту.

(підпис) директор Санітарного Департаменту

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1035. Міністерство народного здоров'я і опікування. 1917-1919 рр.

Оп. 1.

Спр. 92. Листування про епідемії. Список і посвідчення службовців санітарного департаменту за 1918-1919 рр., 83 арк. – Арк. 70-71.